ভোলানাথ দাস রচনাবলী

ভোলানাথ দাস ৰচনাৱলী

সম্পাদক

অতুলচন্দ্ৰ বৰুৱা

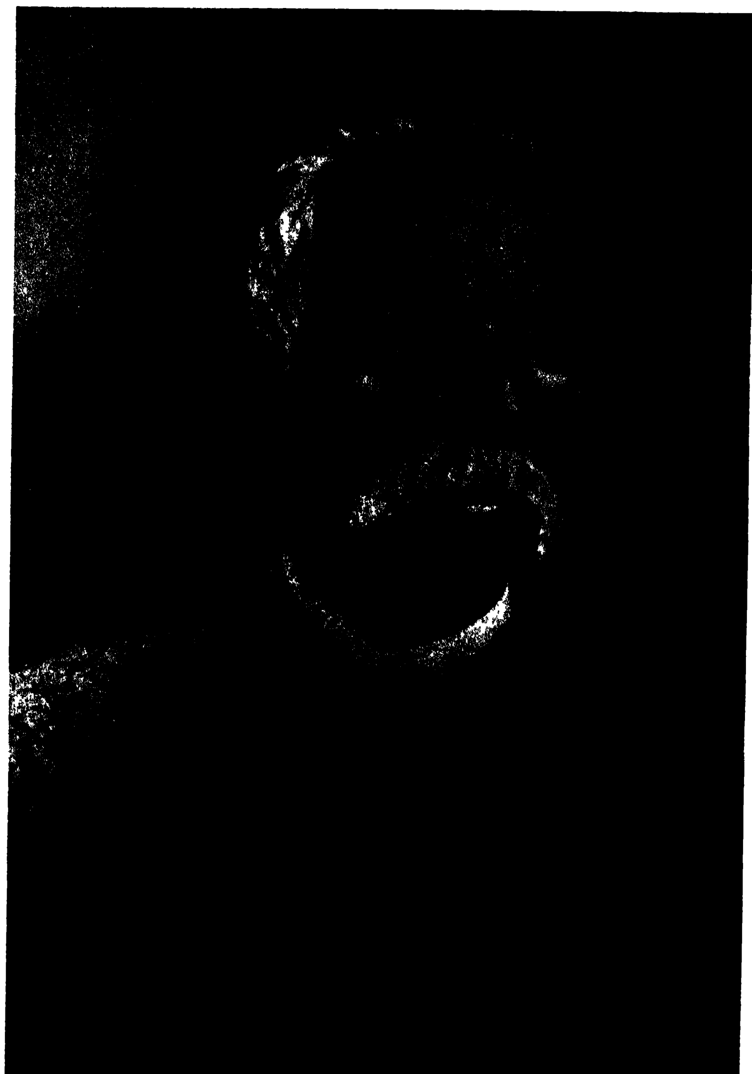
অসম প্ৰকাশন পৰিষদ

প্রকাশক
চন্দ্রপ্রসাদ শইকীয়া
সচিব
অসম প্রকাশন পবিষদ
গুৱাহাটী-৭৮১০২১

প্রথম প্রকাশ
আগষ্ট, ১৯৭৭

মূল্য—২৫·০০ টকা

মুদ্রক
মনোবঞ্জন সাহা
পূর্বাঞ্চল মুদ্রণী
১৮ বামনাথ বিশ্বাস লেন
কলিকতা-৭০০০০৯

ভোলানাথ দাস (জন্ম : ১৮৫৮ সন , মৃত্যু : ১৯২৯ সন)

ভূমিকা

যিসকল খ্যাতনামা সাহিত্যিকৰ ৰচনা-সম্ভাৰ অসমীয়া সাহিত্যৰ মাইলৰ খুটি স্বৰূপ, অথচ আজিৰ পাঠকৰ বাবে দুষ্প্ৰাপ্য, তেখেতসকলৰ সমূহ ৰচনাৱলী সংকলিত আৰু সম্পাদিত ৰূপত প্ৰকাশ কৰাটো এই পৰিষদৰ অন্যতম লক্ষ্য। আমাৰ অতীত সাহিত্য-পৰম্পৰাৰ লগত আজিৰ পাঠকসমাজক চিনাকি কৰি দিয়াৰ উপৰিও এনে ধৰণৰ সম্পাদিত ৰচনাৱলীয়ে অসমীয়া সাহিত্যৰ উত্তৰ-সাধকক উদ্বুদ্ধ কৰিব বুলি আমাৰ পৰম বিশ্বাস। তদুপৰি, এনেবোৰ সংকলনে নতুন পোহৰত কালিৰ সাহিত্যক চালি-জাৰি চোৱাৰ এক মূল্যবান সুযোগো আমাক দিব।

প্ৰকাশন পৰিষদে ইতিমধ্যে কেইবাগৰাকী প্ৰখ্যাত লেখকৰ ৰচনাৱলী প্ৰকাশ কৰিছে। গোহাঞিবৰুৱা ৰচনাৱলী, যক্ষী শৰ্মা ৰচনাৱলী, বৰদলৈ ৰচনাৱলী, তৰুণৰাম ফুকন ৰচনাৱলী, ৰত্নেশ্বৰ মহন্ত ৰচনাৱলী তেনে ৰচনাৱলীৰ অন্তৰ্গত। কবি ভোলানাথ দাসৰ সমস্ত ৰচনাৰাশি একেলগে সম্পাদিত ৰূপত প্ৰকাশ কৰিবলৈ পাই পৰিষদে গৌৰৱ অনুভৱ কৰিছে।

ভোলানাথ দাস আছিল অসমীয়া সাহিত্য-জগতৰ এক যুগসন্ধিৰ কবি। অসমীয়া ভাষাৰ তেতিয়াও এক অনিশ্চিত অৱস্থা, তদুপৰি আছিল বঙলা ভাষাৰ অবাঞ্ছনীয় হেঁচা। স্বাভাৱিকতে, ভোলানাথ দাসৰ কাব্যিক ভাষাই এনে এক মিশ্ৰিত ৰূপ লৈছিল, সমকালীন সমালোচকসকলে যি ভাষাই লাভ কৰিছিল বিৰূপ মন্তব্য। আজিৰ পাঠকৰ দৃষ্টিতো ভোলানাথ দাসৰ ভাষা আচহুৱা যেন লগাটো স্বাভাৱিক। কিন্তু এই ভাষাগত ব্যৱধানে তেখেতৰ কাব্যৰ ৰসাস্বাদনত হেঙাৰ স্বৰূপে থিয় দিব বুলি আমি নাভাবোঁ।

কবি হিচাপে ভোলানাথ দাসৰ আটাইতকৈ স্মৰণীয় অবদান হ'ল বিশেষকৈ অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দৰ সফল আৰু সাৰ্থক প্ৰয়োগ আৰু সাধাৰণভাৱে ছন্দসজ্জাৰ মৌলিকতা। এই দিশত তেওঁ বংগৰ কবি মাইকেল মধুসূদন দত্তৰ দ্বাৰা অনুপ্ৰাণিত হৈছিল যদিও, মেঘনাদ বধ কাব্য আৰু সীতাহৰণ কাব্যৰ তুলনামূলক অধ্যয়নে প্ৰমাণ কৰে যে দুয়োৰে কাব্যিক ব্যক্তিত্ব আৰু প্ৰতিভা আছিল স্বকীয়া। ভোলানাথ দাসৰ কাব্যত যাইকৈ দুটা উপাদান চকুত পৰে—নৈতিকতা আৰু স্বদেশানুৰাগ। শব্দ-যোজনা আৰু অলঙ্কাৰ প্ৰয়োগৰ ঐশ্বৰ্য আৰু বৈচিত্ৰ্য এই

ছন্দৰ যাদুকৰক অসমীয়া কাব্য-জগতত এক অনন্ত কৃতিত্বৰ অধিকাৰী কৰিছে।

সাহিত্যিক শ্ৰীঅতুলচন্দ্ৰ বৰুৱাই অশেষ যত্নেৰে এই ৰচনাৱলী সংগ্ৰহ আৰু সম্পাদনা কৰি আমাক কৃতজ্ঞতা-পাশত আবদ্ধ কৰিছে।

ভোলানাথ দাসৰ ৰচনা-সমূহ প্ৰকাশ কৰিবলৈ অনুমতি দি তেখেতৰ কনিষ্ঠ পুত্ৰ শ্ৰীসুৰেন্দ্ৰনাথ দাসে আমাক পৰম উপকৃত কৰিছে।

শেহত, এই ৰচনাৱলীখনে সমূহ পাঠকবৰ্গৰ উপযুক্ত সমাদৰ লাভ কৰিলে আমাৰ উদ্দেশ্য সাৰ্থক হ'ব।

আগষ্ট, ১৯৭৭ চন্দ্ৰপ্ৰসাদ শইকীয়া

সূচীপত্ৰ

পাতনি

১৯৭৪ চনৰ মাজভাগত অসম প্ৰকাশন পৰিষদে ভোলানাথ দাস ৰচনাৱলী প্ৰকাশ কৰিবলৈ আঁচনি লৈ তাৰ সম্পাদনাৰ দায়িত্ব আমাৰ ওপৰত অৰ্পণ কৰে। আৰম্ভণিতে ৰচনাৱলীৰ এপদো সম্পদ মজুত নাছিল। ৰচনাসমূহো দুষ্প্ৰাপ্য। গতিকে সেইবোৰ সংগ্ৰহ কৰাটোৱে পোনতে এটা দুৰ্লঙ্ঘ্য প্ৰতিবন্ধকৰূপে দেখা দিছিল। তলত মাত্ৰ এখন পুথি 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী—দ্বিতীয় ভাগ' সংগ্ৰহৰ পথত পোৱা আহুকাল:বোৰৰ থুলমূল বৰ্ণনা এটাৰেই বিষয়টোৰ জটিলতাৰ আভাস দিবলৈ প্ৰয়াস কৰা হ'ল।

ভোলানাথ দাসৰ 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী—প্ৰথম ভাগ' পুথি বিচাৰিলে পুৰণি পুথিভঁৰাল নাইবা বয়সস্থ শিক্ষিত মানুহৰ হাতত ক'ৰবাত একোখন খণ্ডিত অৱস্থাত হলেও পোৱা যায়; কিন্তু তাৰ দ্বিতীয় ভাগখন এখন দুষ্প্ৰাপ্য গ্ৰন্থ। ইমানে দুষ্প্ৰাপ্য যে তাৰ অৱস্থিতি সম্পৰ্কেই, অৰ্থাৎ পুথিখন জানো প্ৰকৃততে কেতিয়াবা ছপা হৈছিল—সেই বিষয়েই প্ৰশ্ন উঠিছিল। ঊনবিংশ শতিকাৰ দুষ্প্ৰাপ্য অসমীয়া গ্ৰন্থৰ অন্যতম ভঁৰাল হ'ল ইংলণ্ডৰ বৃটিছ মিউজিয়ামৰ গ্ৰন্থাগাৰ। তালৈও লিখাই বিচৰাই খবৰ পোৱা গৈছিল যে সেই কিতাপ তাতো কোনো দিন পোৱা হোৱা নাছিল, প্ৰথম ভাগখনহে আছে। অসমীয়া সাহিত্যৰ ইতিহাস প্ৰণেতা জীৱিত কেউগৰাকী পণ্ডিতৰ ওচৰ চাপি আলচ কৰাত তেওঁলোকৰ কোনোজনাযে কিতাপখন কেতিয়াবা দেখিছিল বুলি ক'ব নোৱাৰিলে। এগৰাকীয়ে চিন্তা কৰি মন্তব্য দিলে যে আগৰ দিনত আকৌ কিতাপ প্ৰকাশ হোৱাৰ পূৰ্বেই বিজ্ঞাপন দি কিতাপ প্ৰকাশ হোৱা বুলি বাতৰি প্ৰচাৰ কৰাটো এটা দস্তুৰ হৈ পৰিছিল, গতিকে 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী—দ্বিতীয় ভাগ' সম্পৰ্কেও হয়তো তেনে ঘটনায়ে ঘটিব পাৰে।

এনেতে ১৮৫১ শকৰ ভাদ মাহৰ ১৮শ বছৰ ৫ম সংখ্যা বাঁহীত, ইংৰাজী ১৯২৯ চনত স্বৰ্গীয় জলভিৰাম লহকৰ ডাঙৰীয়াই লেখা 'ভোলানাথ দাস' শিতানৰ প্ৰবন্ধ এটা পোৱা গ'ল (পৰিশিষ্ট চাওক)। তাত প্ৰবন্ধ লেখকে 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী—দ্বিতীয় ভাগ' কিতাপৰপৰা উদ্ধৃতি দি তাৰ গুণাগুণৰ কথা বিচাৰ কৰিবলৈ যত্ন কৰাৰ উপৰিও পুথিখন ৰচনা কৰা বাবে যে কবি ভোলানাথ দাসে এশ টকা পুৰস্কাৰ পাইছিল (আচলতে গ্ৰন্থকাৰে কিতাপৰ বিজ্ঞাপনত

উল্লেখ কৰামতে ১২৫ টকা পাইছিল), সেই কথাও উল্লেখ কৰিছে। তাৰ পিছত উবহীৰ ওৰ বিচাৰি ফুৰোঁতে পোৱা গ'ল 'সীতাহৰণ কাব্য'ৰ প্ৰথম সংস্কৰণৰ জৰাজীৰ্ণ পুথি এখন। তাত ডিব্ৰুগড় সদৰ স্কুলৰ তদানীন্তন কালৰ শিক্ষক শিৱনাথ ভট্টাচাৰ্যদেৱে ১৮২৪ শকৰ (ইং ১৯০২ চনৰ) ফাগুন মাহত 'আসাম বিলাসিনী' আলোচনীত ছোৱা ছোৱাকৈ এসময়ত প্ৰকাশ হৱলৈ ধৰা কাব্যখন পোন প্ৰথমে পুথিৰ আকাৰে প্ৰকাশ কৰিবলৈ লৈ 'প্ৰকাশকৰ কথা' বুলি ভূমিকা এটা আৰম্ভণিতে সংযোজনা কৰিছিল (পৰিশিষ্ট চাওক)। তাত তেওঁ অন্য কথাৰ মাজতে প্ৰাসঙ্গিকভাৱে উল্লেখ কৰিছিল—"গ্ৰন্থকাৰে এই কাব্যখানী বহু বছৰ পূৰ্ব্বেই লেখিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। বঙ্গীয় কবি ৺মধুসূদন দত্তই বাঙ্গালা ভাষাত অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দৰ প্ৰথম সৃষ্টি কৰে। তেওঁক অনুসৰণ কৰি আমাৰ গ্ৰন্থকাৰেও অসমীয়া ভাষাত উক্ত ছন্দত প্ৰথমে কবিতা ৰচনা আৰম্ভ কৰে। সীতাহৰণ কাব্যও অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দত কেইপাতমান লেখি তেও 'আসাম-বিলাসিনী' পত্ৰিকাত প্ৰকাশ কৰিছিল। উক্ত পত্ৰিকাই অসমীয়া ভাষাত অমিল ছন্দৰ ৰচনা কিম্ভূতকিমাকাৰ যেন ভাবি আৰু গ্ৰন্থকাৰৰ 'ইটো' 'সিটো' ব্যৱহাৰ অশুদ্ধ বুলি ইতিকিং কৰিছিল। 'বিলাসিনী'ৰ মতে 'ইতো' 'সিতো' হে শুদ্ধ। গ্ৰন্থকাৰে তেওঁৰ 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী—দ্বিতীয় ভাগ'ত 'ইটো' 'সিটো' শীৰ্ষক কবিতাটী কিয় লেখিছিল তাক বোধকৰোঁ কোনেও বুজিব পৰা নাই। গ্ৰন্থকাৰে 'ইটো' 'সিটো' শব্দ ব্যৱহাৰ কৰাত আৰু অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দত কবিতা লেখাত 'বিলাসিনী'এ তীব্ৰ সমালোচনা কৰা দেখি তেওঁ সেই কবিতাটী লেখে।" ইয়াকে পঢ়ি আমি 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী—দ্বিতীয় ভাগ' যে প্ৰকাশ হৈছিল সেই বিষয়ে আৰু নিসন্দেহ হলোঁ।

এনে সময়তে গুৱাহাটীৰপৰা ভালেমান দিন আঁতৰত থাকি ঘূৰিপকি তেতিয়া উভতি অহা পাতাল-সন্ধানী ঐতিহাসিক শ্ৰীযুত বেণুধৰ শৰ্মাৰ লগত সাক্ষাৎ হবলৈ আমাৰ সৌভাগ্য ঘটে। এই বিষয়ৰ কথা ওলোৱাত কথাত কথাই তেখেতে ক'লে—কিতাপখন ছপা হৈছিল আৰু তাৰে এখন তেখেতৰ হাততেই আছিল। ১৯৫৬ চনত অসম সাহিত্য সভাৰ পঞ্চবিংশ অধিবেশনত সভাপতিত্ব কৰি ধুবুৰীৰপৰা উভতি আহোঁতে কথাপ্ৰসঙ্গত তেওঁ হেনো তেওঁৰ সঙ্গীবন্ধু আৰু সেই অধিবেশনৰে বিজ্ঞান শাখাৰ সভাপতি লক্ষ্মীনাথ দাসক কিতাপখনৰ কথা কৈছিল। লক্ষ্মীনাথ দাস ভোলানাথ দাসৰ বৰপুত্ৰ আৰু বিজ্ঞানৰ পণ্ডিত। কিতাপখনৰ পুনৰ মুদ্ৰণৰ ব্যৱস্থা কৰা হব বুলি কৈ দাস ডাঙৰীয়াই সেইখন তেওঁক দিবলৈ বৰকৈ ধৰাত তেওঁ হেনো দাস

ভাঙৰীয়াক সেই কিতাপখন দিছিল। সিমানেই নহয়, শৰ্মাদেৱে বোলে সেই কিতাপখন তাৰ উপৰি বছৰত অৰ্থাৎ ১৯৫৫ চনত টিয়কৰ কোনোবা এগৰাকী গঙ্গেশ্বৰ বৰুৱাৰপৰা দুটকা কণ দি কিনি আনি যত্নেৰে নিজৰ পুথি-ভঁৰালত ৰাখিছিল। দুটকা কণ দি কিনা সেই কথাটি তেওঁ পুথিৰ নামৰ তলতে তাৰিখসহ লেখি থৈছিল। ইতিমধ্যে দাস ডাঙৰীয়া পৰলোক প্ৰাপ্ত হ'ল। তাৰ পাছত ক'ৰ কিতাপ ক'লৈ গ'ল—কোনেও ক'ব নোৱাৰাত পৰিল। আমি সংশ্লিষ্ট সকলোকে সুধিপুচি নানা প্ৰকাৰে বিচাৰ-খোচাৰ কৰিও তাৰ তংসূত্ৰকে উলিয়াব নোৱাৰিলোঁ।

আৰু এদিনৰ কথা। ৰাতি প্ৰায় ন বাজিছে। কিনকিনীয়া বৰষুণ। বিহগী কবি ৰঘুনাথ চৌধাৰী আৰু মোৰ পুথি-দৰদী বন্ধু শ্ৰীজিতেন্দ্ৰনাথ বুজৰবৰুৱাৰ ঘৰত থকা আপুৰুগীয়া পুথি ভঁৰালত পুথি বিচাৰি নিৰাশ হৈ ভাগৰে-যুগৰে উভতি শ্ৰীসুৰেন দাস দাদা-শহুৰৰ ঘৰত সোমালো আৰু মোৰ 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী' অন্বেষণৰ কথা ক'লো। তেখেতে ভিতৰলৈ গৈ কিছুপৰৰ মূৰত ঢিলাকৈ বন্ধা জৰাজীৰ্ণ কিতাপ এখন ধপচৈকে মেজত থৈ গহীনকৈ ক'লে, "এইখন হ'বনে চোৱাচোন!" মই দূৰৈৰপৰাই নামটো দেখিলোঁ—'চিন্তা-তৰঙ্গিণী'। পিছে 'অতিস্নেহো পাপাশঙ্কে'। মনত বিজুলীয়াই গ'ল নিশ্চয় 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী—প্ৰথম ভাগ', কাৰণ প্ৰথম ভাগ বা দ্বিতীয় ভাগ কথাটো সৰুকৈ ছপা কৰা আছে। হাতত তুলি লৈ পঢ়ি চাই দেখোঁ—'চিন্তা-তৰঙ্গিণী—দ্বিতীয় ভাগ।'

বিচৰা 'ম্বৰগ' হাততে পাই মই কলোঁ—"হয়, এইখনেই; এইখনেই দেখোন!" পাত লুটিয়াবলৈ ধৰিলোঁ। সুধিবলৈ সত, নগ'ল—ইমানদিনে দিয়া নাছিল কিয়? পঢ়ি চাই তাত দেখোঁ যে বেণুধৰ শৰ্মাদেৱৰ নামৰ ছাব মৰা থকা দুটকা দামত কিনা কিতাপ সেইখনেই। নোপোৱাই পোৱাদি পাই বৰ আদৰ-ঔৎসুক্যেৰে আলফুলকৈ গ্ৰহণ কৰি পুথিখন আনি ঘৰত অ'ত ত'ত পঢ়ি চাই যি পালোঁ, তাতহে মোৰ অন্তৰ তেনেই বিদীৰ্ণ হ'ল। মোৰ অৱস্থা তেতিয়া গঞা লোকে কোৱাৰ দৰে 'দোনা (দোঙা) দেখি ৰং পালোঁ, সান্দহ দেখিহে খং খালোঁ' হ'ল। দেখো যে শেষৰফালে গোটাচেৰেক পাততো নায়েই মাজতো প্ৰায় কুৰিটামান পাত নাই, ক'ৰবাত সুলকি পৰিছে। গল্পৰ কোনোবা চকুৱা মুছলমানে কোৱাৰ দৰে কবলৈ মন গৈছিল—হে আল্লা, দিলাও নিলাও; আল্লা, দিলাও নিলাও। বহু যত্নে বহুত বিচাৰ-খোচাৰ কৰিও সেই পাতবোৰ উদ্ধাৰ কৰিব পৰা নগ'ল। ফলত মই হলোঁ—'পুনৰেব পাপী, পুনৰেব

দৰিদ্ৰঃ' ! কিন্তু সিমানতে নেৰিলো । এইবাৰ ৰবং আকৌ দুগুণ উত্তমেৰে পুস্তক অন্বেষণত ব্ৰতী হলোঁ ; সম্ভাব্য স্থল সকলোবোৰলৈ শব্দভেদী বাণ মৰাৰ দৰে চিঠি পঠালোঁ। নগাঁৱৰ ঢিঙৰ কবি বসুকান্ত বৰকাকতিৰ পুৰণি ঘৰত থাকিব পাৰে বুলি তাতো বিচৰালোঁ। এসময়ত আমাৰ লগত চেটেলমেণ্টত কাম কৰা ৪ৰ্থ শ্ৰেণীৰ কৰ্মচাৰী বন্ধু এজনে উত্তৰ দিলে, 'দ্বিতীয় ভাগ চিন্তা-তৰঙ্গিণী পোৱা হৈছে, পিছে আমি নিজে আগতে খবৰ দি তালৈ গলেহে পাম।' সেইমতে তালৈ গলোঁ আৰু কিতাপো পালোঁ, কিন্তু সেইখনো সম্পূৰ্ণ নহয়, মাজে মাজে পাত নাই, থৰা-মূৰা, আদি আৰু অন্তবিহীন। তথাপি এইখনে আগৰখনত ভালেখিনি যোগ দিলে। পিছত যোৰহাটৰ অধ্যাপক-বন্ধু সুসাহিত্যিক শ্ৰীযতীন্দ্ৰনাথ গোস্বামীদেৱৰ অকুণ্ঠ সহযোগ নোপোৱা হলে পুথিৰ সম্পূৰ্ণ উদ্ধাৰ সম্ভৱ নহ'লহেঁতেন। তেখেতে খবৰ দিলে যে কিতাপখন বহুত ঠাইত বিচাৰি ফুৰি শেষত বালিগাঁও বিডিংক্লাব, কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰ লাইব্ৰেৰী নামৰ পুথিভঁৰালত পোৱা গৈছে, কিন্তু গ্ৰন্থাগাৰিকে তাক হস্তান্তৰ বা স্থানান্তৰ নকৰে। গতিকে তেখেতৰ সহায়ত আৰু নিজেও এবাৰ যোৰহাটলৈ গৈ সাত জোৰা দি, কোনোমতে কামটো সম্পূৰ্ণ কৰা হ'ল। আমি গোস্বামীদেৱৰ ওচৰত এই বিষয়ে আকণ্ঠ ঋণী। গ্ৰন্থাগাৰিক শ্ৰীকুশলচন্দ্ৰ গোস্বামীলৈও আমাৰ শলাগ জনালোঁ।

দুখেৰে আমি স্বীকাৰ কৰিবলৈ বাধ্য যে ইমান বিচাৰিও কিন্তু স্বৰ্গীয় অগভিৰাম লহকৰে তেওঁৰ পূৰ্বোক্ত প্ৰবন্ধত উল্লেখ কৰা ভোলানাথ দাস ডাঙৰীয়াৰ হাতে লেখা ২২ পৃষ্ঠাৰ অসম্পূৰ্ণ 'সুভদ্ৰাহৰণ' নামৰ কাব্যখনৰ ভংসূত্ৰ একো উলিয়াব নোৱাৰিলোঁ। অকল সিমানে নহয়—দাস ডাঙৰীয়াৰ হস্তলিপিও আমি কাবোপৰা উদ্ধাৰ কৰিব নোৱাৰিলোঁ। সংগ্ৰহৰ সেইফেৰা ত্ৰুটিৰ বাবে আমি দুঃখিত।

কবি ভোলানাথ দাস যুগসন্ধিৰ কবি। অসমীয়া সাহিত্যৰ সেইটো এটা এন্ধাৰ পোহৰৰ সন্ধিক্ষণ আছিল, বিশেষকৈ কবিতাত। কাৰণ পঢ়াশালি, কাচাৰী, আদিত বঙলা ভাষাই হেঁচা দি ধৰিলেও গাওঁ-ভূঁইত অসমীয়া মাত-কথাৰ ভেতিয়াও প্ৰচলন অব্যাহত আছিল। কবিতাৰ ভাষা জনসাধাৰণৰ কথিত ভাষা নহয় বাবে তাৰ ছুঁতিটো কিন্তু মৰা-ছুঁতিত পৰিণত হবলৈ বাধ্য হৈছিল। তাত নানা তৰহৰ পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা চলিছিল। সেই হেতুকে সেই সময়ৰ সমসাময়িক অসমীয়া সাহিত্যৰ, বিশেষকৈ অসমীয়া কবিতাৰ স্বৰূপটোনো তেতিয়া কেনে আছিল তাকে যথাসম্ভৱ স্পষ্ট কৰি তুলিবলৈ পাতনিত যথাসাধ্য

চেষ্টা কৰা হৈছে। তাকে কৰোঁতে অন্যান্য লেখকৰ ৰচনাৰ উদ্ধৃতি বিবিধ দুষ্প্ৰাপ্য আলোচনীৰপৰা সংগ্ৰহ কৰিবলগীয়া হৈছিল। যিখন মাহেকীয়া আলোচনীয়ে কবি ভোলানাথ দাসক তিক্ত-কঠোৰ হিয়াভেদা সমালোচনাৰ দ্বাৰা চিৰকালৰ কাৰণে সাহিত্য ক্ষেত্ৰৰপৰা বিতাৰিত কৰিলে, সেই 'আসাম-বিলাসিনী' পত্ৰিকাও অধিক কাল নিটিকিল আৰু তাৰ অস্থি পৰ্যন্ত আজি অসমত পাবলৈ নাই। তাৰে কেইখিলামান পাত বৃটিছ মিউজিয়ামৰপৰা 'ফটোষ্টেট কপি' কৰাই আনি ডঃ সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মাই গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ত সযত্নে সংৰক্ষণ কৰিছে। আমি সেই সময়ৰ লেখাৰ নমুনা দিবলৈ গোটাচেৰেক উদ্ধৃতি তাৰপৰা গ্ৰহণ কৰিছোঁ।

কবিতা পুথিবোৰৰ প্ৰত্যেকখনৰে একাধিক সংস্কৰণ ঊনবিংশ শতিকাতে প্ৰকাশ হৈছিল। অৱশ্যে 'সীতাহৰণ কাব্য'ৰ দ্বিতীয়, তৃতীয়াদি সংস্কৰণবোৰ গ্ৰন্থকাৰৰ পৰলোক ঘটাৰ পিছতহে ওলাইছিল। মন কৰিবলগীয়া কথা এই যে গ্ৰন্থকাৰ স্বৰ্গী হোৱাৰ পিছৰ তাঙৰণৰ পুথিবোৰত প্ৰকাশকসকলে পাণ্ডিত্য-পূৰ্ণ পাতনি সংযোগ কৰাতহে অধিক মনোযোগ দিছিল, ছপাই উলিওৱা পুথিৰ পাঠৰ মূলৰ লগত অৰ্থৰ সঙ্গতি ৰাখি মিলাই চোৱাৰ প্ৰয়োজন সিমান উপলব্ধি কৰা নাছিল যেন লাগে। প্ৰথম সংস্কৰণৰ পুথিৰ লগত আধুনিক যিকোনো তাঙৰণৰ 'সীতাহৰণ কাব্য' এখন মিলাই চালে তাৰ সত্যতা প্ৰমাণ হব। পৰৱৰ্তী সংস্কৰণবোৰৰ বহুত ঠাইত দাড়ি, কমা আদি যতিবোৰ উঠি গৈ পাঠ দুৰ্বোধ্য হৈছে ; বহুত ঠাইত 'মানৱ'ৰ ঠাইত 'দানৱ'ৰ দৰে শব্দ (২য় তাঙৰণৰ ১৬৯ পৃষ্ঠা চাওক) 'শান্তিলা'ৰ ঠাইত 'শাস্তিলা' (২য় তাঙৰণ, ১২৪ পৃঃ) ৰ দৰে শব্দ বহি ৰসোপলব্ধিত অনৰ্থৰ সৃষ্টি কৰিছে। আহি কাকত চোৱাৰ সময়ত আমি যথাসম্ভৱ মূল সংস্কৰণৰ কাষ চাপি চলিবলৈ যত্ন কৰিছোঁহক।

বানানৰ ক্ষেত্ৰতো আমি মূলৰপৰা আঁতৰি যাব খোজা নাই। তাৰ কাৰণ দুটা। প্ৰথমটো হ'ল ভোলানাথ দাসৰ কাব্যসমূহ প্ৰকাশ হোৱাৰ সময়ত 'হেমকোষ' অভিধান ছপা হোৱাই নাছিল। বানান বা বৰ্ণাশুদ্ধি সম্পৰ্কীয় বিতৰ্ক তেতিয়া চলিয়ে আছিল। 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী—দ্বিতীয় ভাগ'ৰ—'ইটো'-'সিটো'—কবিতাই তাৰ সাক্ষী। 'আৰু'ৰ ঠাইত 'ও'ৰ ব্যৱহাৰো সেই সময়ত আছিল। সেইবিলাক শুধৰাই দিলে তথ্যৰ সত্যতা নষ্ট হোৱাৰ সম্ভাৱনা। দ্বিতীয়তে এনে ক্ষেত্ৰত গ্ৰন্থকাৰৰ বানানৰ ওপৰত হাত ফুৰালে গ্ৰন্থৰ মৰ্যাদা ক্ষুণ্ণ হব পাৰে বুলি আমাৰ আশঙ্কা। দ্বিতীয়তে, এই বানান আৰু শব্দপ্ৰয়োগ ৰীতিৰ ঐতিহাসিক মূল্যও নোহোৱা নহয়। সেয়েহে তাত আমি হাত দিয়া নাই। উদাহৰণ স্বৰূপে সূচীৰ 'মেঘ' কবিতাৰ

প্ৰকৃত শিৰোনামা কবিতাটোৰ ওপৰত দিয়া আছিল—'একখণ্ড ক্ষুদ্ৰ মেঘ' বুলি।

কবি ভোলানাথ দাসৰ কাব্যসমূহ—বিশেষকৈ প্ৰথম কেইখন, যেনে 'কবিতামালা' ১ম ভাগ, ২য় ভাগ আৰু 'চিন্তা তৰঙ্গিণী'—১ম ভাগ, ২য় ভাগ ইমান দুষ্প্ৰাপ্য হ'ল কিয় ভাবিবলগীয়া কথা। দ্বিতীয়তে, কবি ভোলানাথ দাসে লেখিবলৈ এৰিছিল কিয়—সেইটোও চিন্তাৰ বিষয় হ'ব পাৰে। অন্য এক শ্ৰেণীৰ লোকে এই কিতাপবোৰৰ ভাষা তেনেই অপচন্দ কৰিছিল, আৰু পুথিবোৰৰ প্ৰতি কটাক্ষপাত কৰি সেইবোৰক অনাদৰ কৰাই নহয় দূৰতে বিদূৰ কৰিবলৈ বিচাৰিছিল। তাৰেই ফলত পুথিবোৰ একাষৰীয়া হৈ গৈ শেষত পাহৰণিত প্ৰবেশ কৰিবলৈ ধৰিলে। বৰজুইৰ বতাহে সহায় কৰাৰ দৰে সমালোচনাৰ তিক্ততাৰ লগত পূৰ্বোক্ত শ্ৰেণীৰ লেখকসকলৰ অনাদৰ-অৱহেলা যোগ হৈ কবিক সাহিত্য ক্ষেত্ৰৰপৰা দূৰতে থাকিবলৈ বাধ্য কৰিলে।

অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী লেখকসকলে কবি ভোলানাথ দাসৰ চিনাকি দিবলৈ গৈ পোনেই কয়—ভোলানাথ দাস বিখ্যাত বাখৰ বৰাৰ বংশৰ লোক আছিল আৰু তেওঁৰ পুৰণি ঘৰ আছিল নগাওঁ জিলাত। পিছে বাখৰ বৰা নো কোন আৰু তেওঁ নো কি সূত্ৰে কেনেকৈ কেতিয়া বিখ্যাত হৈ উঠিছিল সেই বিষয়ে বুৰঞ্জী অথবা সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী হলে নিমাত। ডঃ মহেশ্বৰ নেওগে তেওঁৰ 'অসমীয়া সাহিত্যৰ ৰূপৰেখা'ত—"লোকগীতত বিখ্যাত বাখৰ বৰাৰ বংশৰ ভোলানাথ দাস" বুলি উল্লেখ কৰিছে (৩০০ পৃঃ, প্ৰথম তাঙৰণ) আৰু ডিম্বেশ্বৰ নেওগে তেওঁৰ 'আধুনিক সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী'ত কৈছে যে ভোলানাথ দাস "বিখ্যাত বাখৰ বৰাৰ বংশৰ আছিল" (৭০ পৃঃ, প্ৰথম তাঙৰণ)।

বাখৰ বৰাৰ মৃত্যুৰ পাছত পো-পৰিয়ালে জন্মস্থান পৰিত্যাগ কৰি বিভিন্ন দিন দিহিঙে দিপাঙে ঘূৰি ফুৰিছিল। পৰিয়ালৰ এটা ঠেঙুলিয়ে গৈ গোলা-ঘাটত থাকিবলৈ লৈছিল। সেই শাখাটোৰ নাতিপুতিসকল আজিও তাত আছে। তেওঁলোকে বাখৰ বৰাৰ বংশধৰ বুলি দাবী কৰে, কিন্তু দুৰ্ভাগ্যবশতঃ তেওঁলোকৰো কাৰো হাতত বংশাৱলী নাই; ঘৰপোৰা জুইত নাশ হৈছে বুলি জনা যায়। অন্য এটা শাখা আহি গুৱাহাটীত কিছুদিন থাকি পুনঃ হেনো আগৰ ঠাই নবৈ পাৰবলৈ পিতৃ-ভিঠাৰ মোহত উভতি গৈছিল। তেওঁলোকৰে কোনো এগৰাকীৰ নাম বাপিৰাম। বাপিৰামৰ পিতৃৰ নাম অনিবুঢ়া।

বাপিৰাম বৰ সাধু আৰু নম্ৰ স্বভাৱৰ ছাত্ৰ আছিল। ডেকা বয়সত তেওঁ

অতিশয় ধীৰ আৰু ধৰ্মনিষ্ঠ হৈ পৰিছিল। তেওঁ কৈছিল যে সকলো মানুহ ভগৱানৰ দাস। স্বয়ং মহাপুৰুষ শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰে নিজক কৃষ্ণৰ কিঙ্কৰ বা দাস বুলিছিল। তেনে ভকতীয়া ভাবতে উদ্বুদ্ধ হৈ তেওঁ নিজেও তেওঁৰ নামৰ শেষত 'বৰা' উপাধি নেলেখি 'দাস' লেখিবলৈ লৈছিল। সেই বিষয়ে পিছত পুত্ৰ ভোলানাথ দাসে লেখিছিল, "মোৰ পিতৃ বিখ্যাত বাধৰ বৰাৰ বংশৰ হোৱা সত্ত্বেও তেওঁ নামৰ শেষত 'দাস' লিখিবলৈহে ভাল পাইছিল।"

উনবিংশ শতিকাৰ আগ ভাগতে বাপিৰামে নগাওঁ চহৰলৈ আহি তাতে শিক্ষা লাভ কৰি চৰকাৰী চাকৰি গ্ৰহণ কৰে। তেওঁ পোনতে নগাওঁ জিলাৰ জিলাধিপতিৰ অফিচত কেৰাণী কামত অস্থায়ীভাৱে মকৰল হৈ নিজৰ কাৰ্যদক্ষতাৰ গুণত দেৱানী চিৰস্তাদাৰ খিতাপি লাভ কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছিল। সেই সময়তে ১৮৫৮ চনত নগাওঁ চহৰত ভোলানাথ দাসৰ জন্ম হয়।

ভোলানাথ আত্মনিৰ্ভৰশীল লোক আছিল। তেওঁ নিজৰ জীৱন-স্মৃতিও চমুকৈ লেখি থৈ গৈছে। সম্ভৱতঃ এই জীৱন-স্মৃতিৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰি তেওঁ নিজৰ বিস্তৃত আত্মজীৱনী লেখিবলৈ সঙ্কল্প কৰিছিল। কিন্তু তাকে কৰিবলৈ সময় সুযোগ নাপালে। মৃত্যুৰ পাছত তেওঁৰ সেই চমু টোকাটোকে 'বাঁহী'ত প্ৰকাশ কৰা হৈছিল।* এই জীৱন-স্মৃতিৰপৰা দাস ডাঙৰীয়াৰ জীৱনৰ মূল ঘটনাবোৰৰ এটি চমু তালিকা পোৱাৰ উপৰি তেওঁৰ গদ্য-ৰীতিৰো এটা ক্ষুদ্ৰ আভাস পোৱা যায়। ৰচনাৱলীৰ শেষৰফালে তাক সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে।

ভোলানাথ দাসৰ মাতৃ পদ্মাৱতী এগৰাকী গুণৱতী ৰমণী আছিল। ভোলানাথ আছিল পিতৃ-মাতৃৰ একেটি সন্তান। তেওঁ ১৮৭৯ চনত নগাওঁ উচ্চ ইংৰাজী বিদ্যালয়ৰপৰা প্ৰথম বিভাগত উত্তীৰ্ণ হৈ কলিকতাৰ মেট্ৰোপলিটান কলেজত নাম লগায, কিন্তু সেই সময়ত তেওঁৰ স্নেহময়ী মাতৃ হঠাৎ নৰিয়া পৰা ত তেওঁ খৰধৰকৈ কলিকতা ত্যাগ কৰি ঘৰলৈ উভতি আহিবলগীয়াত পৰে। ঘৰলৈ আহি তেওঁ বহি নাথাকিল, নগাওঁ জিলাৰ ডিষ্ট্ৰিক্ট ছাৰ্ভেয়াৰ পদত নিযুক্ত হ'ল; কিন্তু সেই কামৰ কঠোৰ পৰিশ্ৰমে স্বাস্থ্যভঙ্গ তেওঁ তাক এৰি দিবলৈ বাধ্য হ'ল। ইয়াৰ পাছত তেওঁ নগাওঁ উচ্চ ইংৰাজী বিদ্যালয়ৰ তলৰ শিক্ষক পদত অস্থায়ীভাৱে নিযুক্ত হৈ তাৰপৰা ক্ৰমে শিক্ষা বিভাগৰ কেৰাণী আৰু নগাওঁ আৰু শিৱসাগৰ জিলাৰ জৰিপ পঢ়াশালিৰ শিক্ষকৰ পদত মকৰল হয়। তাতে থাকি তেওঁ ছিভিল ছাৰ্ভিছ পৰীক্ষা দিয়ে আৰু তাত উত্তীৰ্ণ হৈ ১৮৮৮

---

* ১৯২৯ চনৰ ১৮শ বছৰৰ ৪ৰ্থ সংখ্যা 'বাঁহী' দ্ৰষ্টব্য

চনত মাটিৰ হাকিম চাকৰি পায়। এই কামত তেওঁৰ যথেষ্ট সুনাম-সুখ্যাতি হয় আৰু তাৰেই ফলত শীঘ্ৰেই সহকাৰী চেটেলমেণ্ট বিষয়া নিযুক্ত হোৱাৰ উপৰিও প্ৰথম শ্ৰেণীৰ কৰ্মচাৰী হৈ দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰ মেজিষ্ট্ৰেটৰ ক্ষমতা লাভ কৰে। তেওঁ গুৱাহাটী চহৰৰ জৰিপ আৰু 'বিচেটেলমেণ্ট'ৰ কাম শেষ কৰি ১৯১২ চনৰ ১২ ডিচেম্বৰত ৰজাঘৰীয়া কামৰপৰা আজৰি হয়। অৱসৰ পোৱাৰ পাছতো তেওঁ নানা ৰাজহুৱা আৰু ৰজাঘৰীয়া কামত ব্যাপৃত থাকি ১৯২৯ চনৰ দুই জুলাইত উজান বজাৰৰ নিজঘৰত এপপ্লেক্সী ৰোগত মৃত্যুবৰণ কৰে।

ভোলানাথ দাসৰ সাহিত্য-জীৱন আৰম্ভ হৈছিল তেওঁৰ পঢ়াশালি আৰু কলেজত পঢ়া কালডোখৰতেই। তেওঁৰ জীৱনৰ ঘটনাপঞ্জি আমাৰ আলোচনাৰ সুবিধাৰ কাৰণে এইদৰে ল'ব পাৰোঁ।

(১) জন্ম ১৮৫৮ চন—স্থান নগাওঁ চহৰ।

(২) ১৮৭৯ চনত প্ৰৱেশিকা পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হৈ জলপানি লাভ আৰু কলিকতাৰ মেট্ৰপলিটান কলেজত প্ৰৱেশ।

(৩) ১৮৭৯ চন—মাতৃৰ অসুস্থতাৰ হেতু কলিকতা ত্যাগ আৰু গৃহলৈ প্ৰত্যাবৰ্তন। মাতৃৰ পৰলোক প্ৰাপ্তি।

(৪) ১৮৮০ চন—নগাওঁ জিলাত ডিষ্ট্ৰিক্ট ছাৰ্ভেয়াৰ নিযুক্ত আৰু স্বাস্থ্যই দুগুজাত চাকৰি ত্যাগ।

(৫) ১৮৮০ চন (২৪ আগষ্ট)—নগাওঁ হাইস্কুলত অস্থায়ীভাৱে লাষ্ট মাষ্টৰৰ নিযুক্তি লাভ।

(৬) ১৮৮১ চন—নগাৱঁত শিক্ষা বিভাগৰ অস্থায়ী কেৰাণী নিযুক্ত।

(৭) ১৮৮২ চনৰপৰা ক্ৰমে নগাওঁ আৰু শিৱসাগৰ ছাৰ্ভে স্কুলত শিক্ষকতা।

(৮) ১৮৮৭ চন—প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় পত্নীৰ মৃত্যুৰ পাছত গোলাঘাটৰ ৰাজখোৱা বংশৰ যজ্ঞেশ্বৰী আইদেউৰ লগত বিয়া।

(৯) ১৮৮৮ চন—ছাব ডেপুটি কলেক্টৰ পদত নিযুক্তি লাভ।

(১০) ১৮৯৩ চন—বৰপুত্ৰ লক্ষীনাথ দাসৰ জন্ম।

(১১) ১৯১২ চন—গুৱাহাটী চহৰৰ বিছাৰ্ভে আৰু বিচেটেলমেণ্টৰ সমাপ্তি আৰু চৰকাৰী চাকৰিৰপৰা অৱসৰ গ্ৰহণ কৰি ৰাজহুৱা কামত আত্মনিয়োগ।

(১২) ১৯২৯ চন—মৃত্যু। স্থান গুৱাহাটী চহৰ।

উল্লেখযোগ্য কথা এই যে ভোলানাথ দাসে জীৱনৰ ঘটনাৱলীৰ চমু টোকা

লেখাত তেওঁৰ সাহিত্য-জীৱন সম্পৰ্কে ক'তো উল্লেখ কৰা নাই। সাহিত্য চৰ্চাত, বিশেষকৈ 'সীতাহৰণ কাব্য' ৰচনা কৰি পোৱা কটু সমালোচনাৰ বিষম তিক্ততাই সম্ভৱতঃ তাৰ থাই কাৰণ। কবিতাৰ অ'ত ত'ত থকা উল্লেখ আৰু জীৱনৰ ঘটনাপঞ্জি চালিজাৰি চালে দেখা যায় যে ভোলানাথৰ সাহিত্য জীৱন পঢ়াশলীয়া ছাত্ৰ কালতে (আঠ দশকৰ মাজভাগ মানতে) আৰম্ভ হৈ ১৮৮৮ চন মানত স্তব্ধ হয়।

ভোলানাথে নিজৰ ঘৰখনত নিজে লেখা-পঢ়াত ৰত থকাত বাহিৰেও ল'ৰা-লুৰীসকলক কেনেকৈ সাহিত্য, বিজ্ঞান, গাৰ্হস্থ্য-কৰ্ম আদি বিষয়ত শিক্ষাদান কৰিছিল তাৰে এটা মাত্ৰ দৃষ্টান্ত ইয়াত বৰ্ণনা কৰি আমি তেওঁৰ ৰচিত সাহিত্য এখন এখনকৈ আলোচনা কৰিম।

জুইশালত সাহিত্য

আবেলি ৰাতি জুহাল-কাষত এদিন ভাত খাই উঠি আঠ ন বছৰীয়া ৰৰপুত্ৰ লক্ষ্মীনাথে দেউতাকক সুধিলে, 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী'ৰ জিলটোত দিয়া "ভোজন সুমিষ্ট চাও নাহি উপাৰ্জ্জন" আদি কথাখিনিৰ মানে কি ? দেউতাক ভোলানাথে ক'লে, "মোৰ জীৱনটো কেনেকুৱা আৰু মই কি কৰিব খোজোঁ। তাকে তাত লিখিছোঁ।" তাকে কৈ তেওঁ পদ্য চাৰি শাৰীৰ অৰ্থ ব্যাখ্যা কৰিলে। তাৰে প্ৰতিটো শাৰীৰ প্ৰথম আখৰ কেইটা ললে যে ক্ৰমে ভো-লা-না-থ হয় তাকে দেখুৱাই তেওঁ পুতেকক ক'লে যে এনেকুৱা মানুহজনেই হ'ল ভোলানাথ। পিছে পুতেকো কম নহয়। তেওঁ ক'লে, "মোৰো নামটোৰ এটা পদ্য কৰকচোন।" তেওঁ তেতিয়া পুতেকক কাগজ-পেন্সিল আনিবলৈ ক'লে। আনিলত ক'লে, "আৰম্ভ কৰচোন বাৰু—'লয় হয় কি—অমাবস্যা ৰাতি' ?" লক্ষ্মীনাথে লেখিলে, "লয় হয় 'পূৰ্ণচন্দ্ৰ' অমাবস্যা ৰাতি।" —'পূৰ্ণচন্দ্ৰ'ৰ ঠাইত 'চন্দ্ৰকলা' লেখ বুলি ভোলানাথে পুত্ৰ লক্ষ্মীনাথক সহায় কৰিলে। লক্ষ্মীনাথে অ'ত ত'ত পিতাকৰ সহায়লৈ পদ্য লেখিলে—

"লয় হয় চন্দ্ৰ কলা অমাবস্যা ৰাতি।
ক্ষয় হৈ যায় দিন পালে মাহ কাতি॥
মীনৰ বহুত ডিম জনম হোৱয়।
নাথাকে সিমান কিন্তু জানিবা নিশ্চয়॥
থৰ হৈ মনে গুণি ছোৱা শিশু ভাই ;
লক্ষ্মীনাথ নাম মোৰ বিচাৰিলে পায়।"

ভোলানাথে পুতেকক সুধিলে, "ইয়াৰ তাৎপৰ্য্য কি জানা ? অৰ্থাৎ সকলোৰে ক্ষয় আছে, কীৰ্ত্তি কিন্তু অক্ষয় ; গতিকে মানুহে ক্ষণস্থায়ী জীৱনত লেখা-পঢ়া শিকি সৎ কামৰ মাজেদি অক্ষয় কীৰ্ত্তি ৰাখিবলৈ যত্নবান হ'ব লাগে। কীৰ্ত্তিমন্ত পুৰুষ অমৰ হয়।"

ইয়াৰ চাৰি বছৰমান পাছত ৰবপুত্ৰ লক্ষ্মীনাথে মেট্ৰিক পৰীক্ষা দিলে। তেওঁৰ সংস্কৃত পাঠ্যত মহাভাৰতৰ 'কিমাশ্চৰ্য্যং অতঃপৰম্'—কাহিনীটো আছিল। ভোলানাথে পুতেক লক্ষ্মীনাথক এদিন ক'লে, "তই নিজে ভাবি-চিন্তি 'কিমাশ্চৰ্য্যং অতঃপৰম্' এটা বাহিৰ কৰি সংস্কৃতৰ দৰে অসমীয়াতে মোক লেখি দেখুৱাব পাৰিলেহে মই তোক ভাল ল'ৰা বুলিম ; দেখুৱাবিচোন।"

পিতৃবাক্য পালন কৰি লক্ষ্মীনাথে লেখি উলিয়ালে—

"বড় জ্ঞানবাজি আছে মোৰ মগজত ;
অনুভূতি অবিহনে নিসিজে কম্মত।
শাস্ত্ৰগ্ৰন্থবাহী আছে অশ্বতৰী যত,
গাধ নামে খ্যাত উপলব্ধি অভাৱত।
কীটনাশী বিদ্যাগ্ৰন্থ যতেক আচয় ;
উইকীটে সিসবক আনন্দে ভক্ষয়।
অদ্ভুত কথা ইটো সৰ্ব্বজন জ্ঞাত ;
পিণ্ডাকাৰ পৃথ্বী ইটো সঞ্চাৰে ব্যোমত।
আচোক প্ৰাকৃত লোক শাস্ত্ৰবেত্তাচয় ;
সমতল স্থিৰ জ্ঞানে সতত ভ্ৰময়—
কিমাশ্চৰ্য্যং অতঃপৰম্ ?"

পদ্যটো পঢ়ি ভোলানাথে পিঠিত চপৰিয়াই ক'লে, "তই দেখোন সাহিত্যত এইসোপা বিজ্ঞানৰ কথাহে লিখিলি। বিজ্ঞানহে তোৰ অধিক প্ৰিয় হব যেন পাওঁ। দুয়োকো নেৰিবি। পাৰিলে দুয়োটাৰে সমন্বয় ঘটাবি।" অসম সাহিত্য সভাৰ ১৯৫৬ চনৰ ধুবুৰী অধিবেশনত বিজ্ঞান শাখাৰ সভাপতিৰ আসনৰপৰা লক্ষ্মীনাথ দাসে পাঠ কৰা গভীৰ তত্ত্বগৰ্ভী সুলেখিত অভিভাষণ এই উপদেশৰেই ফলশ্ৰুতি বুলিব পাৰি।

কবি ভোলানাথ দাসৰ কবিতাৰ পুথি পাঁচখন ; তাৰে দুখন 'কবিতা-মালা' (প্ৰথম ভাগ আৰু দ্বিতীয় ভাগ); দুখন 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী' (প্ৰথম ভাগ আৰু দ্বিতীয় ভাগ) আৰু অন্যখন 'সীতাহৰণ কাব্য'। প্ৰত্যেকখন পুথিৰে স্বকীয় বৈশিষ্ট্য আছে ; গতিকে আটাই কেইখনৰে পৃথক মূল্যায়নৰ প্ৰয়োজন।

কবিতামালা—প্ৰথম ভাগ

ভোলানাথ দাসে তেওঁৰ প্ৰায় প্ৰত্যেকখন কবিতা পুথিৰ কাৰণে চৰকাৰ বা টেক্সট্‌ বুক কমিটিৰপৰা বিত্তীয় পুৰস্কাৰ লাভ কৰিছিল। কবিতা ৰচনা তেওঁৰ জীৱনব্যাপী সাধনা আছিল। বাল্যকালৰপৰাই তেওঁ কবি হোৱাৰ অভিলাষ মনত লৈ তাৰ কাৰণে অহোপুৰুষাৰ্থ কৰিছিল, আৰু সেই কথা তেওঁ 'চিন্তা-তৰঙ্গিনী—২য় ভাগ'ৰ 'কবিতা' শিতানৰ কবিতা এটাত স্পষ্টকৈ উল্লেখ কৰিছে।

ভোলানাথ দাস প্ৰাক্‌ জোনাকী যুগৰ কবি। তেওঁৰ প্ৰথম প্ৰকাশিত পুস্তক 'কবিতামালা প্ৰথম ভাগ'ৰ তৃতীয় সংস্কৰণৰ পুথি এখন বহু প্ৰযত্নে সংগ্ৰহ কৰা হৈছে। সেইখন পুথিৰ প্ৰকাশৰ চন তাৰিখ আছিল—'১২৯১ সালৰ চৈত্ৰ মাহ' অৰ্থাৎ ইংৰাজী ১৮৮৪ চন। তৃতীয় সংস্কৰণ যিহেতু ১৮৮৪ চনৰ মাৰ্চ-এপ্ৰিল মাহত 'কলিকাতা, নতুন আৰ্য্যযন্ত্ৰে মুদ্ৰিত' হৈছিল—তাৰপৰা অনুমান হয় এই পুথিৰ প্ৰথম সংস্কৰণ ১৮৮১ চন মানত বা তাৰ আগে ওলাইছিল। ডঃ সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মাদেৱে তেখেতৰ 'অসমীয়া সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত'ত ১৮৮২।৮৩ চনত তেওঁৰ 'কবিতা মালা'—দুই খণ্ডত প্ৰকাশ পায় বুলিছে। প্ৰকৃততে কিন্তু প্ৰথম ভাগ 'কবিতামালা' প্ৰকাশ হোৱাৰ কম পক্ষেও অন্ততঃ এবছৰমান পিছতহে দ্বিতীয় ভাগ প্ৰকাশ হৈছিল আৰু সেই কথা দ্বিতীয় ভাগ 'কবিতামালা'ৰ বিজ্ঞাপনৰপৰা বুজা যায়। প্ৰথম ভাগ 'কবিতামালা'ৰ বিজ্ঞাপনত কবি ভোলানাথ দাসে লেখিছিল—"বহুদিন হ'ল, এই 'কবিতামালা' পুথীখানি লেখি পেলাই থইছিলোঁ। পাছে অসমীয়া ভাষাত পাঠোপযোগী পুথী লেখিলে পুৰস্কাৰ দিয়া যাব এই মৰ্মে আসাম প্ৰদেশৰ মহামান্য শ্ৰীযুক্ত চিফ্‌ কমিশ্যনৰ সাহাবে স্থানীয় গেজেটত বিজ্ঞাপন দিউৱাতে এই পুথী খানিকে অলপ পৰিবৰ্ত্তিত কৰি আসামৰ টেক্‌সট্‌ বুক কমিটিৰ মত প্ৰকাশৰ কাৰণে পঠাইছিলোঁ। কমিটিয়ে ইযাক ব্যৱহাৰ্য বুলি আমাক ৫০ টকা পুৰস্কাৰ দিবলৈ মত দিলে।" এই বিজ্ঞাপন বা পাতনিত তাৰিখ নাই ; কিন্তু তাৰ প্ৰথম বাক্যটোতেই পুথিখন বহুদিন পূৰ্বে লেখি থোৱা হৈছিল বুলি উল্লেখ কৰা আছে। গতিকে পুথিখন ১৮৮১ চনত পোনতে ছপা হৈছিল বুলি ধৰি ললেও তাৰ কবিতাবোৰ তাৰ অন্ততঃ ২।৩ বছৰ পূৰ্বে লেখা হৈছিল বুলি ঠাৱৰ কৰা যায়। সেইমতে গণনা কৰিলে পুথিৰ ৰচনাকাল ঊনবিংশ শতিকাৰ অষ্টম দশকত। ছয়ত্ৰিশ বছৰ কাল অসমৰ স্কুল-কাচাৰীবোৰত ৰাজত্ব কৰি থাকি ১৮৭২ চনত বঙলা ভাষাই অসমৰপৰা বিদায় লৈছিল। বাৰিষাৰ আকাশৰ দৰে অসমীয়া ভাষা-আকাশখনো তেতিয়া বঙলা ভাষাৰ

হৈচোত পুৰাপুৰিকৈ যেখাজ্ঞয় হৈ থকা নাছিল যদিও খণ্ডিতভাবে হলেও, বঙলা প্ৰভাৱে তাক ওওোলাই বাধিছিল। ভোলানাথ আৰু তেওঁৰ সমসাময়িক অন্যান্য কবিসকলৰ কবিতাৰ ভাষাতে তাৰ উমান পোৱা যায়।

ভোলানাথ দাস আজীৱন শিক্ষাব্ৰতী আৰু শিক্ষানুৰাগী আছিল। ভালেমান দিন তেওঁ বিভিন্ন শিক্ষানুষ্ঠানত শিক্ষকতাও কৰিছিল। তেওঁৰ অধিকাংশ কবিতা সেইবাবেই উপদেশগন্ধী।

'কবিতামালা—প্ৰথম ভাগ'ত সৰ্বমুঠ একুৰি কণ কণ কবিতা আছে। গদ্য আৰু কবিতাৰ আঁহফলা পাৰ্থক্য তেতিয়াৰ কাব্য-বিচাৰত ধৰা নপৰিছিল আৰু ছন্দোৱদ্ধ সকলো ৰসাত্মক বাক্যই কবিতা আখ্যা পাইছিল। সেই যুগৰ মননমুখী অসমীয়া কবিতাই তেতিয়া বিবিধ ছন্দৰ মাজেদি বস্তুধৰ্মী বৰ্ণনাৰ মৃন্ময় ৰাজ্যৰপৰা আত্মগত আবেগপূৰ্ণ ভাষাৰ চিন্ময় ৰাজ্যলৈ নৃত্য-ভঙ্গিমাত গতি কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল মাত্ৰ; আৰু যিসকল কবিৰ শক্তিশালী লেখনীৰ সহায়ত ই আহি পাঠকৰ আগত আত্মপ্ৰকাশ কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছিল তাৰ ভিতৰত ভোলানাথ দাস প্ৰথম বা আদি নহলেও অন্যতম। তেওঁৰ কবিতা পুৰণি পুথিৰ অসমীয়া পদ বা পদ্য আৰু বুটিছৰ আমোলত আৰম্ভ হোৱা পাশ্চাত্য ভাবধাৰাৰ নতুন অসমীয়া কবিতাৰ মাজৰ নৱ-নিৰ্মিত শিল-সাঁকোৰ দৰে। ভাব আৰু ভাষাৰ গতিত সি এটাৰপৰা আনটোলৈ যেন 'ধীৰে ধীৰে ভাঁহি যোৱা মেঘৰ গজেন্দ্ৰ গমন।'

প্ৰথম ভাগ 'কবিতামালা'পুথিত ঈশ্বৰলৈ প্ৰাৰ্থনা আৰু শিশুসকলৰ প্ৰতি দিয়া উপদেশেই প্ৰাধান্য লভিছে। পুথিখনৰ শুভাৰম্ভই হৈছে—'উপদেশ'আখ্যাৰকবিতা এটাত, আৰু তাত গুৰুৱে শিশুক কোৱাৰ দৰে কবিয়ে কবলৈ আৰম্ভ কৰিছে:

"শিক্ষক পৰমবন্ধু শুনা শিশুগণ।
বিদ্যা বিতৰণে তেওঁ কৰন্ত যতন॥
নানা কথা কয় যদি আৰু শাস্তি দিয়ে।
বেয়াকৰে বুলি তুমি নাভাবিবা হিয়ে॥"

শিক্ষক আৰু শিক্ষাৰ্থীৰ মাজৰ পবিত্ৰ সম্বন্ধটোৰেই পোনতে কবিয়ে প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছে। নিজৰ একাণপতীয়া যত্নতহে ছাত্ৰই বিদ্যা অৰ্জন কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়—শিক্ষক তাত সহায় মাত্ৰ। ইয়াত তেওঁ পুৰণি কালৰ গুৰুসৰ্বস্ব জ্ঞানৰ কথা কোৱা নাই, গুৰু-সাৰথি জ্ঞানৰ কথাহে কৈছে—

"তোমাৰ যত্নতে হৰ সব কলাফল।
শিক্ষক সহায়কাৰী জানিবা কেৱল॥"

আৰু সিমানেই নহয়, জীৱনত বিদ্যাৰ মূল্য কিমান তাকো কবিয়ে বুজাই কৈছে :

"সৰ্ব্ব অলঙ্কাৰ থাকি বিদ্যা অলঙ্কাৰে।
মনুষ্যদেহত কিন্তু অতি শোভা কৰে॥
হেৰা শিশু! এতেকতে মন দিয়া পঢ়া।
বিদ্যাগুণে অন্তৰক প্ৰফুল্লিত কৰা॥"

দ্বিতীয় কবিতাটো হ'ল 'ঈশ্বৰলৈ সেৱা।' তাত দুশাৰী ঘোষা আছে আৰু তাতেই কবিতাটোৰ মূল কথা দোহাৰি থকা হৈছে, যেনে—

"হেৰা শিশু সিজনক যোড়হাত কৰি।
সেৱিবা আনন্দ চিত্তে দিৱস-শৰ্ব্বৰী॥"

এইদৰে ঘোষা সম্বলিত পদ ৰচনা কৰা পুৰণি কাব্যৰ এটা পৰম্পৰাগত ৰীতি আছিল। কাৰণ পুৰণি কাব্য সঙ্গীতৰূপেও ব্যৱহৃত হৈছিল। ঘোষা বা দিহা পুৰণি কাব্যৰ এটা আকৰ্ষণীয় অঙ্গ। এই 'দিহা' সম্ভৱ তাহানিৰ বৌদ্ধ 'দোহা' শব্দৰ ৰূপান্তৰ আৰু মহাপুৰুষীয়া 'ঘোষা' তাৰেই অনুকৃতি। আধুনিক কবিতাৰ ঘোষা সুৰ লগাই গোৱা নহয় যদিও—ভাবৰ কেন্দ্ৰীকৰণৰ আভাস তাত বৰ্ত্তমান।

'ঈশ্বৰলৈ সেৱা' আৰু 'প্ৰাৰ্থনা' নামৰ দুটা কবিতাত সৃষ্টিৰ সৌন্দৰ্য গৰিমা আৰু সৃষ্টিকৰ্তা ভগৱানৰ মাহাত্ম্যলৈ শিশুৰ মন আকৰ্ষণ কৰিবলৈ যত্ন কৰা হৈছে। শিশুৰ কোমল মনত ঈশ্বৰোপাসনাৰ বিমল আনন্দ আৰু মধুৰতাৰ আস্বাদ দিয়াই কবিৰ উদ্দেশ্য। গোটেইখন কিতাপ শিশুৰ উপযোগী উপদেশেৰে ভৰা। কবিতাবোৰৰ কিছুমানৰ নাম উল্লেখ কৰিলেই সেইটো বুজা যাব; যেনে: 'খলব্যক্তি', 'মানুহৰ শত্ৰু কোন?' 'সদ্‌গুণৰ আদৰ', 'হিংসা', 'সুখী কোন?' উপদেশবোৰৰ গাম্ভীৰ্যপূৰ্ণ তাৎপৰ্য মন কৰিবলগীয়া। উদাহৰণ, যেনে—

"এতেকতে শিশুসৱ ধৰাহা বচন।
ত্যজা সেহি সঙ্গ যৈত থাকে খলগণ।" (খলব্যক্তি)

* * *

"ইকাৰণে ত্যজা হিংসা জুৰাওক প্ৰাণ।
সবেও জেহিবে তবে, পাইবা সন্মান॥" (হিংসা)

* * *

"নাহি ধৰ্ম্ম নাহি কৰ্ম্ম নাহি যাৰ জ্ঞান।
সেইজন হোৱে মাত্ৰ পশুৰ সমান॥" (মনুষ্য শ্ৰেষ্ঠ জীৱ কিয়?)

"ভক্তি কৰি ভক্তি পাবা মান কৰি মান।
মানৱ জীৱন ঠিক বাণিজ্যৰ স্থান ॥" (মানৱ জীৱন)

* * *

"মনুষ্য জীৱন শিশু অস্থিৰ সমূলি।
তৰঙ্গ আঘাতে যেন পদুমৰ কলি ॥" (পদুম কলি)

এনেকৈ নানা শিতানৰ নানা বিষয়ৰ কবিতাৰ মাধ্যমেদি উপদেশ সিচঁৰি দিয়েই কিন্তু কবি ক্ষান্ত থাকিব পৰা নাই, 'নীতি কথা' বুলি আৰু এজোলোক নীতি বচন তেওঁ পুথিৰ শেষত সংযোজনা কৰিহে এৰিছে। সেই নীতি বচনবোৰৰ প্ৰত্যেকটোকে ডাকৰ বচন বোলা সুবচনবোৰৰ লগত তুলনা কৰিব পাৰি। নমুনা যেনে:

"সোণৰ পৰীক্ষা যেনে অগ্নিত পুৰিলে।
বন্ধুৰো পৰীক্ষা তেনে বিপদ ঘটিলে ॥"

* * *

"ভাবিৰা চিন্তিযা কাৰ্য্য কৰিবা সদাই।
শেষে যেন মন কষ্ট পাব নলাগয ॥"—এই ফাঁকি নীতি উপদেশৰ তুল্য ফকৰা-প্ৰবচনটি হ'ল—

"ভাবিযা চিন্তিযা কৰিবা কাজ;
হাৰিলে জিকিলে নাই লাজ ॥"

আগতে কোৱা হৈছে যে ভোলানাথ দাস উনবিংশ শতিকাৰ বৃটিছ আমোলৰ কবি। ইংৰাজী সাহিত্যৰ প্ৰভাৱত সেই সময়ত অসমীয়া খণ্ড কবিতাৰ জন্ম হৈছিল বুলিব পাৰি। সেই দেখি 'My Mother' কবিতাৰ দৰে কবিতাৰ অসমীয়া অনুবাদ কৰি অসমীয়া শিক্ষাৰ্থীক তেওঁ তাৰ মধুৰ আস্বাদ দিবলৈ পাহৰা নাছিল। 'মাতৃস্নেহ' কবিতা তাৰেই ফল। তেওঁ নিজে সেই কবিতাটিৰ পাদটীকাত কৈছে, "অলপ বৰ্দ্ধিত আৰু পৰিবৰ্ত্তিত কৰি ইংৰাজীৰপৰা অনুবাদ কৰা হৈছে।"

ছন্দপ্ৰয়োগ আৰু শব্দ-ব্যৱহাৰত ভোলানাথ দাসৰ মন আছিল বৈচিত্ৰ্য-বিলাসী। অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দ তেওঁ প্ৰথম ভাগ 'কবিতামালা'ত ব্যৱহাৰ কৰা নাই; দ্বিতীয় ভাগ 'কবিতামালা' আৰু 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী'তহে তাৰ পৰীক্ষা আৰম্ভ কৰিছিল আৰু 'সীতাহৰণ কাব্য'ত সি পত্ৰে পুষ্পে জাতিস্কাৰ হৈ আত্মপ্ৰকাশ কৰিছিল।

অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দৰ নহলেও অন্যান্য বিবিধ প্ৰকাৰৰ মিত্ৰাক্ষৰী ছন্দৰে পৰীক্ষা-

নিৰীক্ষা তেওঁ কিন্তু প্ৰথমভাগ 'কবিতা-মালা'ত্তে আৰম্ভ কৰিছিল বুলি কোৱা যায়। উদাহৰণ স্বৰূপে 'কুলি আৰু ময়ুৰ' কবিতাৰে ওপৰত উদ্ধৃতি দি অহা 'শুনা পিক' আদিৰে আৰম্ভ হোৱা কবিতা দুশাৰীলৈকে আঙুলিয়াব পাৰি। তাত সচৰাচৰ ব্যৱহাৰ হোৱা 'আঠঃ ছয়'ৰ চতুৰ্দশ অক্ষৰী পয়াৰ ছন্দত্তে গতানুগতিকতা পৰিহাৰ কৰি যতি বিৰতিৰ মাজেদি নতুনত্ব সৃষ্টিৰ নব প্ৰয়াস লক্ষ্য কৰা যায।

পদ ছন্দৰ বাহিৰে 'মানুহৰ শত্ৰু কোন ?' কবিতাত আকৌ চাৰি শাৰীৰ স্তৱক একোটাত প্ৰথম শাৰীৰ শেষাক্ষৰ চতুৰ্থ শাৰীৰ শেষাক্ষৰৰ লগত মিলাই দি, দ্বিতীয়-তৃতীয় শাৰীৰ শেষাক্ষৰ মিত্ৰাক্ষৰী ছন্দত ৰাখি শিশু শিক্ষাৰ্থীক নতুন ছন্দ এটাৰ লগত পৰিচয় কৰি দিয়া হৈছে। উদাহৰণ, যেনে—

"মনুষ্যৰ শত্ৰু ল'বা হোৱে কোন জন ?
হোৱে কি মহিষ সিংহ ভীষণ আকাৰ ?
হোৱে কি ভল্লুক ঘোং অতি ক্ৰুৰাচাৰ,
উৰে প্ৰাণ দেখি যাৰ বিকট দশন ?"—ইত্যাদি।

মিত্ৰাক্ষৰ বা অমিত্ৰাক্ষৰ যি ছন্দতে নহওক প্ৰশ্নোত্তৰৰ মাজেদি পাঠকৰ মনত কৌতূহল জগাই বিষয়বস্তু উপস্থাপন কৰা ভোলানাথ দাসৰ ৰচনাশৈলীৰ অন্য এটা বিশেষত্ব আছিল।

'এক ব্যক্তিৰ মনৰ ভাব' কবিতাত কবিয়ে আকৌ পুৰণি দুলৰী-লেছাৰিতকৈ পৃথক অথচ তদনুৰূপ অন্য এক প্ৰকাৰ ছন্দ প্ৰযোগৰ প্ৰয়াস কৰা দেখা যায। উদাহৰণ,

"দিন পাছে ৰাত্ৰি যায   ৰাত্ৰি পাছে দিন
আলো পাছে অন্ধকাৰ
আসে যায় পুনৰ্ব্বাৰ
বৰ্ষ পাছে বৰ্ষ যায়   হোৱে আয়ু ক্ষীণ।"—ইত্যাদি।

অন্য কিছুমান কবিতাত প্ৰথম-তৃতীয় আৰু দ্বিতীয়-চতুৰ্থ শাৰীৰ শেষাক্ষৰৰ মিলেৰেও আৰু এক প্ৰকাৰ নতুন ছন্দৰ সৃষ্টি কৰা হৈছে—যেনে—'সুখী কোন' কবিতাত। অন্য কিছুমানত আকৌ পুৰণি লেছাৰি বা ছবি ছন্দৰ অলপ অদল-বদল কৰি তদনুৰূপ নতুন ছন্দ একোটা সৃষ্টি কৰিবলৈ যত্ন কৰা হৈছে: তাৰ উদাহৰণ 'বৰ্ষাকাল,' 'অহঙ্কাৰী কোন' আদি কবিতাত পোৱা যায়।

*   *   *

"কিয় হেৰা অহঙ্কাৰি কিয় হেৰা অহঙ্কাৰি
মাত্তিলে সহস্ৰজনে নোচোৱাহা ফিৰি ?
মাত্তিলে সিসৰে যেন, মাত্তিলে সিসৰে যেন
মাজচূড়া চূৰ্ণ হয় ভাবা মনে হেন।"
(অহঙ্কাৰী লোক)

এই স্তৰকটোত একেটা কথাকে দুবাৰ দোহাৰি আবৃত্তিৰ সহায়ত বক্তব্য বাণীৰ গুৰুত্ব আৰু গাম্ভীৰ্যলৈ পাঠকৰ মনোযোগ আকৰ্ষণ কৰা হৈছে। এই ছন্দৰেই আৰু অন্য এটা ৰূপ 'নদী' কবিতাত পোৱা যায়, যেনে—

"বিহঙ্গ কুৰঙ্গ মাতঙ্গ তুৰঙ্গ
গৰু গাধ আদি যত জীৱগণ।
তব জলপানে, তৃষ্ণা দূৰ কৰি'
মনৰ আনন্দে কৰয় ভ্ৰমণ।" (নদী)

ছন্দত ভোলানাথ দাসে যেনেকৈ পুৰণিৰ লগত নতুন মিলাই নতুন নতুন ছন্দ সৃষ্টিৰ কাৰণে যত্নপৰ হৈছিল, শব্দ প্ৰয়োগতো তেনেকৈ তেওঁ প্ৰাচুৰ্য আৰু নতুনত্বৰ বাবে কম তৎপৰ হোৱা নাছিল। ছন্দ-বৈচিত্ৰ্য আৰু শব্দ-প্ৰাচুৰ্য ভোলানাথৰ কবিত্বৰ এটা বিশেষত্ব স্বৰূপ। 'কবিতামালা' প্ৰথম ভাগত ব্যৱহাৰ কৰা গোটাচেৰেক শব্দলৈ লক্ষ্য কৰিলেই দেখা যাব যে নাম ধাতুৰ প্ৰয়োগ তেওঁ সকলো ঠাইতে প্ৰচুৰ পৰিমাণে কৰিছিল। বঙ্গীয় কবি মাইকেল মধুসূদনৰ তেওঁৰ ওপৰত হোৱা অতৰ্কিত প্ৰভাৱ বুলিও ইয়াক গণ্য কৰা যায়। জিভাৰ ঠাইত জিৰা, হৰৰ ঠাইত হৰ, আদিৰ প্ৰয়োগো কবিৰ আৰ্ষ প্ৰয়োগ বা আঞ্চলিক ভাষাপ্ৰীতি বুলিব পাৰি। শব্দত এনে ধৰণৰ প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা কবিয়ে তেওঁৰ কবিতাক কোনো কোনো ঠাইত প্ৰাচীনতাৰ গৌৰৱ প্ৰদান কৰি তাক পবিত্ৰীকৃত কৰিবলৈ যত্নপৰায়ণ হৈছিল বুলিও ধৰা যায়। নতুন শব্দ ব্যৱহাৰত থাকোতেও পুৰণিৰ আৰ্ষ প্ৰয়োগ পূৰ্বৰ কবিগুৰুসকলেও কৰিছিল। ইয়াৰ উপৰি মাজে মাজে 'ভালৰি বোলা', 'মোত থাকি,' 'তোমা থাকি', 'মুখে মধু অন্তৰে গৰল' আদি খণ্ডৰা ঠাচৰ কথা আৰু আপ্তবচনৰ প্ৰয়োগেও কবিতাবোৰৰ মাধুৰ্য বৃদ্ধিত সহায় কৰিছে।

ভোলানাথ দাস শব্দপ্ৰেমী আৰু শব্দাৰ্থৰ ৰহস্য কৰাত সিদ্ধহস্ত আছিল। এই প্ৰাথমিক শিক্ষাৰ পুথিখনতেই দুই-এঠাইৰ শব্দ প্ৰয়োগে পাঠকক স্তম্ভিত আৰু চিন্তান্বিত কৰি ৰহস্যত নেপেলোৱাকৈ নাথাকে। উদাহৰণ, যেনে :

"ইমতে জীৱন যায় অলক্ষিতৰূপে ।
জীৱনৰ লক্ষ্যহীন
জীৱন অভাৱে মীন
যেন, কৰে চট্‌ফট্‌ অন্ধকাৰ কূপে ।" (এক ব্যক্তিৰ মনোভাৱ)

ইয়াত প্ৰথম 'জীৱন'ৰ অৰ্থ বিচাৰিব নালাগে; কিন্তু দ্বিতীয় 'জীৱন'ৰ অৰ্থ কি? ইয়াত 'জীৱন'ৰ অৰ্থ যে পানী সেইটো সহজে জনা যায়। তেনেকৈ আকৌ 'ঘন ঘনশ্বিত কিম্বা তড়িতৰ মালা' ('মানুহৰ শত্ৰু কোন?' কবিতাত) বোলোতে 'ঘন' শব্দটোৰ ওপৰতো পূৰ্বৰ দৰে ৰহস্য (pun) কৰা হৈছে। প্ৰথম 'ঘন'ৰ অৰ্থ 'ডাঠ' আৰু দ্বিতীয় 'ঘন'ৰ অৰ্থ 'মেঘ'।

"অভয় চৰণে মাত্ৰ পাইবে শৰণ।
কৰো আকিঞ্চন প্ৰভু আমি অকিঞ্চন ॥" (প্ৰাৰ্থনা)

* * *

"ভাঙিলেক উৰু তাৰ ভীম ভীমাঘাতে।" (হিংসা)

* * *

"অগম্য অৰণ্য কাটি খেদি বনচৰ।
কৰয় সুৰম্য স্থান, কৰয় নগৰ ॥" (সদ্‌গুণৰ আদৰ)

এইবোৰত ব্যৱহাৰ হোৱা অকিঞ্চন, আকিঞ্চন, ভীম, ভীমাঘাত, অগম্য, অৰণ্য, সুৰম্য আদি শব্দবোৰৰ প্ৰয়োগে ভাবপ্ৰকাশত ৰসমাধুৰ্য ঢালিছে, তাত সন্দেহ নাই।

কবিতাবোৰলৈ লক্ষ্য কৰিলে দেখা যায় প্ৰায়বোৰ কবিতাতে শিক্ষকে ছাত্ৰক অথবা গুৰুৱে শিষ্যক উদাহৰণ দি বুজাই দিয়াৰ দৰে কবিতাটোৰ কোনোবা এঠাইত বক্তব্যৰ তাৎপৰ্য প্ৰকট কৰা আছে, যেনে :

"ইকাৰণে ত্যজা হিংসা জুৰাওক প্ৰাণ।
সবেও স্নেহিবে তবে, পাইবা সন্মান ॥" (হিংসা)

* * *

"যদিও বৰ্ষাৰ জল কৰে কিছু অমঙ্গল
কিন্তু এটি কথা কওঁ শুনা সব শিশু;
জীৱন ধৰণোপায় জন্মে শস্য বৰষায়
অমঙ্গল মাৰ মাত্ৰ, উপকাৰ বহু।" (বৰ্ষাকাল)

* * *

"এইৰূপে ভাবি চালে মানৱ জীৱন।
সম্পূৰ্ণ ৰূপত অভিনয়ৰ ভৱন ॥" (মানৱ জীৱন)

শিক্ষাৰ্থীয়ে ন ন শব্দ শিকি শব্দৰ উচ্চাৰ চহকী কৰি লব লাগে, তেওঁলোক মনোহাৰী প্ৰকাশভঙ্গী আৰু বিচিত্ৰ শব্দাৰ্থৰ প্ৰতি সততে সজাগ থাকিব লাগে— সেইটো ভোলানাথ দাসৰ আদৰ্শ আৰু উপদেশ আছিল; নহলে আদিপাঠৰ দৰে আদি কবিতাৰ পুথি, প্ৰথম ভাগ 'কবিতামালা'তেই তেওঁ আনো—দিবস-শৰ্ব্বৰী (দিন-ৰাতি), ৰসনা (জিভা), শাৰ্দ্দূল (বাঘ), অসিত (ক'লা), উৎকীৰয় (চাহ কৰে), পুচ্ছধাৰী (কলম চলাই থোৱা), ন্যূনাধিক (অলপ অধিক), শিখী (ময়ুৰ), পুচ্ছ (নেজ), বিহঙ্গ-কুৰঙ্গ-মাতঙ্গ-তুৰঙ্গ (চৰাই-হৰিণ-হাতী-ঘোঁৰা) আদিৰ দৰে বিচিত্ৰ শব্দৰাজি ব্যৱহাৰ কৰে? 'প্ৰকৃতিবোধ' বা 'অমৰকোষ' অভিধানৰ শব্দ মুখস্থ কৰাও এসময়ত ছাত্ৰৰ পঠিতব্য পাঠৰে অন্তৰ্ভুক্ত বিষয় আছিল। কবি ভোলানাথ দাসেও তাকে কৰিবলগীয়া হৈছিলনেকি নাজানো।

বাছকবনীয়া শব্দৰ অনুপ্ৰাস, দ্ব্যৰ্থপ্ৰয়োগ আদিৰ ব্যৱহাৰ ভোলানাথ দাসৰ প্ৰিয় ৰচনা-কৌশল আছিল, আৰু সেইটোকে তেওঁৰ ৰচনা-শৈলীৰ এটা বৈশিষ্ট্য বুলিব পাৰি।

উল্লেখযোগ্য যে যিসময়ত ভোলানাথ দাসে অসমীয়া কবিতা লেখিছিল সেই সময়ত 'হেমকোষ' প্ৰকাশ হোৱাই নাছিল। অসমীয়া ভাষাৰ ওপৰত বঙলা ভাষাৰ হেঁচা পূৰ্ণমাত্ৰাই পৰি আছিল। বহুত অসমীয়া শব্দৰ প্ৰকৃত আখৰ জোটনি তেতিয়াও থিবাং হৱব নৌ। 'দুয়ো' শব্দটোৱেই তাৰ এটা উদাহৰণ। তেতিয়া 'দুয়ো' শব্দ 'দুইও' লেখা হৈছিল। 'শুনা পিক শিখি দুয়ো' এই বাক্যাংশটো কবিতাত প্ৰয়োগ কৰি কবি ভোলানাথে 'দুয়ো' লেখাৰ বাবে পাদটীকাত এইদৰে কৈফিয়ৎ দি থৈছে, "'দুইও' শব্দটো পদ্যত 'দুয়ো' এইদৰে লেখা হৈছে।"

কোৱা বাহুল্য যে ভোলানাথ দাসৰ ছন্দ আৰু কবি-মানসে পৰৱৰ্তী অনেক অসমীয়া কবিক প্ৰভাবান্বিত কৰিছিল। তেওঁৰ ভাষা সম্পৰ্কে পৰৱৰ্তী সাহিত্যিক আৰু সমালোচকসকলে যিহকে নকওক, পঢ়াশলীয়া শিক্ষক আৰু শিক্ষাৰ্থীসকলে কিন্তু সুবিধাতকৈ অসুবিধা একো বোধ নকৰিছিল। সুসাহিত্যিক শ্ৰীবেণুধৰ শৰ্মা ডাঙৰীয়াই কয় যে সেই যুগৰ ছাত্ৰসকলে আজিও ভোলানাথৰ 'কবিতামালা' আৰু 'চিন্তা-তৰঙ্গিনী' শতমুখে বখানে। তেওঁক হেনো সৌ সিদিনা মাত্ৰ নাগিনীজান বাগিচাৰ ৰবকেৰাণী মুখোশৰ সন্দিকৈয়ে কৈছিল, "সেই কবিতাৰ সোৱাদ আজি আৰু ক'ত পাম? আপুনি মোক ভোলানাথৰ 'কবিতামালা' পুথি ছুখনৰ একো 'কপি' দিবক মই আজিয়েই

আপোনাৰ হাতত দুশটকা দিওঁ।" মঙ্গলদৈৰ ১৯৭৫ চনত ৯৫ বছৰত ভৰি দিয়া তাহানিৰ 'এণ্ট্ৰেন্স পাছ' অৱসৰপ্ৰাপ্ত পুলিচ ইন্‌স্পেক্টৰ শ্ৰীজনাৰাম বৰুৱাৰ মুখত আজিও ভোলানাথ দাসৰ 'কবিতামালা' আৰু 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী'ৰ কবিতাৰ সলসলীয়া আবৃত্তি শুনিলে তবধ মানিব লাগে। তেখেতে কয়, "আমি আচল বঙলা নপঢ়ি ভোলানাথ দাসৰ কবিতা পঢ়িবলৈ পাই তেতিয়া বৰ আনন্দ পাইছিলোঁ। সেইবোৰক আজি তোমালোকে বঙলুৱা যেন পোৱা, আমাৰ কাৰণে কিন্তু তেনে মজাৰ কবিতা আমি আজিলৈকে পঢ়াই নাই।" হবৰ কথাও, কাৰণ ১৮৩৬ চনৰপৰা ১৮৭২ চনলৈ পূৰা ৩৬ বছৰ কাল বঙলা কিতাপ পঢ়ি বঙলা ভাষা শিকাৰ পাছত ভোলানাথৰ তৎসম শব্দৰ প্ৰাচুৰ্য থকা আৰু ঠায়ে ঠায়ে বঙলা বঙলা লগা কবিতাৰ ভাষাই শিক্ষাৰ্থী আৰু শিক্ষক বৰং বঙলাৰপৰা পুনঃ অসমীয়ালৈ বাগৰ সলোৱাত সহায়হে কৰিছিল। চোম গছত পোহা মুগা-পলুক কেতিয়াবা চোম গছৰ পাত খাবলৈ নাইকিয়া হলে, সোঁৱালু গছৰ পাত খাবলৈ দিয়া হয়। এৰী-পলুৰ ক্ষেত্ৰতো এৰা গছৰ পাত খাবলৈ নাইকিয়া হলে হুনি গছৰ পাত আনি এৰী-পলুক খাবলৈ দিয়া হয়। এই দুয়ো-ক্ষেত্ৰতে পৰিবৰ্তনৰ সময়ত চোৱা যায় যাতে কোমল পাতত লগাই দি সদৃশ বস্তৰে আবৃত কৰা হয়। তাকে কৰিলে আগৰ খোৱা কোমল পাতৰ দৰে পাতত আবৃত কৰি সি হুকলমে ডাঠ আৰু বুঢ়া পাতলৈ যাব পাৰে। ভোলানাথ দাসৰ কবিতায়ো বঙলাৰপৰা অসমীয়ালৈ আহিবৰ কাৰণে পঢ়ুৱাওতা আৰু পঢ়ুৱৈসকলক একে ধৰণে সহায় কৰিছিল। গাওঁ-ভুঁইত গঞা কেঁচুৱাবোৰকো যেতিয়া পোনতে ভীমকল খুৱাবলৈ ধৰা হয় তেতিয়া পকা কলৰ ওপৰৰ কোমল অংশ মাত্ৰ চাচি লৈ মোহাৰি গাখীৰৰ লগত খুউৱা নিয়ম। ডাঙৰ হলে, দাঁত গজিলে শিশুৱে ভীমকল গোটে গোটে খাবলৈ শিকে। এই প্ৰথাৰপৰাই অসমীয়াত 'ধাতু বুজি কল খুউৱা' বুলি প্ৰবচন ওলাইছে। অসমীয়া সাহিত্যতো সেই সময়ত ভোলানাথৰ কবিতাই জ্ঞাতে বা অজ্ঞাতে অসমীয়াক 'ধাতু বুজি কল খুউৱা' নীতিকেই অনুসৰণ কৰিছিল।

কবিতামালা—দ্বিতীয় ভাগ

'কবিতামালা—দ্বিতীয় ভাগ' পুথিখন নগাওঁ পাঠ্য-পুথি নিৰ্বাচন সমিতিয়ে পৰীক্ষা কৰি ১৮৮৩ চনৰ ৩০ ছেপ্তেম্বৰ তাৰিখে অসমীয়া পঢ়াশালিত পাঠ্যোপ-যোগী বুলি অনুমোদন কৰিছিল। গতিকে ইয়াৰ ৰচনা সেই তাৰিখৰ অন্ততঃ এবছৰ পূৰ্বে হৈছিল বুলি ভাবিবৰ থল আছে। প্ৰথম ভাগত থকাৰ দৰে ইয়াতো

কুবিটা খণ্ড কবিতা আছে। প্ৰথম ভাগৰ দৰে ইয়াতো ছন্দবৈচিত্ৰ্য আছে, উপদেশ-মূলক কবিতা আছে, ইংৰাজী কবিতাৰ ভাবানুসৰণত লেখা কবিতা আছে আৰু আছে প্ৰকৃতি বিষয়ক কবিতা। 'ধ্ৰুব চৰিত' আৰু ৰামায়ণৰ 'বন গমনে ৰামৰ অঙ্গীকাৰ' আৰু 'বন প্ৰস্থানৰ সময়ত পিতাৰ বিদায় লবলৈ ৰামৰ গমন' —এই তিনিটা আখ্যানমূলক কবিতা দ্বিতীয় ভাগৰ বিষয়গত বৈচিত্ৰ্য। ইয়াৰ উপৰিও আৰু এটা বৈচিত্ৰ্য দ্বিতীয় ভাগ 'কবিতামালা'ত লক্ষ্য কৰা যায়। এইখণ্ড কবিতাৰ পুথিতে পোনতে ভোলানাথ দাসৰ লেখনীয়ে নতুন অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দৰ নতুন আস্বাদ ন শিকাৰুসকলক দিয়ে। আগন্তুক ঘটনাই কেতিয়াবা ঠাবে-ঠিয়াৰে হলেও তাৰ পূৰ্বাভাস বা আগজাননী দিয়ে বুলি কোৱা হয়। ভোলানাথ দাসৰ অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দয়ো তেওঁৰ পয়াৰ বা দুলৰী ছন্দৰ মাজে মাজে কেতিয়াবা এই খণ্ড পুথিত আত্মপ্ৰকাশ কৰিছিল ছকাচন্দাকৈ। তলৰলৈ নগৈ পুথিৰ প্ৰথম কবিতাটোতে তাৰ উদাহৰণ বিচাৰিলে পোৱা যাব—

> "দ্বিজনৰ কৃপাবলে ৰক্ষিলা ৰজনী।
> নিৰাপদে নিবাতক্ষে ; কৰা নাম ধ্বনি
> জগত প্ৰভুৰ সেহি ; পুনঃ তাক স্মৰি
> মগ্ন হোৱা নিজ কাৰ্য্যে নবোৎসাহ ধৰি।"

ভাবৰ ফালেদি ভোলানাথৰ এই দুয়োভাগ কবিতা পুথিৰ অধিকাংশ কবিতাই ভগৱৎ চিন্তা বা ভগৱানৰ ওচৰত আত্মোৎসৰ্গতে পৰিসমাপ্তি লভিছে। ভাষাৰ ফালেদি ভোলানাথ দাসে সততে 'শুধ-বুধ'ৰ সেৱক আছিল বুলিব পাৰি। গহীন ৰচনা-ৰীতি অৱলম্বন কৰি কবি-মানস প্ৰকাশ কৰা তেওঁৰ লক্ষ্য আছিল। এই খণ্ড 'কবিতামালা'ৰ প্ৰথম কবিতাটোলৈয়ে চাওক। তাৰ নামটো 'প্ৰভাত'—ৰাতিপুৱা বা পুৱা নহয়। আকৌ 'চাবলৈ চকু মেলিলে' এইষাৰ কথাৰ ভাবটো তেওঁ প্ৰকাশ কৰিছে—'দৰ্শিবাক হেতু হৰ্ষে নয়ন উন্মিলে' বুলি। সেইদৰে 'নিজৰ মূৰত বৰফৰ টুপী পিন্ধি পৰ্বতখনে পৃথিবীৰ ধুনীয়া ৰূপ চাইছে।' ইয়াকে প্ৰকাশ কৰিবলৈ তেওঁ কৈছে—

> "শৃঙ্গে তুহিন ৰাশি ধৰি ধৰাধৰ।
> দৰ্শিছে ধৰাৰ ৰূপ অতি মনোহৰ॥"

'বায়ু' কবিতাত আছে—"শীতত তিতুকে যৰে কঁপে থৰথৰি।
জানু, ভানু কৃশানু আশ্ৰয় মাত্ৰ কৰি॥"

'বনগমনে ৰামৰ অঙ্গীকাৰ'ত আছে—"জটাজুট চীৰ ধৰি ছিসপ্ত বৎসৰ
কৰা বাস মুনি প্ৰায় দণ্ডক ভিতৰ॥"—ইত্যাদি

শব্দ প্ৰয়োগত 'যেবে'ৰ ঠাইত 'যবে'; 'হেতেঁন'ৰ ঠাইত 'হেতন'; 'কেতেকী'ৰ ঠাইত 'কেতকী'; 'তাক'ৰ ঠাইত 'তাহ'; 'হইয়া'ৰ ঠাইত 'হইয়া' ভোলানাথৰ আৰ্ষ প্ৰয়োগ।

অসমীয়া ভাষাত সেই সিদিনালৈকে 'আৰু' সংযোজক অব্যয়ৰ ঠাইত বিকল্পে 'ও' ব্যৱহাৰ হৈছিল। ভোলানাথেও যে সেই ৰীতিকে মানিছিল তাক তেওঁৰ কবিতাবোৰৰ নামৰ নিৰ্ঘণ্টখনলৈ চালেই হব। তাত 'বাঘ আৰু মানুহ' নামৰ কবিতাও আছে, 'কাউৰ ও শিয়াল' শিতানৰ কবিতাও আছে।

প্ৰথমভাগ 'কবিতামালা'ত থকাৰ দৰে দ্বিতীয় ভাগতো অনুবাদ কবিতা আছে; অৱশ্যে ভাবানুবাদ বা ভাবানুসৰণহে, 'ঐক্যবল' কবিতাই তাৰ উদাহৰণ। ইয়াক ইংৰাজী "Little drops of water, little drops of rain" কবিতাৰ আহিত লেখা হৈছে।

'ধাৰ্মিক কোন', 'ধ্ৰুব চৰিত'; 'বনগমনে ৰামৰ অঙ্গীকাৰ', 'বন-প্ৰস্থানৰ সময়ত পিতাৰ বিদায় লবলৈ ৰামৰ গমন', 'গৃহপক্ষীৰ প্ৰতি বনপক্ষীৰ উক্তি', 'কাউৰ ও শিয়াল', 'যম' আদি কবিতা নাটকীয় ভঙ্গীত লেখা। এনেকুৱা কবিতা ছাত্ৰসকলে পঢ়ি আৰু আবৃত্তি কৰি আমোদ পায়।

মিত্ৰাক্ষৰী ছন্দৰ মাজত ব্যৱহাৰ কৰা অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দ সম্পৰ্কে আগতে উল্লেখ কৰা হৈছে। 'কাউৰ ও শিয়াল' কবিতাত কবিয়ে বঙ্গকবি মাইকেল মধুসূদনৰ মাইকেলী অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দৰ আখৰা আৰম্ভ কৰিছিল বুলিলেও ভুল নহব, যেনে—

"কিবা অপৰূপ, ৰূপ, হে বায়সপতি !
তোমাৰ ; বসিয়া তুমি আম্ৰবৃক্ষ ডালে
শোভিছাহা, যেন হায় নন্দৰ নন্দন
গোপীগণ মনোহাৰী, কদম্বৰ বৃক্ষে।"—ইত্যাদি।

দ্বিতীয় ভাগ 'কবিতামালা'ৰ কিছুমান কবিতা গীতৰ দৰে গীতি-ভঙ্গিমাত লেখা। 'ঈশ্বৰৰ বিৰহে দুঃখ প্ৰকাশ' কবিতাত আছে—

"সূৰুজ কিৰণে পঙ্কজ ফুটিছে
হাসি হাসি মুখখানী সবে ৰে।
চিত্ত সৰোজিনী কিয় তবে মোৰ
মলিন বদনা হায় হায় ৰে ?"

এনে ৰীতিত লেখা বহুতৰ বহুত কবিতা পিছৰ যুগত 'বাঁহী' কাকতত প্ৰকাশ হৈছিল। বেজবৰুৱাৰ 'কদম কলি'ৰ অনেক কবিতাও সেই একে সাঁচতে ঢলা।

ভোলানাথ দাসৰ সেই সময়ৰ আখৰ-জে'টনি মন কৰিবলগীয়া। 'শিকে'ৰ ঠাইত 'শিখে', 'দুখ'ৰ ঠাইত 'দুঃখ', 'তোমাত শৰণ'ৰ ঠাইত 'তোমাৰ শৰণ' তাৰে দুই-একোটা নমুনা।

প্ৰথম ভাগ আৰু দ্বিতীয় ভাগ 'কবিতামালা'ৰ নীতি কথাবোৰ সাৰগৰ্ভ কথাৰ মৌচাকৰ দৰে। সেইবোৰৰ কিছুমান সংস্কৃতৰপৰা সংগ্ৰহ কৰি অসমীয়ালৈ ৰূপান্তৰ কৰা হৈছে, যেনে "দুৰ্ব্বলস্য বলং ৰাজা, শিশুনাং ৰোদনং বলম্" আদি শ্লোকৰ আৰ্হিত ৰচিত, যেনে,—

> "দুৰ্ব্বল প্ৰজাৰ বল নৃপতি কেৱল।
> শিশুৰ হোৱয় মাত্ৰ ৰোদনেসে বল ॥
> ৰমণীৰ স্বামী বল মৌনই মূৰ্খৰ।
> উচ্চ ৰব বল বলহীন কুকুৰৰ ॥"—ইত্যাদি

তেনেকৈ আকৌ ইংৰাজীৰ "All that glitters is not gold" প্ৰবচনৰ আৰ্হিত লেখা হৈছে—

> "যত দ্ৰব্য জকমক কৰে পৃথিবীত।
> সবেও নহয় বস্তু জানিবা নিশ্চিত ॥"—ইত্যাদি।

কবিয়ে 'যম' শিতানৰ শেষৰ কবিতাটোৰ পাদটীকাত এইদৰে উল্লেখ কৰিছে —"এই কবিতাটিৰ নিমিত্তে আমি লেখকৰ ওচৰত বাধ্য আছোঁ। ইয়াৰ কোনো ঠাইত আমি অলপ পৰিবৰ্ত্তন কৰিছোঁ, সেই দোষ তেওঁ মাৰ্জ্জনা কৰিব।" কবিতাটোৰ শেষত লেখা আছে—শ্ৰী ভ. স. বড়ুৱা। এই ভ স. বড়ুৱাৰ পুৰা নাম আমি আবিষ্কাৰ কৰিব পৰা নাই। সেই সময়ত ইংৰাজীক অনুসৰণ কৰি তেনেকৈ চুটি নাম লেখা বহুতৰে এটা চখ হৈ পৰিছিল; আনকি কবি ভোলানাথেও আলোচনীৰ প্ৰবন্ধ বা কবিতাত নিজৰ নাম দিছিল—ভ. ন. দাস বা শ্ৰী ভঃ অথবা শ্ৰীভ।

চিন্তা-তৰঙ্গিণী—প্ৰথম ভাগ

'চিন্তা-তৰঙ্গিণী—প্ৰথম ভাগ' পোনপ্ৰথমে প্ৰকাশ হৈছিল ১৮৮৪ চনত। সেই সময়ৰ অসমীয়া ভাষা আৰু সাহিত্যৰ এগৰাকী শ্ৰেষ্ঠ গুৰিয়াল ৰায় গুণাভিৰাম বৰুৱা বাহাদুৰকে ভিতৰ কৰি কেইবাজনো কৃতবিদ্য লোকেৰে গঠিত পুথি-বছা সভাই এই পুথি পৰীক্ষা কৰি পাঠ্য-পুথি কৰিবলৈ মন্তব্য দিওঁতে কৈছিল যে ইয়াৰ ভাষা গহীন আৰু ৰচনাৰীতি উত্তম। বিষয়বস্তুবোৰো যত্নসহকাৰে বছা হৈছে আৰু কথাবোৰ সুলিখিত।

কিত্তাপথনত সৰ্বমুঠ ১৯টা কবিতা আছে। বৰ্ণনাত্মক আৰু দেশাত্মবোধক কবিতাই ইয়াত প্ৰাধান্য লভিছে। কবিতাৰ দেশাত্মবোধ জাগি উঠিছে পুৰাণ-ইতিহাসৰ গল্পৰ ঠেকত ভেজা দি। কবিৰ মননমুখী ভাববোৰ সেইবোৰত বাৰুকৈয়ে স্পষ্ট হৈ উঠিছে। সেই সময়ত তাকে কৰাত বাহিৰে উপায়ান্তৰো নাছিল।

পুথিত 'সীতাহৰণ কাব্য' বুলি এটা স্বকীয় কবিতা আছিল। ই তেওঁৰ বিখ্যাত 'সীতাহৰণ কাব্য'ৰে এটি অংশ বিশেষ। 'সীতাহৰণ কাব্য' পুথিতে এই ছোৱাও আছে বাবে ৰচনাৱলীৰ 'চিন্তা-তৰঙ্গিনী'ৰপৰা তাক বাদ দিয়া হৈছে। এই কবিতাটিৰ পাদটীকাত কবিয়ে লেখিছিল, "এই অসমাপ্ত কবিতাৰ প্ৰথম সৰ্গ 'আসাম বিলাসিনী' পত্ৰিকাত প্ৰকাশিত হৈছিল। ইয়াত তাৰে এক খণ্ড উদ্ধৃত কৰা হ'ল।" এই 'আসাম বিলাসিনী' আলোচনী ১৮৭১ চনৰপৰা ১৮৮৩ চনলৈ আউনিআটী সত্ৰৰপৰা প্ৰকাশ হৈছিল। 'সীতাহৰণ কাব্য' অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দৰ পুথি। গতিকে সেই দিনেদি চাই 'কবিতামালা', 'চিন্তা-তৰঙ্গিনী' আদি কবিৰ অন্যান্য খণ্ডকাব্যবোৰত থকা অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দৰ কবিতাবোৰ যুগপৎ সৃষ্টি বুলিও গণ্য কৰা যায়।

'চিন্তা-তৰঙ্গিনী'—প্ৰথম ভাগৰ প্ৰথম কবিতাটো কবিৰ যেন সেই পুথিৰ কাৰণে লেখা ছন্দময় পাতনিহে। তাত তেওঁ আত্মপ্ৰকাশ কৰি কৈছে—

> "অযথা সাহসে, পাই দুৰাশা আশ্বাস—,
> দুৰ্ব্বল চিন্তাৰ বলে, 'চিন্তা-তৰঙ্গিনী'
> ৰচিলোঁ; সোণাৰি যেন কৰি ধন আশ
> ৰচে স্বৰ্ণপ্ৰায় কৰি পিতলৰ মণি।"

এই কবিতাটিয়ে একমাত্ৰ নহয়, কৰলৈ গ'লে এনেকুৱা অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দৰ কবিতাই 'চিন্তা-তৰঙ্গিনী'ৰ সমধিক ভাগ আগুৰি আছে। ই নিশ্চয়কৈয়ে কবিৰ সেই ছন্দটিৰ প্ৰতি থকা বিশেষ অনুৰাগৰ পৰিচায়ক।

ভোলানাথ দাসৰ আটাইকেইখন কবিতা পুথিতে গাম্ভীৰত ঘিউ থকাৰ দৰে দুটা প্ৰধান 'চিন্তা' সোমাই আছে: স্বদেশানুৰাগ আৰু নীতিজ্ঞান। শিক্ষকতাই কবিৰ জীৱনৰ বেচ কিছুকাল উপজীব্য আছিল বুলিয়ে হওক নতুবা জীৱন-যুঁজত জলাকলা হৈ খৰকাচুটি হেৰুৱাই জীৱনৰ প্ৰতিটো ঘটনা, প্ৰতিটো কাৰ্য্যৰপৰাই অভিজ্ঞতা লাভ কৰিছিল বুলিয়ে হওক, এইজনা কবিয়ে এই পুথিতো কবিতাৰ মাজে মাজে শিক্ষকে ছাত্ৰক উপদেশ দিয়াৰ দৰে ছল পালেই সাৰগৰ্ভ

উপদেশ দি গৈছে। 'শৱ দৰ্শন' কবিতাৰ শেষত কবিয়ে সূত্ৰধাৰে কোৱাৰ দৰে স্পষ্টভাৱেই ব্যক্ত কৰিছে—

"পাঠক ! শ্মশানে পৰি এহি মৃতজন।
দিয়ে উপদেশ এহি,
শুনিয়োক সৰ্ব্বদেহি !
অসাৰ সংসাৰ, সাৰ ঈশ্বৰ শৰণ।"

প্ৰথম ভাগ 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী'ত 'যবনে অসম আক্ৰমণ কৰাৰ সময়ত কোনো এক বীৰ পুৰুষৰ উক্তি' আৰু 'আলেকজেণ্ডাৰ ও দস্যু' কবিতাৰ জৰিয়তে কবিয়ে দেশপ্ৰেম-সঞ্চাৰী ভাব প্ৰকাশ আৰু প্ৰচাৰ কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছিল। 'আলেক-জেণ্ডাৰ ও দস্যু' আজিও পঢ়াশলীয়া ছাত্ৰৰ উৎকৃষ্ট আবৃত্তি।

আগৰ দিনত কামাখ্যা মন্দিৰত হেনো নৰবলি চলিছিল—সেইটো এটা জনশ্ৰুতি। কবিয়ে সেই দেখিয়ে তেওঁৰ কবিতাৰ 'বীৰ পুৰুষ'ৰ মুখেদি কোৱাইছে—যে আক্ৰমণকাৰী যবনক ধৰি আনি কামাখ্যাত বলি দি জননী জন্মভূমিৰ স্বাধীনতা অক্ষুণ্ণ ৰাখিব লাগে, আৰু তাৰ বাবে—

"আসামৰ সেনা হোক একত্ৰিত,
শত্ত শিঙা ধৰি বজোৱা সঘনে
জয় জয় ধ্বনি 'জয়াসামৰাজ'
পশোক অদূৰে যবন শ্ৰৱণে।"

আৰু তাৰ ফলস্বৰূপে—"পৰাস্তি যবন, কামাখ্যা কৃপায়
কৰিবো সবাক বন্দী কাৰাগাৰে।
নীলাচলে নিয়া দেৱীৰ চৰণে
দিবো বলিদান হৰ্ষ সহকাৰে॥"

'তিৰস্কাৰ' কবিতাত দেশমাতৃকাই যেন জীৱন্তৰূপে দেখা দি দেশবাসী সন্তানসকলক অতীজৰ বীৰসকলৰ দৰে হৈ জননী জন্মভূমিৰ গৌৰৱ বৃদ্ধি কৰিবলৈ সঁকিয়াই দিছে—

"তোসব জন্মিলি এবে যি গৰ্ভে আমাৰ,
সেই গৰ্ভে জন্মিছিলে পূৰ্ব্বপুত্ৰগণ ;
কিয়নো প্ৰভেদ বেনে শৃগাল কুক্কুৰ
তোসবে সিসবে ভবে কৰো দৰশন ?"—ইত্যাদি।

'কলিকাতা' আৰু 'কেৰাণী বাবু'—এই দুটা কবিতা কবি ভোলানাথ দাসৰ দৰ্শন আৰু চিত্ৰধৰ্মী কবিতাৰ শ্ৰেষ্ঠ নিদৰ্শন। 'কলিকাতা' পঢ়িলে সেই কালৰ

কলিকতাৰ 'শাৰী শাৰী অট্টালিকা দ্বিতল ত্রিতল' সহ 'কলেজ, ওৱেলিংটন, হেলিডে, বিডন, চৌৰঙ্গী, মিৰজাপুৰ-ষ্ট্ৰীট নিকৰে' আহি পাঠকৰ চকুৰ আগত ডাক দিয়াত হাজিৰ হোৱা কাচাৰীৰ মোকৰ্দমাৰ সাক্ষীৰ দৰে হাজিৰ হয়হি। অকল সিমানে নহয়, আৰু—

"ফুটপাথে জনস্রোত বহে নিৰন্তৰ,
ৰাত্রি দিন সমভাৱে, নাহিকে বিশ্রাম ;
মধ্যপথে ঘোড়াগাড়ী কৰে ঘড় ঘড়,
কেবল উঠিছে শব্দ কৰি ধুমধাম।
থাকি থাকি নানা স্বৰে পথে বাৰম্বাৰ,
নানা দ্রব্য শিৰে কৰি চীৎকাৰে 'হকাৰ'।"

সেই-'হকাৰ'ৰ 'চাই তেতুল', 'ফুগুলি এক পয়সা', 'জুতাক্রস', 'সেলাই জুতিয়া', 'বৰফ চাই', 'বুট ভাজা', 'মালাই', 'মিঠাই', 'গোলাপী গেণ্ডেৰী', 'পান চাই', 'তালপাতা', 'ফুলমালা চাই' আদিৰ 'চীৎকাৰ' ধ্বনিও পাঠকৰ কাণত বাজিবলৈ ধৰে আৰু লগে লগে ফুটপাথৰ জনস্রোতৰ দৃশ্যও পাঠকৰ দৃষ্টিত ভাহি উঠে। তেতিয়া তেওঁক মনটোৱে যেন কয়—

"হাটে বাটে ঘাটে আছে দ্রব্য অগণন,
ইচ্ছামতে কিনি লোৱা যদি থাকে ধন।"

এনেবোৰ দৃশ্য-চিত্রৰ মাজেদি কবিয়ে গহীনভাৱে পাঠকক কথাৰে বুলাই লৈ গৈ "আসিও পাঠক (কিন্তু ভয় ভয় চিত্তে আসিবা), দর্শিয়ো বহুবাজাৰ ষ্ট্ৰীটে" বুলি তাত থকা ইংৰাজ নাৰিকসকলৰ সুৰাপানৰ দৃশ্য দর্শাইছে। তাৰ পাছত 'শ্বেতভূজা' বৰনাৰীসকলৰ 'গৃহশ্রেণী' পৰিশোভিত 'কলিঙ্গা নামে স্থান অপৰূপ' লৈও পাঠকক লৈ গৈ ইয়াকে কৈ ক্ষান্ত হৈছে—

"অর্দ্ধবক্ষ অর্দ্ধপৃষ্ঠ ৰাখি উলঙ্গণে,
কত শ্বেতভূজা দেৱী সুতাম্রকেশিনী,
বংশশলা নিৰমিত ৰঞ্জিত আসনে
কৰিছে হুইয়া গৃহদ্বাৰ সুশোভিনী

* * *

পাঠক কল্পনাবলে কৰা দৃষ্টিপাত
কত বীৰাঙ্গনা বাস কৰে কলিঙ্গাত।"

এই কৱিতা পঢ়িলে ৰমণীয় স্থান 'ইডেন উদ্যান', 'জেনেৰাল পোষ্টাফিস্' 'হাইকোৰ্ট গৃহ' 'গঙ্গা-ভাগিৰথী' আদি সকলোবোৰ পাঠকৰ চকুত ভাহি পৰেহি।

এনে বৈচিত্র্যপূৰ্ণ কলিকতা নগৰ ভাৰতৰ ৰাজধানী কেনেকৈ হ'বলৈ পালে তাৰ বৰ্ণনা কৰিয়ে কবিতাৰ আৰম্ভণিতে দিছে। যমুনাৰ তটস্থিত দিল্লী নগৰ একালত হিন্দু আৰু মুছলমান উভয় ধৰ্মৰ বজা-মহাৰজাসকলৰ ৰাজধানী আছিল ; কিন্তু—

"যিদিনৰপৰা সেই, আৰ্য্যভূমি মাতা,
সেৱিয়া সুদীৰ্ঘ কাল, যৱন চৰণ,
ইংৰাজ কেশৰী নখে হইছে পতিতা
সমৰ্পি তাহাক যত আছে বস্ত্ৰ ধন ;
সিদিনৰপৰা মাতা এৰি পুৰাতন,
দাসীত্ব শৃঙ্খল নব ধৰিছে চৰণে,
(চিৰ অভ্যাসৰ কাৰ্য্য নোহে দুঃখ মন) ;
সেহি দিন হস্তে নব প্ৰভুৰ মিলনে,
ভাগিৰথী তীৰে, পুৰাতন দিল্লী জিনি,
শোভিয়াছে কলিকতা নব ৰাজধানী।"

ঠিক তেনেকৈয়ে ইংৰাজ শাসনৰ কণকণীয়া বাল্ধোনৰ বেতৰ গাঁঠিৰূপে থিয় হোৱা কেৰাণী সম্প্ৰদায়ৰ কৰ্তব্যনিষ্ঠাৰ বৰ্ণনাও কবি ভোলানাথৰ কলমত মনোগ্ৰাহী হৈ উঠিছে : পঢ়িলে এনেহে লাগে যেন বৰ্ণনাৰ কেৰাণী বাবুক চকুৰ আগতে মেজৰ কাষত 'চেয়াৰ' আসনত বহি কাম কৰি থকা দেখা গৈছে। অফিচটোও চকুৰ আগতে ভাহি পৰেহি, আনকি অফিচত চলিথকা কামবোৰো দেখা যেন আৰু কথাবোৰো শুনা যেন লাগে—

"কোন্ সিটী বসি চেয়াৰ আসনে,
সন্মুখ টেবিলে ফুল্স্কেপোপৰে,
মধ্য বৃদ্ধ আৰু তৰ্জ্জনী আঙুলে,
ধৰিয়া লেখনী চলাই যায় ?

*　　*　　*

সিজন কেৰাণী-বাবু নামে খ্যাত
কৰে ৰাজকাজ ৰাজাৰ আফিচে।"—ইত্যাদি।

বিলাতী আসনত বহি বিলাতী কাগজত, বিলাতী লেখনী চলাই তেওঁ জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰে ; 'আনন্দ অপাৰ বাবুৰ মনে'। কিন্তু তেওঁ যে সদায় আনন্দতে থাকে, এনে নহয়—

"......... সময়ে সময়ে,
বিলাতি কৰ্ত্তাৰ বিলাতি বচন
'ননসেন্স', 'ফুল' বাজয় হৃদয়ে,
ধন্য কিন্তু বাবু শাসৱে ক্ষণে।"

কবি ভোলানাথৰ কুসুম-কোমল কবি-মানসৰ প্ৰতিচ্ছবি আৰু দুৰ্বলৰ প্ৰতি কৰুণাপূৰ্ণ সহানুভূতি অনেক কবিতাত ফুটি উঠিছে। 'বিধবা' কবিতাত তেওঁ পুৰুষৰ স্বাৰ্থপৰতাৰ বিষয়েও পাঠকৰ মনত চিন্তা জগাবলৈ যত্ন কৰা দেখা যায়।

"পুৰুষও স্বাৰ্থপৰ, কৰি লক্ষে হিতকৰ
নিজৰ হেতুকে যত নিয়ম লাগয়।
এক নাৰী বৰ্ত্তমানে, দ্বিতীয়া তৃতীয়া আনে
বিধবাৰ হলে কিন্তু নাই পৰিণয়॥"

অকল মন্তব্য দিয়ে ক্ষান্ত থকা নাই, তেওঁ কি বাঞ্ছা কৰে তাকো কৈছে—

"ইচ্ছা কৰোঁ হেন মনে, যেন সৰ্ব্ব নৰগণে,
জনমি ৰমণী কুলে হওক বিধবা।
জানোক বিধবাৱস্থা, কেনে শোককৰ কথা,
কেনে পৰিতাপ মনে জ্বলয় সৰ্বদা।
অথবা, পুৰুষ হেতু হোক দৃঢ় বিধি ইটো
নাৰীহীন হলে নাই পুনঃ পৰিণয়।
তেবেসে নৰৰ নেত্ৰ হুইবেক উন্মিলিত
জানিবে কি দুঃখে দগ্ধ বিধবা হৃদয়॥"

বিধবা-বিবাহ সম্পৰ্কে পণ্ডিত ঈশ্বৰচন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰৰ জীৱনৰ এটা কাহিনী সৰ্বজনবিদিত হৈ আছে। পণ্ডিতপ্ৰবৰৰ মাকে হেনো এদিন তেওঁক বেজাৰ মনে কৈছিল, "তুমি বোলে পণ্ডিত; তুমি বোলে বহুত শাস্ত্ৰ জানা। পিছে তোমাৰ শাস্ত্ৰতনো দুখীয়া বিধবাসকলৰ মুক্তিৰ কাৰণে একো ব্যৱস্থা নাইনে?" ঈশ্বৰচন্দ্ৰই মৰ্মান্তিক দুখ পাই বিধবা-বিবাহৰ সপক্ষে থকা শাস্ত্ৰৰ যুক্তি-তৰ্কবোৰ কঢ়িয়াই চালে আৰু—"নষ্টেমৃতে প্ৰব্ৰজিতে ক্লীবে চ পতিতে পতৌ; পঞ্চনাৰীনাং আপৎসু পতিৰণ্য বিধিয়তে"—আদি বচনবোৰ প্ৰচাৰ কৰি বিধবা-বিবাহৰ বিধি দিলে। পণ্ডিত ঈশ্বৰচন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰৰ এই মহৎ কাৰ্যৰ প্ৰশংসা কৰি আমাৰ কবিয়েও কৈছে—

"ঈশ্বৰ কৃপাৰ বলে, জনমি ভাৰত স্থলে
'ঈশ্বৰ পীযুষকৰ' বিধবাৰ বন্ধু।

প্ৰদৰ্শাই নানা যুক্তি বাহিৰ কৰিছে বিধি
বিধবা বিবাহ ৰীতি প্ৰচলন হেতু ॥"

ইয়াত পোনেপোনে 'ঈশ্বৰচন্দ্ৰ' বুলি 'ঈশ্বৰ পীযূষকৰ' বুলিছে, কাৰণ পীযূষকৰ মানে চন্দ্ৰ। এনে ধৰণৰ বহস্যাবৃত শব্দৰ যথাযথ প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা ৰসসৃষ্টি কৰা— কবি ভোলানাথ দাসৰ লেখনীৰ এটা বিশেষত্বই আছিল বুলি আগতেও কৈ অহা হৈছে। আন নালাগে তেওঁৰ ভোলানাথ নামটোও সাঁথৰৰ দৰে পদ্যাংশ এটাত তেওঁ ৰচনা কৰা সকলো পুথিতে এইদৰে পোৱা যায়—

"ভোজন সুমিষ্ট চাও নাহি উপাৰ্জ্জন।
লাভ চাওঁ বহু, কিন্তু নাহি মূলধন ॥
নাহি বল বোলাইবে চাহো মহাবীৰ।
থৰ থৰি হিয়া মুখে বচন গম্ভীৰ ॥"

শব্দৰ মায়াজাল গুঁথি ৰগৰৰ সৃষ্টি কৰাত তেওঁ কেনে সিদ্ধহস্ত আছিল তাক স্থানান্তৰতো একাধিকবাৰ উল্লেখ কৰা হৈছে। তেওঁৰ আটাইকেইখন কবিতাৰ পুথিতে শব্দ প্ৰয়োগৰ তেনে মায়াজাল ৰচনা কৰা পাঠকৰ চকুত সঘনে পৰে। ঈশ্বৰ পীযূষকৰৰ দৰে—'ৰামদৰ্পহাৰী ৰাম' (পৰশুৰামৰ দৰ্প হৰণ কৰোঁতা ৰাম), 'দ্বিসপ্ত বৎসৰ' (চৈধ্য বছৰ), 'শয়নে শয়ন ছিলে' (বিচনাত শুইছিল) ইত্যাদি তাৰ দুই-চাৰিটা নমুনা মাত্ৰ। এনে কৰোঁতে কেতিয়াবা শব্দৰ জালে পাঠকক কিঞ্চিৎ স্তব্ধ আৰু বিভ্ৰান্ত নকৰিও নাথাকে ; কাৰণ তেনে বহস্যই সময়ে সময়ে সাঁথৰৰ দৰে হৈ পৰি ভাবানুসৰণত বিভ্ৰাট ঘটায়, যেনে—'নিৰবিলা বাণী' অৰ্থাৎ বাণীয়ে কথা নকলে ; 'ৰণিব'—ৰণ কৰিব ; 'পাবকে প্ৰৱেশি' মানে অগ্নিত প্ৰৱেশ কৰি, নেতেজিবা—ত্যাগ নকৰিবা ইত্যাদি। কবিয়ে কেতিয়াবা কেতিয়াবা শব্দৰ চলতি ৰূপকো অলপ অদল-বদল কৰি ব্যৱহাৰ কৰিছিল যেনে, 'শপত'ৰ ঠাইত 'শপথ', 'কহয় শপথ কৰি' ; 'কিনো উপায়'ৰ ঠাইত 'কিনোপায়', 'মুবুজো'ৰ ঠাইত 'মুবুজো' ; 'জয় আসাম ৰাজ'ৰ ঠাইত 'জয়াসামৰাজ', 'দেৱ-দেৱী'ৰ ঠাইত 'দেৱী-দেৱ' ইত্যাদি। অৱশ্যে কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত সেইটো আছিল কাব্যিক প্ৰয়োজন।

কবিসকলৰ ভাব আৰু ছন্দৰ ধ্বনি-প্ৰতিধ্বনি যুগ-যুগ ধৰি চলি অহা পৰম্পৰা স্বৰূপ। 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী'ৰ ক্ষেত্ৰতো সেই একে কথা খাটে। ভোলানাথ দাসৰ 'শব দৰ্শন' কবিতাৰ—'বিচিত্ৰ জগত গতি, কি নকৰে কালে'ৰ প্ৰতিধ্বনি পিছৰ অসমীয়া কবিৰ কবিতাত পোৱা যায়—

"চিৰকাল মানুহৰ সমানে নাথায়
বাজপুত্ৰ যায় বন
দৰিদ্ৰৰো সিংহাসন
চক্ৰবৎ দুখ-সুখ ঘূৰিছে সদায়
কালৰ কুটিল গতি বুজে কোনে ভাই।" —এনে ভৱকবোৰত। এই বিষয়ে পৃথকে আলচ কৰা হৈছে।

চিন্তা-তৰঙ্গিণী—দ্বিতীয় ভাগ

ভোলানাথ দাসৰ 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী' দ্বিতীয় ভাগ কেনেকৈ উদ্ধাৰ কৰা হ'ল তাৰ এটি চমু আভাস ৰচনাৱলীৰ প্ৰাসঙ্গিক ঘাট-চ'ৰাত দিয়া আছে। ইয়াত পুথিখনৰ বিষয়-বস্তু, ভাষা, সাহিত্য-সম্পদ আৰু ৰচনাকালত কবিৰ সমসাময়িক সাহিত্যিক গোষ্ঠীৰ অনেকৰ সৈতে ঘটা লেখনী যুঁজখনৰ বিষয় আলচ কৰা হব।

'চিন্তা-তৰঙ্গিণী'—দ্বিতীয় ভাগত সৰ্বমুঠ চৌব্বিশটা কবিতা আছে। অধিকাংশ কবিতাৰে মূল ভাব কবিৰ 'আপোন মনৰ সপোন বাৰ্ত্তা', স্বদেশানুৰাগ আৰু পৰিস্থিতিৰ সংঘাতত সৃষ্টি হোৱা তৎকালীন ভাবৰ কাব্যময় প্ৰকাশ। বস্তুতঃ এই কবিতা পুথি ৰচনাৰ সময়ত কবিৰ মনোৰাজ্যত প্ৰচণ্ড ধুমুহা চলিছিল। প্ৰতিপক্ষৰ সমালোচনাৰ বাক্যবাণ আৰু লেখনীৰ খোঁচনিত কবি তেতিয়া থকা-সৰকা হৈ পৰিছিল। ইমানেই হৈছিল যে কিছুদিনৰ কাৰণে তেওঁ নীৰৱ হৈ থাকি দম লৈ পুনঃ লেখনী চলাবলগীয়া হৈছিল। তেওঁৰ কবিতাতেই তাৰ আভাস পোৱা যায়।

'চিন্তা-তৰঙ্গিণী' দ্বিতীয় ভাগৰ একাধিক কবিতা সেই সাহিত্য-যুদ্ধৰ কবিতা। ভোলানাথৰ কবিতাৰ ভাষা আৰু ছন্দই আছিল সমালোচকসকলৰ আক্ৰমণৰ লক্ষ্য-কেন্দ্ৰ। ভোলানাথে পোনতে লেখনী চলাইছিল আউনিআটী সত্ৰৰপৰা ওলোৱা 'আসাম-বিলাসিনী' (১৮৭২-১৮৮৩) নামৰ মাহেকীয়া কাকতত; আৰু আশ্চৰ্যৰ কথা, সেই কাকতেই পোনতে তেওঁক কঠোৰভাৱে সমালোচনা কৰে। ভোলানাথে সেই সমালোচনাৰ উত্তৰ সেই কাকতকেই দিছিল আৰু কেতিয়াবা সেইটো সত্তৰ হৈ নুঠিলে তেওঁ আবেগময়ী আত্মকেন্দ্ৰী কবিতা ৰচনা কৰি তাৰ মাজেদিয়ে নিজ বক্তব্য দাঙি ধৰিছিল। দুখৰ বিষয় 'আসাম বিলাসিনী' কাকত আজি ক'তো পাবলৈ নাই—অন্ততঃ ভাষা-যুদ্ধৰ এই

আমোদজনক অধ্যায়টো থকা কাকত নাই। আমি সেই কাকতৰ নমুনা এটা ৰ্‌টিছ মিউজিয়ামৰপৰা 'ফটোষ্টেট কপি' আনি সযতনে ৰখোৱা অৱস্থাত গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ৰবীন্দ্র অধ্যাপক ডঃ সত্যেন্দ্রনাথ শর্মাদেৱৰ পুথিভঁৰালত চাবলৈ সুবিধা পাইছিলোঁ। তাত সেই যুদ্ধৰ কথা একো নাই। সি বিহুওক 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী'—দ্বিতীয় ভাগৰ দুই-এটা কবিতা আৰু ভোলানাথ দাসৰ অন্য ঠাইত প্রকাশ হোৱা কবিতাৰ দুই এঠাইত প্রকাশ পোৱা ভাবৰপৰা যুঁজখনৰ স্পষ্ট ধাৰণা এটা গঢ়ি তুলিব পাৰি।

কবিতা লেখি কবি হবলৈ ভোলানাথৰ সৰু কালৰপৰাই মনত প্রবল ধাউতি আছিল। পিছে সেই সময়ত অসমীয়া সাহিত্যৰ, বিশেষকৈ অসমীয়া কবিতাৰ উপযুক্ত চানেকি ক'তো পোৱা নগৈছিল, কাৰণ তেতিয়া পঢ়াশালি আৰু আদালতত ব্যৱহাৰ হৈছিল বঙলা ভাষা। 'অসমত তেতিয়া ৰমাকান্ত চৌধুৰী (১৮৪৬-১৮৮৯ চন) প্রথমে অসমীয়াত অমিত্রাক্ষৰ ছন্দত 'অভিমন্যু বধ' কাব্য প্রণেতা আৰু ভোলানাথ দাসে (১৮৫৮-১৯২৯ চন) বঙলা ভাষাৰ সেই সময়ৰ উদীয়মান কবি মাইকেল মধুসূদন দত্তৰ 'বীৰাঙ্গনা কাব্য' (১৮৬২ চনত প্রকাশিত), 'মেঘনাদ বধ' কাব্য (১৮৬৫ চনত প্রকাশিত) আদি অমিত্রাক্ষৰী কাব্য পঢ়ি অসমীয়া কবিতাতো সেই ছন্দৰ ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ যত্নপৰ হৈছিল। ৰমাকান্ত চৌধুৰীয়ে অমিত্রাক্ষৰ ছন্দত 'অভিমন্যু বধ' কাব্য লেখিলে আৰু ১৮৭৫ চনত সি প্রকাশ হৈ ওলাল। সেই কিতাপৰ ভাষা, বিষয়বস্তু আদিৰ সমসাময়িক সমাজত কেনে ধৰণৰ প্রতিক্রিয়া বা মূল্যায়ণ হৈছিল বুজা নাযায়। বিশেষকৈ ৰমাকান্ত চৌধুৰী ভোলানাথ দাসৰ দৰে আলোচনী সাহিত্যিক নাছিল। সেই হেতুকে তেওঁৰ 'অভিমন্যু বধ' কাব্যৰ অমিত্রাক্ষৰ ছন্দই সম্ভৱ উল্লেখযোগ্য আলোড়নৰ সৃষ্টি কৰা নাছিল। ভোলানাথ দাসে ছাত্রাৱস্থাতেই মাইকেলী অমিত্রাক্ষৰ ছন্দৰ দ্বাৰা প্রভাবান্বিত হৈ 'সীতাহৰণ কাব্য' ৰচনা আৰম্ভ কৰিছিল আৰু আৰম্ভ কৰিয়ে ক্ষান্ত থকা নাছিল; 'আসাম-বিলাসিনী'ত তাক ছোৱা ছোৱাকৈ প্রকাশো কৰিছিল। তাকে কৰিয়ে তেওঁক কোদোৰ বাহত জুই দিলে। তেওঁৰ ভাষা আৰু অমিত্রাক্ষৰ ছন্দ 'আসাম-বিলাসিনী'তেই ঘোৰ তৰ্কযুদ্ধ আৰু বাদ-বিসম্বাদৰ বিষয়বস্তু হৈ পৰিল। কবি ভোলানাথ দাসৰ অভিলাষ কি আছিল আৰু সি শেষত কিহলৈ ঢাল খালে সেই বিষয়ে তেওঁৰ দ্বিতীয় ভাগ 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী'ৰ পহিলা কবিতাটোতেই আভাস পোৱা যায়। 'কবিতা' শিতানৰ প্রথম কবিতাটোৰ দ্বিতীয় স্তবকতে কবিয়ে এইদৰে আত্মপ্রকাশ কৰিছে—

"বাল্যকাল থাকি কিন্তু নাজানো কাৰণ
আছিল তোমাৰ প্ৰতি
ই হীন জনৰ মতি
পালে পদ্মময়ী পুথি কৰিয়া যতন,
পঢ়িছিলোঁ য'তে ত'তে হৰষিত মন।"

সেয়েহে 'ভাবিছিলোঁ হবো কবি' হৈ, যত্ন সহকাৰে 'সচাঁই-মিছাই'

"লেখিছিলোঁ নানা পদ
ভাবি তৱ দুটী পদ,
কল্পনাক বলে ধৰি,পাগলৰ প্ৰায়
লেখিছিলোঁ যেহিসব, এবে হাঁসি পায়।"

বাল্যকাল অতীত হোৱাত কিবা কাৰণত কিছু দিনৰ কাৰণে তেওঁ হেনো কবিতা লেখা ব্যাধিৰপৰা হাত সাৰি নীৰৱে আছিল।

"কিন্তু যেবে বাল্যকাল হইলেক্ গত
পুনঃ দূৰভাবে মন
কৰিলেক পৰশন
তোমাৰ ৰচনা ভাব হইলে আগ্ৰত
দুৰাশা আশ্বাসে পুনঃ হইলো উন্মত্ত।"

'আসাম বিলাসিনী'তেই পোন প্ৰথমে আধুনিক অসমীয়া সাহিত্যৰ সমালোচনা বোলা শাখা আৰম্ভ হয়। আধুনিক প্ৰবন্ধ-সাহিত্যৰ জন্ম হৈছিল মিছনেৰীসকলৰ 'অৰুণোদয়' (১৮৪৬-১৮৮২) কাকতত আৰু সমালোচনা সাহিত্য আৰম্ভ হৈছিল 'আসাম বিলাসিনী'ত। সেই সময়ৰ সমালোচনা যাইকৈ কোনো প্ৰকাশিত পুথি বা প্ৰবন্ধৰ গুণ-দোষ বিচাৰতে আৱদ্ধ আছিল। পিছৰ 'জোনাকী (১৮৮৯) যুগ'তহে ই ৰস-বিচাৰলৈ প্ৰসাৰ লাভ কৰে। সি যি হওক 'আসাম-বিলাসিনী'ত ভোলানাথ দাসৰ 'সীতাহৰণ কাব্য' প্ৰকাশ হবলৈ ধৰাৰ উপৰিও তেওঁৰ অন্যান্য একাধিক ব্যক্তিনিষ্ঠ খণ্ড কবিতা প্ৰকাশ হৈছিল আৰু তাতেই তেওঁৰ অসমীয়া কবিতাত নতুনকৈ আৰম্ভ কৰা মাইকেলী অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দ আৰু ভাষাৰ কঠোৰ সমালোচনা ওলাইছিল।

'আসাম-বিলাসিনী'ৰ (১৮৭১-১৮৮৩) যুগত অসমীয়া ভাষাৰ আখৰ-জোঁটনি আৰু বানান বহু পৰিমাণে অনিশ্চিত অৱস্থাত আছিল। ভোলানাথ দাসৰ 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী'—দ্বিতীয় ভাগৰ 'ইটো সিটো' শিতানৰ কবিতাই আজিও

তাৰ সাক্ষী দিয়ে। 'বিলাসিনী'য়ে ভোলানাথক 'ইটো সিটো' লেখোতে· মূৰ্দ্ধণ্য 'ট' দিয়া বাবে ইতিকিং কৰিছিল আৰু ভোলানাথেও তাৰ প্ৰতিবাদ কৰিছিল। কিন্তু শেহত সেই যুঁজত ভোলানাথৰেই জয় হয়। 'আসাম-বিলাসিনী'য়ে ভোলানাথৰ বানান আৰু ছন্দৰ কেনে সমালোচনা দিছিল—সেই কবিতাটোত্তে পোৱা যায়—

"কি লেখিছে সেইজন
কবি ভাষা অশোভন ?
অমিত্র অক্ষৰ ছন্দে কি কৰে বচন ?
নোহে পদ্য নোহে গদ্য
কিবা লিখে মূৰ্খে অদ্য
অন্থ কবি বঙলাৰ শ্ৰীমধুসূদন।

(২)
'ইটো' 'সিটো' ব্যৱহাৰ
শুদ্ধ নাহি হোৱে যাৰ
'ইতো' স্থানে 'ইটো' লেখে, 'সিতো' স্থানে 'সিটো',
সিজনে কবিতা গঁথা
কেৱলে লাজৰ কথা
হেন উচ্চ আশা নোহে উচিত স্বপ্নতো।

(৩)
প্ৰকাশি তাৰ কবিতা
'বিলাসিনী' কলুষিতা
পবিল সোপান হন্তে খসি একপদ।
কিন্তু সোধো এক কথা
কিয় বিলাসিনী মাতা
পুনঃ তবে প্ৰকাশিলে সিজনৰ পদ ?"

'ইটো-সিটো'ৰ যুদ্ধত হাৰি 'বিলাসিনী'য়ে পুনঃ ভোলানাথৰপৰা কবিতা নি তাত প্ৰকাশ কৰিছিল। ভোলানাথৰ কাৰণে ই কম গৌৰৱৰ কথা নহয়।

'বিলাসিনী'ত প্ৰকাশ হোৱা সমালোচনাৰ তীব্ৰ বাক্য-বাণে কিন্তু ভোলানাথৰ অন্তৰ বাৰুকৈয়ে বিদীৰ্ণ কৰিছিল। তেওঁৰ স্পৰ্শকাতৰ কবিপ্ৰাণে সেই আঘাতত কেনেকৈ চটফটাই আছিল, সেইটো একাধিক কবিতাত ফুটি ওলাইছিল।

"দুৰাশা উচিত শাস্তি পালোঁ হাতে হাতে,
দেখি মোৰ চপলতা
ক্রোধে 'বিলাসিনী' মাতা
কৰিলা গঞ্জনা, আমি ৰহিলোঁ অমাতে,
পুনঃ মোৰ দুৰাকাঙ্খা দিলোঁ অধঃপাতে ॥

হে কবিতে ! আকৌ মোৰ নিৰলজ্জ মন,
(কি লাজ আছয় তাৰ
গঞ্জনাও প্রিয় যাৰ ?)
সব কাতি কৰি আজি কৰিছে নর্ত্তন ;
চাইছে কৰিবে পুনঃ তুলিকা চালন ।"

কবিয়ে প্রতিপক্ষৰ বাক্যবাণ আৰু কটু সমালোচনালৈও ভ্রূক্ষেপ নকৰি লেখনী চলায়ে থাকিল । অৱশ্যে তেওঁৰ মনত মাজে মাজে চিন্তা, উদ্বেগ আৰু দ্বিধাবোধ নোপজাকৈ নাছিল । কলম তুলি লৈয়ে কেতিয়াবা তেওঁ সমালোচনাৰ ভয়ত অন্তৰত ভূমিকম্প অনুভৱ কৰিছিল ।

"হইও ক্ষান্ত, মিছাতে নহবি ভ্রান্ত
লোভে পাছে হব প্রায়শ্চিত্তৰ বিধান
সমালোচনাত পৰি নাপাইবি ত্রাণ ।"

ডেকাসকলৰপৰা বেঁকা কথা শুনিয়েই হওক বা অন্য যিকোনো কাৰণতেই নহওক তেওঁ ১৯০২ চনত 'সীতাহৰণ কাব্য' পুথিৰ আকাৰত প্রকাশ হোৱাৰ পিছৰপৰা সাহিত্যক্ষেত্রত পূর্ণ নীৰৱতা অবলম্বন কৰিলে ।

ভোলানাথৰ মতে—কল্পনা কবিতাৰ প্রাণস্বৰূপ । কবিতাৰ অধিষ্ঠাত্রী দেৱীৰ কৃপা হলেহে কবিয়ে মনলৈ আৱশ্যকীয় কল্পনা আনিব পাৰে ।

"কল্পনে,
তুমি বিনে কবিতাৰ কিবা আছে সাৰ ?
কবিতা বাজনা গান
তুমি তাৰ তাল-মান
কবিতা অতাঁৰ বীণা, তুমি তাৰ তাঁৰ
কবিতা শৰীৰ মাত্র, তুমি প্রাণাধাৰ ॥

* * *

কৰা মাতঃ দয়া এই দীন-হীন জনে
দিয়া তব নেত্ৰ দুটী
সেহিনেত্ৰে কৰো দৃষ্টি
নহলে, নেদেখোঁ একো ই অন্ধ নয়নে
নহলে, মনৰ আশা ৰহিবেক মনে।”

ই নতুন কথা নহয়। জন মিল্টন, মাইকেল মধুসূদন আদি কবিসকলেও তেনেকৈ Heavenly Muses-ক বা 'অমৃতভাষিণী' দেৱীক কাব্যৰ আদিতে আৰাধনা কৰিছিল কবি-মানসক কল্পনাৰ কল্পলোকলৈ তুলি নিবলৈ।

ভোলানাথ দাসৰ 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী'ৰ অনেক কবিতাই সমসাময়িক সমাজ-ব্যৱস্থা আৰু সাহিত্যৰ অৱস্থা সম্পৰ্কেও আলোকপাত কৰে। 'জহনী' (মাউৰ) শিতানৰ কবিতাত সেই সময়ত অসমত জহনী বেমাৰৰ কেনে প্ৰকোপ আছিল তাৰ এটি ভয়াবহ চিত্ৰ দিয়া আছে। 'আসাম বন্ধু' নামৰ কবিতা এটাৰ পাদটীকাত কোৱা আছে—"এই নামৰ এখানী মাসিক পত্ৰ এই নগাওঁ জিলাৰপৰা সম্পাদিত হইছিল। গ্ৰাহক সকলৰ সাহায্যাভাবে পত্ৰখানী লুপ্ত-প্ৰায় হোৱাত এই কবিতাটী লেখা হইছিল।" সঁচাকৈয়ে কবিতাটিয়ে সমসাময়িক অসমীয়া আলোচনীবোৰৰ জন্ম মৃত্যু আৰু পাঠক, গ্ৰাহক আদি জনসাধাৰণৰ প্ৰতিক্ৰিয়াৰ এটা কৰুণ বৰ্ণনা-চিত্ৰ দাঙি ধৰে।

"সম্পাদকে যশ পাব পত্ৰিকা ছপাই,
ধন পাব মান পাব,
ঘৰে বসি সুখে খাব,
কিন্তু আমালোকে কি তেওঁৰ মায়ায়
মুগ্ধ হৈ ধন দিম নিৰ্ব্বোধৰ প্ৰায়?"

এয়ে আছিল তেতিয়াৰ সাধাৰণ পাঠকৰ মন্তব্য বা প্ৰতিক্ৰিয়া, আৰু সেই ধৰণৰ অনাদৰ-অৱহেলাত পৰি কিমান কাকত ওলাল আৰু মৰিল তাৰ লেখ দিয়ে কোনে? তাকে ব্যঙ্গ কৰি কবিয়ে কৈছে—

"কেনেনো চতুৰ দেখা সম্পাদকগণ
ভাল ভাল নাম ধৰি
আসামত ঘূৰি ঘূৰি
এটাৰ পাছত এটা দিছে দৰশন,
আনন্দৰ কথা কিন্তু পাইছে পতন।

কি কি কাকত?

'আসাম মিহিৰ' !! কোনো 'আসাম দৰ্পণ' !!
বেলি, আৰ্চি, কাকৈ, ফণি
'জ্ঞানোদয়', জ্ঞানমণি
'বিলাসিনী' 'নিউচ'—কেনে নামৰ ধৰণ
শুনিলে নোৱাৰি দিদি কাণত চাকন ।
এতিয়া দিছেহি দেখা আৰু এজনাই
'মিহিৰ' 'দৰ্পণ' আদি
নাম ফলহীন দেখি
এড়ি তেনে নাম এওঁ বৰণ সদাই
'বন্ধু' নামে দিছে দেখা সাদৰ লগাই ।"

উল্লেখযোগ্য কথা এই যে 'আসাম-মিহিৰ' (১৮৭২-৭৩), 'আসাম-দৰ্পণ' (১৮৭৪-৭৫); 'আসাম-বিলাসিনী' (১৮৭১-১৮৮৩); 'আসাম নিউচ' (১৮৮২-১৮৮৫); 'আসাম বন্ধু' (১৮৮৫-১৮৮৬) আদি আলোচনীবোৰ ক্ষণস্থায়ীৰূপে বৰ্ত্তি আছিল।

অইনকেইখন কবিতা পুথিত পোৱাৰ দৰে ভোলানাথৰ এইখন পুথিতো জাতীয়তাবোধ আৰু স্বাধীনতাৰ উচ্ছ্বাস নানা কবিতাৰ মাজেদি ভুমুক ওলোৱাৰ দৰে ওলোৱা দেখা যায়। 'স্বাধীনতা নাই যাৰ কিবা আছে তাৰ' (এটা কথা), 'জগতে অমূল্য ৰত্ন স্বাধীন জীৱন' (স্বভাৱৰ শোভা), 'বুজিছো পৰাধীনতা নৰক সমান' (কাৰাবদ্ধ ৰাজপুত্ৰ) ইত্যাদি পংক্তিবোৰেই তাৰ সাক্ষী। 'স্বৰ্গদৰ্শন' নামৰ কবিতাত তেওঁ চাকৰি জীৱনত কত কায়ক্লেশ ভুঞ্জিও দুবেলা দুমুঠি পেট ভৰাই খাবলৈ নোপোৱা দুখীয়া চাকৰিয়ালৰ ছবি এটি আঁকি কৈছে—

"উদৰৰ জ্বালা কৰিবে বাৰণ
সদা সেৱি সেৱি পৰৰ চৰণ
তাতো জানো মিলে যথেষ্ট অশন ?
প্ৰাণ জৰ্জ্জৰিত কৃশ কলেৱৰ ।"

'আসামবাসী' কবিতাও স্বদেশানুৰাগৰ কবিতা। ৰায় গুণাভিৰাম বৰুৱা বাহাদুৰৰ সম্পাদনাত ওলোৱা 'আসাম-বন্ধু' মাহেকীয়া আলোচনীৰ ১ম বছৰৰ প্ৰথম সংখ্যা কাকতৰ ই প্ৰথম কবিতা আছিল। আকৌ 'কাৰাবদ্ধ ৰাজপুত্ৰ' শিতানৰ কবিতাৰ টীকা-ব্যাখ্যা দি কবিয়ে কৈছে—"কোনো এটি হিন্দু ৰাজপুত্ৰ মুছলমান ৰাজত্ব সময়ত কাৰাবদ্ধ হইছিল। তেওঁৰ সন্তোষৰ কাৰণ তেওঁ থকা

কোঠাটীত থোৱা এটি মইনা চড়াইক সম্বোধন কবি ৰাজপুত্ৰৰ উক্তিস্বৰূপ এই কবিতা লিখা হল।" ইয়াত কবিয়ে প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ বিচাৰিছে—জীৱনত যি কেতিয়াও দুখ পোৱা নাই তেওঁ দুখৰ প্ৰকৃত অৰ্থ নুবুজে। শোকগ্ৰস্তইহে শোকৰ বেদনা সম্যকভাৱে উপলব্ধি কৰিব পাৰে। সেয়েহে কাৰাবদ্ধ ৰাজপুত্ৰই সজাৰ মইনা চৰাইটোক কৈছে—

"সমান অৱস্থা আজি তোমাৰ আমাৰ ;
যবন অধীন তুমি, আমিও সিৰূপ।
ভাগ্যদোষে বাসস্থান ভীম কাৰাগাৰ,
তব বাসস্থান পক্ষি, পিঞ্জৰ যিৰূপ।

*　　*　　*

"অসভ্য জাতিও কত জগতে স্বাধীন।
সুসভ্য ভাৰত—লাজ—পৰৰ অধীন ॥
সবেও জাগ্ৰত মানে সবেও স্বাধীন।
কেৱল তোসব, লাজ, পৰৰ অধীন ॥"

কবি ভোলানাথ দাস আছিল অসমত বৃটিছ শাসন চলি থকাৰ মধ্যবৰ্তী কালৰ লোক আৰু নিজে এজন দায়িত্বশীল ৰাজকৰ্মচাৰী। ৰাজভক্ত ৰাজকৰ্মচাৰী হৈও তেওঁ মনৰ স্বাধীন চিন্তা আৰু জননী জন্মভূমিৰ স্বাধীনতাৰ কাৰণে ওপজা ব্যাকুলতা আওপকীয়াকৈ হলেও প্ৰকাশ কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছিল। 'কাৰাবদ্ধ ৰাজপুত্ৰ'ৰ কাব্যিক কল্পনাৰো গুৰি শিপা তাতেই আছে। 'স্বৰ্গদৰ্শন' কবিতাতো কবিয়ে স্বৰ্গৰ পূততোয়া মন্দাকিনীৰ স্নিগ্ধ প্ৰবাহত শোকৰ ছাঁ দেখিছে।

ঊনবিংশ শতিকাৰ আৰম্ভণিতে (১৮১৬ চনত) প্ৰকাশ হোৱা ইংৰাজ কবি কলাৰিজৰ 'কুব্লাখাঁ' নামৰ বিশ্ববিখ্যাত অসম্পূৰ্ণ কবিতাৰ দৰে কবি ভোলানাথ দাসৰো 'স্বৰ্গদৰ্শন' এটা অসম্পূৰ্ণ কবিতা। তেনেকৈ তেওঁৰ 'জয়দ্ৰথ বধ' আৰু এটা অসম্পূৰ্ণ কবিতা। এই অসম্পূৰ্ণ কবিতাবোৰত কবিয়ে আধুনিক গল্পৰ কিছুমান গল্পকাৰে ঘটনাৰ মাজতে গল্পটো শেষ কৰি থৈ বাকীখিনি পাঠকৰ চিন্তাৰ কাৰণে এৰাৰ দৰে কল্পনাৰ কল্পচিত্ৰ আঁকি গৈ থাকি শেষ নকৰাকৈয়ে কবিতা 'অসম্পূৰ্ণ' কৰি এৰিছে। ইয়াকো এক প্ৰকাৰ নতুন কৌশল বুলিব পাৰি।

কবি ভোলানাথ দাসে কল্পচিত্ৰ বা মানস-চিত্ৰকে কল্পনা বুলিছে আৰু তাকেই কাব্যৰ প্ৰাণ বুলি স্বীকাৰ কৰিছে। তেওঁ নিজেও কল্পনাৰ আশ্ৰয় লৈ কল্প-চিত্ৰ

অৱন কৰি গৈ গৈ থাকি কেতিয়াবা মাজতে বৈ গৈছিল বুলি ওপৰত উল্লেখ কৰা হৈছে। মেঘ আৰু বিজুলীৰ সহায়ত কবি ভোলানাথে অনেক কল্পচিত্ৰ আঁকিছে। 'স্বৰ্গদৰ্শন' কবিতাতো তেওঁ গম্ভীৰ মেঘক পুৰুষ আৰু চঞ্চল বিজুলীক চলকচৌ বাৰাঙ্গনাৰ চপলতাৰ লগত তুলনা কৰি কৈছে—

"প্ৰিয়া চঞ্চলতা বাৰনাৰী প্ৰায়,
নসয় মেঘৰ ; ক্ৰোধে গৰ্জ্জি ধায়
ভীষণ নিনাদে জগৎ কপায়,
নকপয় কিন্তু চপলাৰ মন।"

সেই একে উপমাকে তেওঁ 'কবিতা' নামৰ প্ৰথম কবিতাটিতো দিছে—

"তড়িতে সুন্দৰী নাৰী ; কৰয় বৰ্ণন
জলদে চপলা ধৰি কৰে আলিঙ্গন।"

'চিন্তা-তৰঙ্গিণী'—দ্বিতীয় ভাগৰ শেষৰ কবিতা 'মেঘ'। কবিয়ে সূচীপত্ৰত কবিতাটোৰ নাম 'মেঘ' দি ভিতৰৰ মূল কবিতাটিৰ ওপৰৰ শিতানত বা শিৰোনামাত 'একখণ্ড ক্ষুদ্ৰ মেঘ' দিছে। এই কবিতাটিক বুটিছ আমোলৰ ৰোমান্তিক যুগৰ ব্যক্তিনিষ্ঠ খণ্ড কবিতাৰ প্ৰথম শ্ৰেষ্ঠ নিদৰ্শন বোলা যায়। ছন্দ প্ৰবাহৰ গতিত সি যেন 'ধীৰে ধীৰে ভাহি যোৱা মেঘৰ গজেন্দ্ৰগমন' আৰু কল্প-চিত্ৰ বা উপমাত অসমীয়া সাহিত্য আকাশৰ 'এক কোণে দৰশন দিয়া' ধৱল 'তুলাৰাশি' শুভ্ৰ বৰফখণ্ড অথবা 'সুশ্বেত বাগৰ' উজ্জ্বল প্ৰভা :

"কৃষ্ণবক্ষে জলে যেন স্ফটিকৰ মণি
কিম্বা শ্যাম দুৰ্ব্বাদলে
যথা জলবিন্দু জ্বলে
ছায়াবৃত জলে যেন শোভে কমলিনী
বিস্তীৰ্ণ সমুদ্ৰে কিম্বা ধৱল তৰণী॥"

এইজনা কবিৰ গহীন ছন্দত প্ৰকাশ কৰা দুই একোটা পঙ্‌ক্তিয়ে নাটকীয় ভঙ্গীত আপ্তবাক্যৰ দৰে হৈ মনত প্ৰতিধ্বনি তোলে, 'কাৰাবদ্ধ ৰাজপুত্ৰ' কবিতাত কবিয়ে মইনাক কোঁৱৰৰ হতুৱাই কোৱাইছে—

"(কালি যি আজি সি নোহে ; সুখী দুঃখ ভাৰ
বহয়, পূজিত হোৱে অধম চৰণ।)
নৰকে জনম যাৰ তাৰো স্বৰ্গবাস ;
স্বৰগে জনম যাৰ সিও পৰদাস।"

সেইদৰে বিবেকক উদ্দেশ্য কৰি কবিয়ে কৈছে—

"ধন্য হে বিবেক তুমি ধন্য মন্ত্রীবৰ
ধন্য তুমি চিৰ বন্ধু হীন মানবৰ ॥"

ভোলানাথ দাস সময়ৰ সোঁতভকৈ কেইখোজমান আগবাঢ়ি আছিল বুলি আগতে উল্লেখ কৰা হৈছে। তেওঁৰ ভাষা নহলেও ভাব আৰু ছন্দ পিছৰ অনেক কবিৰ ৰচনাত অনুৰণিত হৈছিল। ভোলানাথে 'ভাৰতী' পত্ৰিকাৰ বেটুপাতৰ চিত্ৰখনলৈ চাই তাৰ কলাসৌন্দৰ্যত মুগ্ধ হৈ 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী'ৰ 'ভাৰতী' নামৰ কবিতাটি লেখিছিল। সেই কথা তেওঁৰ কবিতাতে স্পষ্ট হৈ আছে—

"'ভাৰতী' সম্বাদ পত্ৰে চিত্ৰখানি
দেখিলে তোমাৰ হে মাতঃ ভাৰতি !
চঞ্চল অন্তৰ হোৱয় গম্ভীৰ,
ক্ষণে হোৱে মন শোকাকুল অতি ॥

* * *

"কিবা পৰমাদ গণি আছা আজি,
কিবা মহা চিন্তা অন্তৰে উথায় ?
কি ভাবে ভাবিতা জননি ভাৰতি !
কি দুখে আকুল অন্তৰ তোমাৰ ?
কোৱা সৰস্বতি কোৱা এই জনে,
কিয়নো বদনে হেন শোক ভাব ?"—ইত্যাদি।

ভোলানাথ দাসৰ কবিতাৰ ছন্দ সম্পৰ্কে এইটো স্পষ্টকৈ কোৱা যায় যে অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দহে ভোলানাথৰ কবিতাৰ মূল ছন্দ আছিল; মিত্ৰাক্ষৰ ছন্দ ব্যতিক্ৰমহে। তেওঁৰ শ্ৰৱণেন্দ্ৰিয়ত কবিতাৰ ছন্দকলাৰ স্পষ্ট জ্ঞান সততে সজাগ আছিল। সেয়েহে তেওঁৰ কবিতাই কেতিয়াবা মিলিতাক্ষ সুৰত বাজি গৈ থাকিও হঠাৎ অমিত্ৰাক্ষৰৰ নৃত্যভঙ্গীমা তোলে। বহুত সময়ত তেওঁৰ কবিতাত দুয়োবিধ ছন্দই বাই-ভনীৰ দৰে হাতত ধৰাধৰিকৈ লয়লাসে গতি কৰাও দেখা গৈছিল; তাৰ উদাহৰণ এটা যেনে—

"হ'ল গাঢ় নিদ্ৰা, হলোঁ অচেতন
বহুকষ্টে পাছে সুখ নিকেতন
লভিলোঁ। দেখিলো আশ্চৰ্য স্বপন
দেখাইলা নিদ্ৰা অমৰ নগৰ ॥" (স্বৰ্গদৰ্শন)

বহুত সময়ত ছন্দত ব্যৱহাৰ কৰা শব্দ-ঝঙ্কাৰবণবাই অৰ্থৰ দ্যোতনা পোৱা গৈছিল। তাৰে এটা নমুনা যেনে—

"নাচিছে অপ্সৰী বিদ্যাধৰীগণে
থমকে থমকে, নপুৰ চৰণে
কৰে ৰুণু ঝুণু, হসিত বদনে
চঞ্চল নয়ন সঞ্চাৰিত কৰে।
কৰে মহানৃত্য যত সুৰবালা,
দেহ আবৰণে অলকে চপলা ;
কৰয় বসনে সমীৰণে খেলা
দেখি দেৱগণ মোহিত অন্তৰে।"—ইত্যাদি।

দ্বিতীয় ভাগ 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী'ত কবিৰ নিতান্ত নিজা কথাও আছে। কবি কালিদাসৰ 'মেঘদূত' কাব্যৰ লোকসংসৰ্গবৰ্জিত যক্ষপত্নীৰ কথাও আছে; শিশুৰ মধু হাঁহিৰ কথাও আছে, 'মহাভাৰত'ৰ জয়দ্ৰথ বধৰ কাহিনীও আছে; কোনো এক বন্ধুৰ প্ৰতি চন-তাৰিখ ধৰি সোধা প্ৰশ্নও আছে; 'ইটো' 'সিটো' ভাষাবুৰুৰ অস্পষ্ট কথাটোও আছে। এই পুস্তক ৰচনাত যেনে সাহস আৰু ধৈৰ্যৰ প্ৰয়োজন হৈছিল তাৰ প্ৰকাশ আৰু প্ৰচাৰতো অনুৰূপ কৌশল ঘটোৱা হৈছিল। বহুতৰ অন্তৰত এই পুথিয়ে আঘাত নিদিয়াকৈও নাছিল। সেয়েহে আজি প্ৰায় এশ বছৰৰ অন্তত প্ৰতিকূল কালপ্ৰবাহত পৰি ইয়াৰ অস্তিত্ব বিলোপ হব ধৰিছিল। ই এটা যুগ-সংক্ৰান্তিৰ সাহিত্য স্তম্ভ।

সীতাহৰণ কাব্যত চৰিত্ৰ-চিত্ৰণ

ভোলানাথ দাসৰ 'সীতাহৰণ' এখন চিত্ৰধৰ্মী বৰ্ণনাবহুল কাব্য। ইয়াৰ ৰচনাকাল ঊনবিংশ শতিকাৰ অষ্টম দশকৰ শেষাৰ্ধ (১৮৭৮ চন মান) হব। ই পুস্তক আকাৰে প্ৰকাশ হৈছিল ১৯০২ চনত। অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দৰ গহীন গম্ভীৰ মাইকেলী সুৰ এই কাব্যৰ এটা উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য। আগতে উল্লেখ কৰা হৈছে যে পূৰ্বকালৰ ৰমাকান্ত আৰু উত্তৰ কালৰ হিতেশ্বৰ-পদ্মনাথ-ইন্দ্ৰেশ্বৰ-দণ্ডীনাথ চন্দ্ৰধৰ আদি অসমীয়া ছন্দশিল্পৰ প্ৰথিতযশা কাৰিকৰসকলৰ কাব্যৰ হাতত অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দই মাইকেলী সুৰত ভোলানাথৰ কৃতিত্ব লঙিব পৰা নাছিল। এইটো কিন্তু স্বীকাৰ্য যে এইবিধ ছন্দশিল্পৰ কাৰুকাৰ্যত ভোলানাথ তেওঁৰ গুৰু মাইকেল মধুসূদনৰ অনুগামী হব পাৰিলেও চৰিত্ৰ অংকনত হলে তেওঁ একোপধ্যে গুৰুৰ ওচৰ চাপিব পৰা নাই।

চৰিত্ৰ চিত্ৰণ পাশ্চাত্যৰ নাট-উপন্যাস মহাকাব্যাদিৰ এটা অতি প্ৰয়োজনীয় অঙ্গ। এই বিষয়ত মাইকেল মধুসূদনে তেওঁৰ ছন্দগুৰু মিল্টনৰ 'পেৰেডাইজ

লই'ৰ* অনুসৰণ কৰিছে। তেওঁৰ কাব্যৰ ৰাম-লক্ষ্মণ-ইন্দ্ৰজিত-বিভীষণ আদিসকল বাল্মীকীয় বা কৃত্তিবাসী ৰামায়ণৰ ৰাম-লক্ষ্মণ-ইন্দ্ৰজিত-বিভীষণ হৈ থকা নাই। তেওঁৰ কাব্যত এই সকলোৱে ন ৰূপত ন-ন গুণেৰে বিভূষিত হৈ নৱ জীৱন লাভ কৰিছে। সেই চৰিত্ৰবোৰৰ কাৰ্যাৱলীয়ে কবিৰ অভীষ্টানুযায়ী নিজ নিজ কাৰ্যৰ দ্বাৰা অতৰ্কিতেই পাঠকৰ মনত আলোড়নৰ সৃষ্টি কৰি হৃদয়ত সহানুভূতি, প্ৰশংসা, শ্ৰদ্ধা, অনুৰাগ আদি জগাই তুলিবলৈ সমৰ্থ হৈছে।

বাল্মীকি ৰামায়ণৰ ৰামচন্দ্ৰ এজনা সৰ্বগুন নমস্য প্ৰজাবৎসল ৰজা। সীতাও এগৰাকী ক্ষত্ৰীয় বীৰাঙ্গনা। তেওঁলোকে মানুহ হৈও গুণৰ বলত অতিমানৱত্ব লাভ কৰিছে আৰু জনসমাজৰ পূজাৰ্হ হৈছে। মাইকেল মধুসূদনৰ ৰামচন্দ্ৰ কিন্তু চিন্তা-ভয়-হিংসা-প্ৰতিহিংসাদি মানৱিক দুৰ্বলতাপূৰ্ণ এজন মানুহ। সীতাও তদ্রূপ এটা আকৰ্ষণীয় স্ত্ৰীচৰিত্ৰ। ভোলানাথৰ ৰামচন্দ্ৰ ধীৰ, স্থিৰ, বীৰ; ৰামায়ণৰ ৰামচন্দ্ৰৰ সৈতে তাৰ মিল আছে, অৱশ্যে ৰামায়ণৰ ৰজা ৰামচন্দ্ৰতকৈও কোনো কোনো সময়ত অধিক কৌতুক আৰু পৰিহাসপৰায়ণ। নহলে আনো তেওঁ নিশাচৰী শূৰ্পনখাৰ নাৰীমূৰ্তি দেখি নিজৰ বংশগৌৰৱৰ ঐতিহ্যপূৰ্ণ পৰিচয় দাঙি ধৰি—'দিয়া তব পৰিচয়' বুলি কৈয়ে উত্তৰলৈ বাট নাচাই একে উশাহে কবলৈ ধৰে—

> " . . . .উৰ্ব্বশী মেনকা
> কিম্বা তিলোত্তমা হবা; নহলে ৰূপসি
> সম্ভৱে কি হেন ৰূপ? নহলে, কি সাহে
> ভ্ৰমিছা ইঘোৰ বনে তুমি, সুবদনি?"

তেনেকৈয়ে আকৌ লক্ষ্মণৰ ওচৰত ব্যৰ্থকাম হৈ আহি যেতিয়া দ্বিতীয় বাৰ ৰামৰ ওচৰত তাই পতিত্ব ভিক্ষা কৰে তেতিয়াও—

> "হাসিয়া ৰাঘৱ
> নিৰীখি সুমুখী সীতা, কৌতুক কৰিয়া
> কহিলা, কি বোলা সখি! সপত্নী হুইবে
> বাঞ্ছে বালা তব সহ। দিয়া অনুমতি।"

আকৌ আন এঠাইত তেওঁ সীতাকো কৌতুক কৰি কৈছে—

---

*চৰিত্ৰ কিন্তু বিদ্ৰোহী হলেও নীচ বা ঘৃণনীয় নহয়, বৰঞ্চ বিদ্ৰোহী নেতাৰ সকলো গুণৰাজিৰে আকৰ্ষণীয়ভাৱে সুশোভিত।

"চৰ্চ্চনে হোৱয় বৎস, ডিম্ব অচৰ্চ্চণে—,
ন অৰ্চ্চে তোমাত প্ৰিয়ে ! জনক কৰ্ষণে
পাইলে তোমাক অওৰূপে ভূমিতলে ;
অস্ত সমুদ্ভুতা, সতি, অমানবী তুমি ।"

যদিও ভোলানাথ দাসৰ ৰামচন্দ্ৰই দৈৱবাণীৰ সহায়তহে ৰণত দূষণক বধ কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছে তথাপি অন্যত্ৰ তেওঁ ৰামায়ণৰ বীৰ ৰামচন্দ্ৰয়ে—নিৰ্ভীক, গম্ভীৰ, পৰাক্ৰমী, বংশগৌৰৱত গৌৰৱান্বিত আৰু কৰ্ত্তব্যপৰায়ণ ।

'সীতাহৰণ'ৰ সীতা লাজুকী, ভীতা, পৰাশ্ৰয়ী, 'জনমদুখিনী' সীতা—পতিৰ কায়াৰ ছায়া স্বৰূপ । তেওঁ নিজেও স্বামী ৰামচন্দ্ৰক কৈছে—

"সূৰ্য্যকুলে সূৰ্য্য তুমি ; সূৰ্য্যকৰদানে
উজ্জ্বল যি চন্দ্ৰ, মোৰ জন্ম তাৰ কুলে ;"

সেইবাবেহে ভীতা হৈও তেওঁ ৰামচন্দ্ৰই যেতিয়া 'নিৰ্ভয়ে দেৱৰ সঙ্গে সুন্দৰ কন্দৰে' থাকা বুলি কৈ পৰ্ণকুটীৰ ত্যাগ ক'ৰি পৰ্বতৰ কন্দৰত থাকিবলৈ কৈ ৰণলৈ যাবলৈ ওলাইছিল—তেওঁ তেতিয়া কব পাৰিছিল, তাকো এবাৰহে কব পাৰিছিল—

"নাযাইবো দূৰে কান্ত, ৰহিবো সমীপে
তোমাৰ ; ৰহিবো এই কুটীৰ ভিতৰে ।"

ভোলানাথৰ সীতাৰ অন্তৰত নজনা কথা জানিবৰ কাৰণে কৌতূহল বৰ প্ৰবল । তেওঁ কুটীৰত স্বামী ৰামচন্দ্ৰৰ লগত থকা সময়তো প্ৰশ্ন কৰিছিল—কিছু-মান প্ৰাণীৰ যে শিং আছে আন কিছুমানৰ নাই কিয় ? কিছুমান প্ৰাণী যে অণ্ডজ, বাকীবোৰ নহয় কিয় ?—ইত্যাদি । বাল্মীকি ৰামায়ণত ফুল তুলি থাকোঁতেহে সীতাই মায়া হৰিণ দেখিছিল । দুৰ্গাবৰী ৰামায়ণত ৰামৰ লগত পাশা খেলি থাকোঁতে দেখিছিল ।

ভোলানাথৰ সীতা চৰিত্ৰত অসমীয়া সাধ্বী গৃহিণী এজনীৰ অনেক গুণ লক্ষ্য কৰা যায় । তেওঁ দেৱৰ লক্ষ্মণৰ কাৰ্যৰ প্ৰশংসা কৰি পতি ৰামচন্দ্ৰক কৈছে—

"ত্যজি বীৰ জননী বণিতা
ৰাজ্যভোগ, তৱ হেতু আসিয়াছে বনে ;
ৰাত্ৰিত ৰক্ষক হোৱে, দিবসে কিঙ্কৰ,
এনে ভ্ৰাতৃভক্তি, প্ৰভু, বিৰল ভুবনে ।"

এনে এগৰাকী শান্ত সুশীলা মাতৃতুল্যা ৰমণীয়েও লক্ষ্মণক ৰামৰ অন্বেষণত নোযোৱাত দুৰ্বাক্য ব্যৱহাৰ কৰিছে । সেইটোৱে তেওঁৰ চৰিত্ৰৰ ওপৰত চেঁকা

পেলায় বুলি ভাবি কৰিয়ে সেই কাৰ্যৰ দোষ খলনৰ কাৰণে কাব্যত সৰস্বতীৰ সহায় লৈছে।

ৰণৰ বিভীষিকা দেখি ৰণ চলি থাকোতে তাৰ মাজতে 'সীতাহৰণ কাব্য'ৰ সীতাই এবাৰ—"ত্যজা ৰক্ষসহ বাদ ; চলা বন পৰিহৰি, নাই কাৰ্য্য সমৰত" বুলি ৰণ এৰি গুচি যাবলৈও ৰামক উপদেশ দিছিল। আনকি এবাৰ তেওঁ যুদ্ধৰত "সেনাৰ কলকলি, অস্ত্ৰাৱলীৰ ঝনঝনি, অৰিবাদ্য নাদ" শুনিয়ে ইফালে ঘৰত 'কুটীৰে মূৰ্চ্ছিতা সীতা' হৈছিল।

'সীতাহৰণ কাব্য'ৰ লক্ষ্মণৰ চৰিত্ৰ আৰু বেছি নিস্প্ৰাণ, নিস্প্ৰভ আৰু অনাকৰ্ষণীয়। উল্লেখযোগ্য কাৰ্য আৰু স্মৰণীয় বচন তেওঁৰ নাই বুলিবই পাৰি। মায়াহৰিণ দেখাৰ সময়ত তেওঁ এবাৰ মাত্ৰ ককায়েক ৰামচন্দ্ৰক উপদেশ দি কৈছিল যে সি কোনোবা ৰাক্ষসৰ মায়া ; তাক অনুসৰণ নকৰাই ভাল।

ৰাৱণৰ কাৰ্যতো ৰাজোচিত ব্যৱহাৰ আৰু বীৰোচিত কাৰ্য কমেই লক্ষ্য কৰা যায়। কাব্যৰ ৰাৱণ লম্পট, কামুক আৰু ভীৰু। তেওঁ ইমানে ভীৰু যে ৰণস্থলীত হতাহত সৈন্যৰ দৃশ্য দেখি —"স্তম্ভিত অন্তৰে

গুণিলা, এতেক বল ধৰয় ৰাঘৱ !
নোহেতো সামান্য নৰ ! বংশ ৰাক্ষসৰ
অন্তিলে সমূলে এই দণ্ডক অৰণ্যে !
কি সাহে জোকাবোঁ হেন অতুল প্ৰতাপী
সমৰ-কুশল বীৰ বিষ্ণু অৱতাৰ
ৰঘুপতি ?"

সিমানেই নহয়, জানকীক হৰণ কৰি তেওঁ যেন ঠিক কাম কৰা নাই আৰু ৰণস্থলী এৰি লঙ্কাপুৰলৈ পলোৱাই শ্ৰেয়ঃ হব সেই পৰ্যন্ত চিন্তা কৰিছিল—ভাগ্যে আশাদেৱীয়েহে তেওঁক পুনৰ উজ্জীৱিত কৰি সেই সময়ত "সীতা লাভ হব তব অৱশ্য অক্লেশে" বুলি ৰণত প্ৰবৃত্ত কৰাইছিল।

"নাচাহোঁ জানকী : পৰ ৰমণী হৰণে
নাহি কাম ; চলি যাওঁ ঘূৰি লঙ্কাপুৰে।"

এনে দুৰ্বল ৰাৱণৰ কল্পনা মাইকেলৰতো হবই নোৱাৰে, ৰামায়ণতো পোৱা নাযায়। ভোলানাথৰ ৰাৱণ ভীৰু আৰু কিছু পৰিমাণে ধৰ্মভীৰুও। সীতাহৰণৰ কাৰণে একে একে তেওঁ দুবাৰ দেৱতাৰ কৃপা ভিক্ষা কৰিছে। মাৰীচৰ লগত সীতাহৰণৰ উদ্দেশ্যে ৰথত যাওঁতে তেওঁ মহামায়া দুৰ্গাক স্তুতি কৰিছিল আৰু ভগৱতীয়েও যেন তেওঁৰ স্তুতিত তুষ্ট হৈ 'তথাস্তু' বুলি বৰ দান কৰিছিল।

"'ৰাৱণ তোমাৰ দাস, দানব-দলনি !
প্ৰাৰ্থে পদে কৰপুটে ; পূৰ্ণ কৰা আশা ।
দিয়া বৰ হে বৰদে ! বাঞ্ছা সিদ্ধি যেন
হোৱে, সাধ্বি, ই ৰক্ষৰ । ৰমণী-ৰতন,
সীতানাম—পাৰোঁ যেন কৰিবে হৰণ
অক্লেশে ।' কৈলাস শিৰে হাসি হৈমৱতী
হৰপ্ৰিয়া, দিলা বৰ 'তথাস্তু' বুলিয়া ।"

দেৱীৰ বৰত ৰাৱণে সীতাহৰণ অভিযানত সিদ্ধি লাভ কৰিলে। তেওঁ পুষ্পক ৰথত আকাশেদি সীতাক হৰণ কৰি লৈ গ'ল। সীতাই ক্ৰোধত ৰাৱণক অভিশাপ দিবলৈ ধৰিলে। সাধ্বী সতী সীতাদেৱীৰ অভিশাপত ভক্ত দশাননৰ হৃৎকম্প উপস্থিত হ'ল। তেওঁ তেতিয়া তেওঁৰ ইষ্টদেৱতা দেৱাদিদেৱ মহাদেৱক ৰথৰ ওপৰতে অভীষ্ট সিদ্ধিৰ কাৰণে এইদৰে স্তুতি কৰিছিল—

"যদি নোহে কৃপা তব এই দাস হেতু,
বৃথা ভক্তি আৰাধনা পদাম্বুজে তব
নিয়ত ভৃত্যৰ তবে ; বৃথা তেন্তে, প্ৰভু,
ভোলানাথ দাস মোক বোলে সৰ্ব্বজনে ।
তব কোপানলে পুড়ি অনঙ্গ অনঙ্গ
হইছিলে ; কি যে ভাগ্য, লভিয়া মৰণ,
পাইলে জীৱন পুনঃ । পীড়ে দাসে এবে
তব ৰিপু, ৰিপুঞ্জয় ! কৰিও কৰুণা
কিঙ্কৰক কায়েমনে শ্ৰীপদে অৰ্পিত
নিয়ত । হে নীলকণ্ঠ ! নীলাকায়ে মম
শোভে যেন হেমময়ী ই নাৰী-মালিকা ;
ভজে যেন তব ভৃত্যে সীতা সীমান্তিনী ।"

মুঠতে কাব্যত মহাবীৰ ৰাৱণৰ বীৰত্ব আৰু দাম্ভিকতাতকৈও ভক্তি আৰু ভীৰুতাহে অধিক প্ৰকট।

কাব্যত মন্দোদৰীৰ চৰিত্ৰৰ গুণৰাজি স্পষ্টকৈ ব্যক্ত হবলৈ সুবিধা নোপাল যদিও বিখিনি কথা তেওঁৰ মুখেদি ওলাইছে, সেয়ে তেওঁৰ পতিপ্ৰাণ মনৰ স্পষ্ট সাক্ষ্য দিয়ে। লঙ্কেশ্বৰৰ দৰে ৰজাই যদি বীৰবাহু মেঘনাদৰ দৰে পুত্ৰ, কুম্ভকৰ্ণ-বিভীষণৰ দৰে ভ্ৰাতৃ আৰু মন্দোদৰীৰ দৰে পত্নীৰ বৰ্তমানত এই বয়সত পৰস্ত্ৰী-হৰণৰ কাৰণে উন্মত্ত হয়, তেনেহলে 'কি কহিব ত্ৰিজগতে হেন পাপাচাৰে'—

ইয়াকে ভাবি তেওঁ লাজত অধোমুখ হৈ থাকোঁতে হঠাৎ নল-কুবেৰৰ অভিশাপৰ কথা তেওঁৰ মনত পৰিল।

"কামাকুল পতি যদি কৰে বলাৎকাৰ
জানকীক ; আছে নল কুবেৰৰ শাপ
ঘটিবেক বলাৎকাৰ ৰমণে-মৰণ।"

তেওঁ অস্থিৰ হৈ পৰিল—বিধাতাৰ ওচৰত পতিদান ভিক্ষা কৰি অবনত শিৰে প্ৰাৰ্থনা কৰিলে—'মহামতি যেনে নোহে ভ্ৰম-মতি।' দেৱী-মন্দিৰলৈও গৈ পতিৰ মঙ্গলৰ বাবে 'আৰাধিলা সতী সতী পদাম্বুজে।' তেওঁৰ মনত ঘনাই দুখ উপজিছিল ইয়াকে ভাবি—"ৰূপ-মুগ্ধ কাম-দাস ৰাজা

পৰস্ত্ৰী হৰিবে গলা উন্মত্ত অন্তৰে।

* * *

"ধুবত তনযগণ , বাৰ্দ্ধক্য বয়সী
ৰক্ষোৰাজ, তেওঁ লাজ নাভাবিলা মনে।"

কাব্যৰ শূৰ্পণখা বা শূৰ্পণখী এজনী চঞ্চলা নিশাচৰী ; টাটক-নাটক আৰু চৰিত্ৰহীনা দম্ভুৰী। মিছা-বেশ্যাৰ কাৰণে তাইৰ অকণো দ্বিধা-সঙ্কোচ নাই। য'তে যিটো কাৰ্যকৰী হব বুলি ভাবিছে তাতেই তাই সেইদৰে সঁচাকে মিছা আৰু মিছাকে সঁচা কৰি দেখুৱাইছে। লক্ষ্মণৰ হাতত নাক-কাণ কটা খেদাই তাই গৈ খৰ-দূষণৰ আগত তাৰ কাৰণ এক ধৰণে বৰ্ণাইছে—ৰাৱণৰ আগত গৈ অন্য এক ধৰণে বৰ্ণাইছে। খৰ-দূষণৰ আগত কৈছে—

"ৰমণী স্বভাৱ—
ৰমণীৰ সঙ্গ লাভ বাঞ্ছয় ৰমণী,
নদী সঙ্গ নদী যথা ; চলিলো হৰিষে,
সেহি ৰূপসীৰ পাশে, কৰিবে সম্ভাষ।"—

ময়ো সীতাক দেখি তেওঁৰ লগত কথা পাতিবলৈ যাওঁতে 'আদৰি তোলোতে ফুল হাতে হুল ফুটে' হ'ল—সেয়েহে মোৰ আজি এই দশা। 'বিনা অপৰাধে মোক নিৰ্মম মানৱে এই দুৰ্দ্দশা কৰিলে।' [উপৰোক্ত ঘটনাৰ বৰ্ণনা ৰাৱণক দিওঁতে তাই কৈছিল যে সীতা নামধাৰী অপৰূপ ৰূপৱতী নাৰী এজনীক বনৰ মাজত লগ পাই—

"কৰিবে মহিষী তব লঙ্কাপুৰেশ্বৰী
(যাক বিহে শোভে) মনে আলোচি চলিলো।
কুটীৰ সমীপে। কিন্তু বিড়ম্বিলা বিধি

বীৰেন্দ্ৰ ! নাসিকা কৰ্ণ কাটিলা লক্ষ্মণে ।'
'ৰাজভগ্নী অঙ্গহীনা, ভূমণ্ডল মাজে
ৰহিল অখ্যাতি ইটো ; হাসিব বাসব—
শত্ৰু তব, বাসবাৰি । কিন্তু অভাগিনী
নমৰিল সিদিনতে তপস্বীৰ হাতে ।"—ইত্যাদি ।

শূৰ্পণখাৰ উচটনি সীতাহৰণৰ অন্যতম কাৰণ ।

ভোলানাথৰ মাৰীচ মন্ত্ৰণাত নিপুণ ব্ৰতাচাৰী, সত্যনিষ্ঠ ৰাক্ষস-তাপস। মাতৃ তাড়কাক ৰামচন্দ্ৰই বধ কৰিছিল যদিও তেওঁ ৰামভক্ত। তেওঁ এবাৰ নহয় দুবাৰো ৰাৱণক বৈদেহী-হৰণ দুষ্কাৰ্যৰপৰা বিৰত থাকিবলৈ যুক্তিপূৰ্ণ উপদেশ দিছিল। তেওঁৰ মতে 'শ্ৰীৰাম লক্ষ্মণ বিষ্ণু অংশে অৱতীৰ্ণ।' ৰাৱণে তাৰ উত্তৰত কৈছিল—"নীচ নবে বিষ্ণুজ্ঞান ! যেন কাঁহক কাঞ্চন" বোধ। মাৰীচে তেতিয়া সীতা-সয়ম্বৰৰ সময়ত হৰধনু দাঙিব নোৱাৰি মিথিলাত তেওঁৰ কি লটিঘটি হৈছিল আৰু ৰামে কেনেকৈ হেলাৰঙ্গে হৰধনু ভঙ্গ কৰি সীতাক লভিছিল, কেনেকৈ ৰামে পৰশুৰামৰ দৰে বীৰৰ দৰ্পচূৰ্ণ কৰিছিল, আৰু পাওপৰশনৰ দ্বাৰাই অহল্যাক মুক্তিদান কৰিছিল আদি কথা ৰাৱণৰ স্মৃতিগোচৰ কৰাত তেওঁ যুক্তিত মাৰীচক বলে নোৱাৰি কৈছিল—

"বিধানিবোঁ, প্ৰতিদণ্ড শত্ৰুক তথাপি ;
হৰিবো বনিতা তাৰ,—অমূল্য ৰতন—
মণি বিনে ফণী যথা, জল বিনে মীন,
ৰামৰ সি গতি হোক ।"

তথাপি মাৰীচক সৈমান কৰিব নোৱাৰি—"কৰিবোঁ ই অস্ত্ৰে তোৰ মস্তক ছেদন —ৰে ভণ্ড তপস্বি !" বুলি ৰাৱণে তৰোৱাল তুলি উগ্ৰমূৰ্তি হৈছিল। তাকে দেখি মাৰীচে মনৰ মাজতে প্ৰশ্ন কৰিছিল 'ই পাপ দেহৰ—পতন কুশল শীঘ্ৰ ; কিন্তু কাৰ হাতে ?—ৰাম কি ৰাৱণ ?' উত্তৰ তেওঁ শীঘ্ৰেই পালে :

"লঙ্কেশ্বৰ আজ্ঞা পালি হিংসিলে ৰাঘৱে,
দ্বিকৰ্ম্ম সাধন হব, ৰাজাজ্ঞা পালন ;
মুক্তি লাভ ৰাম হাতে, বৈকুণ্ঠ বসতি ।"

শেষত তেওঁৰ বৈকুণ্ঠ বসতিয়েই হ'ল—ৰামৰ শৰত মাৰীচে প্ৰাণ এৰিলে।

মাৰীচ অকল সত্যসন্ধ ধৰ্মনিষ্ঠই নাছিল—স্বদেশ হিতৈষীও আছিল। আকাশ পথেদি ৰাৱণৰ পুষ্পক ৰথত গতি কৰোঁতেও তেওঁ জন্মভূমি স্বৰ্ণলঙ্কাৰ

কালে শেষবাৰলৈ দৃষ্টি নিক্ষেপ কৰি 'শেষ দেখা অধম পুত্ৰ—আশিসি বিদায় তাক কৰিও জননি' বুলি আকাশৰপৰাই প্ৰণতি জনাইছিল।

'সীতাহৰণ কাব্য'ৰ দেৱতাসকল ভীতু আৰু কূটনীতি পৰায়ণ। সীতা-হৰণৰ দ্বাৰা শত্ৰু নিধন হব বুলি জানি তেওঁলোকে সীতাহৰণৰ দৰে দুষ্কাৰ্যতো ৰাৱণ, মাৰীচ আদিক সহায় কৰিছে। এইদৰে 'সীতাহৰণ কাব্য'ৰ চৰিত্ৰবোৰে ঘটনা প্ৰবাহ অব্যাহত ৰাখিবৰ কাৰণেহে নিজ নিজ কৰ্তব্য যথাৰীতি পালন কৰি গৈছে—কোনোটোৱে 'স্বে মহিম্নি' গৌৰবোজ্জ্বল হৈ দেদীপ্যমান আৰু আকৰ্ষণীয় হব পৰা নাই।

ভোলানাথ দাসৰ 'সীতাহৰণ কাব্য'ৰ মূল কাহিনী ৰামায়ণৰে মূল কাহিনী, এক কথাত—সীতাহৰণ। সপ্তকাণ্ড ৰামায়ণত সাতোটা কাণ্ড থকাৰ দৰে ইয়াত সাত কাণ্ড নাই; কিন্তু সাতোটা সৰ্গ আছে। ই মহাকাব্য নহয়, ই এক প্ৰকাৰ কাহিনী কাব্য: খণ্ড কাব্য। 'মেঘদূত' বা 'কুমাৰসম্ভৱ'ক যি অৰ্থত খণ্ডকাব্য বোলা হয়, ইও সেই অৰ্থৰ খণ্ডকাব্য। পুৰণি কবি আৰু নাট্যকাৰসকলে একো একোটা পৌৰাণিক কাহিনীৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিযে নিজ নিজ কবিত্ব আৰু প্ৰতিভা খটাই নতুন কাব্য বা নাটকৰ সৃষ্টি কৰিছিল। নাট্যাচাৰ্য শেক্সপীয়েৰ বা মহাকবি কালিদাস—কোনো এই সূত্ৰৰ বহিৰ্ভূত নহয়। বঙ্গীয় কবি মাইকেল মধুসূদন দত্তয়ো পুৰাণ ৰামায়ণ আদিৰ কাহিনীকে নতুন দৃষ্টিকোণৰপৰা চাই তাত নতুন ৰহণ দি নতুন ৰূপত নতুন ছন্দত 'তিলোত্তমা সম্ভৱ কাব্য', (১৮৫৯ চন) 'মেঘনাদ বধ কাব্য' (১৮৬১ চন) আদিৰ দৰে ৰমণীয় কাব্য ৰচনা কৰিছিল। বাংলা ভাষাত নতুনকৈ প্ৰবৰ্তন কৰা তেওঁৰ অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দৰ 'মেঘনাদ বধ' কাব্যৰ আকৰ্ষণ আৰু জনপ্ৰিয়তা সেই সময়ত ইমানে প্ৰবল হৈ পৰিছিল যে তাৰ নতুন ছন্দৰ প্ৰচণ্ড ঢৌৱে বাংলা ভাষাৰ পাৰ ভাঙি আহি অসমীয়া কবি ৰমাকান্ত চৌধুৰী আৰু ভোলানাথ দাসকো ঊনবিংশ শতিকাৰ সপ্তম দশকৰ ভিতৰতে বুৰাই পেলাইছিল। তাৰেই ফলত চৌধুৰীয়ে 'অভিমন্যু বধ' কাব্যত আৰু ভোলানাথ দাসে 'সীতাহৰণ কাব্য'ত তাৰ যথাযথ অনুশীলন কৰে। এই পিত্তানত ভোলানাথ দাসৰ 'সীতাহৰণ কাব্য'ৰ আখ্যান পূৰ্ত্তিত কবিৰ কৃতিত্ব আৰু মৌলিকত্বহে আমাৰ আলোচ্য বিষয়।

ছন্দত ভোলানাথ দাসে কাব্যৰ আৰম্ভণিতে কবি মধুসূদন দাসক অনুসৰণ কৰা বুলি সনম্ৰ স্বীকৃতি জনাইছে—

"—সেই ৰামায়ণ গীত
গাইবে বাঞ্ছিছো আমি মূঢ় অকিঞ্চন

অমিত্র-অক্ষৰ ছন্দে, হে মাতঃ বাগেশ্বৰী !
যি ছন্দে গাইলা বহু মধুময় গীত
তব অনুগ্ৰহে অতি প্ৰিয় পুত্ৰ তব
শ্ৰীমধুসূদন বঙ্গকবিকুলমণি ।"

মাইকেল মধুসূদনে তেওঁৰ কাব্যৰ আখ্যানবস্তু সংগ্ৰহ কৰিছিল লোকৰঞ্জক বাংলা কৃত্তিবাসী ৰামায়ণৰপৰা। ভোলানাথ দাসে কোনখন ৰামায়ণৰপৰা তেওঁৰ কাব্যৰ ঘটনাবস্তুৰ অঁকা বুটলি লৈছিল কোৱা টান। নিজে তেওঁ ক'তো তাক প্ৰকাশ কৰা নাই। এনে স্থলত মূল বাল্মীকি-ৰামায়ণৰ আখ্যান-বস্তুৰ লগত সম্বন্ধ ৰাখি এই কাব্যৰ বিষয়বস্তু বিচাৰ কৰাটোৱে সমীচীন হব যেন পাওঁ, কিয়নো অসমীয়া কন্দলী ৰামায়ণো বাল্মীকি-ৰামায়ণৰ প্ৰায় অনুগ অনুবাদ।

'সীতাহৰণ কাব্য'ৰ সাতোটা সৰ্গৰ প্ৰত্যেকৰে বিষয়বস্তু চমুকৈ হ'ল : প্ৰথম সৰ্গ—পঞ্চবটী বনত থকা কালত ৰাম-লক্ষ্মণ-সীতাৰ সন্মুখলৈ এদিন নিশাচৰী শূৰ্পণখাৰ আগমন : কথোপকথন : শূৰ্পণখাৰ সীতাভক্ষণৰ প্ৰয়াস আৰু লক্ষ্মণৰ দ্বাৰা তাইৰ নাসা-কৰ্ণ ছেদন ; দ্বিতীয় সৰ্গ—শূৰ্পণখাৰ বিলাই-বিপত্তিৰ কথা শুনি খৰ-দূষণৰ ৰণোদ্যম আৰু ৰণত দুয়োৰো সঙ্গী ৰাক্ষসবৃন্দসহ নিধন ; তৃতীয় সৰ্গ—লঙ্কাত শূৰ্পণখাৰ মুখত খৰ-দূষণৰ মৃত্যু সংবাদ আৰু সীতাৰ ৰূপৰ বৰ্ণনা শুনি ৰাৱণৰ সীতাহৰণৰ সংকল্প গ্ৰহণ ; চতুৰ্থ সৰ্গ—মাৰীচমন্ত্ৰণা ; পঞ্চম সৰ্গ—লঙ্কাত শূৰ্পণখাৰ নাসাকৰ্ণ ছেদনৰ কাহিনী সম্পৰ্কে ৰাক্ষসসকলৰ মাজত নানা ধৰণৰ লঘু আলোচনা ; ষষ্ঠসৰ্গ—দেৱতাসকলৰ ভীতি-বিহ্বলতা আৰু সীতাহৰণত ৰাৱণৰ মৃত্যু নিহিত থকা বুলি শুনি মাৰীচ আৰু সীতাক সেই কাৰ্যত সহায় কৰিবলৈ ক্ৰমে মায়া আৰু সৰস্বতীক প্ৰেৰণ ; সপ্তম সৰ্গ—মাৰীচৰ মায়ামৃগ ৰূপ ধাৰণ আৰু ৰাৱণৰ দ্বাৰা সীতাহৰণ।

উপৰোক্ত সাতোটা সৰ্গ বৰ্ণনা কৰোঁতে কবি ভোলানাথ দাসে দেখদেখকৈ অনেক ঠাইত মূলৰপৰা আঁতৰি গৈ কাল্পনিক উপকথাও কাব্যত সংযোগ কৰিছে। বিশেষকৈ পঞ্চম আৰু ষষ্ঠ সৰ্গ সাঙ্গোপাঙ্গে কবিৰ নিজা সৃষ্টি। এই সংযোগবোৰে কাব্যৰ বিষয়বস্তুত ৰহণ চৰাইছে যদিও কোনো কোনো ঠাইত এইবোৰে মূল ঘটনাবস্তুৰ লগত নিমজ হৈ মিলি নোযোৱাত পাঠকক কেৱল নাটকত দিয়াৰ দৰে লঘু কৌতূহল মাত্ৰ (comic relief) যোগাইছে, যেনে, পঞ্চম সৰ্গৰ শূৰ্পণখাৰ নাসাকৰ্ণছেদন সম্পৰ্কীয় লঙ্কাত হোৱা লঘু আলোচনাবোৰ। তেনেকৈয়ে মায়াই মায়াবী মাৰীচক আৰু সৰস্বতীয়ে সীতাৰ কণ্ঠত থিতি লৈ সীতাহৰণত সহায় কৰা ; ৰাৱণৰ ৰথৰ গতি দেখিয়ে ভ্ৰম কৰি ভয়ত আৰু-

গোপনকাৰী সুগ্ৰীৱৰ পলায়ন ; নাৰদৰ শাপত অগ্নি আৰু বৰুণে আহি মৰতত কলকাৰখানাত মানুহৰ সহায় হবলগীয়া হোৱা ইত্যাদি কাহিনীবোৰ গল্পবস্তুৰ অপৰিহাৰ্য অঙ্গ নহয়। সম্ভৱতঃ মূল ঘটনাৰ পবিত্ৰতাত আঘাত পৰাৰ ভয়তে ধৰ্মপ্ৰাণ কবিয়ে কাব্যৰ ঘটনাসৃষ্টি আৰু তাৰ বিবৰ্তনত ক'তো বলিষ্ঠ সংযোগ দিব পৰা নাই। এই বিষয়ত মাইকেল মধুসূদন অধিক স্বাধীন আছিল আৰু সেইবাবে তেওঁৰ চৰিত্ৰ সৃষ্টিও অনবদ্য। কাব্যৰ কাহিনী বৰ্ণনাত কোন সৰ্গত ক'ত কেনেকৈ কবি ভোলানাথ দাসে মূলৰপৰা ফালৰি কাটিছে তাক আৰু অলপ ওচৰলৈ গৈ পৰীক্ষা কৰি চোৱা যাওক।

ৰামায়ণৰ নিশাচৰী শূৰ্পণখাৰ নাক-কাণ কটা যোৱাৰে কাহিনীতে ভোলানাথৰ সীতাহৰণ কাব্যৰ বিষয়বস্তুৰ সূত্ৰপাত হৈছে। 'সীতাহৰণ কাব্য' মতে—ৰাম, সীতা আৰু লক্ষ্মণে গোদাবৰী তীৰৰ দণ্ডকাৰণ্য বা পঞ্চবটী বনত পৰ্ণকুটীৰত বাস কৰি থকা সময়ত এদিন ৰাতিপুৱা লক্ষ্মণ গৈছিল আহাৰৰ কাৰণে ফলমূল বিচাৰি, ৰাম-সীতা আছিল ঘৰত : ঘৰত মানে হাবিৰ মাজৰ পৰ্ণকুটীৰৰ সন্মুখত। পতি-পত্নী দুয়ো নানা প্ৰকাৰৰ আলাপ-আলোচনা কৰি আছিল। কথাৰ মাজতে তেতিয়া সীতাই ৰামক এটা এটাকৈ দুটা নজনা কথাৰ সম্ভেদ সুধিলে : প্ৰথমটো হ'ল—কিছুমান পশুৰ শিং আছে আনবোৰৰ নাই ; কিয় ? দ্বিতীয়টো—কোনো কোনো প্ৰাণী দেখোন 'ডিম্ব'ৰপৰা জন্মে আৰু আনবোৰ পোনে পোনেই উপজে। কিয় ? কাৰণ কি ? ৰামে উত্তৰত কৈছিল, "প্ৰিয়ে, আত্মৰক্ষাৰ কাৰণে মানুহে হাতেৰে ধনুৰ্বাণ, শূল-শেল আদি নানা অস্ত্ৰ ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে, কিন্তু পশুৱে নোৱাৰে।"

> "সিহেতু বিধাতা
> কাকো নখ-দন্ত, কাকো শিৰে-শৃঙ্গদ্বয়,
> দিছে অস্ত্ৰ পৰিবৰ্তে আত্মৰক্ষা হেতু।
> নখ কিম্বা দীৰ্ঘদন্ত আছে যিসবৰ,
> সিসবৰ শৃঙ্গ নাই ; পুনঃ যিসবৰ
> পদত খণ্ডিত খুড, আছে শৃঙ্গ শিৰে।
> মূষিক, বিড়াল, শশা, কুকুৰ, শৃগাল
> শাৰ্দ্দূল, ভল্লুক, সিংহ আদি চতুষ্পদী
> নখী হেতু, শৃঙ্গ নাই ; ছাগল হৰিণ
> গো মহিষ আদি ৰবে ফাড়া খুড় পদে।
> সিহেতু সিসব শিৰে শৃঙ্গৰ সৃজন।

যদিও গৰ্দ্দভ অশ্ব হোৱে খুৰপদী
অখণ্ডিত খুৰ কিন্তু : অশৃঙ্গী সিহেতু।"

ৰামৰ কথাবিনি শুনি বুদ্ধিমতী ছাত্ৰীয়ে কোৱাৰ দৰে সীতাই ক'লে, "তেনেহলে প্ৰভেদৰ সংজ্ঞা এনেদৰে দিয়া যায়—অশৃঙ্গী নখী, শৃঙ্গী খুৰপদী। মোৰ এতিয়া দ্বিতীয় প্ৰশ্নটো হ'ল—কোন প্ৰাণী একজন্মা, কোন প্ৰাণী দ্বিজ ?"

ভাৰ্য্যা জানকীৰ কৌতূহল নিবাৰণৰ কাৰণে ৰামে ক'লে যে যিবোৰ জীৱই দাঁতেৰে চৰ্বণ কৰি আহাৰ খায় সিবোৰৰ জন্ম একবাৰতে হয় ; চৰ্বণ নকৰাকৈ গিলি আহাৰ খায় যিবিলাকে,—

"সিসবে প্ৰসৱ
কৰে অণ্ড। অশ্ব, নৰ, বানৰ, বাদুলী
গো মহিষ আদি প্ৰাণী কৰয় চৰ্ব্বণ
আহাৰ ; সিহেতু বৎস জন্মে সিসবৰ।
মৎস্য সৰ্প বেং আদি, আৰু পক্ষী জাতি,
চৰ্ব্বণ নকৰি ভক্ষ্য গিলি মাত্ৰ খায় ;
প্ৰসৱে সিহেতু ডিম্ব চিত্তবিনোদিনী—।"

সীতাই হাঁহি ক'লে, "তাৰ মানে তেনেহলে—'চৰ্ব্বণে হোৱয় বৎস, ডিম্ব অচৰ্ব্বণে'" সীতাই দিয়া এই সূত্ৰ শুনি ৰামে তেওঁৰ থুঁতৰিত ধৰি কৈছিল, "সেই সূত্ৰ কিন্তু 'ন অৰ্চে তোমাত প্ৰিয়ে' অৰ্থাৎ 'তুমিও অণ্ড-সম্ভূতা ; তথাপি সেইটো তোমাত নাখাটে।" ৰামৰ তেনে কৌতুক-বাক্যত সীতা 'ঈষদ লজ্জিতা' হৈছিল।

দুয়ো এনে ধৰণে এইবোৰ আমোদজনক কথা পাতি থাকোঁতে লক্ষ্মণে (প্ৰাতঃ ভোজনৰ বাবে) হাবিৰপৰা পকা ফল-মূল আনি তেওঁলোকৰ আগত থলেহি।

নকলেও হব যে ৰামায়ণত ৰাম-সীতাৰ এই কথোপকথন নাই। ই জীৱবিদ্যাবিষয়ক জ্ঞানৰ প্ৰতি অনুৰক্ত অসমীয়া কবিৰ নতুন কল্পনা। এনে ধৰণৰ বিজ্ঞানসন্মত যুক্তিৰ কথোপকথনে কাব্য-কাহিনীৰ ৰূপ সৌন্দৰ্য কোনো প্ৰকাৰে হ্ৰাস কৰা নাই। সি যি নহওক, ৰাম-সীতাই লক্ষ্মণক মধুৰ বচনেৰে আপ্যায়িত কৰি ক'লে, "পাইছা বীৰেশ ক্লেশ ; যাই তব গৃহে বিশ্ৰামো ; শৰীৰ-শ্ৰম ক্লান্তি হোক দূৰ।" লক্ষ্মণেও তাকে কৰিলে।

ঠিক এনে সময়তে—"দুষ্টা নিশাচৰী এক,·পঞ্চবটী বনে
হলা উপনীতা আসি—নাম শূর্পণখা,
লঙ্কেশ ৰাৱণ-ভগ্নী, নিকষা-নন্দিনী।"

মূল বাল্মীকি ৰামায়ণ মতে কিন্তু—পঞ্চৱটীবনত গৃধ্ৰৰাজ জটায়ুক বিদায় দি ৰাম-সীতা দুয়ো কুটীৰৰ সন্মুখত বহি জিৰণি লৈছে; লক্ষ্মণেও নিজৰ পজালৈ গতি কৰিছে; এনে সময়তে বনত অৱলীলাক্ৰমে ভ্ৰমি ফুৰোঁতে স্বেচ্ছাচাৰিণী নিশাচৰী শূৰ্পণখাই তেওঁলোকক অকস্মাৎ দেখা পায়। সুন্দৰদৰ্শন বীৰ ৰামচন্দ্ৰৰ 'অপূৰ্ব ভুবনমোহন' ৰূপত তাই মুগ্ধ হ'ল আৰু ৰামক কেনেকৈ পতিৰূপে পাব পাৰে তাকে ভাবিবলৈ ধৰিলে।[১] ভাবিচিন্তি তাই তেতিয়া মায়া ধৰি এজনী চিত্তবিনোদিনী ৰূপহী ৰমণী হৈ ৰাম-সীতাৰ সন্মুখত দেখা দিলেহি।[২]

তেতিয়া শূৰ্পণখা আৰু ৰাম—দুয়ো দুয়োৰে পৰিচয় ললে। শূৰ্পণখাই ৰামৰ ওচৰত আত্মনিবেদন কৰি পোনেই তাইৰ অন্তৰত জ্বলি উঠা কামানলৰ কথা কৈ তাঁইক পত্নীৰূপে গ্ৰহণ কৰিবলৈ প্ৰস্তাব দাঙি ধৰাত ৰামে তাইক দুশ্চৰিত্ৰা বুলি জানি ৰহস্য কৰিবৰ কাৰণে কলে যে তেওঁ কৃতদাৰ আৰু সস্ত্ৰীক; তেওঁৰ অনুজ ভ্ৰাতৃ লক্ষ্মণ কিন্তু অকৃতদাৰ, অবিবাহিত—"তুমি ভাৰ্য্যা হোৱা তাৰ; সমানে সমান ৰূপ হোক সন্মিলিত।"

শূৰ্পণখা এইবাৰ লক্ষ্মণৰ ওচৰলৈ গ'ল আৰু তেওঁৰ ওচৰতো গৈ সেই একে প্ৰস্তাৱকে দাঙি ধৰিলে। লক্ষ্মণে কৌতূহলপূৰ্ণ চলাহী কথাৰে বুজনি দি তাইক কলে যে তেওঁৰ লগ লাগিলে শূৰ্পণখাৰ একো লাভ নহব; তাই বৌয়েক সীতাৰ ক্ৰীতদাস হৈহে কাল কটাব লাগিব। তাতকৈ পোনে পোনে গৈ ৰামচন্দ্ৰৰ লগ লোৱাটোহে উত্তম কথা হব। ৰামচন্দ্ৰই তাইৰদৰে সুন্দৰী গাভৰু এজনী পত্নীৰূপে নলৈ নোৱাৰে।

এইবাৰ তাই পুনঃ ৰামৰ ওচৰলৈ গৈ ৰামৰ লগত কথা পাতি বুজিলে যে ৰামে তাইক গ্ৰহণ কৰিব খোজেই; কিন্তু সীতাহে তাইৰ ৰামপ্ৰাপ্তিৰ পথৰ বিঘ্নকৰ কণ্টক। তাকে ভাবি তাই চকুৰ পচাৰতে ভয়ঙ্কৰী ৰূপ ধাৰণ কৰি মুখ মেলি সীতাক খাবলৈ খেদি গ'ল। কন্দলী ৰামায়ণত কোৱা আছে—

---

১ সুকুমাৰং মহাসত্ত্বং পাৰ্থিবব্যঞ্জনান্বিতম্।
কামভাবসমাবিষ্টা দৃষ্ট্বা ৰামমচিন্তয়ৎ॥—অৰণ্যকাণ্ড

২ সাভিগম্য মহাবাহুং ভূত্বা বৈ কামৰূপিণী।
শ্ৰীমতাৰং পুৰস্কৃত্য সস্মিতং বাক্যমব্ৰবীৎ॥—অৰণ্যকাণ্ড ৰামায়ণ

"বাঘৰত্ত কহে মোক এবিল লক্ষণে।
স্বৰূপতে আসি ভৈলো তোমাৰ কাৰণে ॥
মানুষী সীতাক তুমি মানাসা সুন্দৰী।
পাপিষ্ঠাৰ কাষে মোক অৱমান কৰি ॥
মোৰ সতিনীক দেখিবাকো নোহো যোগ।
সীতাক মাৰিয়া আজি কৰো উপভোগ ॥
ৰামৰ ভাৰ্য্যাক তাই ভুঞ্জিবাক মনে।
ৰাক্ষসীৰ বেশক ধৰিলে তেতিক্ষণে ॥"

মূল ৰামায়ণ আৰু মাধৱকন্দলীৰ ৰামায়ণৰ ঘটনা পৰম্পৰাত এইখিনিতে সীতাহৰণৰ কবিয়ে আৰু এফেৰি কথা সংযোগ কৰি ৰহস্যৰ সৃষ্টি কৰিছে। সেইমতে কৌতুক কৰিবৰ কাৰণে ৰামে পত্নীক সুধিলে—

"কি বোলা সতি! সপত্নী হইবে
ৰাহে বালা তৱ সহ। দিয়া অনুমতি!"

হাজাৰে হওঁক সীতা তিৰোতা মানুহ। তেওঁ স্থিৰে থাকিব নোৱাৰিলে। ৰামৰ ধেমেলীয়া কথা তেওঁ ধেমালিৰ সুৰত লব নোৱাৰি খঙত অস্থিৰ হৈ নাৰীচৰিত্ৰৰ স্বৰূপ প্ৰকাশ কৰি মুখত যি আহে তাকে বুলি শূৰ্পণখাক গালি পাৰিবলৈ ধৰিলে—"লক্ষ্মীছাড়ী কৈৰহস্তে আসি বিচাৰে বনত পতি—নাপায় নিলাজী লাজ মনে।" কামাগ্নিয়ে তাইক ইমানকৈ পুৰিছে যদি তাই দেখোন গলত কলহ বান্ধি গোদাবৰী নদীত জাপ দি তাপিত প্ৰাণ শীতল কৰিব পাৰে। তাকে নকৰিলে গছৰ ডালত বছী লগাই শূন্যত ওলমি থাকিও শান্তি পাব পাৰে।—"দূৰ হোক পাপমুখী নিলাজী ৰাক্ষসী।"

কাব্যমতে সীতাৰ এনেবোৰ শেলে বিন্ধাৰ দৰে হিয়া থকা-সৰকা কৰা বাক্যবাণ (provocation) পাই আৰু গালি-শপনি শুনিহে শূৰ্পণখাই ৰাক্ষসী ৰূপ ধাৰণ কৰি সীতাক খাবলৈ খেদি গৈছিল। সতিনীৰ বিদ্বেষে সময় বিশেষে কেনে কালান্তক ৰূপ ধাৰণ কৰিব পাৰে কাব্যত তাকে প্ৰকট কৰি তুলিবলৈ প্ৰয়াস কৰা হৈছে। কাব্যৰ এই বিচিত্ৰ চিত্ৰটিত ৰাম-লক্ষ্মণৰ ব্যঙ্গ-কৌতুক, সীতাৰ নাৰীসুলভ ঈৰ্ষা আৰু শূৰ্পণখাৰ লেলিহান কাম-বাসনাৰ উৎকট ৰূপ প্ৰকট হৈ পৰিছে। ইয়াৰ ফলত বীৰ লক্ষ্মণৰ হাতত শূৰ্পণখাৰ নাক-কাণ কটা যায় আৰু তাকে দেখি (মূল ৰামায়ণত) ৰামে কৈছিল—"হে লক্ষ্মণ, ক্ৰূৰ স্বভাৱৰ অভিজ্ঞ লোকৰ লগত কেতিয়াও কৌতুক-পৰিহাস কৰা উচিত নহয়;

হে সৌম্য, চোৱাচোন, বৈদেহীৰ আজি কথমপিহে প্ৰাণ বাচিল।"* ৰাম-লক্ষ্মণ আৰু সীতাৰ বনবাসৰ দাৰুণ দুখ বৰ্ণনা কৰি এই ছেগতে কবিয়ে নিজৰ মন্তব্য-টিপ্পনী দি থৈছে—

"হায় কি কুটিল গতি
কালৰ। ধৰণীতলে বুজে কোন জনে ?
ধনী হয় ভিক্ষাজীৱী, হয় ধনপতি
কুবেৰ, সততে যিটো ভিক্ষা কৰি খায়॥"

শূৰ্পণখাৰ মুখত খণ্ডবগোটত শুনোৱা—'দেখিম তোক, কোন বাণে বাখে' বোলাৰ দৰে কথাও বিশেষ অৰ্থব্যঞ্জক অসমীয়া বচনভঙ্গী।

দ্বিতীয় সৰ্গত বৰ্ণনা কৰা ৰাক্ষসসকলৰ কথাবতৰাৰ চমু আভাস এটা মাত্ৰ মূল ৰামায়ণত আছে—বাহুল্য কথাবোৰ কাব্যকাৰৰ নিজা সৃষ্টি। আকৌ মূলৰ মতে শূৰ্পণখাই খৰ-দূষণৰ আগত নিজৰ নাক-কাণ কটা যোৱাৰ কাৰণ দৰ্শাই কৈছে যে বনৰ মাজত কোমল নৱ-মনিচ তিনিটাক অকস্মাৎ দেখি তাই স্বাভাৱিকতে লোভ পৰবশ হৈ সিহঁতক খাবলৈ খেদি যায়; তাতে ডুৱোটা পুৰুষে খেদি ধৰি খৰ্গেৰে তাইৰ নাক-কাণ কাটি এই দশা কৰে (খড়্গেন তস্যাশ্চিচ্ছেদ কৰ্ণনাসং নিগৃহ্যতাম্)। কাব্যত কিন্তু কথা লগোৱাত স্ত্ৰীবুদ্ধিৰ প্ৰখৰতা কিমান তাকে প্ৰদৰ্শন কৰি ভোলানাথৰ শূৰ্পণখাই কৈছে যে তিৰোতাই তিৰোতাক দেখিলে খেদি কুৰি সৈ লগ লাগে। মঞো সীতাক দেখি তাইৰ ওচৰলৈ যোৱাত ৰাম-লক্ষ্মণ নামৰ নিৰ্দয় পুৰুষ দুটাই মোৰ এই গতি কৰিলে।

"ৰমণী স্বভাব—
ৰমণী সঙ্গলাভ বাঞ্ছয় ৰমণী
নদী-সঙ্গ নদী যথা; চলিলোঁ হৰিষে
সেহি ৰূপসীৰ পাশে, কৰিবে সন্তোষ।
কিন্তু কি অদৃষ্ট মোৰ। ভালে মন্দ ঘটে;
আদৰি তোলোতে ফুল হাতে কণ্ট ফুটে;
কিনো বিধাতাৰ বিধি! বিনা অপৰাধে,
অকাৰণে, দাদা, বাণ মাৰি খৰশান
কৰিলে দুৰ্দশা হেন নিৰ্দয় মানৱে।"

---

* কুটৈঃ প্ৰহৃষ্টৈঃ সৌমিত্ৰে সংপ্ৰহাসঃ ককজন।
ন কাৰ্যঃ পশ্য বৈদেহী কথঞ্চিৎ সৌম্য জীৱতি—ৰামায়ণ।

ইয়াৰ পাছত শূৰ্পণখাই ৰাৱনৰ গৃহৰ 'ভূতলে বসিয়া' দাপোণত নিজৰ মুখ চাই কপালত চপৰিয়াই নিজৰ ভাগ্যক দোষ দি হকহককৈ কন্দাৰ বৰ্ণনাত পাঠকৰ মনত হাস্যৰসৰো উদ্ৰেক নোহোৱাকৈ নাথাকে। ইও কবিৰ নিজা সংযোজনা; মূলত নাই। তেনেকৈয়ে আকৌ শূৰ্পণখাই ঘৰৰ ভিতৰত বহি বিলাপ কৰি কৰি কেনেকৈ যৌৱনতে তাইৰ পতিক (বিদ্যুৎজিহ্বক) যুদ্ধত ভুলক্ৰমে বধ কৰি অগ্ৰজ ভ্ৰাতৃ ৰাৱণে তাইক ঘৰলৈ নি আদৰ কৰি মাতৃ-গৃহত ৰাখিছিল, পিছে মাতৃ-গৃহ ৰাজগৃহ আদিতো কেনেকৈ বৌৱেক মন্দোদৰী, ইন্দ্ৰজিতৰ পত্নী প্ৰমিলা আদিৰ লগতো তাইৰ দ্বন্দ্ব-কাজিয়া লাগিল আৰু তাৰবাবে ৰাৱণে নি পঞ্চবটী বনত স্বেচ্ছাবিহৰণৰ স্বাধীনতা দিলে আদি বৰ্ণনা কৰি বিনাই বিনাই কন্দাৰ কথা মূলত নাই। ই সম্ভাব্য ঘটনাৰ পৰিস্থিতিত কবি-কল্পনাত ওপজা নতুন কথা। সিমানেই নহয়, খৰ-দূষণৰ লগত হোৱা ৰামচন্দ্ৰৰ যুদ্ধ চাবলৈ নিজ নিজ বাহনত উঠি নাৰদাদি ঋষি আৰু ইন্দ্ৰাদি দেৱতাসকলৰ আগমনৰ দৃশ্য, পঞ্চবটী ত্যাগ কৰি অন্য ঠাইলৈ যাবলৈ সীতাই ৰাম-লক্ষ্মণক দিয়া যুক্তি-পৰামৰ্শ আদিও মূল ৰামায়ণৰ বহিৰ্ভূত কথা।

তৃতীয় সৰ্গতো স্বৰ্ণলঙ্কাৰ বৰ্ণনা আৰু ৰাৱণৰ ৰত্ন-সিংহাসনৰ দুয়োকাষে হাতত চামৰ তুলাই থকা 'ৰূপৱতী তুটি নিত্যযৌৱনা যুৱতী'ৰ বৰ্ণনাও ভোলানাথৰ নিজা সৃষ্টি। ৰামায়ণত লঙ্কা নগৰৰ বিতোপন বৰ্ণনা সীতাহৰণৰ সময়ত সীতাৰ আগত ৰাৱণে ডাঙোপ মাৰি কোৱা কথাতহে দিয়া আছে। তেনেকৈ দ্বিতীয় সৰ্গত দূষণ বধৰ সময়ত দৈৱবাণীয়ে ৰামক-'বিভুজ ধৰৰ—ছেদা ৰঘুমণি' বুলি ৰাক্ষসৰ হাত কাটিবলৈ দিয়া উপদেশৰ কথাও মূলত নাই। দিব্য অস্ত্ৰেৰে ৰামচন্দ্ৰই দূষণৰ দুৰ্জয় শক্তিশেল ধ্বংস কৰিছিল বুলিহে আছে।

আকৌ ভোলানাথ দাসৰ শূৰ্পণখাই গৈ ৰাৱণৰ আগত এনেকৈহে লগাইছিল যোলে, ৰূপৱতী সীতাক বনত দেখি কৰায়েক ৰাৱণৰ কাৰণে ধৰি আনিবলৈ বুলি যোৱাতহে ৰাম-লক্ষ্মণৰ হাতত তাইৰ তেনে গতি হৈছিল। মূল ৰামায়ণত শূৰ্পণখাই গৈ ৰাৱণক কৈছে, "দাদা, ৰাম-লক্ষ্মণে দণ্ডকাৰণ্যত থকা ৰক্ষকুল মুহূৰ্ত নিৰ্মূল কৰিলে; খৰ-দূষণো নিহত হ'ল (খৰং বিনিহতং, দূষণঞ্চ নিপাতিতম্)। তুমি এইবোৰৰ কথা একো জনাই নাই।"—ইত্যাদি।

মাৰীচ-মন্ত্ৰণাতো শূৰ্পণখাৰ লগত মাৰীচৰ একো তৰ্ক-বিতৰ্ক মূল ৰামায়ণত হোৱা নাই।' মূল ৰামায়ণৰ, ক্ৰমাগত যোৱাৰ দৰে, ৰাৱক ক'তো কিছু

অৱতাৰো খোলা নাই। বাল্মীকি ৰামায়ণৰ ৰাম এজন শ্ৰেষ্ঠ মানৱহে; দেৱতা নহয়। কাব্যত মাৰীচে ৰাৱণৰ কথা শুনাত ৰাৱণে কৈছে—

"এত কহি কোষহন্তে নিষ্কোষিলা অসি
তীক্ষ্ণধাৰ।.........মেঘনাদ-পিতা গৰজিলা,
কৰিবো ই অস্ত্রে তোৰ মস্তক ছেদন
ৰে ভণ্ড তপস্বী।"

মূলত আছে—ইয়াকে নকৰিলে মই কিন্তু বল প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা হলেও তোমাৰ দ্বাৰাই এই (মায়ামৃগ হৈ যোৱা) কাম কৰাম—'এতৎ কাৰ্য্যমৱশ্যং মে বলাদপি কাৰয়িষ্যে বলাদপি।' আৰু ৰামৰ ওচৰলৈ (মৃগৰূপে) গলে (তোমাৰ) জীৱন বিপদাপন্ন হবও পাৰে (নহবও পাৰে) কিন্তু মোৰ লগত বিৰোধ কৰিলে আজিয়েই তোমাৰ মৃত্যু হব। এই কথাকে ভাবি চাই যথাযথ বিচাৰ কৰি তুমি যি হিতকৰ বুলি ভাবা তাকে কৰা।* মাধৱকন্দলীৰ অসমীয়া ৰামায়ণত অৱশ্যে আছে—

"খাণ্ডে হানি তোক আজি কৰিবো দোহাৰ।
ৰাঘৱে কৰোক আসি তোক প্ৰতিকাৰ।"

ভোলানাথে কন্দলী ৰামায়ণক স্থলবিশেষে মূল মানি চলাটোও অসম্ভৱ নহয়; কাৰণ মাধৱকন্দলীৰ ৰামায়ণ বাল্মীকি ৰামায়ণৰ সাৰ্থক ভাঙনি।

চতুৰ্থ সৰ্গৰ সীতাহৰণৰ পৰিকল্পনাত ৰাৱণে মহামায়া দুৰ্গাক স্তুতি কৰা, সীতাহৰণৰ প্ৰয়াসত সিদ্ধিলাভৰ কাৰণে দেৱীৰ বৰ লাভ কৰা আদিবোৰত কবি কল্পনাৰ চমৎকাৰ ক্ৰিয়া দেখা যায়।

কাব্যৰ পঞ্চম সৰ্গত বৰ্ণনা কৰা যুদ্ধৰ 'আন্দোলন' বা আলাপ-আলোচনা প্ৰসঙ্গটি আদ্যোপান্ত কাব্যকাৰৰ নিজৰ মানস সৃষ্টি। তাত দিয়া তিৰোতাৰ মেলখন পানী আনিবলৈ যোৱা অসমীয়া গঞা তিৰোতাৰ বাটত হোৱা এখন লেপপেপ নিছিগা যুক্তি-তৰ্কৰ মেল। তাত কোনোৱে কৈছে,—"শূৰ্পণখা ৰাক্ষসী হলেও বেচেৰী বিধবা তিৰোতা, যুৱতীও। ৰামক লগত লৈ সধবা হব খোজাত নো কি অগৰ লাগিল? পিছে বেটীয়ে আৰু অন্য দৰা বিচাৰি নাপালে, বনবাসী ভিক্ষাৰী এটাকহে পাইছিলগৈ। মৰক তাই বাপেকে!"

---

* আসাদ্য তং জীৱিতসংশয়ো মে
মৃত্যুধ্ৰুবস্তেহদ্য ময়া বিৰুধ্য।
এবং যথাবদ্ বিগণয্য বুদ্ধ্যা
যদত্ৰ পথ্যং কুৰু তত্তথা ত্বম্।—ৰামায়ণ

আন এজনীয়ে কৈছিল,—"এ সখি, য'ত যাব চকু পৰে আৰু যাত যাব মন ৰহে ; ধুনীয়া-ধুনীয়া কি আছে ? তুমি যাক ৰূপবান বুলিবা, মোৰ হয়তো তাক কুৰূপ যেনহে লাগিব। ৰূপ মনৰহে কথা।"

তৃতীয় এজনীয়ে কলে, "পিছে এটা কথা শুনিছোঁ। শ্ৰীৰামতকৈ বোলে হেনো লক্ষ্মণহে বেছি ধুনীয়া ! হৰৰ কোপানলত বোলে কামদেৱ ভস্ম হৈ লক্ষ্মণ ৰূপে উপজিছে। সেয়েহে তাই ৰামক এৰি লক্ষ্মণকে বাছি লবলৈ গৈছিল।"

চতুৰ্থজনীয়ে উত্তৰ দিলে, "কি হ'ব থাকিলে ৰূপ। পুৰুষ পুৰুষেই। পুৰুষৰ হৃদয় কঠুৰা। দানৱী হলেও বেচেৰী যুৱতী। তাইক নো ৰাম-লক্ষ্মণে পুৰুষ হৈও নাক-চুলি কাটি খেদি পঠিয়াব লাগেনে ?"

পঞ্চমজনীয়ে ক'লে, "পিছে ৰাম-লক্ষ্মণক দোষ দিলে কি হ'ব ? তাই জানো কম দস্যুৰী ? প্ৰেম কৰিবলৈ গৈও তাই নিশ্চয় দ্বন্দ্ব পাতিছিল। যাৰ যি স্বভাৱ তাক কেনেকৈ এৰিব ?"

ষষ্ঠজনীয়ে তপৰাই উত্তৰ দিলে, "নহয় নো কি সখি, ভয় খুৱাই ভৰুৱাই নো কোনোবাই কাৰবাক প্ৰেমত মজাব পাৰেনে ? জাল পাতিহে প্ৰেমত পেলাব লাগে। তাই বেটীয়ে প্ৰেমৰ কথা কি জানে ? 'ভীমাই নাজানে কৌশল ; কি হব থাকিলে অস্ত্ৰ, নাজানে প্ৰয়োগ, অভাগী অমূল্য বস্তু হেৰুৱালে পাই।"

সপ্তমজনীয়ে ক'লে, "ব'লাহক দণ্ডকাৰণ্যলৈয়ে যাওঁ ; ৰাম-লক্ষ্মণ নো কিমান পানীৰ মাছ ওলাইছে এবাৰ চাওঁগৈ। আমি আটায়ে লগ হৈ সিহঁত দুয়োকে হেঁচা মাৰি ধৰোঁগৈইক ব'লা, কেনেকৈ পলায় চাওঁ।"

তাইৰ কথাত সকলোৱে খিলখিলাই হাঁহিলে। "ৰসিকা ৰসিকবাক্যে ৰঙ্গোৱালাদল হাসিলা বিস্তৰ।" অন্য এজনীয়ে ভেভিয়া কলে, "শূৰ্পণখাৰ নাক-কাণ কিন্তু ৰাম-লক্ষ্মণে কটা নাই। তাই বেটীয়ে প্ৰেমত সিহঁতক ভুলাব নোৱাৰি লাজত পৰি প্ৰতিশোধ লবৰ কাৰণে নিজে তেনে কৰিছে !"

আৰু এজনীয়ে কলে, "নহয় অ'। আচল কথা মই কও শুন। মায়া ধৰি ধুনীয়াজনী হৈ ঘূৰি ফুৰোঁতে হাবিৰ মাজত অকলে পাই ৰাম-লক্ষ্মণ দুয়ো ভেকাই তাইৰ ওপৰত বল কৰিব খুজিছিল। 'দুহিলা সন্নতা শূৰ্পণখা।' তাতে তাইৰ এই গতি হ'ল। খঙত সিহঁতে তাইক তেনে কৰিলে। প্ৰেম প্ৰত্যাখ্যান কৰিলে এনে হয়।" "—এৰা, এয়ে ঠিক কথা হবলা। ক'ত শুনিলি অ' ভাই—

ক'ত শুনিলি ?"—বুলি বাকীবোৰে সুধিলে। এনেবোৰ কাল্পনিক কথা-বতৰা, বাক-বিতণ্ডা, গল্প-গুজৱ আৰু সৰু সৰু-ল'ৰা-ছোৱালীবোৰৰ উৰুলিকৃত হৈ গোৱা

"নাককাটি, কাণকাটী শূৰ্পণখা বাই,
দেখি ধাতু যায়"—গীতৰ কাহিনী কবি ভোলানাথ দাসৰ

কবি মনৰ কাব্যিক সৃষ্টি।

ষষ্ঠ সৰ্গৰ দেৱতাসকলৰ মন্ত্ৰণা আৰু সেই মন্ত্ৰণা-মেলত বৰুণ আৰু অগ্নিদেৱতাক দেৱৰ্ষি নাৰদে তেওঁক মিথ্যাবাদী বুলি আখ্যা দিয়া দোষত শাপ দি দুয়োকে 'নৰ-যানবাহী হইবা কলিত' অৰ্থাৎ কলিকালত দুয়োকো কল চলাবলৈ আদেশ দিয়াৰ কাহিনী নতুন ভাবদ্যোতক আৰু ই বৈজ্ঞানিক তত্ত্বজিজ্ঞাসু কবি ভোলানাথৰ নিজা কল্পনা। তেনেকৈয়ে মায়া, আশা আৰু সৰস্বতী তিনিওকে সীতাহৰণত সহায় কৰিবলৈ দেৱতাসকলে পঠিয়াই দি আশাক ৰাৱণৰ অন্তৰত, মায়াক মাৰীচৰ শৰীৰত আৰু বাগেশ্বৰীক যথাসময়ত সীতাৰ কণ্ঠত স্থিতি হবলৈ নিৰ্দেশ দিয়াটো এটা নতুন কথা আৰু নতুন কৌশল। ই ৰামায়ণত নাই।

সপ্তম সৰ্গৰ দণ্ডকাৰণ্যৰ যুদ্ধান্তৰ ৰণস্থলীৰ বৰ্ণনা মিল্টনৰ নৰক বৰ্ণনাৰ দৰে বীভৎস আৰু ভয়াবহ। তাত কবি কল্পনাই চৰম উৎকৰ্ষ লাভ কৰিছে। কুকুৰে ভুকি থকাৰ কাৰণে শিয়াল, কাক, শগুণ আদি পশু-পক্ষীবোৰে মৰা শ খাব নোৱাৰি কেনেকৈ খেদ কৰি ফুৰিছিল তাৰ বৰ্ণনা প্ৰত্যক্ষদৰ্শীৰ বাস্তৱ বৰ্ণনাৰ দৰে জীৱন্ত। কুকুৰৰ ভুকুভুকনিত বায়সে কাতৰভাৱে—

"জিজ্ঞাসিছে, 'কাকা তই নিদিয়া কি খাব' ?
বায়স বিপত্তি দেখি হাঁহিছে শগুণী
'হিহি হিহি খিকি খিকি'—কুকুৰ ধাইছে
লক্ষি সিসবাক ক্ৰোধে; প্ৰসাৰি ডেউকা
ভয়ে পলাইছে যত শগুণৰ শ্ৰেণী।"

কুকুৰৰ ভুকুভুকনিত শগুণ উৰি যোৱা দেখি ধূৰ্ত্ত শিয়ালে বন্ধু শ্বাপদক প্ৰশংসা কৰি উলাহ-আনন্দৰ ধ্বনি কৰি—'হুৱা হুৱা ভাল হুৱা' বুলি উচ্চ স্বৰ তুলিছে। এনেকৈ কুকুৰে—

"খেদে কাক, খায় মাংস শৃগাল শগুণে;
শগুণ খেদিলে, খায় কাউৰ শৃগালে;
শৃগাল খেদিলে, খায় কাউৰ শগুণে—

এদিকে:প খেদাখেদি কৰিছে কুকুৰ
নিৰন্তৰ ; শান্তি নাই ; শুকাইছে ভোকে ;
শ্ৰান্ত কলেৱৰ পাছে ডাকিছে সঘনে,
'ভুক্ ভুক্ ভোকে মৰোঁ খায় যে অপৰে ।'
হিংস্ৰকৰ শান্তি নাই দৃষ্টান্ত কুকুৰে ।"

সেই ৰণস্থলী নামৰ শ্মশানত উপস্থিত হোৱা দশাননৰ বাৰণক দেখি ডাকিনী-যোগিনীবোৰে আকৌ কি কয় ?—

"ইটো কি আহিছে হেঁৰে হাতী যেন পাৰে ?
'চাছোঁ চা দহোটা মূৰ', কহে অঙ্গনী ।
বোলে কোনো, 'চাছোঁ বাই শালগছ যেন
একুৰি এবুৰি হাত ।' কয় আন জনী,
'টেলেকা একুৰি চকু টেৰা কৰি কৰি
কেনেকৈ চাইছে চাছোঁ, কেনে কৰে দেখোঁ ।'
আনজনী বোলে, 'সিটো হলং হলং কৰি
আহিছে ইফালে ; পলা, ধৰিবহি আজি ।'
শ্মশানবাসিনী যত পলাল তৰাসে ।"

এইবোৰৰ প্ৰতিটো বৰ্ণনাই একোটা জীৱন্ত ছবি পাঠকৰ মানস পটত দাঙি ধৰে । এইবোৰ বাল্মীকীয় ৰামায়ণৰ কথা নহয় ।

সীতাহৰণৰ সময়তো কাব্যত প্ৰথমে ৰামে জায়া জানকীৰ অনুৰোধত মায়া মৃগ ধৰিবলৈ বা তাক মাৰি তাৰ ছালখন আনি দিবলৈ লক্ষ্মণকহে পাঠিছে । লক্ষ্মণে তাক ৰাক্ষসৰ মায়া বুলি—'হইও নিবৃত্ত, নাহি কাৰ্য্য, আৰ্য্যপুৰ, সুবৰ্ণ হৰিণে' বুলি কোৱাতহে ৰামচন্দ্ৰই নিজে ধনুশৰ লৈ জানকী ৰক্ষণৰ ভাৰ ভ্ৰাতৃ লক্ষ্মণৰ ওপৰত থৈ মায়ামৃগৰ পাছ লয় । উদ্দেশ্য হ'ল—

"প্ৰকৃত হৰিণ যদি, আবৰণ তাৰ
লইবোঁ বিচিত্ৰ অতি, যদিবা ৰাক্ষস
মায়াবী, মাৰিবো তাক দণ্ডক কণ্টক ;
মুনিগণ নিষ্কণ্টক হোক ইকাননে ।"

বিবজুত্ত পয়োমুখ কপটী অনুজ', কপটি বাসনা তোৰ ক্ৰূৰবুদ্ধি কদা', 'বিনাতু ৰসাহৰে কদাচিত প্ৰকৃত মমতা" ইত্যাদি । বাগ্দেৱী সৰস্বতীৰ এনে সুকাৰ্য্যত

কৰি ভোলানাথৰে কল্পনা। ঠিক তেনেকৈ লক্ষ্মণে সীতাক কুটীৰত অকলে নিৰাশ্ৰয়া কৰি এৰি থৈ ৰামৰ সন্ধানত ওলাই যোৱাৰ সময়ত—

"……গৃহ চতুৰ্দ্দিশে
শৰাগ্ৰে অঙ্কিলা ৰেখা ; কহিলা সীতাক,
শৰাগ্ৰে বেখিলোঁ গৃহ, শক্ৰ সাধ্য নাই
প্ৰবেশে ভিতৰে। দেৱী, গৃহৰ বাহিৰ
হুহইবা কদাচিত, থাকে যেন মনে।"

মাটিত তিনিটা আঁক টানি থৈ বান্ধনি দি সীতাক কোনো কাৰণতে তাৰ বাহিৰ হৈ নাযাবলৈ কৈ লক্ষ্মণ ৰামৰ অন্বেষণত যোৱাৰ কথা সংস্কৃত ৰামায়ণত নতুবা কন্দলী ৰামায়ণত নাই। আছে কেৱল দুৰ্গাবৰী আৰু কৃত্তিবাসী ৰামায়ণত। ব্যাপক জনশ্ৰুতিয়েই ইয়াৰ মূল উৎস।

শকুন্তলা নাটকত দুৰ্বাসা মুনিৰ অভিশাপ আৰু আঙঠি হেৰোৱা ঘটনা কবি কালিদাসৰ নিজা সৃষ্টি ; মহাভাৰতত থকা মূল ঘটনাত তাৰ এটাৰো উল্লেখ নাই। নাটকৰ মূল চৰিত্ৰ ৰজা দুষ্মন্তক এই দুয়োটা কাৰ্যই বহুপৰিমাণে দোষমুক্ত কৰি তুলিছে। সীতাহৰণ কাব্যতো সীতাহৰণৰ সময়ত সৰস্বতীয়ে সীতাৰ কণ্ঠত খিতি হোৱাতহে সীতাই লক্ষ্মণৰ প্ৰতি কটূক্তি প্ৰয়োগ কৰিছিল বুলি দেখুৱাত সীতাচৰিত্ৰৰ নিষ্কলুষতা ৰক্ষিত হৈছে।

মাইকেল মধুসূদন দত্ত আৰু ভোলানাথ দাস দুয়ো নিজ নিজ কাব্যত মূল ৰামায়ণৰ ঘটনাক অৱলম্বন কৰি কল্পনাৰ নিজা সৃষ্টি সংযোগ কৰিছিল। তাকে কৰোতে দুয়োৰো বৈশিষ্ট্য আৰু কৃতিত্ব স্পষ্ট হৈ উঠিছে। মাইকেল আছিল হিন্দু ধৰ্মৰ সকলো প্ৰকাৰ সংস্কাৰৰপৰা মুক্ত। ৰামায়ণৰ ঘটনাক তেওঁ অনুভূমি হিচাপে লৈ তাক নতুন দৃষ্টিকোণৰপৰা সজাই তেনেই নতুন ৰূপ দিছিল। সেয়েহে তেওঁৰ ৰাৱণ, তেওঁৰ ইন্দ্ৰজিত ৰামায়ণৰ ৰাৱণ আৰু ইন্দ্ৰজিত নহয়। তেওঁৰ ইন্দ্ৰজিত হ'ল—তেওঁৰ ভাষাতেই "the glorious son of Ravana, a noble fellow." ৰামচন্দ্ৰৰ বিষয়ে তেওঁ কৈছিল, "I hate Rama and his rabbles." খ্ৰীষ্টধৰ্ম গ্ৰহণৰ লগতে গ্ৰীক কাব্যধৰ্ম গ্ৰহণো সংমিশ্ৰিত হৈ মাইকেলৰ মনক নতুনকৈ গঢ় দিছিল। পূৰ্বসংস্কাৰ মুক্তি আৰু মানৱৰস (humanism) গ্ৰীক কাব্যধৰ্মৰ শ্ৰেষ্ঠ মন্ত্ৰ স্বৰূপ আছিল। সেয়েহে মেঘনাদবধ কাব্যৰ পাত্ৰ-পাত্ৰীসকল মূলতঃ মানুহ। "ইন্দ্ৰজিৎ, বিভীষণ প্ৰভৃতিও নৰমাংস-ভোজী ৰাক্ষস নহয়—পুৰাপুৰি মানুহ। ৰাম-সীতা-লক্ষ্মণ আৰু আনকি

সেৱকাবোবো—মানত বি মহৎক কামত আমাৰ নিচিনা মানুহ।' ভোলানাথে যত্ন কৰিলেও নিজক সম্পূৰ্ণৰূপে পূৰ্বসংস্কাৰ মুক্ত কবি মাইকেল মধুসূদন দত্তৰ মনৰ পৰ্যায়ত উপনীত কৰিব নোৱাৰিছিল; কাৰণ সাহিত্যিক চিন্তাধাৰাত বিদ্ৰোহী হলেও তেওঁ আছিল এজন হিন্দু মানুহ; হিন্দু সংস্কাৰ আছিল তেওঁৰ মনৰ মাজত বদ্ধমূল। সীতাহৰণ কাব্য ৰচনা কৰোঁতে তেওঁ নিজা সৃষ্টি দিহকে নকৰক সি এটা নিৰূপিত সীমাৰ মাজত পৰিবৰ্ত্তিত হৈছিল। পৌৰাণিক নাটক, কাব্য আদিৰ মৌলিকতাও মাইকৈ তেনে ধৰণৰ সৃষ্টিৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰে। সমসাময়িক অসমীয়া সমাজৰ কাৰণে ভোলানাথ দাস আছিল ভাবে-ভাষাই কেউপিনেদি সীমিত পৰিধাণৰ বিপ্লৱী। তেওঁৰ সৃষ্ট চৰিত্ৰ কোনোটোৱে সেই দেখি সংস্কাৰমুক্ত মনৰ বিপ্লৱ সূচনা কৰা নাছিল।

ভোলানাথ দাসৰ কাব্যত অলঙ্কাৰ

পুৰণি কবিসকলে তেওঁলোকৰ বক্তব্য সদায় মনৰঞ্জক 'পুষ্পিতা বাণী'ৰ সহায়ত আকৰ্ষণীয় ছন্দত প্ৰকাশ কৰিছিল। আনকি ধৰ্মকথা প্ৰচাৰতো তেনে চিত্তাকৰ্ষক নীতি অৱলম্বন কৰা হৈছিল। সেয়েহে শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱ বিৰচিত ভাগৱতৰ দ্বিতীয় স্কন্ধত কোৱা আছে। তাত মহামুনি শুকে কৈছিল,

"সেহি কৃপাময় মোৰ বাক্যচয়
অলঙ্কৃত কৰন্তোক।
শৃঙ্গাৰাদি নানা ৰসে ৰাজ হৌক
আনন্দে লোকে শুনোক॥"

ইয়াৰপৰা জীৱনত ৰসসৃষ্টি আৰু ৰস পৰিবেশনৰ প্ৰয়োজন সেই যুগতো কেনে আছিল বুজা যায়।

বিদ্যাচৰ্চাৰ অগ্ৰগতিৰ লগে লগে কালক্ৰমে মানুহৰ কথা-বতৰাৰ গদ্যই লিখিত সাহিত্যত স্থান পায়। গদ্য ব্যৱহাৰিক জীৱনৰ ভাষা। 'নিৰ্দিষ্ট মাত্ৰা আৰু ওজনবিশিষ্ট শব্দবিন্যাসৰ নাম হল পদ্য আৰু য'ত মাত্ৰা আৰু ওজনৰ নিয়ম নাই তাকে বোলে গদ্য।'* পদ্য বা কবিতাত কল্পনাৰ প্ৰাধান্য খাটে, আবেগঃ অনুভূতিৰ প্ৰভুত্ব বজে; কিন্তু গদ্যত এই দুয়োৰে স্থান পৰিমিত।

---

* হেমচন্দ্ৰ বন্দ্যোপাধ্যায় ('মেঘনাদ-বধ' কাব্যৰ ভূমিকা)

পুৰণি কাব্য সাহিত্য অলঙ্কাৰৰ প্ৰাচুৰ্যৰে ৰমকজমক আছিল। তেতিয়া মানুহৰ অৱসৰো আছিল প্ৰচুৰ। মানুহৰ কামকাজ আৰু কথা-বতৰাত সেই প্ৰাচুৰ্য দেখদেখকৈ প্ৰতিফলিত হৈছিল। আন নালাগে তেওঁলোকে থাজেখোপে মিলিযোৱা যোজনা-ফকৰা, ৰূপক, উপমা আদি নিদিয়াকৈ কথাকে নকৈছিল। যথাৰ্থতে কেতিয়া কেনেকৈ সেইবোৰ মুখেদি ওলাই আহিছিল কওঁতাই গমেই নাপাইছিল। 'মুখ শুকাই আমঠু যেন হোৱা', 'নাও বুৰিলেও টিঙা নেৰা', 'কলডিলীয়া খোপা', 'তিয়হৰ জালি যেন চেহেৰা'—এনেবোৰ বচন-ভঙ্গী তাৰে নমুনা মাত্ৰ।

পিছৰ কালত পণ্ডিতসকলে সেই ৰূপক-উপমাবোৰৰ শ্ৰেণী নিৰূপণ কৰি নামকৰণ কৰে। ডঃ সুনীতিকুমাৰ চট্টোপাধ্যায়ে পুৰণি কাব্যত ব্যৱহাৰ হোৱা অলঙ্কাৰ সম্পৰ্কে চৰ্চা কৰোতে চলন্ত চিত্ৰৰ উপমা এটা বিচাৰি পুৰণি বাংলা সাহিত্য্য চলাথ কৰি শেষত অসমীয়া কন্দলী ৰামায়ণৰ সুন্দৰাকাণ্ডতহে তাক বিচাৰি পাইছিলহি। তাত ৰাৱণে সীতাৰ প্ৰতি প্ৰয়োগ কৰা 'মুখ তুলি মাত = সৰস বদনী = দেখোঁ মই চন্দ্ৰোদয়'—বোলা বচনৰ 'চন্দ্ৰোদয়' শব্দটোত তেওঁ সেই অলঙ্কাৰ আবিষ্কাৰ কৰিছিল। শব্দটো 'চন্দ্ৰ' বা 'পূৰ্ণচন্দ্ৰ' নহয়, কিন্তু 'চন্দ্ৰোদয়' অৰ্থাৎ উদীয়মান অৱস্থাত থকা চন্দ্ৰ। চিত্ৰ হলেও সি যেন গতিশীল চিত্ৰ। এনে উপমা বিৰল।

কবি ভোলানাথো ৰূপক উপমাভৰা বাক্যাৱৰ কবিতাত প্ৰয়োগ কৰাত কম নাছিল। তেওঁৰ 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী'ৰ 'স্বভাৱৰ শোভা' বোলা কবিতা এটাতো নাচি থকা চন্দ্ৰৰ চিত্ৰ কল্পনা কৰা হৈছে।

"অস্থিৰ তৰঙ্গান্বিত
জলে হোৱে প্ৰকাশিত
গগনস্থ এক ৰবি হয়া শত শত।
ইৰূপে নৰৰো মনে,
প্ৰিয়জন মূৰ্তি ঘনে,
শত শত ৰূপে হায় হোৱয় বিম্বিত।"

এইজনা কবিয়ে তেওঁৰ কবিতাত প্ৰকৃতিৰ নৃত্যৰত চঞ্চল চিত্ৰ আঁকিয়ে ক্ষান্ত থকা নাই ; চঞ্চল বিজুলীৰো আকৌ স্থিৰ ৰূপ এটা কল্পনা কৰি চাইছে—

"প্ৰতি গৃহে যেন উজ্জ্বল ৰমণী
কৰিছে বিৰাজ স্থিৰ সৌদামিনী

অতে চাৰি পাশে হীৰামুক্তামণি
সকক্ৰম প্ৰায়, সংখ্যা অগণন" (স্বৰ্গ দৰ্শন)

ভোলানাথ দাসৰ 'কবিতামালা' প্ৰথমভাগ পঢ়া 'ক' শ্ৰেণীৰ শিশুটোৱেও ঈশ্বৰক প্ৰাৰ্থনা কৰোঁতে কয়—

"অভয় চৰণে মাত্ৰ পাইবে শৰণ।
কৰো আকিঞ্চন প্ৰভু আমি অকিঞ্চন॥
•   •   •
চঞ্চল ভ্ৰমৰ যেনে কৰে প্ৰতিক্ষণ।
এক ফুল মধু খাই আন ফুলে মন॥
সিৰূপে আমাৰো ইটো বোধহীন মন।
সুখ অন্তে আন সুখ কৰে অন্বেষণ॥" (প্ৰাৰ্থনা)

ভোলানাথ দাসৰ সমসাময়িক কোনো কবিয়ে কবিতাৰ ভাষা তেওঁৰদৰে অলঙ্কাৰসমৃদ্ধ, গহীন আৰু কৌতুহলোদ্দীপক কৰিবলৈ যত্ন কৰা নাছিল। 'ঘন ঘনস্থিত কিম্বা তড়িতৰ মালা' (কবিতা মালা, ১ম ভাগ), 'তীব্ৰগ তুৰগ যোগে গই ৰাজদূতে', 'জানু-ভানু-কৃশানু আশ্ৰয় মাত্ৰ কৰি'* (কবিতা মালা, ২য় ভাগ), 'ৰাজগৃহে সুবৰ্দ্ধিত=গজদন্ত বিনিৰ্মিত=শয়নে শয়ন ছিলে সদা হৰ্ষমন', 'গঙ্গা-সিন্ধু-ব্ৰহ্মপুত্ৰ=ব্ৰাহ্মণৰ যেন যজ্ঞসূত্ৰ', 'ঈশ্বৰ পীযূষকৰ বিধবাৰ বন্ধু' (চিন্তা-তৰঙ্গিণী ১ম ভাগ), 'জলদে চপলা ধৰি কৰে আলিঙ্গন', 'ধীৰে ধীৰে ভাসি যোৱা মেঘৰ গজেন্দ্ৰ গমন' (চি. ত. ২য় ভাগ), 'শিলৰূপী-গজ-মালে আবৰিত দেহ' অমৰীৰ হৰি হৰি, মৰিপদ সেৱা', 'নৰে বিষ্ণুবোধ যেন কাহক কাঞ্চন' (সীতাহৰণ কাব্য) এনেধৰণৰ প্ৰকাশভঙ্গী আৰু শব্দযোজনা কবি ভোলানাথ দাসৰ ৰচনাশৈলীৰ এটা আকৰ্ষণীয় বৈশিষ্ট্য। তেওঁৰ 'মেঘ' কবিতাত তেনে উপমা আৰু কল্পচিত্ৰ ভৰি আছে। বস্তুতঃ অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দৰ সফল প্ৰয়োগ আৰু বিবিধ অলঙ্কাৰৰ বিচিত্ৰ ব্যৱহাৰৰ কাৰণে অসমীয়া কাব্য সাহিত্যৰ যুগজীত কবি ভোলানাথ দাসৰ স্থান আচুতীয়া হৈ থাকিব।

এইটো স্বীকাৰ কৰিব লাগিব যে, 'সীতাহৰণ কাব্য' ৰচনা কৰোঁতে ৰূপক উপমা আদি প্ৰয়োগত ভোলানাথ দাসে যিমান পাৰে সিমান বংগ-কবি

---

*তুলনীয়—যাত্ৰৌ জানুঃ দিবা ভানুঃ
কৃশানু সন্ধ্যায়োদ্বয়োঃ।
ইত্থং শীতঃ ময়া নীতঃ
জানু-ভানু-কৃশানুভিঃ।

মাইকেল মধুসূদনক অনুসৰণ কৰিছিল। এই কথা তেওঁ অকুণ্ঠভাৱে স্বীকাৰ কৰিছে। তথাপি কিন্তু সেইবোৰত তেওঁৰ নিজস্ব বৈশিষ্ট্য স্পষ্ট নোহোৱাকৈ থকা নাই। উদাহৰণঃ ৰাৱণৰ বৰ্ণনা দুয়োজনা কবিয়ে কেইবা ঠাইতো দিছে। মধুসূদন দত্তৰ 'মেঘনাদ বধ' কাব্যৰ ৰাৱণ আছিল—

"কনক আসনে বসে দশানন বলী
হেমকূট গিৰি শিৰে শৃঙ্গবৰ যথা
তেজঃপুঞ্জ"

'সীতাহৰণ কাব্য'ৰ ৰাৱণ আকৌ—

"ৰম্য সভাগৃহে হেন মহাপয়োভৰে,
বিশ্বজয়ী বিশ্ৰবা-নন্দন আনন্দে
বসি উচ্চ সিংহাসনে, মুকুট-মণ্ডিত
দশ ফণা উচ্চ কৰি যেন ফণীধৰ—,
আলোচিছে ৰাজকাৰ্য্য !"

স্বীকাৰ কৰিবই লাগিব যে মধুসূদনে মাত্ৰ কেইটামান বছা বছা শব্দৰেখাৰেই ৰাৱণৰ 'অপৰিহাৰ্যতম' গুণৰাশিৰ আভাস চিত্ৰ দাঙি ধৰিছে। ভোলানাথৰ দশাননৰ দশফণাবিশিষ্ট ফণীৰ লগত দিয়া তুলনাও কোনোগুণে কম উজ্জল নহয়; কিন্তু শিল্পী যিমানে সিদ্ধহস্ত হৈ আহে সিমানে তেওঁ কম ৰেখাৰে ছবি আঁকে। ভোলানাথৰ কাব্য ছাত্ৰকালৰ ৰচনা; মাইকেলী অমিত্ৰাক্ষৰত তেওঁৰ হাত তেতিয়াও যেন পুৰঠ হবৰ নৌ।

ভোলানাথৰ কবিতাত বৰ্ষা নামে অৰ্থাৎ তেওঁৰ কাব্যশক্তিৰ সম্যক স্ফুৰণ আৰম্ভ হয় একে একে দুই খণ্ড চিন্তা-তৰঙ্গিণীৰ ভাব-তৰঙ্গৰ ছন্দময় প্ৰবাহত। লক্ষ্য কৰিলে তাত দেখা যাব যে 'চিন্তা তৰঙ্গিণী' প্ৰথম ভাগৰ প্ৰথম কবিতা 'চিন্তা তৰঙ্গিণী'—সেই কবিতা পুথিৰ ভূমিকাস্বৰূপ। তাত কবি ভোলানাথে নিজক এজন কৰ্মকাৰ সোনাৰিৰ লগত তুলনা কৰি কৈছে—

"দুৰ্বল চিন্তাৰ বলে, চিন্তা-তৰঙ্গিণী
ৰচিলোঁ।—সোনাৰি যেন কৰি ধন আশ,
ৰচে স্বৰ্ণমা, কৰি পিত্তলৰ মণি।"

ভোলানাথৰ উপমা, ৰূপক, মানসচিত্ৰাদিৰ এটা বিশেষত্ব এই যে তেওঁ যিমানদূৰ সম্ভৱ উপমাবোৰ পাঠকৰ পৰিচিত সামগ্ৰীৰপৰা সংগ্ৰহ কৰি আনি উপস্থাপন কৰে। ওপৰত উল্লেখ কৰা দশফণাবিশিষ্ট ভুজঙ্গৰ লগত দশমুখীয়া

ধাৰণাৰ তুলনায়ে তাৰ এটা উদাহৰণ। তেওঁ মধুসূদনৰ দৰে 'শৃঙ্গৰ যথা তেজঃপুঞ্জ'ৰ কল্পনালৈ যোৱা নাই। ঠিক তেনেকৈয়ে জৰাসন্ধক বধ কৰোঁতে ভীমে তেওঁক মাটিত পেলাই লৈ এখন ঠেঙত খচকিধৰি আনখন 'বাহু কলাদি ফালিলে' বোলাত অসমীয়া গঞা লোকে তাৰ ছবি তৎক্ষণাৎ ধাৰণা কৰিব পাৰে। তেনে ক্ষেত্ৰত 'ছিড়িলা দুখণ্ড কৰি যেন বংশগোট' তকৈ সুস্পষ্ট উদাহৰণ দ্বিতীয় এটা হব নোৱাৰে। বামুনৰ যজ্ঞসূত্ৰৰ লগত ভাৰতৰ যেপখনৰ গঙ্গা-সিন্ধু-ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ তুলনাও ঠিক একে ধৰণৰ কথা। 'ৰজনী' কবিতাত তেওঁ তেনেকৈ উপমাৰ পিছত উপমা দি ৰজনীৰ গহীন ৰূপ ক্ৰমে স্পষ্টতকৈও স্পষ্টতৰ কৰি তুলিছে। 'নক্ষত্ৰসমূহ যেন কুসুম আৱলী—উদ্যানৰ মাজে'; 'ফুটিয়াছে নীলাকাশে কোমল কিৰণে' এই কথাটোকে আৰু স্পষ্ট কৰি তুলিবৰ কাৰণে পুনৰুক্তিৰ সহায়ত পুনঃ কোৱা হৈছে—

> "ফুটিয়াছে নীলাকাশে কোমল কিৰণে,
> কৰি চন্দ্ৰ কৰোজ্জ্বল নিজ কৰ দানে;
> নৃপেশ্বৰে যথা হায় দাস নৃপগণে
> কৰয় ঐশ্বৰ্যশালী স্বধন প্ৰদানে।"

এনেধৰণৰ পুনৰাবৃত্তি অলঙ্কাৰৰ প্ৰয়োগ তেওঁ তেওঁৰ প্ৰথম কবিতা পুথি "কবিতা মালা' প্ৰথম ভাগতে একাধিক স্থানত প্ৰয়োগ কৰি-সচৰাচৰ কৈ থকা 'আবৃত্তি সৰ্বশাস্ত্ৰানাং বোধাদপি গৰীয়সী' কথাটোৰ সাৰ্থকতা প্ৰতিপন্ন কৰিছে।

মহাভাৰতৰ 'ব্যাসকূট'ৰ দৰে ভোলানাথ কাব্যতো মাজে মাজে ৰহস্যাবৃত্ত চিন্তনীয় বৰ্ণনা বা কৌতূহলী বচন ঠ'ত ঠ'ত পোৱা যায়। 'সীতাহৰণ কাব্য'ৰ শেষৰ পিনে থকা 'ভোলানাথ দাস' নামটোৱেই তেনে এটা ৰহস্য। সেই 'ভোলানাথ দাস'ক বহুতে ৰচয়িতা ভোলানাথ দাস বুলি ভ্ৰম কৰিব খোজে, কাৰণ পুথিৰ শেষত ৰচোঁতাই নিজৰ নাম কবিতাৰ মাজতে উল্লেখ কৰি ভণিতা দিয়াটো অস্বাভাৱিক নহয়। আচলতে, 'ভোলানাথ দাস'ৰ অৰ্থ ইয়াত শ্লেষাৰ্থ সূচকহে, বাচ্যাৰ্থবাহী নহয়।

> "যদি নোহে কৃপা তযু এই দাস হেতু
> বৃথা ভক্তি আৰাধনা পদাম্বুজে তৱ
> নিয়ত ভৃত্যৰ ভৱে; বৃথা তেজে, প্ৰভু,
> ভোলানাথ দাস মোক বোলে সৰ্বজনে।" ইত্যাদি

পুৰণি কবিসকলৰ দৰেই ভোলানাথ দাসেও কাব্য-ৰচনা কৰোঁতে অন্ততঃ অলঙ্কাৰ

প্ৰয়োগৰ ক্ষেত্ৰত পুৰণি কবিসকলকেই অনুসৰণ কৰিছিল। বাঁকাৰ কবিৰ লাগিব যে সকলো ৰচনাৰ মুখ্য উদ্দেশ্য হ'ল অৰ্থ-প্ৰকাশ আৰু ৰস-পৰিবেশন। ৰসসম্বলিতভাৱে অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিব পাৰিলে সকলো ৰচনাই সাহিত্য আখ্যা পাব পাৰে। ৰস সৃষ্টিৰ কাৰণে ব্যৱহৃত হোৱা কাব্যালঙ্কাৰ সাধাৰণতে দুবিধ : শব্দালঙ্কাৰ আৰু অৰ্থালঙ্কাৰ। এই দুয়ো প্ৰকাৰ অলঙ্কাৰৰ প্ৰতিয়ে ভোলানাথ দাসৰ অনুৰাগ আৰু শ্ৰদ্ধা কম নাছিল, তেওঁৰ অতি প্ৰিয় শব্দালঙ্কাৰবোৰ আছিল অনুপ্ৰাস, যমক, বক্ৰোক্তি আৰু শ্লেষ। সেইবোৰৰ বিশদ আলোচনাৰ বাবে ইয়াত স্থল নাই ; তথাপি দুই একোটা বিষয় চমুকৈ উল্লেখ কৰা যাওক।

অনুপ্ৰাসকে ভোলানাথ-কাব্যৰ শ্ৰেষ্ঠ অলঙ্কাৰ বোলা যায়। অন্ত্যানুপ্ৰাস, বৃত্ত্যনুপ্ৰাস, ছেকানুপ্ৰাস, শ্ৰুত্যনুপ্ৰাস আৰু লাটানুপ্ৰাস,—এই পাঁচোবিধ অনুপ্ৰাসৰে প্ৰচুৰ প্ৰয়োগ তেওঁৰ কাব্যত পোৱা যায়। উদাহৰণ :

(ক) অন্ত্যানুপ্ৰাস—কবিতাৰ বিভিন্ন চৰণৰ শেষ ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ মিলত অন্ত্যানুপ্ৰাস নিষ্পন্ন হয়। যেনে,

(১) "আজিও সমুদ্ৰ জল ক্ষণে কৰে টলবল,
আজিও নাচিছে তথা শত ঊৰ্মিমালা।
গঙ্গা সিন্ধু ব্ৰহ্মপুত্ৰ ব্ৰাহ্মণৰ যজ্ঞসূত্ৰ
যেন, শোভে দেহে, কবি তোমাক উজলা ॥"
(চিন্তা-তৰঙ্গিণী, ১ম ভাগ.)

(২) "তোমাত আমাত ভেদ নকৰো দৰ্শন।
তুমি দস্যু, মযো দস্যু, দস্যু দুয়োজন ॥"
(চিন্তা-তৰঙ্গিণী, ১ম ভাগ)

(৩) "সূৰ্যপ্ৰিয়া সূৰ্যমুখী সূৰ্যমুখ চাই।
গতিগতি সহ ধীৰে বদন ঘূৰায়।" (কবিতা মালা, ২য় ভাগ)

(খ) বৃত্ত্যনুপ্ৰাস—ইয়াত এক বা অনেক বৰ্ণ দুবাৰ বা ততোধিক বাৰ আবৃত্ত হয়। যেনে,

(১) "অমৰীৰ, হৰি হৰি, মৰীপদ সেৱা।" (সীতাহৰণ কাব্য)

(২) "শ্ৰী ভক্ত ভিক্ষুক যবে কঁপে থৰ থৰি।
জাহু, জাহু, কৃষাণ্ আশ্ৰয় মাত্ৰ কৰি ॥" (কবিতা মালা, ২য় ভাগ)

(৩) "জানকীৰ কৌতূহলে কৌশল্যা-কুমাৰ
কহিলা কৌতুকে
ভৰে ভঙ্গ দিলা ভয়াল ভল্লুক" (সীতাহৰণ কাব্য)

(৪) "বিটপী ব্ৰততী তৃণ যতেক কাননে
আনন্দে আনন নিজ নিশিব নিয়বে" (সীতাহৰণ কাব্য)

(৫) "মৰুৎ মলিন মুখ নীৰদ নীৰব
দিনমণি দীনপ্ৰায়, অনল সমল,
মৃত্যুপতি মৃত যেন, বিষণ্ণ বৰুণ" (সীতাহৰণ কাব্য)

(গ) ছেকানুপ্ৰাস—ছেক মানে বিদগ্ধৰসিক। ই একালত সেই শ্ৰেণীৰ লোকৰ হেনো বৰ প্ৰিয় আছিল সেইগতিকে সেই নাম। ইয়াত যুগ্ম ব্যঞ্জন ধ্বনি প্ৰতিধ্বনি ব্যক্ত হয়: নতুবা আগেয়ে যি ব্যঞ্জন বৰ্ণ যেনেকৈ আছিল পাছতো ঠিক তেনেকৈ বহে। যেনে,

(১) "বিহঙ্গ কুৰঙ্গ, মাতঙ্গ তুৰঙ্গ, গক পাথ আদি যত জীৱগণ"
(কবিতামালা, ১ম ভাগ)

(২) "অনুজ ভাই কুম্ভকৰ্ণ, সুবৰ্ণ শয্যাত
শিখৰী শিখৰ সম, আছয় নিদ্ৰিত
লঙ্কাত, শঙ্কাত যাৰ ত্ৰিদশ শঙ্কিত।" (সীতাহৰণ কাব্য)

(৩) "যোগীন্দ্ৰ বচনে সতী নগেন্দ্ৰ নন্দিনী
উত্তৰিলা কৰ যুৰি" (সীতাহৰণ কাব্য)

(৪) "উত্তৰিলা মধুকালে মধুকাল প্ৰিয়
কুহুকণ্ঠে কুহু যথা" (সীতাহৰণ কাব্য)

(৫) "চতুৰ চতুৰানন চিত্ৰিলে ভ্ৰূযুগল" (সীতাহৰণ কাব্য)

(ঘ) শ্ৰুত্যনুপ্ৰাস—শ্ৰুতিগ্ৰাহ্য সাদৃশ্যময় ব্যঞ্জনধ্বনিৰ অনুপ্ৰাস। যেনে,

(১) "সদা চকমকি নাচে বিজুলী মেঘৰ মাজে,
গৰ্জে মেঘ থাকি থাকি ভীম গৰজনে॥" (কবিতামালা, ১ম ভাগ)

(২) "আনোক বিধবাৱস্থা কেনে শোকৰ কথা,
কেনে পৰিতাপ মনে জনয় সৰ্বদা" (চিন্তা তৰঙ্গিণী, ১ম ভাগ)

(৩) অগম্য অৰণ্য কাটি খেদি বনচৰ।
কৰয় সুৰম্য স্থান, কৰয় নগৰ॥" (কবিতা মালা, ১ম ভাগ)

(৪) "মূৰ্খৰ মৌনই ভাল, সেয়ে তাৰ বল
অসমত ৰীতি আছে
এক কষ্টে আনে হাঁসে
থাক মৌন হই মন, নহলে চপল
দেখিলে, হাঁসিব লবে কৰিব পাগল" (চিন্তা-তৰঙ্গিণী, ২য় ভাগ)

(৬) লাটানুপ্রাস—তাৎপৰ্যভেদে একে শব্দৰে বিভিন্ন অৰ্থত প্ৰয়োগ। পুৰণি কালত লাট নামৰ দেশৰ লোকে হেনো ইয়াক বৰকৈ ব্যৱহাৰ কৰিছিল। উদাহৰণ :

(১) "ঘন ঘনস্থিত কিম্বা তাড়িতৰ মালা" (কবিতা মালা, ১ম ভাগ)

ইয়াত প্ৰথম ঘন সাধাৰণ অৰ্থত লগালগিকৈ থকা আৰু দ্বিতীয় ঘন মানে মেঘ।

(২) "আৰাধিলা সতী সতীপদাম্বুজে।" (সীতাহৰণ কাব্য)

প্ৰথম সতী = মন্দোদৰী সতী। দ্বিতীয় সতী = পাৰ্বতী

(৩) "খৰ খৰৰাশি কৰিলেক ভস্মৰাশি" (সীতাহৰণ কাব্য)

প্ৰথম ৰাশি = সমূহ। দ্বিতীয় ৰাশি = দম বা পুঁজি ; তাৎপৰ্যভেদে ব্যৱহাৰত ৰাশি শব্দৰ প্ৰয়োগ।

(৪) "ৰামদৰ্পহাৰী ৰাম কহিবে লাগিলা" (চিন্তা-তৰঙ্গিণী, ১ম ভাগ)

প্ৰথম ৰাম = পৰশুৰাম
দ্বিতীয় ৰাম = শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ

বক্ৰোক্তি—ইয়াত বচনত বাহ্যিকভাৱে ফুটি উঠা অৰ্থটো এৰি শ্ৰোতাই অন্য অৰ্থ গ্ৰহণ কৰে। উদাহৰণ :

(১) "পাৰিব কি ৰাজপুত্ৰ ৰঘুকুলমণি,
—কোমলাঙ্গ শিশু সম—, ৰাক্ষস সংগ্ৰামে ?" (সীতাহৰণ কাব্য)

(২) "কণ্টকৰ ভয়ে কোন পুষ্প আহৰণে
কুণ্ঠিত ? বিৰত কোন, তৰঙ্গ তৰ্জ্জনে
ৰত্নাকৰ গৰ্ভ হন্তে ৰত্ন উত্তোলনে ?" (সীতাহৰণ কাব্য)

যমক—ইয়াত অৰ্থ থাকিলে ভিন্নাৰ্থবিশিষ্ট হৈ আৰু অৰ্থ নাথাকিলে নিৰৰ্থক-ভাৱেই একে শব্দয়ে পুনঃ পুনঃ ব্যৱহাৰ হয়। উদাহৰণ :

(১) "গাইলা ধনেশ
হৰিষে,—ধনেশজন হৰষিত যথা।" (সীতাহৰণ কাব্য)

ইয়াত প্ৰথম ধনেশ পক্ষী ; দ্বিতীয় ধনেশ = ধনীলোক।

(২) "কীলসম কীলালপ অধিপ দুই ভাই" (সীতাহৰণ কাব্য)

ইয়াত প্ৰথম কীল = অগ্নি। দ্বিতীয় কীল = ৰাক্ষস।

(৩) "ভবি বিভাবৰী
বিভাবৈৰী দৰশনে, পলাল অন্তৰে।" (সীঃ হঃ কাঃ)

ইয়াত প্ৰথম বিভাবৰী = ৰাতি। বিভাবৈৰী = বিভা (পোহৰ) ৰূপ শত্ৰু।

(৪) "তব কোপানলে পুৰি অনঙ্গ অনঙ্গ
হইছিলে।" (সীঃ হঃ কাঃ)

ইয়াত প্ৰথম অনঙ্গ = কামদেৱ। দ্বিতীয় অনঙ্গ = অঙ্গহীন, অশৰীৰ।

(৫) "সিংহদলে যেন দলিলে শৃগাল একা।" (সীঃ হঃ কাঃ)

ইয়াত প্ৰথম দল = পাল বা সমূহ। দ্বিতীয় দল = পিহা বা মৰ্দিত কৰা।

(৬) ভ্ৰাতৃশোকে নিবগত অশ্ৰুবাৰি বাৰি।" (সীঃ হঃ কাঃ)

প্ৰথম বাৰি = পানী। দ্বিতীয় বাৰি = নিবাৰণ কৰি; গুচাই।

(৭) "সুৰেন্দ্ৰ সমান
পাইবা, শূৰেন্দ্ৰ ভোগ; গ্ৰহিও আমাক।" (সীঃ হঃ কাঃ)

সুৰেন্দ্ৰ = দেৱৰাজ, ইন্দ্ৰ। শূৰেন্দ্ৰ = বীৰশ্ৰেষ্ঠ।

(৮) "জীৱনৰ লক্ষ্যহীন
জীৱন অভাৱে মীন
যেন কৰে ছটফট অন্ধকাৰ কূপে।" (কবিতা মালা, ১ম ভাগ)
জীৱন = দেহ, শৰীৰ। জীৱন = পানী

(৯) "ভাঙ্গিলেক উৰু তাৰ ভীম ভীমাঘাতে।" (কবিতা মালা, ১ম ভাগ)

ভীম = দ্বিতীয় পাণ্ডৱ। ভীম = কঠোৰ, ডাঙৰ, ভীষণ।

(১০) "শ্ৰৱণ—কুহৰে আজি সুধাৰ সুধাৰ
তাৰ পাশে স্বৰ্গ সুধা হোৱে কোন ছাৰ।" (চিঃ তঃ, ২য় ভাগ)

সুধা = মদ। সুধাৰ = প্ৰবল ধাৰ বা সোঁত।

শ্লেষ—বাক্যত এবাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা এটা শব্দৰে দুটা বা ততোধিক অৰ্থ গুলালে তাক শ্লেষ অলঙ্কাৰ বোলে। উদাহৰণ:

(১) "ঈশ্বৰ পীযুষকৰ বিধবাৰ বন্ধু।" (চিন্তা তৰঙ্গিণী, ১ম ভাগ)
১। ঈশ্বৰ = ঈশ্বৰচন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰ
২। ঈশ্বৰ = ভগৱান
আকৌ
১। পীযুষকৰ = চন্দ্ৰ
২। পীযুষকৰ = অমৃতৰ সৃষ্টিকৰ্তা

(২) "ভোলানাথ দাস মোক বোলে সৰ্বজনে।" (সীঃ হঃ কাঃ)
১। ভোলানাথ দাস = ভোলানাথৰ (শঙ্কৰ) দাস বা ভক্ত
২। ভোলানাথ দাস = কবি ভোলানাথ দাস

(৩) "এই ৰাম অজ অজ কুলে
উপজিল অজ মূৰ্খ।" (সীতাহৰণ কাব্য)
১। অজ=অগ্ন বজা
২। অজ=ছাগল (সভঙ্গ শ্লেষ)

(৪) "খৰ শৰৰাশি কৰিলেক ভষ্মৰাশি
যত নিশাচৰে।" (সীতাহৰণ কাব্য)
১। খৰ=ঘন বা দ্ৰুত
২। খৰ=প্ৰচণ্ড।

বিৰোধাভাস অলঙ্কাৰ—কোনো শব্দৰ ব্যৱহাৰৰ দ্বাৰা শোনতে পাঠকৰ মনত এটা বিৰোধ ভাব উপজি পিছত শব্দৰ প্ৰকৃত অৰ্থৰ জ্ঞান মনলৈ অহাত সেই বিৰোধ ভাব দূৰ হলে শব্দৰ তেনে প্ৰয়োগক বিৰোধ বা বিৰোধাভাস অলঙ্কাৰ বোলে। ভোলানাথ দাসৰ কাব্যত তেনে অলঙ্কাৰ প্ৰচুৰ। উদাহৰণ—

(১) "ক্ষত্ৰিয় কুলজ অজ-অঙ্গজ বীৰেন্দ্ৰ
মহাৰথী দশৰথ; তাহাৰ তনয়
যাবো আমি পলাইয়া ৰাক্ষসৰ ভয়ে?" (সীতাহৰণ কাব্য)

(২) "…. …….নবোৎসাহে ৰণে
আগুৱালে বৈৰীবৃন্দ বিৰূপ মুৰতি
এক হস্তে বৰ্ম্ম ধৰি এক হস্তে অসি" (সীতাহৰণ কাব্য)

পুনৰুক্তবদাভাস শব্দালঙ্কাৰ—কোনো বাক্যত এবেটা শব্দৰ একে অৰ্থতে পুনঃ পুনঃ ব্যৱহাৰ হোৱা যেন লাগি পিছত অৰ্থৰ প্ৰতীতি জন্মাত সেই ভ্ৰম ভাগিলে তাক পুনৰুক্তবদাভাস অলঙ্কাৰ বোলে—(লাটানুপ্ৰাস চাওক)। এনে শব্দালঙ্কাৰৰ প্ৰয়োগ ভোলানাথ দাসৰ বৰ প্ৰিয় আছিল; উদাহৰণ—

(১) "…………গাইলা ধনেশ
হৰিষে, ধনেশজন হৰষিত যথা;" (সীতাহৰণ কাব্য)

(২) "আছিল উচিত কৰা ৰণ-যাত্ৰা আজি
ভাবি ভাবী ফলাফল।" (সীতাহৰণ কাব্য)

(৩) "সুনীল বাৰিধিৰক্ষে দীপ্ত অলঙ্কাৰ
তুমি লঙ্কা, যথা হায় শব্দাকভূষণ
নীল নভঃ বক্ষে; ভাবি ভাবী পৰিণাম।" (সীতাহৰণ কাব্য)

ওপৰত ভোলানাথ দাসে প্ৰয়োগ কৰা শব্দালংকাৰবোৰৰ কিছুমানৰ আভাস দিয়া হ'ল। তেওঁৰ কবিতাত একাধিক প্ৰকাৰ অৰ্থালংকাৰবো প্ৰয়োগ লক্ষ্য কৰা যায়। অৰ্থালংকাৰ কেৱল অৰ্থ প্ৰকাশৰ কাৰণেই ব্যৱহাৰ কৰা হয়। শব্দালংকাৰ আৰু অৰ্থালংকাৰৰ মূল পাৰ্থক্য শব্দ ব্যৱহাৰত। শব্দালংকাৰৰ শব্দ লৰচৰ কৰিব নোৱাৰি; লৰচৰ কৰিলে তাৰ অৰ্থত ব্যাঘাত হয়। অৰ্থালংকাৰৰ শব্দ লৰচৰ কৰিলেও অৰ্থত ব্যাঘাত নহয়। শব্দালংকাৰে শব্দগুণৰ মাজেদি বাক্যক অলংকৃত কৰে; অৰ্থালংকাৰত অৰ্থটোহে লক্ষ্য; যেনে, "প্ৰফুল্ল কমল হেন নয়ন যুগল"—ইয়াক যদি বিকশিত পদ্মসম চকু দুটি বুলি কোৱা হয় তথাপি সেই উপমাৰ অৰ্থ অক্ষুণ্ণ থাকিব* কিন্তু ভীমাঘাত শব্দৰ ঠাইত বৃকোদৰাঘাত বুলিলে অৰ্থ নোলায়।

ভোলানাথ দাসৰ কাব্যত অৰ্থালংকাৰৰ ভিতৰত বাইকৈ সাদৃশ্যমূলক অলংকাৰবহে প্ৰয়োগ দেখা যায়। সাদৃশ্যমূলক অলংকাৰৰ ভিতৰতো উপমা আৰু ৰূপকৰ প্ৰয়োগ অত্যধিক।

উপমা মানে তুলনা। তুলনা দিয়াত কবি কালিদাস আছিল জগতৰ অদ্বিতীয় কবি। 'উপমা কালিদাসস্য' কথা মানুহৰ মুখে মুখে। একে ধৰ্মৰ অৰ্থাৎ একে ৰূপগুণ থকা বেলেগ শ্ৰেণীৰ দুটা বস্তুৰ বা উপমান আৰু উপমেয়ৰ সাদৃশ্য বৰ্ণনা কৰাকে উপমা দিয়া বোলে। যাক তুলনা কৰা যায় সি উপমেয় বা উপমিত আৰু যাৰ লগত তুলনা কৰা যায় সি উপমান। অন্য কথাত কবলৈ গলে উপমেয় হাতত থকা বস্তুটো আৰু উপমান বাহিৰৰ বস্তু। তাকে বহন্ত কৰি কোৱা হয় বোলে উপমান, টানি আন। যেন, সম, প্ৰায়, নিভ, কল্প, সদৃশ, বৎ আদি শব্দই উপমা দিয়াত সহায় কৰে। উপমা সাধাৰণতে সাত শ্ৰেণীৰ—পূৰ্ণোপমা, লুপ্তোপমা, বস্তু প্ৰতি বস্তুভাবৰ উপমা, বিম্ব-প্ৰতিবিম্ব ভাবৰ উপমা, মালোপমা, স্মৰণোপমা আৰু প্ৰতিবস্তূপমা। কবি ভোলানাথ দাসৰ কবিতাত ইয়াৰ গোটাচেৰেকৰ ব্যৱহাৰ স্পষ্টকৈ চকুত পৰে। উদাহৰণ—

পূৰ্ণোপমা :

(১) "খৰ শৰৰাশি
কৰিবেক ভস্মৰাশি ৰক্ত নিশাচৰে;
পাইব বিলয় বৈৰী, যথা পায় লয়
তৃণদলে অম্বুবিন্দু অংশুজেশ কৰে।" (সীতাহৰণ কাব্য)

---

*সাহিত্য দৰ্পণ—মনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰী

(২) "সঞ্চাবে তেজ লৌহখণ্ডে ব্যাপি-
অগ্নি পৰশনে যথা ; ধনু পৰশনে
বেগে তেজ তথা হ'ল প্ৰধাবিত
ব্যাপি বীব কলেবৰ" (সীতাহৰণ কাব্য)

(৩) "শ্বেতবর্ণ চাবি তুৰঙ্গম
যোজিত, বিদ্যুৎগতি ; বিভূষিত দেহ
সমুজ্জল হেম সাজে, হেমবর্ণে যথা
ভূষিত ধবল-শৃঙ্গ হিমগিবি শিবে
প্ৰভাতে, শৰত কালে, মিহিৰ কিৰণে।"
(সীতাহৰণ কাব্য)

লুপ্তোপমা :

(১) "অবিদল মাজে
কৰী-অবি-পৰাক্ৰমে পশিলা বঘৱ
তাড়কাবি ;" (সীতাহৰণ কাব্য)

(২) "কিমতে হৰিবো সীতা ? নাবিক বিহনে
তৰণী তৰঙ্গাকুল তৰঙ্গিনী স্ৰোত
অবহেলি কেতিয়াবা উজাবকি পাবে ?
তৰণী কেবল আমি।" (সীতাহৰণ কাব্য)

মালোপমা—মালোপমাত উপমান এটা কিন্তু উপমেয় একাধিক। 'সীতাহৰণ কাব্য'ত দেখাব মালোপমা আছে। গোটাচেবেক যেনে,

(১) "ৰহিলা বঘৱ, চিত্তবিনোদিনী সহ,
শোভি পঞ্চবটীবন ; যথা নিশাপতি
শোভয় চিত্ৰাৰ সহ নভঃস্থলে ;
অথবা কৈলাশ শৃঙ্গে ভুজঙ্গ-ভূষণ
ভূতনাথ, যথা দেবী ভবানীৰ সহ।"

(২) "ৰঞ্জিলা আনন ; পুৱে গগন-আনন
বঞ্জে যথা উদি ভানু উদয় অচলে ;
অথবা কুষাণু যথা কাঞ্চিয়া কাঞ্চনে
বাঞ্জে ভাগে।"

(৩) "তাহাতে শোভিল
হেমাঙ্গিনী মূর্ত্তি ; যেন বারিদে বিজুলী ;
কিম্বা নীলাম্বু-বক্ষে যথা কমলিনী।"

(৪) "কণ্টকে কেতকী
পঙ্কে পঙ্কজিনী, কিম্বা আম্বার ভূগর্ভে
মুক্তারত্ন যথা ; এই রমণী-রতন
পতিত অধমে ; যথা ভিখারীর হাতে।"

(৫) "ভস্মে সর্ব্বভুক যথা ; কাদম্বে অশনি,
(মৃত্যু পরশনে যার) ; পাতালে অনন্ত
বিষধর যথা ; কিম্বা বিষধরধারী
বৃষভ-বাহন যথা কৈলাস অচলে ;"

(৬) "হরিবো বনিতা তার, অমূল্য রতন
মনি বিনে ফণী যথা, জল বিনে মীন
বাসব সি গতি হোক।"

(৭) "তরুরাজ হলে তপন উত্তাপে,
ম্লান অবলম্বী পত্র যিমত ; অথবা
হলে জলাশয় জলতপ্তময়, যথা
হোরয় জীবনজীবী যত জীবগণ
সন্তপ্ত ; সিমত আজি দেবেন্দ্র সন্তাপে
সন্তাপিত দেবগণ, বিষণ্ণ বদন।"

ভোলানাথ দাসর 'মেঘ' কবিতাও মালোপমার দ্বারা উজ্জল হৈ আছে'। উদাহরণ—

"কৃষ্ণবক্ষে জলে যেন স্ফটিকর মণি,
কিম্বা শ্যাম দুর্ব্বাদলে
যথা জলবিন্দু জলে
ছায়াবৃত জলে যেন শোভে কমলিনী
বিস্তীর্ণ সমুদ্রে কিম্বা ধবল তরণী।"

রূপক—উপমিতক উপমানর লগত অভেদ কল্পনা করি রূপক অলঙ্কারর সৃষ্টি করা হয়। উদাহরণ—

(১) "মোর বক্ষরূপাকাশে থাকি চন্দ্ররূপে

তুমি, তুষিয়োক পুত্র, সীতা-কুমুদিনী
লক্ষণ—চকোৰে আক ;" (চিন্তা-তৰঙ্গিণী—১)

(২) "উড়িল পৰাণ-বায়ু দেহ হন্তে তাব ;
যেন কোনো বন্যপক্ষী," (চিন্তা-তৰঙ্গিণী—১)

(৩) "ডুবিলেক সুখতৰী দুস্তৰ সাগৰে" (চিন্তা-তৰঙ্গিণী—১)

(৩) "সাজিছে সুন্দৰ দেহ প্ৰকৃতি-সুন্দৰী" (কবিতামালা-২)

(৪) "দৰশিলা গোদাবৰী-জীৱন-দৰ্পণে
নিজ আস্য ;" (সীতাহৰণ কাব্য)

(৫) "বন্দো অৰবিন্দম তব পদ-অৰবিন্দে
কুলাঙ্গনা আমি।" (সীতাহৰণ কাব্য)

উৎপ্ৰেক্ষা—উপমেয়ক উপমান বুলি কৰা প্ৰবল সন্দেহৰ ভেটিত এই অলঙ্কাৰৰ সৃষ্টি। উদাহৰণ—

"বহে সুন্দৰ সমীৰ
বৃক্ষে বৃক্ষে তৃণে তৃণে বনৰ দেৱীক,
চামৰ ব্যজন যেন কৰয় হৰিষে।" (সীতাহৰণ কাব্য)

ভ্ৰান্তিমান বা ভ্ৰম (Illusion)—ইয়াত অতিশয় মিল থকা বাবে এটা বস্তুক আন এটা বস্তু বুলি কল্পনা কৰি ভুলত পৰা যায়, সেয়েহে নাম, ভ্ৰান্তিমান অলঙ্কাৰ। এটা উদাহৰণ—

"পদ্মপুষ্প ভ্ৰমে
(কুলত কামিনীকুল নিৰখি) কৌতুকে
উড়িলা মধুপপুঞ্জ মধুজীবী সদা
চুহিবে অধৰ মধু জিনি ফুল মধু।" (সীতাহৰণ কাব্য)

বিপৰীত লক্ষণা বা ব্যাজস্তুতি (Irony)—

ইয়াত নিন্দাৰ ছলেৰে গুণব্যাখ্যা আৰু গুণ বৰ্ণোৱাৰ ছলেৰে নিন্দা কৰা হয়। এই অলঙ্কাৰৰ উদাহৰণ—

"ৰূপো অনুপম অতি কুতান্ত কিঙ্কৰী
দেখি যাক হাৰ মানি ভৰিয়া পলায়।" (সী. হ. কা.)

ঔপচাৰিক লক্ষণা বা সমাসোক্তি (Personification)—

গুণত বা অচেতন পদাৰ্থত সচেতনৰ বা জন্তুত, গুণত বা অচেতন পদাৰ্থত মানুহৰ গুণ আৰোপ কৰাকে ঔপচাৰিক লক্ষণা বা সমাসোক্তি (Personification) বোলে। উদাহৰণ—

(১) "পেচক ভ্রূকুটি কৰে হাসে পুষ্পদামে।" (চিন্তা-তৰঙ্গিণী)

(২) "দেখি দিনবন্ধু
মুছিলা বদন বাৰি আদৰে সবাৰ
প্ৰসাৰি সহস্ৰ কৰ ;" (সীতাহৰণ কাব্য)

(৩) "জলদে চপলা ধৰি কৰে আলিঙ্গন।" (চিন্তা-তৰঙ্গিণী)

(৪) "ডৰি বিভাবৰী
বিভাবৈৰী দৰশনে, পলাল অন্তৰে ;
কন্দৰে তিমিৰমালা লুকাল ত্ৰাসে।" (সীতাহৰণ কাব্য)

(৫) "দেখিয়া সমীৰ
উদাৰ, উজাৰি পুষ্প-পৰিমল-মধু
বিলাইলা, দাতা যথা ; সৰ্ব্বজীৱগণে।" (সীতাহৰণ কাব্য)

ব্যাঘাত—যি উপায়ৰ দ্বাৰা এটা কাম হয় সেই উপায়ৰ দ্বাৰা যদি তাৰ বিপৰীত ফল ফলে তেন্তে তাক ব্যাঘাত অলঙ্কাৰ বোলে। উদাহৰণ—

"কতশত দেৱী দেৱ পূজিলোঁ যতনে
উপবাসে জাগৰণে মঙ্গলৰ হেতু ;
অসংখ্য কৰিলোঁ দান ; তাৰ কিবা এবে
ফলিল ইফল পুত্ৰ তুমি ঘোৰা বনে ?" (চিন্তা-তৰঙ্গিণী)

বিশেষোক্তি (Cause without effect)—

কাৰণ থকাতো তদনুযায়ী কাৰ্য্যোৎপত্তি নহলে তাক বিশেষোক্তি বোলে। উদাহৰণ—

"আজিও ভাৰত তব আছে পূৰ্ণশোভা
আজিও মস্তকোপৰে ৰবিশশী দিনে ঘূৰে
আজিও নক্ষত্ৰ ধৰে ৰূপ মনোলোভা।
তবে কিয় মাতঃ তব নহে সুখ অনুভৱ
কি কাৰণ দৰ্শো তব কাঙ্গালিনী বেশ ?" (চিন্তা-তৰঙ্গিণী)

কবি ভোলানাথ দাস পুৰণি কাব্য শাস্ত্ৰৰ অলঙ্কাৰ প্ৰয়োগত কেনে সিদ্ধহস্ত আছিল আৰু তেওঁৰ ৰচনাত বিভিন্ন কাব্যালঙ্কাৰ কেনেকৈ অতৰ্কিতেই আহি জুমুৰি দি ধৰিছিল—তাৰে এটা ক্ষুদ্ৰ আভাস দিবলৈ যাথোন ওপৰৰ উদাহৰণ—বোৰ তেওঁৰ বিভিন্ন কবিতা-পুথিৰ পৰা উদ্ধৃত কৰা হ'ল। ভোলানাথ দাসক বাদ দি অসমীয়া কাব্যত পুৰণি কাব্যালঙ্কাৰৰ প্ৰয়োগ বিচাৰ অসম্ভৱ নহলেও অসম্পূৰ্ণ হয়।

ভোলানাথ দাসৰ কাব্য আৰু কবিতাত প্ৰকৃতি

প্ৰকৃতি শব্দৰ নানা ঠাইত নানা অৰ্থ। 'প্ৰকৃতি পুৰুষ দুইবো নিয়ন্তা মাধৱ' তাত প্ৰকৃতি দৰ্শন শাস্ত্ৰৰ প্ৰকৃতি। সাহিত্যত প্ৰকৃতি বুলিলে সৃষ্টিৰ মূল আধাৰ বা ক্ৰিয়াভূমি বুজা যায়। অন্য কথাত কবলৈ গলে বহিৰ্জগতৰ সকলো বস্তু, সকলো সৌন্দৰ্য সেই প্ৰকৃতিৰ অন্তৰ্গত। আকাশৰ জোন-তৰা, গ্ৰহ-নক্ষত্ৰ, পৃথিৱীৰ নৈ-নিজৰা, পৰ্ব্বত-পাহাৰ, তৰু-তৃণ, চৰাই-চিৰিকতি, জলচৰ-স্থলচৰ সকলো পদাৰ্থকে লৈ কবিৰ ক্ৰিয়াশীল মনে খেলা কৰে আৰু কবিও সেই সৰ্বময় প্ৰকৃতিৰে এটি অংশবিশেষ। কবিৰ মনত বিশ্ব-জগতৰ সকলো বস্তুৱে, সকলো সৌন্দৰ্যই এক প্ৰকাৰে নহয় এক প্ৰকাৰে প্ৰতিক্ৰিয়া কৰে। কবিয়ে সেইবোৰ মনোযোগেৰে পৰ্যবেক্ষণ কৰে আৰু সেই সেই বিষয়ে চিন্তা কৰি ভাবত-বিভোৰ হয়। প্ৰকৃতিৰ লগত কবিমানসৰ তেনে ক্ৰিয়া-প্ৰতিক্ৰিয়াৰ ওপৰতে কাব্য-সৃষ্টি নিৰ্ভৰ কৰে।

মানৱ মন কিবা এক অজ্ঞেয় উপাদানেৰে গঠিত। তাত কেতিয়া কোন ফালৰপৰা কিহে আহি কেনেকৈ ঘাত-প্ৰতিঘাতৰ সৃষ্টি কৰে বুজা নাযায়। কবিও মানুহ। পিছে তেওঁৰ মনটো আৰু বেছি বৈচিত্ৰ্যময়। এটা উদাহৰণ দিলে কথাটো স্পষ্ট হব। ৰাতিপুৱাৰ সূৰ্যোদয় আমিও দেখোঁ, কবিয়েও দেখে। ৰাতিপুৱাৰ চৰাইৰ গীত কবিৰ কাণতো পৰে, আনৰ কাণতো পৰে। বাৰিষাৰ মেঘ কবিয়েও দেখে, কৃষক-বনুৱা আদি অইন অইন লোকেও দেখে। কিন্তু প্ৰকৃতিৰ এই বিভিন্ন দৃশ্যৰাজিয়ে প্ৰত্যেক মানুহৰ মনত পৃথক পৃথক ভাবৰ সৃষ্টি কৰে। মেঘ দেখি ময়ূৰে নাচে, মনত বসন্ত-বতাহ বলাৰ উমান পায়। সেই মেঘ দেখিয়ে কৃষকে আনন্দাপ্লুত হৈ ক'ত কি খেতি কৰিব, কিদৰে কৰিব ইত্যাদি বৈষয়িক বিষয়ৰ পৰিকল্পনা মনত পাঙে। আহাৰ মাহৰ তেনেকুৱা এডোখৰ বাৰিষাৰ মেঘেই আকৌ এদিন কবি কালিদাসৰ মনত বিশ্বৰ অমৰ কাব্য মেঘদূতৰ বিচিত্ৰ ভাব জগাই তুলিছিল। কেতেকী-দহিকতৰাৰ গীত শুনি বিহগী কবি ৰঘুনাথ চৌধাৰীয়ে নিদ্ৰা যাব নোৱাৰি ওৰে নিশা কবিতা লেখিছিল। 'স্কাইলাৰ্ক' বা ভৰত-চৰাইৰ গীত শুনি ইংৰাজ কবি শ্বেলিয়ে কল্পনাত ভাহি গৈ চৰাইৰ গীতৰ লগত মনটো উৰুৱাই দি পৃথিৱীৰ দুখদৈন্য পাহৰি পেলাবলৈ যত্ন কৰিছিল। সেই একে গীতেই আকৌ কবি ৱৰ্ডচ্-ৱৰ্থক কল্পনাৰ কল্পলোকলৈ উৰি যাবলৈ আৰু লগে লগে মৰতৰ দুখ[illegible]

জীৱনৰ কথা চিন্তা কৰিবলৈও সহায় কৰিছিল। কবি ভোলানাথৰ মনত প্ৰকৃতি কি আছিল আৰু তাৰ বিবিধ শোভাৱাশিয়ে তেওঁৰ মনৰ ওপৰত কেনে প্ৰতিক্ৰিয়া কৰিছিল নতুবা তেওঁৰ মনটোৱেই বা বিভিন্ন সৌন্দৰ্য কিদৰে গ্ৰহণ কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছিল সেই বিষয়ে আলোচনা কৰা অপ্ৰাসঙ্গিক নহব।

বহুতৰ কাৰণে প্ৰকৃতি জ্ঞানৰ ভঁৰাল, উৎসাহ-আনন্দৰ অফুৰন্ত উৎস; মানৱ মনে প্ৰকৃতিৰপৰা সেই জ্ঞান, সেই আনন্দ গ্ৰহণ কৰিব লাগে। প্ৰকৃতিৰ সত্তাৰ লগত কৰিয়ে নিজৰ সত্তা মিলাই দি সান্ত্বনা লভিবলৈ অভিলাষ কৰে—

"প্ৰাণপ্ৰিয়া আজি মোৰ বিজন কুঞ্জত
তুলিবানে লয়লাসে হাঁহিৰ তৰঙ্গ ?
ব্যথাৰে উপচি পৰা আকুল প্ৰাণত
দিয়া প্ৰেম মকৰন্দ অমৃত পৰশ ;
নিষ্প্ৰভ ফুলনি মোৰ হ'ক জ্যোতিৰ্ময়।"

(গিৰিমল্লিকা—ৰঘুনাথ চৌধাৰী)

বহুতে আকৌ প্ৰকৃতিৰ বিশ্বজোৰা আনন্দত উৱাউল হৈ তাৰ মাজত নিজৰ অন্তৰত বাজি থকা সুৰৰ আঁত বিচাৰিবলৈ ধৰে—

"বসন্তৰ সন্ধিয়াত পুষ্পিতা ধৰণী,
বননিত কলকণ্ঠ বিহঙ্গৰ ধ্বনি,
শেৱালিৰ গন্ধভৰা শৰত পুৱাত
ফাগুনৰ জ্যোতিহীন পুৱতী নিশাত
হিয়াত উঠিল বাজি শতমুখী তান,
আনন্দ-বিষাদ গঁথা মিলনৰ গান।"

(আপোন সুৰ—সূৰ্য্যকুমাৰ ভূঞা)

কবি ভোলানাথৰ কাৰণে কিন্তু প্ৰকৃতি আছিল কিঞ্চিৎ পৃথক বিধৰ। তেওঁৰ প্ৰকৃতি আছিল সৌন্দৰ্যৰ আকৰ আৰু সুখ-দুখ ভৰা নানা চিত্ৰ-বিচিত্ৰ পৰিবৰ্তনৰ সমষ্টি ঃ ই বিধিৰ বিধান মানি আপোন খুচিতে চলি থাকে ঃ মানুহক নিজে যাচি একো দান নকৰে। মানুহে নিজৰ ভাৱৰ প্ৰতিবিম্ব তাত বিচাৰি পাব পাৰে অথবা নিজে ইচ্ছানুযায়ী তাক ব্যাখ্যা কৰিবহে পাৰে।

"বৰ্ষাকালে চকমকি,
কৃষ্ণ মেঘে থাকি থাকি,

স্বকান্তি প্ৰকাশি ঘনে নাচে সৌদামিনী
দৰশায়ে যেন নৰে
গুণবান পতি ক্ৰোড়ে
সি সুখ লভয় পতিব্ৰতা সুৰমণী ॥"
(স্বভাৱৰ শোভা—চিন্তা-তৰঙ্গিণী, ২য় ভাগ)

ভোলানাথৰ 'সীতাহৰণ কাব্য' কৰলৈ গলে, প্ৰকৃতি বৰ্ণনাৰেই আৰম্ভ হৈছে—

"প্ৰভাতিলা নিশা। উষা আশুগতি ধৰি
আসিলা ; কুকলি দিলা সুদীৰ্ঘে পেঁচক ;
বায়স কৰিলা 'কা কা' ; যেন হেৰুৱাই
লঙ্কা, লঙ্কা-প্ৰিয় পক্ষী কুক্কুট পুছিলা
লঙ্কাপুৰ ক'ত বুলি।" ইত্যাদি।

ৰাতিপুৱাৰ এনে বৰ্ণনাৰেই কবিয়ে পুথিৰ ৪/৫ পিঠি পূৰ কৰি দিছে। মাজে মাজে বাস্তৱ জীৱনৰ ৰূপক আৰু উপমাই বৰ্ণনাবোৰক চঞ্চল বিজুলী বাতিৰ পোহৰে গছ-লতাৰ প্ৰকৃত ৰূপ আৰু বেছি স্পষ্টকৈ চাবলৈ সহায় কৰাৰ দৰে সহায় কৰিছে :

(১) "দেখি দিন-বন্ধু
মুছিলা বদন-বাৰি আদৰে সবাৰ
প্ৰচাৰি সহস্ৰ কৰ ; দীনবন্ধু যথা
কৰয় আদৰ দীনে।" (সীতাহৰণ কাব্য)

(২) "গাইলা ধনেশ,
হৰিষে, ধনেশজন হৰষিত যথা।" (সীতাহৰণ কাব্য)

ভোলানাথৰ প্ৰকৃতি-বৰ্ণনা স্বাভাৱিক আৰু সূক্ষ্মদৃষ্টি-সমৃদ্ধ। সেয়েহে তেওঁ গঞা লোকৰ 'লঙ্কা ক'ত ক'ত' বুলি লঙ্কাপুৰ ক'ত, তাকে চিঞৰি সোধা কুকুৰা চৰাইৰ ডাকটোবো আকাৰে-ইঙ্গিতে অৰ্থ কৈ দিছে। প্ৰকৃতিৰ যথাযথ বৰ্ণনা দিয়াত তেওঁ সিদ্ধহস্ত। সেই বিষয়ত তেওঁ আনকি পদ্মনাথ গোহাঞি বৰুৱাতকৈও উদাৰ আৰু স্পষ্ট। ত্ৰৈলোক্যনাথ গোস্বামী দেৱৰ মতে 'লীলা কাব্যত সংযোগ কৰা মাঘৰ হাবিৰ বৰ্ণনা তেনেই চমু। প্ৰকৃতিৰ স্বকীয় সৌন্দৰ্য্য বৰ্ণনাৰ প্ৰতি তেওঁৰ যেন মোহ নাই।'—এই মন্তব্য কিন্তু ভোলানাথৰ ক্ষেত্ৰত নাখাটে। ভোলানাথে পৃষ্ঠভূমি নিৰ্মাণৰ কাৰণে তেওঁৰ 'সীতাহৰণ

কাব্য'ৰ উপৰোক্ত বৰ্ণনাত অনাহকতে চমু হবলৈ পৈ ৰূপণালি কৰা নাই। কিন্তু তেঁৰো গোহাঞিৰ বৰুৱাৰ লৈতে এটা বিষয়ত মিলি গৈছে: প্ৰকৃতিৰ নিজৰ সত্তাৰ লগত তুয়োজনা কবিৰ এজনেও আত্মসত্তা মিলাই দি আপোনপাহৰা হব পৰা নাই। তুয়ো প্ৰকৃতিৰ মনোৰম দৃশ্য দেখি উল্লাসিত হৈছে, সন্দেহ নাই, কিন্তু তন্ময় হোৱা নাই। এই বিষয়ত কিন্তু বিহগী কবিৰ কথা পৃথক আৰু সেই কথা আমি আগতে উল্লেখ কৰি আহিছোঁ।

বহুত কবিৰ কাৰণে প্ৰকৃতি মানুহৰ সুখ-দুখৰ সমভাগী। অৰ্থাৎ মানুহৰ দুখত দুখী, সুখত সুখী। তেওঁলোকৰ মতে প্ৰকৃতিৰ সকলো বস্তুৰে একোটা প্ৰাণ আছে, অনুভূতি আছে। সেই প্ৰাণ আৰু অনুভূতিপূৰ্ণ সত্তাৰ লগত মানুহৰ ব্যক্তিসত্তা আৰু অনুভূতি সাঙোৰা আছে। কবি কালিদাস এনে কল্পনাৰ মুখ্য প্ৰতিভূ আছিল। তেওঁৰ মানস-কন্যা শকুন্তলাৰ পতিগৃহলৈ যাত্ৰাৰ সময়ত আশ্ৰমৰ গছ-লতায়ো চকুলো টুকিছিল, হৰিণ পোৱালিয়েও ঘাঁহ খাবলৈ এৰিছিল। ভোলানাথৰ প্ৰকৃতি কিন্তু স্বয়ংসম্পূৰ্ণ প্ৰকৃতি; মানুহৰ সুখ-দুখত সি স্বেচ্ছাই সহানুভূতি প্ৰদৰ্শন কৰা নাই। আন হাতেদি প্ৰকৃতি সহানুভূতিশীল হওক-নহওক তাৰ কাৰণে কবিৰো ভ্ৰূক্ষেপ নাই। কবিয়ে নিজৰ ভাবহে প্ৰকৃতিত ৰূপায়িত হোৱা দেখিছে—প্ৰকৃতিৰ আনন্দত উন্মন, উদ্‌গ্ৰীব হোৱা নাই—

"কোনো স্থানে মন ৰঙ্গে,
বিহঙ্গম লঘু অঙ্গে,
শূন্য পথে ইচ্ছামতে কৰয় ভ্ৰমণ।
স্বজীৱন দৰশাই,
কহে যেন সুখে হায়,
'জগতে অমূল্য বস্তু স্বাধীন জীৱন'।"

(চিন্তা তৰঙ্গিণী-২য় ভাগ)

ইয়াত 'জগতে অমূল্য বস্তু স্বাধীন জীৱন'—বোলা কথাৰ সাৰ্থকতা প্ৰকাশ কৰাটোহে কবিৰ আচল উদ্দেশ্য—প্ৰকৃতি পটভূমিহে।

তেনেকৈ আকৌ 'চিন্তা তৰঙ্গিণী'-প্ৰথম ভাগৰ 'মোৰ প্ৰতি বিদ্ৰূপ' কবিতাত কবিয়ে দেখিছে—

"এহি তৰাগণ হয়া উদিত গগনে
অন্তৰে গৰল ধৰি,

মুখ হাস্যময় কৰি,
বিদ্ৰূপি হাঁহিছে মোক আনন্দিত মনে ॥

বামন হুইয়া যেন শশী পৰশন
হেন মোৰ আশা দেখি,
আকাশে জোনাকী উঠি,
অঙ্গ ভঙ্গি কৰি কৰে বিদ্ৰূপ বৰ্ষণ।"

কবিৰ লগত প্ৰকৃতিয়ে সহযোগ কৰি সহানুভূতি প্ৰদৰ্শন কৰা দূৰৰ কথা সি যেন কবিৰ দুৰবস্থা দেখি ভ্ৰূকুটিৰ কুটিল হাঁহিহে মাৰিছে।

প্ৰকৃতিৰ যাই ৰূপ দুটা: এটা হ'ল শান্ত সৌম্য, সমাহিত ৰূপ আৰু আনটো উগ্ৰৰৌদ্ৰ সংহাৰ মূৰ্তি। ইংৰাজ কবি ওৱৰ্ডচ্ ওৱৰ্থক বিশিষ্ট প্ৰকৃতি-কবি বুলি স্বীকাৰ কৰা হয়। তেওঁৰো প্ৰকৃতিৰ সৌম্য মূৰ্তিৰ লগতহে পোনতে পৰিচয় আৰু একাত্মবোধ ঘটিছিল। পিছত প্ৰকৃতিৰ এটা আকস্মিক ঘটনাই তেওঁৰ চিন্তাৰ পৰিবৰ্তন ঘটালে। এদিন তেওঁ ক'ৰবাৰপৰা উভতি আহি ঘৰত হঠাৎ শুনিবলৈ পালে যে তেওঁৰ প্ৰিয় ভ্ৰাতৃ 'জন' (John) আৰু ইহজগতত নাই। প্ৰচণ্ড ধুমুহাত উদ্বেলিত হোৱা পৰ্বতপ্ৰমাণ সাগৰৰ ঢৌৱে তেওঁক নিৰ্মমভাৱে গ্ৰাস কৰিলে। কথাটো শুনি তেওঁৰ দুচকুৰেদি দুধাৰি চকুলো বৈ গ'ল। সাগৰৰ এনে নিৰ্মম ব্যৱহাৰৰ কথা তেওঁ তেতিয়ালৈ ভাবিবই পৰা নাছিল। প্ৰকৃতিৰ এই কঠোৰতাই, এই নিৰ্মমতাই তেওঁৰ মনত দ-কৈ সাঁচ বহুৱালে। তেওঁৰ কবিতাত তেতিয়াৰপৰা প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে পৃথক সুৰ বাজিবলৈ ধৰিলে। বস্তুতঃ 'প্ৰকৃতি আৰু কবি' (Nature and the Poet) নামৰ কবিতাত সেই কথা তেওঁ মুক্তভাৱে স্বীকাৰ কৰিছে—(A deep distress hath humanized my soul)*

বিদ্ৰোহী ইংৰাজ কবি শেলিয়ে আকৌ পছোৱাৰ ৰুদ্ৰ মূৰ্তিকো বন্ধুৰ দৰে আহ্বান কৰি আনি সেই শক্তিৰ লগত বন্ধুভাৱে বিলীন হবলৈ হাবিয়াস কৰিছিল।**

* "So once it would have been,—'tis so no more;
I have submitted to a new control:
A power is gone, which nothing can restore,
A deep distress hath humanized my soul."
(Nature and the Poet—Wordsworth)

** "Oh, lift me as a wave, a leaf, a cloud!
I fall upon the thorns of life! I bleed!
A heavy weight of hours has chained and bowed
One too like thee tameless, and swift and proud"
(Ode to the West Wind, P.B. Shelley)

কবি ভোলানাথে প্ৰকৃতিৰ দুয়োটা ৰূপৰে ছবি আঁকিছে, কিন্তু কোনোটোৰ লগতে আত্মসত্তাৰ সংহতি বা একাত্মবোধ স্থাপন কৰিব খোজা নাই। 'চিন্তা তৰঙ্গিণী' দ্বিতীয় ভাগৰ 'স্বৰ্গদৰ্শন' বোলা কবিতাটোতে প্ৰকৃতিৰ উগ্ৰ-শান্ত দুয়োটা ৰূপৰ ছবি দেখিবলৈ পোৱা যায়।

"নিমিষে নিমিষে উগাৰে অনল,
নিমিষে জগত-যেন ৰসাতল
যায়, মনে বোধ হ'ল পলে পল ;
কঁপিল শৰীৰ পৰাণ আকুল।
গৰ্জ্জন ওপৰে উঠিছে গৰ্জ্জন
সমীৰণোপৰে বহে সমীৰণ
যেন মহাৰুদ্ৰ সৃষ্টি-সংহৰণ
কৰিবে উদ্যত ধৰিয়া ত্ৰিশূল ॥"

আকৌ,

"দেখোঁতে দেখোঁতে যত মেঘগণ
ক্ষণে হ'ল দূৰ, এড়িয়া গৰ্জ্জন ;
মুক্ত হ'ল সুৰপুৰী আবৰণ ;
লুপ্ত হ'ল নীল বৰণ আকাশ।
অমৰ নগৰ চক্ষুৰ গোচৰ
ভাসিলেক ক্ষণে অতি মনোহৰ,
দীপ্তিময় ; যেন ধৰি স্নিগ্ধ কৰ,
শতকোটি চন্দ্ৰ পালে পৰকাশ ॥"

এই দুয়োটা ৰূপ একেটা মুদ্ৰাৰ দু-পিঠিৰ দৰে। প্ৰকৃতিৰ এই দুয়োটা ৰূপৰ প্ৰতি যাতে সৰলমতি শিশুসকলবো মন-কাণ সজাগ থাকে তাৰ বাবে তেওঁ আনকি 'কবিতামালা' প্ৰথম ভাগ পুথিতেই—তাৰ 'বৰ্ষা' নামৰ কবিতাত বুজনি দি কৈছে—বৰ্ষাত

"বজ্ৰপাত হুই ক্ষণে নিপাতিছে জীৱগণে
গৃহ বৃক্ষ ভাঙ্গি বহে ঘোৰ সমীৰণ।
কৌৰৱ পাণ্ডৱে যেন অন্তৰীক্ষে কৰে ৰণ
গৰুগড় ধ্বনি সদা, কঁপে প্ৰাণ মন ॥"

আৰু কিন্তু,

"যদিও বৰ্ষাৰ জল কৰে কিছু অমুচল

কিন্তু এটা কথা কও শুনা সব শিশু।

জীৱন ধাৰণোপায় জন্মে শস্য বাৰিষায়

অমুচল নাম মাত্ৰ উপকাৰ বহু॥"

কবি ভোলানাথৰ কাৰণে কবিতাত কল্পনাহে আচল বস্তু আছিল, আবেগ নহয়—সেই কথা আগতে উল্লেখ কৰা হৈছে। সেই কল্পনাৰ সহায়ত প্ৰকৃতিৰ যি কোনো বস্তুকে তেওঁ ইচ্ছানুৰূপে সজাবলৈ ইচ্ছা কৰিছিল। সেয়েহে শুনাত 'কলং' নদীৰ নামটো পুংলিঙ্গ যেন লাগিলেও কবিৰ মানত কলং স্ত্ৰী আৰু মহাবাহু ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ এল গী পত্নী—

"............আছে জনশ্ৰুতি,

সেহি ব্ৰহ্মপুত্ৰ নদ তব প্ৰাণপতি,

তুমিহে কলঙ্গ তাৰ অন্তৰ তোষিণী

কিয় তৰে প্ৰবাহিনী! কিয় তৰে হায়

ই হেন মলিন বেশ দুৰ্দ্দশা অসীম

তোমাৰ? পুজিত বলী পতি বৰ্ত্তমানে?

* * *

তথাপি সিজন

কিয়নো সদায় নাহে? কিবা আছে হেতু?

বুজিছোঁ পুৰুষ মন অত্যন্ত কঠিন,

একবাৰ ক্ৰুদ্ধ যদি হোৱয় অন্তৰে,

সহজে দয়াৰ্দ্ৰ নোহে;" ইত্যাদি।

কবিয়ে কবিতাত কল্পনাক প্ৰাধান্য দিবলৈ গৈ ইয়াকো কৈছে যে কল্পনাৰ সহায়ত কবিয়ে নেদেখাকো দেখে, মুশুনাকো শুনে, কুৰূপকো মুৰূপ সজায়; 'ভূধৰ কানন নদ-নদী-পাৰাবাৰেও' মানুহৰ দৰে 'হাঁহে, কান্দে, গীত গায়।' আৰু

"তব বলে পুষ্প গ্ৰহো হোৱে বিবাহিত;

সূৰ্য্য চন্দ্ৰ গগনত

পদ্ম ভেঁট ভূতলত,

পদ্ম 'কমলিনী' নামে সূৰ্য্যে দিছে চিত;

ভেঁট 'কুমুদিনী' নামে ভজিছে শশীত।"

এনে ধৰণৰ কল্পনা ৰাজ্যত বিহৰণ কবি থাকিও কবিয়ে কিন্তু ভগৱানৰ ইচ্ছাতেই যে প্ৰকৃতিত সকলো ঘটিছে সেইটো পাহৰা নাই—.

"আশ্চর্য্য তোমাৰ গুণ হেৰা প্ৰভঞ্জন
প্ৰাণ ধাৰণৰ মূল তুমিসে কাৰণ॥
শতবাৰ নমস্কাৰ সেহি মহাজনে
যিজনে নিৰ্ম্মিলে বায়ু, তোমাক যতনে॥" (বায়ু—'কবিতামালা ২য়')

বিজ্ঞানৰ যুগত প্ৰকৃতি মানুহৰ হাতত বহুক্ষেত্ৰতে বশ হৈ পৰিছে। আনকি আজিৰ যুগত আকাশৰ চন্দ্ৰয়ো দেহৰ পৰিহাৰ কৰি মানুহৰ হাতত ধৰা দিছে। ভোলানাথে মাজে মাজে বিজ্ঞানৰ কাৰ্যৰ কথা নভবাকৈ থকা নাই। 'সীতাহৰণ কাব্য'ত বৰুণ আৰু অগ্নিদেৱতাক দেৱৰ্ষি নাৰদে তেওঁলোকৰ দম্ভ-অহঙ্কাৰৰ কাৰণে অভিশাপ দিছিল—নিজৰ অহঙ্কাৰৰ কাৰণে এই দুয়োজনা দেৱতাই কলিকালত মানুহৰ হাতত বন্দী হৈ আজ্ঞাবহ ভৃত্যৰ দৰে খাটিব লাগিব। 'নৰ যানবাহী হুইবা কলিত'। সেই হেতুকেহে—

"অনল-বৰুণ দুই হুই সম্মিলিত
অহৰহ নৰগৃহে চলাইছে কল।" ইত্যাদি।

ই ৰামায়ণৰ কথা নহয়, কবি ভোলানাথ দাসৰ কল্পনাহে। তেনেকৈ দণ্ডকাৰণ্যত ৰাম-সীতাৰ কথোপকথনৰ মাজেদি প্ৰকাশ পোৱা প্ৰকৃতিৰাজ্যৰ আৰু দুটা গূঢ় তথ্য 'অশৃঙ্গী নখী, শৃঙ্গী খুড়পদী' আৰু 'চৰ্ব্বনে হোৱয় বৎস, ডিম্ব অচৰ্ব্বনে'—ভোলানাথৰ নিজা কল্পনা, ৰামায়ণৰ কথা নহয়। বস্তুতঃ শিং নথকা জন্তু বা প্ৰাণীৰ নখ আছে আৰু শিং থকাবোৰৰ খুৰা কটা; আকৌ চোবাই আহাৰ খোৱা জীৱজন্তুৱে পোৱালি জগায় আৰু নোচোবোৱাকৈ গিলি আহাৰ খোৱাবোৰৰ কণীৰপৰা জন্ম হয়—এনেবোৰ বিষয় কবিতকৈও প্ৰাণীবিজ্ঞানীয়েহে বেছিকৈ চিন্তা কৰে। ভোলানাথে কবি হৈয়ো তাকে কৰিছিল, কাৰণ তেওঁৰ মনটো আছিল বৈজ্ঞানিক অনুসন্ধিৎসাপূৰ্ণ কৰিৰ মন। সেয়েহে তেওঁৰ কবিতাত আবেগতকৈও কল্পনা আৰু যুক্তিৰ স্থান অধিকতৰ মুখ্য। আনকি জৰিপ-পৰিমিতিৰ অঙ্কতো তেওঁৰ সেই কবি মানসৰ পৰিচয় ফুটি ওলাইছিল। তেওঁৰ মনৰ ছাপ বহি থকা দুটা অঙ্কৰ ভাষালৈ লক্ষ্য কৰিলেই সেইটো স্পষ্টকৈ দেখা যাব। যেনে—(১) এটা পুখুৰীত এটা মাত্ৰ পদুম ফুল ফুলি আছে। পুখুৰীটো ইপাৰৰপৰা সিপাৰলৈ ৮০ হাত। পদুমটো ঠিক ভাৰ মাজতে ফুলিছে। এটা ডেকা গৰখীয়াই সাতুৰি গৈ পদুম থকা ঠাইত কিমান পানী আছে ডুব দি চাই আঠ হাত পালে। পদুমটো পাৰৰপৰা হাঁকুটী লগাই আনিব লাগিলে কিমান দীঘল হাঁকুটী লাগিব? (২) এটা বুঢ়া মানুহে গধূলি

সময়ত এটা খুন্দীয়া পুখুৰীৰ চাৰিওকালে এপাক ঘূৰি ফুৰি আহিল। তেওঁৰ লগতে এটা ল'ৰাও আছিল। বুঢ়াই ল'ৰাটোক সুধিলে—আমি কিমান ফুৰিলোঁ? ল'ৰাটোৱে ক'লে পুখুৰীপাৰত ১৪৫২ গজ। পুখুৰীটোৰ বহল কিমান?

প্ৰকৃতিৰ লগত কবি ভোলানাথ দাসৰ মনৰ সম্পৰ্ক আছিল এনে বিধৰেই।

আমাৰ ওপৰত ভোলানাথ দাস ৰচনাৱলীৰ সম্পাদনাৰ দায়িত্ব অৰ্পণ কৰোঁতে স্পষ্টকৈ নিৰ্দেশ দিয়া হৈছিল যে ৰচনাৱলী সংগ্ৰহ আৰু সম্পাদন কৰোঁতে আমি এখন তথ্যবহুল বিস্তৃত পাতনি সংযোজনা কৰিব লাগিব। সেই নিৰ্দেশ অনুযায়ী সেই বিষয়ে আমি অতি সন্তৰ্পণে আৰু সতৰ্কভাবে আমাৰ কৰ্তব্যত আগবাঢ়িছোঁ। ইয়াত আমাৰ জ্ঞাতে বা অজ্ঞাতে নিশ্চয় অনেক ভুল-ত্ৰুটি হৈ গৈছে; তাৰবাবে সহৃদয় পাঠকসকলৰ ওচৰত ক্ষমা ভিক্ষা কৰিলোঁ।

ভোলানাথ দাস ৰচনাৱলী সংগ্ৰহত, বিশেষকৈ 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী, দ্বিতীয় ভাগ' সম্বন্ধে অনুসন্ধান চলোৱাত তলত উল্লেখ কৰা সদাশয় লোকসকলকে প্ৰমুখ্য কৰি আৰু আনেক লোকৰপৰা দিহা-ভৰসা, পত্ৰোত্তৰ আৰু কাৰ্যকৰী পৰামৰ্শ পোৱা হৈছিল, যেনে, ডঃ মহেশ্বৰ নেওগ, ডঃ সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা, ডঃ মহেন্দ্ৰ বৰা, ডঃ প্ৰফুল্ল দত্ত গোস্বামী, ডঃ প্ৰমোদচন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য, অধ্যক্ষ ত্ৰৈলোক্যনাথ গোস্বামী, অধ্যক্ষ তীৰ্থনাথ শৰ্মা, আচাৰ্য মনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰী, অধ্যক্ষ পৰাগ চলিহা, অধ্যক্ষ মহেশচন্দ্ৰ দেৱগোস্বামী, অধ্যক্ষ চন্দ্ৰনাথ বৰা, অধ্যক্ষ যজ্ঞেশ্বৰ শৰ্মা, অধ্যাপক যতীন্দ্ৰনাথ গোস্বামী, অধ্যাপক অতুলচন্দ্ৰ হাজৰিকা, অধ্যাপক ডঃ পৰীক্ষিত হাজৰিকা, অধ্যাপক লীলা গগৈ, অধ্যাপক নবীন শৰ্মা, অধ্যাপক নগেন শইকীয়া, অধ্যাপক নন্দ তালুকদাৰ, অধ্যাপক নৰকান্ত বৰুৱা, অধ্যাপক হৰেন্দ্ৰ দেৱ গোস্বামী, অধ্যাপক পৱনকুমাৰ বৰুৱা, কবি প্ৰসন্নলাল চৌধুৰী, মহম্মদ খোহনুৰ আলি, এম্. ইব্ৰাহীম আলি, কবি বিনন্দ চন্দ্ৰ বৰুৱা, কবি আনন্দ চন্দ্ৰ বৰুৱা, কবি ভবানন্দ ৰাজখোৱা, ৰাজ্যিক গ্ৰন্থাগাৰিক শ্ৰীৰাম গোস্বামী, গ্ৰন্থাগাৰিক শ্ৰীউত্তম বৰুৱা, গ্ৰন্থাগাৰিক শ্ৰীবীৰেন বৰুৱা সাহিত্যিক শ্ৰীতপেশ্বৰ শৰ্মা, শ্ৰীতমুৰাম বৰুৱা, শ্ৰীহৰেকৃষ্ণ গোহাঞিবৰুৱা, বুৰঞ্জীবিদ পণ্ডিত শ্ৰীবেণুধৰ শৰ্মা, শ্ৰীজয়ৰাম বৰুৱা, শ্ৰীইমদাদ উল্লাহ, শ্ৰীজিতেন্দ্ৰনাথ মুক্তবৰুৱা,

শ্ৰীসত্যব্ৰত সহকৰ, চলৰসত্ৰৰ শ্ৰীপূৰ্ণচন্দ্ৰ গোস্বামী আৰু অনেক। প্ৰকাশন পৰিষদৰ সচিব শ্ৰীচন্দ্ৰপ্ৰসাদ শইকীয়া ডাঙৰীয়াই ৰচনাৱলীৰ সন্ধানত বাতৰি কাকতত আৰু 'অসম বাণী'ত একাধিকবাৰ বিজ্ঞাপন প্ৰকাশ কৰি আমালৈ সহায় আৰু সহৃদয়তাৰ হাত আগবঢ়াইছিল। এই চেগতে আমি সেই সদৌটিলৈকে আমাৰ অন্তৰৰ সশ্ৰদ্ধ শলাগ আৰু স্বীকৃতি জনালো।

ৰচনাৱলীত দিয়া ফটোবোৰ আমি ভোলানাথ দাস ডাঙৰীয়াৰ পৰিয়ালবৰ্গৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰিছোঁ; মাত্ৰ কবীন্দ্ৰ ৰবীন্দ্ৰনাথৰ লগত গ্ৰুপ-ফটোত উঠা ফটোখনৰ বাবে আমি ৰাজ্যিক পুথিভঁৰালৰ গ্ৰন্থাগাৰিক শ্ৰীৰাম গোস্বামীৰ ওচৰত ঋণী। এই সূত্ৰতে আমি ভোলানাথ দাস ডাঙৰীয়াৰ সুযোগ্য পুত্ৰ শ্ৰীসুৰেন্দ্ৰনাথ দাস আৰু নাতি শ্ৰীকৃষ্ণনাথ দাসৰো অকুণ্ঠ সহযোগিতাৰ শলাগ নলৈ নোৱাৰোঁ।

অধ্যাপক শ্ৰীনৱকান্ত বৰুৱাদেৱে পাতনিখন একবাৰ চকু ফুৰাই চাই আমাক উপকৃত আৰু উৎসাহিত কৰিছে; তাৰবাবে তেওঁ আমাৰ ধন্যবাদৰ পাত্ৰ।

গুৱাহাটী
১৯৭৭

শ্ৰীঅতুলচন্দ্ৰ বৰুৱা

ৰবীন্দ্ৰ সম্বৰ্দ্ধনাত, গুৱাহাটী, ১৯১৯

বহি (বাওঁফালৰপৰা)—সত্যনাথ বৰা, হেমচন্দ্ৰ গোস্বামী, ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰ, ভোলানাথ দাস আৰু জ্ঞানদাভিৰাম বৰুৱা

থিয় হৈ (বাওঁফালৰপৰা)—মুক্তাধৰ শৰ্ম্মা, বেনুধৰ শৰ্ম্মা, চন্দ্ৰনাথ শৰ্ম্মা, বাণীকান্ত কাকতি, সূৰ্য্যকুমাৰ ভূঞা. অম্বিকাগিৰি ৰায়চৌধুৰী আৰু দুৰ্গানাথ বৰুৱা (দুৰ্গী বৰুৱা)

ভোলানাথ দাসৰ পত্নী ৰজনীগন্ধা দাস

ভোলানাথ দাসৰ বৰ পুত্ৰ লক্ষ্মীনাথ দাস

প্রথম খণ্ড

কবিতামালা, চিন্তা-তরঙ্গিণী, সীতাহরণকাব্য

১৮২১ সনত প্ৰকাশিত ভোলানাথ দাসৰ প্ৰথমভাগ ‘কবিতা মালা’ৰ তৃতীয় সংস্কৰণৰ নাম-পাতৰ প্ৰতিচিত্ৰ

কবিতা মালা

প্রথম ভাগ

ভোজন সুমিষ্ট চাও নাই উপার্জ্জন।
লাভ চাও বহু কিন্তু নাই মূলধন॥
নাহি বল বোলাইবে চাহো মহাবীর।
থরথরি হিয়া মুখে বচন গম্ভীর॥

শ্রীভোলানাথ দাস কর্ত্তৃক বিরচিত

নর্গাঁও
তৃতীয় সংস্করণ ; চৈত্র, ১২৯১ সাল

বিজ্ঞাপন

বহু দিন হ'ল এই কবিতামালা পুথী খানি লেখি পেলাই থইছিলোঁ। পাছে, অসমীয়া ভাষাত পাঠোপযোগী পুথী লেখিলে পুৰস্কাৰ দিয়া যাব এই মৰ্ম্মে আসাম প্ৰদেশৰ মহামান্য শ্ৰীযুক্ত চিফ কমিশ্যনৰ সাহাবে স্থানীয় গেজেটত বিজ্ঞাপন দিউৱাতে, এই পুথী খানিকে অলপ পৰিবৰ্ত্তিত কৰি আসাম টেক্‌স্‌ট্‌ বুক কমিটিৰ মত প্ৰকাশৰ কাৰণ পঠাইছিলোঁ। কমিটিয়ে ইয়াক ব্যৱহাৰ্য্য বুলি আমাক ৫০৲ টকা পুৰস্কাৰ দিবলৈ মত দিলে। আমিও পুথী খানি প্ৰকাশ কৰিলোঁ। এতিয়া অসমীয়া ল'ৰাবিলাকৰ ইয়াৰ দ্বাৰাই কিঞ্চিৎ মাত্ৰ উপকাৰ হলেও আমাৰ যত্ন সফল মানিম।

শ্ৰীভোলানাথ দাস

কবিতা মালা

প্ৰথম ভাগ

শিক্ষক পৰম বন্ধু শুনা শিশুগণ।
বিদ্যা বিতৰণে তেওঁ কৰন্ত যতন॥
নানা কথা কয় যদি আৰু শাস্তি দিয়ে।
বেয়া কৰে বুলি তুমি নাভাবিবা হিয়ে॥
তিৰস্কাৰ শাস্তি তেওঁ যতেক কৰয়।
সংশোধন হেতু কৰে জানিবা নিশ্চয়॥
পঢ়ায় সমস্ত দিন কৰিয়া যতন।
নিজ ছাত্ৰ বুলি তব মঙ্গল কাৰণ॥
তব ধন সম্পত্তিক নকৰয় আশা।
কিমতে হুইবা ভাল এহিসে ভৰসা॥
এতেকতে মন দিয়া পঢ়িবা সদাই।
যিমানে পঢ়িবা, বিদ্যা তত বাঢ়ি যায়॥
তোমাৰ যত্নতে হুব সব ফলাফল।
শিক্ষক সহায়কাৰী জানিবা কেৱল॥
ন পঢ়িয়া থাকা যদি সদা ধেমালিত।
পেট ছিঁডি বিদ্যা দিব নোৱাৰে নিশ্চিত॥
তোমাৰ শিক্ষকে; কৰা নিজকে বঞ্চন।
ল'ৰাকালে ধেমালিত লিপ্ত কৰি মন॥
পাঠ নপঢ়িয়া যিটে থাকন্ত সদাই।
শিক্ষকক ফাঁকি দিয়ে কাৰণ দৰ্শাই॥
জানিবা সিটোৰ একো নহয় মঙ্গল।
নিজৰ ফাঁকিতে নিজে পড়য় কেৱল॥
পৰিণামে কান্দিবেক স্মৰি শিশুকাল।
দুখ হেতুকে যত বাঢ়িবে জঞ্জাল॥

হেৰা শিশু! এতেকতে মন দিয়া পঢ়া ॥
বিদ্যাগুণে অন্তৰক প্ৰফুল্লিত কৰা ॥
পিতৃ-মাতৃ তোমা হেতু কৰে অৰ্থব্যয়।
কাৰ হন্তে কোন জনে এতেক কৰয় ॥
কিমতে হুইবা ভাল এহি মনে কৰি।
পঢ়ায় তোমাক ধনমোহ পৰিহৰি ॥
পঢ়া মন দিয়া তবে পাবা মান-ধন।
ভাল ল'ৰা বুলি প্ৰশংসিবে সৰ্ব্বজন ॥
সকলো সমাজে অতি সাদৰ কৰিব।
বিদ্যাগুণ দেখি সবে সুযশ গাইব ॥
সৰ্ব্ব অলঙ্কাৰ থাকি বিদ্যা অলঙ্কাৰে।
মনুষ্য দেহত, শিশু, অতি শোভা কৰে ॥

ঈশ্বৰলৈ সেৱা

যি জনে কৰিলে এই সৃষ্টি নিৰমাণ।
যাৰ আদেশত বায়ু শীতলয় প্ৰাণ ॥
যাৰ আজ্ঞা শিৰে ধৰি চন্দ্ৰ-সূৰ্য্য-গ্ৰহ।
অবিশ্ৰামে নিজ পথে ঘূৰে অহৰহ ॥
ফুলয় বনত ফুল অতি মনোৰম।
ধৰে বৃক্ষ পক্ক ফল অমৃতৰ সম ॥
যাৰ কৃপাবলে জন্মি যত জীৱগণ।
আনন্দে সংসাৰ মাজে কৰন্ত ভ্ৰমণ ॥
হেৰা ল'ৰা! সি জনক যোড়হাত কৰি ॥
সেৱিবা আনন্দ চিত্তে দিবস শৰ্ব্বৰী ॥

যাৰ দয়াবলে তুমি ধৰিয়াছা প্ৰাণ।
যাহাৰ কৃপাত পোৱা দুখ হন্তে ত্ৰাণ ॥

যি জনৰ দয়াতেসে লভিয়া নয়ন ।
সৃষ্টি অপৰূপ ৰূপ কৰা দৰশন ॥
এহি পদ দুটি কৰি দিলেক যিজন ।
যাহাত কৰিয়া ভৰ কৰা বিচৰণ ॥
এহি জিহ্বা এহি নাক এহি দ্বিশ্ৰৱণ ।
দিলেক যিজনে সৃজি তোমাৰ কাৰণ ॥
হেৰা ল'ৰা ! সিজনক যোড় হাত কৰি ।
সেবিবা আনন্দ চিত্তে দিবস শৰ্ব্বৰী ॥

যি জনক ভক্তি কৰি সুখী হোৱে নৰ ।
যাৰ আজ্ঞা নাপালিলে কষ্ট নিৰন্তৰ ॥
যাৰ নাম জ্ঞানী জনে মুখত উচ্চাৰে ।
যাহাৰ মহিমা সদা খ্যাত চৰাচৰে ॥
যাৰ আগে ধনী দীন সকলো সমান ।
যাৰ আগে ইসবৰ নাহি মানামান ॥
ভক্ত জন যাৰ পাশে এড়ি এহি লোক ।
ভক্তিৰ বলত লভে অনন্ত সুখক ॥
হেৰা ল'ৰা ! সিজনক যোড় হাত কৰি ।
সেবিবা আনন্দ চিত্তে দিবস শৰ্ব্বৰী ॥

খল ব্যক্তি

খল অতি দুষ্ট লোক কৰে সৰ্ব্বজন ।
লোকৰ অনিষ্ট হেতু কৰঁয় যতন ॥
আনৰ দোষক চাই ফুৰন্ত কেৱল ।
বন্ধুএ বন্ধুএ আনে বিবাদ অনল ॥
কহিবেক মিষ্ট কথা তোমাৰ আগত ।
আনৰ আগত ঘটে নিন্দা তব যত ॥

সৰ্পৰ থাকয় যেনে হুগোট ৰসনা।
থাসন্ত খলৰো তেনে; কহে কথা নানা॥
এক কথা দুইৰূপে কহন্ত দুঠাই।
কেৱল অভীষ্ট নিজ সাধিবাক চায়॥
মুখে মধু থাকে তাৰ অন্তৰে গৰল।
দংশয় লোকক দুষ্ট পাৱে যৱে ছল॥
আনৰ কথাক আনি আমাত লগাই।
কৰয় অভীষ্ট সিদ্ধি ভালৰি বোলাই॥
কিছু দিন পাছে গই তোমাৰ আগত।
কহিবেক মন্দ মোৰ পাৰিবেক যত॥
সুহৃদ বোলাব তব; গাব গুণ গান।
সেবিব চৰণ দুটী কৰিবেক মান॥
কিন্তু যেৱে হুব তাৰ অভীষ্ট পূৰণ।
তোমাৰো হৃদয় পুনঃ কৰিবে দংশন॥
অতি অকৃতজ্ঞ খল অনৰ্থৰ হেতু।
নহয় বিশ্বাস পাত্ৰ জানিওক সিটো॥
ঘৃণয় সকলে তাক জানি দুষ্টমতি।
নাযায় তাহাৰ পাশে ভয় কৰি অতি॥
এতেকতে শিশু সব ধৰাহা বচন।
ত্যজা সেহি সঙ্গ যৈত থাকে খল জন॥

মানুহৰ শত্ৰু কোন?

মনুষ্যৰ শত্ৰু ল'ৰা, হোৱে কোন জন?
হোৱে কি মহিষ সিংহ ভীষণ আকাৰ?
হোৱে কি ভালুক ঘোঙ অতি ক্ৰূৰাচাৰ;
উড়ে প্ৰাণ দেখি যাৰ বিকট দশন?

হোৱে কিবা শত্রু সিটো প্ৰকাণ্ড আকাৰ
ধীৰগামী গজপতি বলে মহাবলী ?
হোৱে কি শাৰ্দ্দূল যাৰ নয়ন বিজুলী ?
হোৱে কিবা সৰ্প, মুখে কালকূট যাৰ ?
কিম্বা জলচৰ যেনে কুম্ভীৰ হাঙৰ,
ঘন ঘনস্থিত কিম্বা তাড়িতৰ মালা,
চমকে উজলি যিটো হুইয়া চঞ্চলা,
হোৱে কি ইসব শত্রু হীন মনুষ্যৰ ?

নহয় ইসব শত্রু কহে জ্ঞানীজন।
হলেও, থাকয় দূৰে নাহি অতি ভয়।
কিন্তু সে পৰম শত্রু দেহতে থাকয়।
কাম, ক্ৰোধ, লোভ আদি যত ৰিপুগণ॥
লৌহ বিনিৰ্ম্মিত তীক্ষ্ণ অস্ত্ৰক লাগিয়া।
নকৰয় ভয় এহি দুষ্ট ৰিপুগণে।
জ্ঞান-অস্ত্ৰ হেতু মাত্ৰ ভয় কৰে মনে।
যিটো অস্ত্ৰে জ্ঞানী, সৰ্ব্বে পেলাৱে ধ্বংসিয়া॥
এতেকতে জ্ঞান হেতু কৰিও যতন।
যি জ্ঞানে দমিবে তব দুৰ্দ্দম শত্ৰুক।
যিটো হন্তে লভিবাহা অমূল্য সুখক।
হুইবেক সুখালয় তোমাৰ জীৱন॥

সদ্‌গুণৰ আদৰ

নয়নৰ তৃপ্তিকৰ নোহে মেঘগণ।
অতি কদাকাৰ ৰূপ, অসিত বৰণ॥
দিনতে কৰয় ৰাতি সূৰ্য্যক আবৰি।
যেন উপস্থিতা আসি অকালে শৰ্ব্বৰী॥

তথাপি স্নেহয় তাক কিয় সকলোএ ?
মেঘ মেঘ বুলি কিয় শূন্যদিশে চায়ে ?
কাৰণ, কৰয় মেঘে জীৱ উপকাৰ ।
পৃথিৱী ভেজিয়া জল বৰষি অপাৰ ॥
শস্য সব জন্মে তাত, বৃক্ষে ফল ধৰে ।
যাক ভুঞ্জি প্ৰাণীগণ প্ৰাণ ৰক্ষা কৰে ॥
সদ্‌গুণ থাকিলে শিশু কি কৰয় ৰূপ ।
দেখা স্নেহপাত্ৰ মেঘে হুইয়া কুৰূপ ॥

লোহা অতি কৃষ্ণবৰ্ণ, উজ্জ্বল নহয় ।
মণি মুক্তাৰূপ ৰূপ সিটো নধৰয় ॥
ৰাশি ৰাশি ধন অধিকাৰী হুয়া নৰে ।
তথাপি ৰাখয় তাক কিয়নো আদৰে ?
কাৰণ সিটোৰ হস্তে হোৱে অস্ত্ৰগণ ।
যাৰ বলে কত কাৰ্য্য কৰে নৰগণ ॥
অগম্য অৰণ্য কাটি খেদি বনচৰ ।
কৰয় সুৰম্য স্থান কৰয় নগৰ ॥
কলৰ জাহাজ আদি কত যান চয় ।
লোহাবেসে দেখা সব নিৰমিত হয় ॥
সদ্‌গুণ থাকিলে শিশু কি কৰয় ৰূপ ।
দেখা স্নেহপাত্ৰ লোহা হুইয়া কুৰূপ ॥

কাউৰৰ সম কুলি, নাহি তাৰ ৰূপ ।
মসিময় কলেৱৰ, অত্যন্ত বিৰূপ ॥
তথাপি তাহাক কিয় সকলে আদৰে ?
কুৰূপ বুলিয়া কিয় ঘৃণা নাহি কৰে ?
কাৰণ আছয় তাৰ এক মহাগুণ ।
যি গুণে ঢাকিছে তাৰ সকলো বিগুণ ॥

বসন্তৰ কালে যয়ে সুধীৰ সমীৰে।
সুক ডালে বসি কুলি কুহু ৰব কৰে॥
নিন্দা কৰে সেহি স্বৰে বীণাৰ সুস্বৰ।
মোহিত কৰয় ক্ষণে মানৱ অন্তৰ॥
সদ্‌গুণ থাকিলে শিশু কি কৰয় ৰূপ।
দেখা স্নেহপাত্ৰ কুলি হুইয়া কুৰূপ॥

হিংসা

হিংসা কৰা মহাপাপ শুনা দিয়া মন।
ঈশ্বৰ অপ্ৰিয় ইটো কহে জ্ঞানীজন॥
হিংসাত বাঢ়য় হিংসা হুয়া দ্বিগুণিত।
নিজ মন ক্ৰূৰ কৰে আনৰ অহিত॥
হিংসা কৰি নাহি লাভ বিনে অমঙ্গল।
সুঘোৰ বিবাদ অতি ঘটন্ত কেৱল॥
যাৰ মনে থাকে হিংসা নাহি তাৰ সুখ।
নোপজয় শান্তি মনে কেৱল অসুখ॥
ৰামক হিংসিলে দুষ্ট লঙ্কাৰ ৰাৱণে।
কিন্তু কি ঘটিল শেষে ভাবি চোৱা মনে॥
ৰাম অস্ত্ৰে ৰক্ষপতি গৈলন্ত মৰিয়া।
নিজকে হিংসিলে মাত্ৰ সীতাক হৰিয়া॥
ৰাজ্যলোভী দুৰ্য্যোধন পাণ্ডৱে হিংসিলে।
পিতৃৰাজ্যচ্যুত কৰি বনবাস দিলে॥
তাহাৰ উচিত শাস্তি পাইলেক হাতে।
ভাঙ্গিলেক উৰু তাৰ ভীম ভীমাঘাতে॥
তাৰ ৰাজ্যভাৰ আৰু তাৰ ধন জন।
নাশাখিলে যায়ে বীৰ অভিলে সকল॥

হিংসাৰ কাৰণে কত যায় ৰাজ্যভাৰ।
হিংসাৰ কাৰণে কত প্ৰাণৰ সংহাৰ॥
জ্বলে হিংসানল যদি হৃদয়ে তোমাৰ।
দহি প্ৰাণ মন কৰিবেক ছাৰখাৰ॥
সাগৰৰ জলে তাক নুমাব নোৱাৰে।
জ্ঞানৰূপ জলে মাত্ৰ ধ্বংসিবাক পাৰে॥
ইকাৰণে ত্যজা হিংসা জুড়াওক প্ৰাণ।
সবেও স্নেহিবে তেৱে, পাইবা সম্মান॥
হুইবে নিজৰ হিত, আনৰো মঙ্গল।
ঈশ্বৰৰো প্ৰিয় কাৰ্য্য হুইবে সফল॥

এক ব্যক্তিৰ মনোভাব

কি কাৰণে জনমিলোঁ অবনী ভিতৰে?
মোত হন্তে কাৰ্য্য কোন,
হুইবেক সম্পাদন?
আসিলোঁ যাইলোঁ মাত্ৰ দুঃখিত অন্তৰে।

কি কাৰণে জনমিলোঁ জননী গৰ্ভত?
শিশুকালে অগণিত,
সহি তেওঁ কষ্ট কত,
অকাৰণে স্নেহিলেক মোক যথাৱত।

কি লাভ আমাৰ হন্তে? আমি হীন জন,
নাহিকে বিদ্যাৰ বল,
যাৰ গুণে সমুজ্জল
হুয়া, জ্ঞানী জন কৰে কুনীতি দমন।

নাহিক অতুল ধন, নাই সিটো বল,
যাৰ বলে দয়াবান
কৰি বহু বহু দান
সাধয় দৰিদ্ৰ হিত, স্বদেশ মঙ্গল।

হাতত লাঙ্গল ধৰি কৃষক সজ্জন,
নিদাঘ বৰষা শীতে
অৱহেলি দৃঢ় চিত্তে,
উৎকীৰয় ক্ষেত্ৰ ভূমি কৰিয়া যতন।

শ্ৰম ফলে সাধে নিজ আনৰো কল্যাণ;
পুচ্ছধাৰী বিশেষত
আছে বাবু লোক যত
দেখনীয়া কৃষকৰ অন্নে ধৰে প্ৰাণ।

কিন্তু অকৃতজ্ঞ বাবু ভুলি উপকাৰ,
ঘৃণয় কৃষক জনে,
তুচ্ছ ভাবে গৰ্ব্বমনে,
কৃষকৰ অন্ন বিনে কিন্তু হাহাকাৰ।

ঘৃণোক সিসবে তাক বোলোক অধম;
আমি কিন্তু উচ্চস্বৰে,
কহিবোঁ সৰলান্তৰে
সফল জনম তাৰ সফল জনম।

বিদেশৰ দ্ৰব্য আনি কৰয় মিলন
স্বদেশে বণিক সব,
অভাবক পৰাভৱ
কৰি, কৰে লোক হিত; সাৰ্থক জীৱন!

অধিক কহিবো কিবা ধন্য পশুচয় ;
ম'হ গৰু ঘোড়া হাতী,
ছাগ গাধ জন্তু আদি,
মনুষ্যৰ কৰ্ম্মে সবে সাহায্য কৰয়।

যতেক বিহগগণ ভিন্ন ভিন্ন স্বৰে,
কৰিয়া মধুৰ গীত,
মুগ্ধ কৰি মন চিত,
ঢালয় অমৃত যেন শ্ৰৱণ বিবৰে।

সবাৰো আছয় মূল্য সবে কৰে হিত ;
প্ৰস্ফুটিত কাননত,
মনোহৰ পুষ্প কত,
ৰূপ-ৰস-গন্ধে কৰে মন আমোদিত।

সবাৰো আছয় গুণ, মাত্ৰ মোৰ বিনে ;
সবে ন্যূনাধিক হিত,
কৰি থাকে সম্পাদিত,
কেৱল উদ্দেশ্য নাই আমাৰ জীৱনে।

নাহি বিদ্যা নাহি গুণ নাহি কোনো বল ;
কৃষক বণিক সম
নহন্ত জীৱন মম
কি কাৰণে জনমিলোঁ ? জনম বিফল।

পশু পখী পুষ্প আদি সবে হিতকৰ ;
হায়ৰে লাজৰ কথা,
অন্তৰে বাজয় ব্যথা,
মোত থাকি সি সবও হোৱে শ্ৰেষ্ঠতৰ।

জীবন উদ্দেশ্য নাই মাত্র তমোময় ;
কীণ মন অহর্নিশি,
কৃষ্ণপক্ষে যেন শশী
দিনে দিনে ক্রমে ক্রমে হীনবল হয়।

দিন পাছে রাত্রি যায়, রাত্রি পাছে দিন ;
আলো পাছে অন্ধকার,
আসে যায় পুনর্ব্বার,
বর্ষ পাছে বর্ষ যায় হোয়ে আয়ু ক্ষীণ

ইমতে জীবন যায় অলক্ষিত রূপে।
জীবনর লক্ষ্য হীন,
জীবন অভাবে মীন
যেন, করেঁ। ছটফট অন্ধকার কূপে।

স্বদেশ সমাজ হিত থাকোক অন্তরে ;
বরং করিছোঁ হানি
সমাজ সম্পত্তি আমি,
ধিক্ ই জীবনে ; কিয় দেহে প্রাণ ধরে।

সুখী কোন ?

কোন জন সুখী আছে এহি সংসারত,
বিজন বাহিরে অন্তে ঈশ্বর ধ্যানে,
থাকিবে আনন্দ চিত্তে সদাই জগত,
সন্তোষি কুবের-রাজ্য জীবন যাপে ?

সিটোজন এহি,—যাৰ বুদ্ধি বিবেচনা,
ধৰ্ম্মৰ নীতিতে হোৱে চালিত সতত।
যিজন কৰয় সদা সেহি কাৰ্য্য ঘৃণা,
নোহে যিটো কাৰ্য্য বিবেকৰ মনোমত॥

যিজনে কদাপি অপবাদ নাহি কৰে,
চুবুৰিয়াৰ সুযশক কৰিবাক নষ্ট।
অন্যেও ৰটিলে নিন্দা শ্ৰৱণে নধৰে,
—হিংসাৰ হেতুকে যিটো নিন্দা প্ৰকাশিত॥

ধনবান বলবান হন্তো যদি পাপী,
তথাপি পাপক যিটে সতত ঘৃণয়।
যদি ছিঁড়া বস্ত্ৰ পিন্ধি থাকে পুণ্যভাগী,
তথাপি পুণ্যক যিটে সদাই আশ্ৰয়॥

অঙ্গীকৃত বচন বা বিশ্বাসক নেড়ি,
যিজনে সুদৃঢ় ৰূপে ধৰ্ম্মত থাকয়।
নিজ হানি হোৱে যদি প্ৰতিজ্ঞাক কৰি,
তথাপি তাহাক যত্নে সম্পন্ন কৰয়॥

যিজনে কৰয় ঘৃণা দান কৰি ধন,
প্ৰৱঞ্চনা কৰি তাৰ সুদ লইবাক।
পুৰস্কাৰ বিচলিত নোহে যাৰ মন,
নষ্ট কৰিবাক হেতু নিৰ্দ্দোষী জনাক॥

পৰমাত্মা ঈশ্বৰত আত্মাক অৰ্পিয়া,
যিজনে পবিত্ৰ সুখ কৰয় সেবন।
সুখৰূপী সংসাৰৰ তৃষ্ণা তিয়াগিয়া,
অনন্ত সন্তোষ হেতু কৰন্ত যতন॥

মিত্ৰজনে ইৰূপে অতি দৃঢ় চলনৰে,
যথাৰ্থ সুখক সদা সম্ভোগি থাকয়।
মৰণৰ পাছে পৰলোকে সেহি নৰে,
জগত প্ৰভুৰ পাশে পাৱন্ত আশ্ৰয়॥

বৰ্ষাকাল

গ্ৰীষ্ম ঋতু ধীৰে ধীৰে, ক্ৰমে আঁতৰিল দূৰে,
উপস্থিত হ'ল আহি দেখা বৰ্ষাকাল।
পশু পক্ষী জীৱগণ, হ'ল অতি ভীত মন,
সবেও ভাবিছে মাত্ৰ ভীষণ জঞ্জাল॥
কেৱল ভেকুলী সব, উচ্চস্বৰে কৰে ৰব,
নতুন মেঘৰ জলে আনন্দিত মনে।
সদা চকমকি নাচে, বিজুলী মেঘৰ মাজে,
গৰ্জ্জে মেঘ থাকি থাকি ভীম গৰজনে॥
বজ্ৰপাত হুই ক্ষণে, নিপাতিছে জীৱগণে,
গৃহ বৃক্ষ ভাঙ্গি বহে ঘোৰ সমীৰণ।
কৌৰৱ পাণ্ডৱে যেন, অন্তৰীক্ষে কৰে ৰণ,
গড় গড় ধ্বনি সদা, কঁপে প্ৰাণমন॥
মুষলৰ ধাৰে জল, পৰিয়াছে অবিৰল,
জলে পৰিপূৰ্ণ হ'ল নদ নদী বিল।
চতুৰ্দ্দিশ জলময়, বাট-ঘাট পঙ্কময়,
পথিক সবাৰ অতি আপদ ঘটিল॥
পৃথিৱীত সাৰ হ'ল, তৃণ লতা পালে বল,
কৃষকে সিঁচিলে ধান ক্ষেত্ৰে সযতনে।
কিছু দিন,পাছে দেখা, শস্য সব দিলে দেখা,
শোভিলে কৃষক ক্ষেত্ৰ সবুজ বৰণে॥

যদিও বৰ্ষাৰ জল, কৰে কিছু অনুচল,
কিন্তু এটি কথা কও শুনা সব শিশু।
জীৱন ধাৰণোপায় জন্মে শস্য বৰষায়,
অনুচল নাম মাত্ৰ উপকাৰ বহু॥

মনুষ্য শ্ৰেষ্ঠ জীৱ কিয় ?

তোমাক মনুষ্য, শিশু, বোলে কি কাৰণ ?
প্ৰাণী শ্ৰেষ্ঠ বুলি কিয় মানে সৰ্ব্বজন ?
সুচতুৰ বুলি যদি হোৱা তুমি নৰ।
নোহে কিয় নৰ তৱে শৃগাল বৰ্ব্বৰ ?
সুখাদ্য ভক্ষোঁ বুলি যদি গৰ্ব্ব মনে।
অমৃত সমান ফল ভক্ষে পক্ষীগণে॥
সুবস্ত্ৰ পিন্ধাহা বুলি যদ্যপি উত্তম।
ময়ূৰ পখিলা কিয় হইবে অধম ?
পৰিশ্ৰম কৰোঁ বুলি যদি শ্ৰেষ্ঠ তুমি।
মধুমাখি তোমা থাকি হোৱে বহুশ্ৰমী॥
কথা কহোঁ বুলি যদি তব গৰ্ব্ব হয়।
শিক্ষিত পক্ষীয়ে কথা সুললিত কয়॥
হস্ত পদ আছে বুলি যদি তুমি নৰ।
তৱে নৰ হৱ পাৰে বনৰো বানৰ॥
নোহা শ্ৰেষ্ঠ প্ৰাণী তুমি ইসব কাৰণে।
কেৱল হইছা বড় আন্তৰিক গুণে॥
আছয় বিবেক শক্তি তোমাৰ অন্তৰে।
ভাল বেয়া বিবেচনা কৰা তুমি যাৰে॥
মনুষ্য উন্নতিশীল, নহয় সসীম।
দিনে দিনে বাঢ়ে বুদ্ধি বৰ্দ্ধিত অসীম॥

বিবেক বিৰুদ্ধে কিন্তু চলে যিটো নৰে।
ভাল বেয়া বিবেচনা নকৰে অন্তৰে॥
নাহি ধৰ্ম্ম নাহি কৰ্ম্ম নাহি যাৰ জ্ঞান।
সেহি জন হোৱে মাত্ৰ পশুৰ সমান॥
ইৰূপ মানুহে আৰু বনৰ প্ৰাণীত।
নাহিক বিভিন্ন একো জানিবা নিশ্চিত॥

অহঙ্কাৰী লোক

কিয় হেৰা অহঙ্কাৰি, কিয় হেৰা অহঙ্কাৰি,
মাতিলে দৰিদ্ৰ জনে নোচোৱাহা ফিৰি?
মাতিলে সিসবে যেন, মাতিলে সিসবে যেন,
মাণ্যচূড়া চূৰ্ণ হয় ভাবা মনে হেন।
ভাবা 'মই ধনবান', ভাবা 'মই ধনবান',
কোন জন হুব পাৰে আমাৰ সমান?
কিন্তু স্মৰা সিটোকাল, কিন্তু স্মৰা সিটোকাল,
যিকালে তোমাক আসি গ্ৰাসিবেক কাল।
তোমাৰ ঐশ্বৰ্য্য ধন, তোমাৰ ঐশ্বৰ্য্য ধন,
নাৰাখিবে সি সময়ে কহিলো বচন।
বসি যেন উচ্চাসনে, বসি যেন উচ্চাসনে,
যি সবাক ভাবি হীন তুচ্ছ কৰা মনে।
এড়ি সেহি উচ্চাসন, এড়ি সেহি উচ্চাসন,
সি সবাৰ সমে কালে পাইবা পতন।
ক'ত ৰব ধন ৰাশি, ক'ত ৰব ধন ৰাশি,
যাক পাই আন জনে তুচ্ছা এৱে হাঁসি?
যি দেহে আদৰ কৰি, যি দেহে আদৰ কৰি,
ৰত্নময় অলঙ্কাৰ আছা যত্নে ধৰি।

জানিবা সি দেহ কালে, জানিবা সি দেহ কালে,
খাইব পিপৰা পোকে মৰণ লভিলে।
দুঃখী জন্মে যেহিৰূপে, দুঃখী জন্মে যেহিৰূপে,
পাইলা জনম, গৰ্ব্বি, তুমিও সিৰূপে।
পুনঃ সিৰূপে নিশ্চিত, পুনঃ সিৰূপে নিশ্চিত,
লভিবা মৰণ তুমি কালৰ গতিত।
সকলো সমান নৰ, সকলো সমান নৰ,
ঈশ্বৰৰ আগে; কোনো নোহে সৰু বড়।
তেন্তে বহু ধন পাই, তেন্তে বহু ধন পাই,
কিয় কৰা অহঙ্কাৰ? সব হুব ছাই।
নকৰিবা অহঙ্কাৰ, নকৰিবা অহঙ্কাৰ,
দুদিনৰ হেতু পাই সম্পত্তি অপাৰ।

মানৱ জীৱন

মানৱ জীৱন ঠিক বাণিজ্যৰ স্থল।
নিজ ব্যৱহাৰ যেনে, তেনে হোৱে ফল॥
তুমি যদি স্নেহা মোক, স্নেহিবোঁ তোমাক।
মোক যদি হিংসা কৰা, তুমি পাবা তাক॥
মোৰ যশ যদি তুমি কোৱাহা সতত।
তোমাৰো সুযশ কৰোঁ লোকৰ আগত॥
কুবাক্য ওলায় যদি মুখত তোমাৰ।
শ্ৰৱণ বিন্ধিবে তব কুবাক্যে আমাৰ॥
মোৰ গুণ গায় যদি তোমাৰ ৰসনা।
গাইবোঁ তোমাৰো গুণ কৰিয়া ৰচনা॥
ভক্তি কৰি ভক্তি পাবা, মান কৰি মান।
মানৱ জীৱন ঠিক বাণিজ্যৰ স্থান॥

মানৱ জীৱন এক অভিনয় স্থান।
নট নটী আসি যেন কৰে নানা ভান॥
পৃথিৱীত লোক সব জন্মি সেহি মত।
অলপদিনৰ হেতু কাৰ্য্য কৰে কত॥
কোনো জন ৰজা হয় কোনো বা সুখীয়া?
কাৰো বা দুঃখত সদা বিদৰয় হিয়া॥
কোনো জন গৃহে একো অভাব নহয়।
কোনোএ বা ভিক্ষা কৰি অন্ন নাপাৱয়॥
কোনো জনে যুদ্ধ কৰে, কোনো অতি ভীত।
দুৰন্ত বা কোনো জন বজ্ৰ সম চিত॥
অহঙ্কাৰী দুষ্ট কোনো কাকো নগণয়।
গুণত ভূষিত কোনো নম্ৰ কথা কয়॥
এহিৰূপে ভাবি চালে মানৱ জীৱন।
সম্পূৰ্ণ ৰূপত অভিনয়ৰ ভৱন॥

মাতৃস্নেহ*

কোনে মোক স্তন হন্তে দুগ্ধক পিয়ালে?
কোনে কোলা কৰি মোক আদৰে শুৱালে?
কোনে মোৰ দুকপোল কৰিলে চুম্বন?
জানিবা তেওঁসে মোৰ জননী-ৰতন।

টোপনি গুছিলে মই চকু মেলো যৰে।
সুললিত গীত কৰি কোনেনো শুনাৰে?
কোনেনো দোলায় মোক কৰিয়া যতন
অতি ধীৰে ধীৰে যাতে নকৰোঁ ক্ৰন্দন?

* স্থানবৰ্জিত আৰু পৰিবৰ্দ্ধিত কৰি ইংৰাজীৰপৰা অনুবাদ কৰা হইছে।

যত্নে শুই থাকোঁ মই দোলন শয্যাত।
কোনে বসে ওচৰত শিৰে দিয়া হাত?
আনন্দৰ অশ্রুজল ত্যজে ঘনে ঘন?
মাতৃ বিনে কোনে কৰে এতেক যতন?

দুঃখ কিম্বা ৰোগে যদি কৰোঁহোঁ ক্রন্দন।
অশ্রুপূর্ণ নেত্রে কোনে কৰে দৰশন?
কোন্ জনে মৰোঁ বুলি ৰোদন কৰয়?
মাতৃ সিটী, যোনে এত স্নেহিবে পাৰয়।

কোনে আসি তোলে মোক পড়োঁ যবে মই?
শান্ত কৰিবাক কোনে নানা কথা কয়?
পাইলোঁ যি অঙ্গে দুঃখ কৰয় চুম্বন?
জানিবাহা মাতৃ তেওঁ পৰম ৰতন।

পবিত্র ঈশ্বৰ নাম উচ্চাৰণ হেতু,
উপদেশ দিয়ে মোক জানা কোন সিটো?
সতত ধর্ম্মৰ পথে চলিবাক কয়?
মাতৃ বিনে কোনে এত যতন কৰয়?

নকৰি থাকিব পাৰোঁ প্ৰাণ কি থাকোঁতে,
হে মাতঃ! তোমাৰ প্ৰতি প্ৰেম যথাৰ্থতে?
যি তুমি সন্তান ভাবি আমাৰ কাৰণে,
এত স্নেহ এত প্ৰেম কৰিলা যতনে।

নোৱাৰোঁ নোৱাৰোঁ তেনে ভাবক আনিব,
নোৱাৰোঁ জানিবা আই স্বপ্নতো ভাবিব,
যদি মোৰ এহি প্ৰাণ ঈশ্বৰে ৰাখয়,
সেৱিবোঁ তোমাক, আশা কৰিছোঁ নিশ্চয়।

বৃদ্ধা হুবা যয়ে তুমি, বল হুব ক্ষয়,
মোৰ সুস্থ বাহু আই দিবেক আশ্রয়।
তব দুঃখ দূৰ হেতু কৰিবোঁ যতন,
যি কাৰ্য্য কৰিবে হৰ্ষ পাবে মোৰ মন।

অৱনত শিৰ তব কৰিবে দৰ্শন।
হুইব সিকালে মোৰ কৰিলে যতন;
তব শয্যা কাষে বসি কৰিবোঁ সুকাম,
স্নেহাশ্রু বিসৰ্জ্জি আই বদন তিতাম।

প্ৰাৰ্থনা

অখিল ব্ৰহ্মাণ্ড স্বামি শিৱ সৰ্ব্বময়!
কৰা দীন জনে দয়া হেৰা দীনাশ্ৰয়!
নাচাহোঁ সুন্দৰ দেহ, ৰূপ মনোহৰ!
নাহি চাহোঁ ধন জন, হুইবে অমৰ॥
অভয় চৰণে মাত্ৰ পাইবে শৰণ।
কৰোঁ আকিঞ্চন প্ৰভু আমি অকিঞ্চন॥
সদা সমভাৱে যেন সম্পদে বিপদে।
থাকয় আমাৰ মতি তোমাৰ শ্ৰীপদে॥
মন মুগ্ধ মোৰ অতি হেৰা শিৱময়।
মায়াত ডুবিয়া আছোঁ নাহি জ্ঞানোদয়॥
সংসাৰ অনিত্য বোলোঁ মুখে প্ৰতিক্ষণ।
কাৰ্য্যে কিন্তু কৰো তৃণ লাগি প্ৰাণপণ॥
আন জনে বুজাইবে হওঁ মহাজ্ঞানী।
(কি আশ্চৰ্য্য ভ্ৰম) কিন্তু নুবুজোঁ আপুনি॥
অসাৰ সংসাৰ সুখে মগ্ন মোৰ মতি।
কেৱল কৰিছোঁ পাপ, নাহি সদ্‌গতি॥

চঞ্চল ভ্ৰমৰ যেনে কৰে প্ৰতিক্ষণ।
এক ফুল মধু খাই আন ফুলে মন॥
সিৰূপে আমাৰো ইটো বোধহীন মন।
সুখ অন্তে আন সুখ কৰে অন্বেষণ॥
জানিও কুপথ্য কৰি লোভে যেন ৰোগী।
অলপ সুখৰ হেতু হোৱে দুঃখ ভোগী॥
আমিও সিৰূপে কৰি পাপ আলিঙ্গন।
দুঃখৰ সাগৰে মাত্ৰ হুইছোঁ মগন॥
হীনবল আমি, কিন্তু প্ৰবল সংসাৰ।
কিৰূপে কৰিবোঁ গতি প্ৰতিকূলে তাৰ?
যিফালে বহিছে স্ৰোত আমিও সি দিশি।
কৰিছোঁ গমন বেগে তৃণবৎ ভাসি॥
সম্মুখে নৰক কিন্তু, কি হুইবে গতি।
কঁপিছে পৰাণ মন সেহি ভয়ে অতি॥
দীনবন্ধু দীন প্ৰতি হুইয়া সদয়।
দিয়া বল মনে মোৰ, কৰাহা অভয়॥
তোমাৰ অপ্ৰিয় কৰ্ম্ম যদিও কৰিছোঁ।
দেহে ৰাশি ৰাশি পাপ যদিও লিপিছোঁ॥
তথাপি বুলিয়া পাপী নোৱাৰা ত্যজিব।
যিহেতু ই হীনজনো এক পুত্ৰ তব॥
যদিও কৰিছোঁ আমি দোষ শত শত।
তথাপি আমাৰ মন নোহে আশাহত॥
কাৰণ, জানিছোঁ আমি তুমি দয়াময়।
তব দয়া থাকি দোষ অধিক নহয়॥
এতেকতে কৃপাসিন্ধু কৰিছোঁ বিনয়।
কৃপা কৰি অধমক দিয়া পদাশ্ৰয়॥
অধৰ্ম্মৰ পথে যেন লিপ্ত নোহে মন।
প্ৰেমময় নাম মুখে কৰোঁ উচ্চাৰণ॥

সময়

সময় অমূল্য ধন, গ'লে একবাৰ।
কেতিয়াও আসিবৰ নোহে পুনৰ্ব্বাৰ॥
যত বহুমূল্য বস্তু আছে সংসাৰত।
সকলো কিনিব পাৰি ধনে ইচ্ছামত॥
থাকোক অতুল ধন হোৱা ৰাজ্যেশ্বৰ।
থাকোক অসংখ্য তব হীৰক আকৰ॥
সময় হুইলে গত ক্ষণমাত্ৰ তাৰ।
নোৱাৰা কিনিব দিও কুবেৰ ভাণ্ডাৰ॥
এহি জানি সময়ৰ সদ্‌ব্যৱহাৰ।
কৰিবা যতনে, শিশু, নকৰি অসাৰ॥

এলেহুৱা মানুহ

কিয় হেৰা এলেহুৱা এতেক আলাস?
সদাই থাকিবা শুই এনে তব আশ?
কোনোএ তোমাক যদি লড়ি যাব কয়।
ধীৰে যেন যাবা, তব এনে ইচ্ছা হয়॥
ধীৰেও নাযাই যেন সুখেৰে বসিবা।
নবসিও যেন তুমি আনন্দে শুইবা॥
ইৰূপ তোমাৰ মন সকলো কাৰ্য্যত।
আনে কৰিবেক যেন তব কৰ্ম্ম যত॥
তোমাৰ কেৱল ইচ্ছা, যেন আন কাম।
এড়িয়া থাকিবা শুই লভিয়া বিশ্ৰাম॥
বিশ্ৰামৰ হেতু কিয় উৎকণ্ঠিত চিত।
পাবা তাক কিছু কাল হুইলে অতীত॥
চিন্তা'নাই চিন্তা নাই স্থিৰ কৰা মন।
অনন্ত বিশ্ৰাম পাবা অনন্ত শয়ন॥

নালাগিবে কোনো কাৰ্য্য কৰিবে তোমাৰ।
শুইয়া থাকিবা লভি বিশ্ৰাম অপাৰ॥
নকহিবে কথা নজগাবে কোনো জন।
নালাগিবে উঠিবাক ত্যজিয়া শয়ন॥

কুলি ও ময়ুৰ

বৃক্ষৰ ডালত কুলি বসিয়া আছিলা।
দেখি এক শিখী তাক সম্বোধি কহিলা॥
"ধন্য তুমি পিকবৰ, ধন্যবাদোঁ আমি।
পূৰ্ব্ব জন্মে বহু পুণ্য কৰিছিলা তুমি॥
তোমাৰ কণ্ঠত বিধি দিলে সি কাৰণ।
অমিয় সমান স্বৰ কৰিয়া যতন॥
বসন্তৰ কালে যৱে ফুলে পুষ্পগণ।
প্ৰকৃতি সুন্দৰী ধীৰে নতুন বসন॥
নব পল্লবিত বৃক্ষে বসি হৰ্ষ চিতে।
কৰা মন মুগ্ধ তুমি মধুময় গীতে॥
ধন্য তুমি পিকৰাজ, সফল জীৱন।
তব কুহু স্বৰ প্ৰশংসয় সৰ্ব্বজন॥
আমি কিন্তু ডাকোঁ যৱে কোনেও নুশুনে।
বিষবৎ লাগে ৰাও সবাৰো শ্ৰৱণে॥
সুকণ্ঠ কৰিয়া নিস্থজিলে সৃষ্টিকৰ।
পাপিষ্ঠে নিদিলে মোক মনোৰম স্বৰ॥
নিন্দো মন দুখে তাক নিন্দো শতবাৰ।
অতি পক্ষপাতী বিধি, নিন্দো অনিবাৰ॥"
ময়ুৰৰ বাক্য শুনি সনম্ৰ বচনে।
কৰিলা উত্তৰ কুলি সুদুঃখিত মনে।

"কি দুঃখে তোমাৰ, পক্ষি, দুঃখিত অন্তৰ ?
অপূৰ্ব্ব তোমাৰ ৰূপ নেত্ৰ তৃপ্তিকৰ ॥
যি চন্দ্ৰ বখানে লোকে, সেহিৰূপ কত ।
শত শত চন্দ্ৰ তব সুপুচ্ছে অঙ্কিত ॥
সুনীল গগনে যৱে উঠে মেঘগণ ।
ঘনপ্ৰিয় পক্ষি ! যৱে নাচা ঘনে ঘন ॥
যৱে শত শত শশী পুচ্ছে প্ৰকাশয় ।
সিৰূপ দৰ্শিয়া কাৰ মন সুভুলয় ?
প্ৰশংসোঁ তোমাক আমি হেৰা খগবৰ ।
অপৰূপ ৰূপ তব অতি মনোহৰ ॥
দিলা ধন্যবাদ মোক বুলি পুণ্যবান ।
কিন্তু কি অসুখে দহে মোৰ ইটো প্ৰাণ ॥
কিমতে জানিবা তুমি ? বিদৰে অন্তৰ ।
যৱে দৰ্শোঁ, পক্ষি, মোৰ কৃষ্ণ কলেৱৰ ॥
কুৰূপ দেখিয়া মোক নিন্দে সৰ্ব্বজনে ।
যাৰ লাজে কান্দো দুঃখে বসিয়া নিৰ্জ্জনে ॥
তব সম ৰূপ মোক নিদিলেক বিধি ।
অতি নিৰদয় দুষ্ট কৰিলে অবিধি ॥
নিন্দো মনকষ্টে তাক নিন্দো শতবাৰ ।
অতি পক্ষপাতী বিধি নিন্দো অনিবাৰ ॥"
"শুনা পিক শিখি দুয়ো"*, কহয় লেখকে ।
"নসন্তৱে কদাচিত সৰ্ব্বগুণ একে ॥"

---

*'দুইও' এই শব্দটি পদ্যত 'দুয়ো' এইৰূপে লেখা হইছে ।

নদী

পৰ্ব্বত দুহিতা, হেৰা প্ৰবাহিনি !
কোন্ দিশে যোৱা সুখীৰ গমনে ?
যেন কোনো দ্ৰব্য, আছিছা বিচাৰি,
অনন্ত গমনে নিৰলস মনে ॥
তোমাৰ দুকূলে, ফুলি কত ফুল,
চাৰি দিশে গন্ধ প্ৰচাৰ কৰয় ।
বুজোঁ৷ যেন ঘ্ৰাণে সম্ভাষি তোমাক,
নিজে নিজে সবে কৃতাৰ্থ মানয় ॥
বিহঙ্গ কুৰঙ্গ, মাতঙ্গ তুৰঙ্গ,
গৰু গাধ আদি যত জীৱগণ ।
তব জল পানে, তৃষ্ণা দূৰ কৰি,
মনৰ আনন্দে কৰয় ভ্ৰমণ ॥
কতো পক্ষীগণে সুললিত স্বৰে,
শুনায় তোমাক কৰিয়া গান ।
সেই গীত তুমি মুগ্ধা হুয়া অতি,
বহা এক দিশে কৰি অভিমান ॥
কৰিলে গমন, অস্তাচল দিশে,
দিনমণি দিন কৰি সমাপন ।
শীতল বতাসে, শীতলিবে দেহ,
তব তীৰে আসি ভ্ৰমে নৰগণ ॥
তব তীৰ বাসী, বণিক সকলে,
তৰণীৰ যোগে যায় অন্যদেশে ।
আনি কত দ্ৰব্য, হোৱে ধনবান,
দ্বিগুণ লাভত বেচি নিজ দেশে ॥
বৰ্ষাকালে বাঢ়ি ডুবাইয়া পাৰ,
দৰশোৱা তব পৰাক্ৰম অতি ।

এক স্থান ভুমি, আন স্থানে নিয়া,
ভাঙ্গা গঢ়া নিজে, হুয়া বলবতী ॥
ঘোৰ প্ৰভঞ্জন, হুইলে মিলন,
আনন্দৰ সীমা নাথাকে তোমাৰ।
উথল পাথল, হোৱে তব দেহ,
সহস্ৰ তৰঙ্গ নাচে অনিবাৰ ॥
ইসব বৰ্ণিয়া, একো ফল নাই,
মিছা বাক্য ব্যয় কৰিছোঁ কেৱল।
কিন্তু এটি কথা, সোধোঁ তৰঙ্গিণি,
কাৰ বলে তুমি ধৰা এত বল।
কাহাক চিন্তিয়া অৱহেলি বলে
ভূধৰ গহ্বৰ নগৰ কানন ॥
বহা এক ভাগে, তিলেকো নৰই,
অবিশ্ৰামে, ধৰি সুদৃঢ় গমন!
হোৱে কি সিজন, নিত্য নিৰঞ্জন,
যাৰ আজ্ঞামতে বহিছা সতত।
যাহাৰ আদেশে, চন্দ্ৰ সূৰ্য্য গ্ৰহো
নক্ষত্ৰ পৃথিৱী ঘূৰে অবিৰত॥

পদুম কলি

এই যে কমল কলি ফুটে সৰোবৰে।
কেনে মনোলোভা শোভা মন চিত্ত হৰে ॥
কিন্তু সৰোবৰ জলবায়ু সম্মিলনে।
কৰিছে আকুল তাক অতি ঘনে ঘনে ॥
তৰঙ্গ আঘাত কৰে, ক্ষান্ত নাহি মানে।
কোমল কমল হায় ফাটে যেন প্ৰাণে ॥

বিষম আঘাতে ক্ষণে যায় জল তল।
ক্ষণকে উঠিছে পুনঃ প্ৰাণ টলমল ॥
মনুষ্য জীৱনো ঠিক সেহিৰূপ কত।
সংসাৰ তৰঙ্গাঘাতে প্ৰাণ ওষ্ঠাগত ॥
ক্ষণে সুখী ক্ষণে দুঃখী, অস্থিৰ জীৱন।
ক্ষণে ৰাজভোগ পায়, ক্ষণকে পতন ॥
আজি তুমি মহাধনী সম্পত্তি অপাৰ।
কালি দেখা ভিক্ষা কৰি নিমিলে আহাৰ ॥
মনুষ্য জীৱন, শিশু, অস্থিৰ সমূলি।
তৰঙ্গ আঘাতে যেন কমলৰ কলি ॥

নীতি কথা

(১)

জন্মত নোহোৱে বড়, আচৰণে হয়।
মধু পিয়ে মাখি যিটো বিষ্টাত জন্ময় ॥

(২)

সোণৰ পৰীক্ষা যেনে অগ্নিত পুড়িলে ॥
বন্ধুৰো পৰীক্ষা তেনে বিপদ ঘটিলে ॥

(৩)

তৃষ্ণা আদি ৰিপু এড়া চোৱা যদি সুখ।
নহলে জীৱন্তে মৰা, সদাই অসুখ ॥

(৪)

অন্ধকাৰ নাশি যেনে চন্দ্ৰে প্ৰকাশয়।
বিদ্যায় কৰন্ত তেনে মনুষ্য হৃদয় ॥

(৫)

বিবেক পৰম বন্ধু জানিবা নিশ্চিতে
ললে তাৰ পৰামৰ্শ বিপদ নঘটে ॥

(৬)

ভাবিয়া চিন্তিয়া কার্য্য কৰিবা সদাই।
শেষে যেন মনকষ্ট পাব নালাগয়॥

(৭)

সুখ দুঃখ হোৱে যেন আলো অন্ধকাৰ।
চিৰকাল হেতু, শিশু, নাথাকে কাহাৰ॥

(৮)

ঘূৰে যেন যাঁত, ঘূৰে মায়াৰ সংসাৰ।
তাৰ পিহনাত লোক হোৱে ছাৰখাৰ॥

(৯)

যাঁতৰ শলখা পাশে অভয়ে থাকয়।
যেনে মাহ, তাৰ চক্রে গুড়ি নোহোৱয়॥

(১০)

সংসাৰ শলখা ঈশ্বৰক মাত্র ধৰি।
থাকিবাক পাৰি ঘোৰ মায়াত নপড়ি॥

সম্পূর্ণ

কবিতা মালা

দ্বিতীয় ভাগ

বিজ্ঞাপন

'কবিতা মালা ১ম ভাগ' পুৰ্ব্বে প্ৰকাশিত হইছে। কোনো পুথীৰ ১ম ভাগ প্ৰকাশ কৰিলে তাৰ (অধিক ভাগ নহলেও) অন্ততঃ ২য় ভাগ আছে বা হব বুলি সকলোএ ভাবে। এতেকে এই পুথী খানি 'কবিতা মালা ২য় ভাগ' ৰূপে প্ৰকাশ কৰা গ'ল। প্ৰথম ভাগৰ দৰে এই ভাগো আসাম টেক্‌স্‌ট্ বুক কমিটিৰ দ্বাৰাই মনোনীত হইছে, আৰু সেই বাবে আসামৰ মহামান্য শ্ৰীযুক্ত চিফ্‌ কমিশ্যনৰ সাহাবে আমাক পুৰস্কাৰ দিবৰ কাৰণে ৫০৲ টকা মঞ্জুৰ কৰিছে।

এতিয়া এই পুথী খানিৰ দ্বাৰাই অসমীয়া ছাত্ৰসকলৰ কিঞ্চিৎ মাত্ৰ উপকাৰ হলেও যত্ন বৃথা নামানিম।

শ্ৰীভোলানাথ দাস

OPINION
of
The Nowgong Text Book Committee

This is a poetical reader in Assamese and contains many useful lessons on various subjects such as morning scenery, air, exile of Rama, Spring season, etc. We are of opinion that it may be used as a text book.

Nowgong The 30th September 1883	Sd/- Ratnakanta Barua Sd/- Gunabhiram Barua Sd/- Nandisvar Phukan

কবিতা মালা

দ্বিতীয় ভাগ

প্রভাত

গ'ল নিশামণি এবে গ'ল তারাগণ ।
পতিশোকে কুমুদিনী মুদিলে নয়ন ॥
তমঃপ্রিয় কালনাদী ভয় সঞ্চারক ।
লুকাল নির্জ্জনে ভয়ে গম্ভীর পেঁচক ॥
বালার্ক-সিন্দুর ফোট কপালত ধরি ।
আসিলন্ত ঊষাদেৱী জক মক করি ॥
দুর হ'ল অন্ধকার ; কাকে করি ধ্বনি ।
ঊষা আগমন বাৰ্ত্তা দিলন্ত জাননী ॥
উড়িল আকাশ পথে যত পক্ষীগণ ।
নানা গতি ধরি করি মধুর কুজন ॥
দুঃখিত অন্তরে অতি যাপিয়া যামিনী ।
মৃণাল আসনে বসি সবে সরোজিনী ॥
রবির উদয় জানি উদয় অচলে ।
দর্শিবাক হেতু হর্ষে নয়ন উন্মিলে ॥
সূর্য্যপ্রিয়া সূর্য্যমুখী সূর্য্যমুখ চাই ।
পতি গতি সহ ধীরে বদন ঘুৰায় ॥
ফুটিছে অসংখ্য ফুল অতি মনোহর ।
গুন্ গুন্ গুন্ স্বরে ভ্রমিছে ভ্রমর ॥
এক ফুল হন্তে উড়ি আন ফুলে পরে ।
করে ফুল-মধু পান হরিষ অন্তরে ॥
স্বশৃঙ্গে তুহিন রাশি ধরি ধরাধর ।
দর্শিছে ধবার বল অতি মনোহর ॥

হিমকণা দুৰ্ব্বাদলে ৰবিৰ কিৰণে ।
মুক্তামালা ৰূপ শোভে ৰজত বৰণে ॥
এহি ৰূপ নানাৰূপে সুশোভিত কৰি ।
সাজিছে সুন্দৰ দেহ প্ৰকৃতি সুন্দৰী ॥
ৰঞ্জিছে নয়ন যুগল, শীতলিছে দেহ ।
দিছে নব বল আশা নব দিন সহ ॥
উঠ নৰ নাথাকিবা আৰু শয্যাগত ।
সজীব সকলো প্ৰাণী সজীব জগত ॥
যি জনৰ কৃপাবলে বঞ্চিলা ৰজনী ।
নিৰাপদে নিৰাতঙ্কে, কৰা নাম ধ্বনি ॥
জগত প্ৰভুৰ সেহি, পুনঃ তাঙ্ক স্মৰি ।
মগ্ন হোৱা নিজ কাৰ্য্যে নবোৎসাহ ধৰি ॥

ধ্ৰুৱ চৰিত

আছিলা উত্তানপাদ নামে নৰপতি ।
দুই ভাৰ্য্যা ভূপতিৰ সুৰুচি, সুনীতি ॥
সুৰুচিৰ গৰ্ভে জন্মে উত্তম তনয় ।
সুনীতিৰ গৰ্ভে ধ্ৰুৱ সৰ্ব্ব গুণময় ॥
প্ৰথমাৰ বশ ৰাজা, থাকে তাক মানি ।
দ্বিতীয়া অপ্ৰিয়া অতি নাম মাত্ৰ ৰাণী ॥
ই হেতু উত্তম সহ সুনীতি তনয় ।
সমভাৱে নৃপতিৰ স্নেহ নলভয় ॥
একদিন বসি ৰাজা ৰত্ন সিংহাসনে ।
কোলা কৰি স্নেহিছিলা সুৰুচি নন্দনে ॥
তাক দেখি ধ্ৰুৱ আসি ৰাজাৰ গোচৰে
কৰিলা ব্যগ্ৰতা বহু উঠিবাক ক্ৰোড়ে ॥

পুত্ৰৰ অতীচ্ছা দেখি ভূপতি অন্তৰে।
সঞ্চাৰিলে স্নেহ তাক লইবে আদৰে॥
কিন্তু কি কৰিবে নৃপ সম্মুখে সুৰুচি।
আদৰিলে, বাক্য পাছে কহয় অৰুচি॥
ই কাৰণে মৌনভাৱে ৰহিলা নৃপতি।
নলইলা ৰাণী ভয়ে নিজৰ সন্ততি॥
সুৰুচি কহিলা ধ্ৰুৱে কৰ্কশ বচনে।

"কিয় ধ্ৰুব অতি উচ্চ আশা তোৰ মনে?
সুনীতি তনয় তই, নোহ মোত জাত।
ই কথা কি পাসৰিলি? নাহি তোৰ জ্ঞাত।
হুইয়া হীনাৰ সুত হেন আশা মনে।
মোৰ পুত্ৰ সমে যেন বস সিংহাসনে॥
মোৰ পুত্ৰ ভাগ্যবান, তই হীন জন।
নাপাবি ৰাজাৰ স্নেহ সমে কদাচন॥
উত্তম বসিবে মোৰ, কোলাত ৰাজাৰ।
উত্তম পাইবে ধন ৰত্ন ৰাজ্যভাৰ॥
ৰাজাৰ কোলাত বসি মোৰ পুত্ৰ সম।
চাহ যদি পাইবাক আদৰ মৰম॥
তেনেহলে ই জীৱন কৰি পৰিহাৰ।
মোৰ গৰ্ভে সুজনম লহি পুনৰ্ব্বাৰ॥"

বিমাতাৰ এহি ৰূপ গৰ্ব্বিত উত্তৰ।
বাজিলেক বজ্ৰ সম অন্তৰে ধ্ৰুৱৰ॥
নেত্ৰ হস্তে ক্ষণমাত্ৰে কৰি ছল ছল।
বহিলেক দুইধাৰ বেগে অশ্ৰু জল॥
কৰিলা গমন পাছে বিষাদিত মনে।
নেত্ৰ বাৰি মছি মছি মাতৃ নিকেতনে॥

তনয়ৰ এহি ভাব দৰ্শিয়া সুনীতি ।
তুলিলা কোলাত তাক স্নেহে শীঘ্ৰগতি ॥
শিৰ চুম্বি কৰি আৰু অশ্ৰু বিমোচন ।
স্নেহ বাক্যে শান্ত কৰি কহিলা বচন ॥
"প্ৰাণৰ পুতলি মোৰ কোৱা বাছাধন ।
কি কাৰণে আজি তোৰ বিষাদিত মন ॥
মুখত নোলায় বাক্য কোৱা কি কাৰণে ?
ফেকুৰি ফেকুৰি কিয় কান্দা ঘনে ঘনে ?
অভাগিনী পুত্ৰ বুলি তোক অনাদৰ ।
কৰিলে কি কোনো জন নিৰ্ম্মম পামৰ ?
কিম্বা কোনো জনে গালি পাৰিলে তোমাক ?
কি দুঃখে কান্দিছা, পুত্ৰ, মুখে নাহি বাক ?
মাৰিলে কি খেমালিত দুষ্ট শিশুগণ ?
কি হেতুকে আজি তব মলিন বদন ?"
সুনীতি বচনে ধ্ৰুব দুঃখ ভাব কৰি ।
অপমান কথা সব কহিলা বিবৰি ॥
তাহাক দেখিয়া ৰাজা যিভাবে ৰহিলা ।
নিষ্ঠুৰা সুৰুচি যি যি কুবাক্য বুলিলা ॥
পুত্ৰ মুখে এহি সব শুনিয়া সুনীতি ।
কৰিলা ক্ৰন্দন হুয়া শোকাকুলা অতি ॥
কহিলাক চাই পাছে পুত্ৰৰ বদন ।
"নকৰিবা শোক মোৰ প্ৰিয় বাছাধন ॥
নোহোঁ পুণ্যবতী মই, নহা পুণ্যবান ।
হুইলে কি পোৱা, পুত্ৰ, এত অপমান ?
নহিলোঁ নৃপতি প্ৰিয়, দাসী সম আমি ।
ই কাৰণে ৰাজস্নেহ নলভিলা তুমি ॥
সুৰুচি কৰিলে বহু পুণ্য পূৰ্ব্বকালে ।
এতেক সম্পদ এবে ভোগে তাৰ ফলে ॥

দুঃখী দুঃখিনীৰ, পুত্ৰ, নাহি আনোপায় ।
দয়াল ঈশ্বৰ মাত্ৰ জানিবা সহায় ॥
সম্পদে বিপদে তেওঁ সৰ্ব্বত্ৰে সমান ।
তেওঁ বিনে আমাসাৰ নাহি আৰু আন ॥”
দিব্যজ্ঞান পালে ধ্ৰুব জননী বচনে ।
ঈশ্বৰ ভক্তিৰ ভাব প্ৰবেশিলে মনে ॥
জন্মিল বিৰাগ ধন জন ৰাজ্যভাৰে ।
ঈশ্বৰ ভক্তিসে সাৰ কৰিলা অন্তৰে ॥
প্ৰেমময় নামে মত্ত হুয়া, দৃঢ়মনে ।
ঈশ উপাসনা হেতু প্ৰবেশিলা বনে ॥

নক্ষত্ৰ

অন্তৰীক্ষবাসী নক্ষত্ৰ নিকৰ ।
বিতৰিছা কৰ নেত্ৰ তৃপ্তিকৰ ॥
উদ্যানত যেনে ৰাশি ৰাশি ফুল ।
শোভন্ত ধৰিয়া সৌন্দৰ্য্য অতুল ॥
কিম্বা আকৰত হীৰা ঝলমল ।
শোভিছা সি মতে আকাশ বিমল ॥
কোন্ তোমালোক সদা হৰ্ষ মন ।
হাঁসি হাঁসি আলো কৰা বিতৰণ ?
নভঃস্থলে বসি বিস্তাৰি নয়নে
ভূধৰ নগৰ গহ্বৰ কাননে,
লোকগণ যত মায়া মুগ্ধ অতি,
ভ্ৰমযুক্ত সদা পাপ কৰ্ম্মে ৰতি,
দেখিয়া ই ৰঙ্গ সহাস্য বদনে,
হাঁসিছা কি সবে বিদ্ৰূপিয়া মনে ?

কিম্বা অজানিতে গৃহৰ ভিতৰ।
মনে মনে তব প্ৰসাৰিয়া কৰ॥
সাক্ষীৰূপে কি হে কৰিছা দৰ্শন।
ৰাত্ৰি কি অধৰ্ম্ম কৰে নৰগণ॥
আশ্ৰয়বিহীন অথবা যি সবে।
কোনো কাৰ্য্য হেতু ৰাত্ৰিকালে ভ্ৰমে॥
অন্ধকাৰে সেহি পথিক কাৰণে।
কৰা কিবা আলো বিমল কিৰণে?
ধন্য তোমালোক শূন্যবাসীগণ।
অপৰূপ ৰূপ নয়ন ৰঞ্জন॥
তোমালোক সবে যাহাৰ সৃজন।
কোৱাহে আমাক কোন সেহিজন॥

বায়ু

তুমি হে সমীৰ সৰ্ব্ব জীৱগণ প্ৰাণ।
অদৃষ্টৰূপেৰে ব্যাপি আছা সৰ্ব্ব স্থান॥
নিশ্বাস প্ৰশ্বাস কৰি কেৱল তোমাত।
ধৰিছে পৰাণ আছে জীৱগণ যত॥

নিদাঘৰ কালে যৱে নিৰ্দ্দয় তপন।
তীক্ষ্ণ কৰে আকুলিত কৰে জীৱগণ॥
ৰবিৰ কিৰণ নৰ সহিব নোৱাৰি।
“বতাস বতাস” বুলি ডাকে ঘন কৰি॥

কেতিয়াবা দেখোঁ। তব ভাব বিপৰীত।
হুঁ হুঁ কৰি মহাশব্দে বহা চতুৰ্ভিত॥
পৰাস্ত যি বৃক্ষশাখে মত্ত কৰী কৰ।
অনায়াসে ভাঙ্গা তাক কৰি মড় মড়॥

নাবিকৰ উড়ে প্ৰাণ তোমাৰ গৰ্জ্জনে ।
গৃহদ্বাৰ ভগ্ন কৰি হিংসা নৰগণে ॥
কি আশ্চৰ্য্য ! হুয়া তুমি জীৱৰ জীৱন ।
ক্ষণে শত্ৰু হোৱা, ধৰি মুৰতি ভীষণ ॥

শীতত ভিক্ষুকে যৱে কঁপে থৰ থৰি ।
জানু, ভানু, কৃষাণু আশ্ৰয় মাত্ৰ কৰি ॥
শীতল বতাসে অতি তুমি হে পৱন ।
বস্ত্ৰহীন ভিক্ষুকক কৰা উৎপীড়ন ॥

কেতিয়াবা ফুটে যৱে কেতকী বকুল ।
কামিনী কমল চম্পা আদি নানা ফুল ॥
গন্ধবহ ! গন্ধ তুমি কৰি বিতৰণ ।
ঘ্ৰাণেন্দ্ৰিয় আনন্দিয়া তুষ্ট কৰা মন ॥

কিম্বা যৱে পক্ষীগণ মধুৰ কূজনে ।
কৰে নানাবিধ গীত হৰষিত মনে ॥
শব্দবহ ! সেই শব্দ কৰিয়া বহন ।
কৰা আমোদিত তুমি মানৱ শ্ৰৱণ ॥

আশ্চৰ্য্য তোমাৰ গুণ হেৰা প্ৰভঞ্জন ।
প্ৰাণ ধাৰণৰ মূল তুমিসে কাৰণ ॥
শতবাৰ নমস্কাৰ সেহি মহাজনে ।
যিজনে নিৰ্ম্মিলে, বায়ু, তোমাক যতনে ॥

বিবিধ কথা

(১)

স্বৰ্ণ অট্টালিকা তলে কৰোক বসতি ।
পিন্ধোক মহাৰ্ঘ বস্ত্ৰ শোভাময় অতি ॥
ৰত্নময় অলঙ্কাৰ, শৰীৰে জ্বলোক তাৰ,
যদি চিন্তা ৰোগে তাৰ অন্তৰ দহয় ।
নোহে সুখী সেহিজন জানিবা নিশ্চয় ॥

(২)

যিজনৰ অন্তৰত ধৰ্ম্মভাব নাই
কেৱল বাহিৰে ভক্ত, লোকক দৰ্শায় ॥
সুদীৰ্ঘ চন্দন ফোট, কপালে কৰোক যুত,
গঙ্গা গয়া কাশীপুৰী কৰোক গমন ।
সিজন ধাৰ্ম্মিক, শিশু, নোহে কদাচন ॥

(৩)

পৰিশ্ৰমে অপাৰগ ক্ষুধাত কাতৰ
লাখুতি আশ্ৰয়ে ভিক্ষা কৰে ঘৰে ঘৰ ॥
ই হেন ভিক্ষুক জনে, দয়া নাহি যাৰ মনে,
থাকোক অতুল ধন সম্পত্তি অপাৰ ।
ই সব বৈভব তাৰ কেৱলে অসাৰ ॥

(৪)

মাতৃভূমি শ্ৰেষ্ঠ ভাবি জগত ভিতৰে ।
নাহি জন্মে অনুৰাগ যিজন অন্তৰে ॥
গুণানুকীৰ্ত্তন তাৰ, যদি লোক অনিবাৰ
কৰে শতমুখে, জ্ঞানী বোলে সৰ্ব্বজন।
তথাপি নোবোলোঁ তাক প্ৰকৃত সুজন ॥

ভবিষ্যৎ কাল

ভবিষ্যৎ কাল্পনিক সুখৰ আলয়।
মনুষ্যৰ দৃষ্টি সদা সি দিশে থাকয়॥
কোনো জন ৰোগগ্ৰস্ত, শৰীৰ জৰ্জ্জৰ।
তথাপি ৰাখিছে আশা ভাবিকালোপৰ॥
বৰ্ত্তমান হলে গত কিছু দিন পৰে।
ভাবিছে হইবোঁ সুস্থ, ৰোগ যাবে দূৰে॥
কেনোবা দৰিদ্ৰ বসি সামান্য কুটিৰে।
ভাবিছে সম্পদ সুখ পাইবোঁ অচিৰে॥
এহিৰূপে সব নৰ কৰে শান্তি আশা।
ভবিষ্যৎ কালে মাত্ৰ কৰিয়া ভৰসা॥

কোনো কোনো জনে কিন্তু মনে কৰে ভয়।
কিবা জানি কি বিপদ ভবিষ্যতে হয়॥
ধনী ভাবে কিবা চোৰ তাৰ বহু ধন।
কোন দিন আসি কৰে সমস্ত হৰণ॥
ভূপতি মনত চিন্তা কৰয় অপাৰ।
কিবা জানি কেতিয়াবা যায় ৰাজ্যভাৰ॥
অহঙ্কাৰী কৰে ভয় কৰিবাক গৰ্ব্ব।
কিবা জানি ভবিষ্যতে গৰ্ব্ব হয় খৰ্ব্ব॥

যাক ঘৃণা কৰিবাক চাহে তাৰ মন।
তাৰ সমে কালে কিবা লভয় পতন॥
এহিৰূপ ভাবি নৰ কুণ্ঠিত থাকয়।
ভৰি ভাবীকাল, অতি দস্ত সকৰয়॥

এহি বৰ্ত্তমান ৰূপ ভবিষ্যৎ কাল
হোৱা হলে, ই সংসাৰে বিপদ জঞ্জাল॥
ঘটিল হতন বহু। ভাবি শান্তি ভয়
ভবিষ্যৎ গৰ্ভে, লোক সুখী দুখী হয়॥

নিদ্ৰা

তীক্ষ্ণ কৰ সম্বৰণ কৰি দিনমণি।
লুকাল পশ্চিমাচলে; আহিল ৰজনী॥
নিস্তব্ধ সমস্ত জীৱ নিস্তব্ধ ভুবন।
নিদ্ৰা পৰাক্ৰমে এবে সবে অচেতন॥

কি আশ্চৰ্য্য শক্তি তব নিদ্ৰা কুহকিনী!
অখিল জগতে তুমি বিশ্ৰাম দায়িনী॥
ধনী দীন সুখী দুঃখী নৰেন্দ্ৰ ভিক্ষুকে।
সবাকো বিশ্ৰাম দিছা ধৰি নিজ বুকে॥

হাস্যমুখ ক্ৰীড়মান সতত অস্থিৰ।
হেন শিশু দেখোঁ এবে তব ক্ৰোড়ে স্থিৰ॥
কৃষক সমস্ত দিন কৰি বল ক্ষয়।
মহাসুখে তব ক্ৰোড়ে বিশ্ৰাম লভয়॥

বিবিধ ব্যাপাৰে পড়ি প্ৰাণ জৰ্জ্জৰিত।
নাহি ক্ষুধা তৃষ্ণা, মাত্ৰ চিন্তা আকুলিত॥
সেহিৰূপ কত এবে চিন্তাকুল জন।
চিন্তা পৰিহৰি তব ক্ৰোড়ে অচেতন॥

এই দেখা মহাবীৰ বলে মত্ত সদা।
যাৰ ভয়ে ৰিপুগণ কঁপয় সৰ্ব্বদা॥
দুৰ্ব্বলৰ প্ৰায়, নিদ্ৰা, তোমাৰ শাসনে।
মৃতবৎ নিজ দেহ ৰাখিছে শয়নে॥

এহি ৰাজ অধিৰাজ ৰাজ কাজ এৰি।
লোটাইছে নিজ দেহ তব পদে পড়ি॥

এহি সুখী আন সুখ দিয়া বিসৰ্জ্জন ।
তব স্পৰ্শ সুখ এবে কৰে আৰাধন ॥

নৰ, পশু, পক্ষী আদি যত জীৱগণ ।
ৰাত্ৰিকালে লয় সবে তোমাৰ শৰণ ॥
তোমাত বঞ্চিত যিটো থাকয় নিশান্তে ।
কোনো সুখে সুখবোধ নোহে তাৰ প্ৰান্তে ॥

কি আশ্চৰ্য্য মায়া তব হেৰা মায়াবিনী ।
বাকহীন তব স্পৰ্শে আছে সব প্ৰাণী ॥
শায়িত সকলো মৃতপ্ৰায় ধৰাধামে ।
জাগিছে এজন মাত্ৰ বৈজয়ন্ত ধামে ॥

আৰু এক ৰঙ্গ তব অতি আচৰিত ।
দৰ্শোৱা বিবিধ স্বপ্ন সুৰঙ্গে ৰঞ্জিত ॥
নিজ দেশ এড়ি যেন, দেখে কোনো জন ।
সাগৰ লঙ্ঘিয়া কৰে বিদেশ ভ্ৰমণ ॥

কোনো দীন জন দেখে হুয়া ৰাজ্যেশ্বৰ ।
বসিয়াছে সিংহাসনে হৰিষ অন্তৰ ॥
কোনোবা ভূপতি দেখে যেন হীন প্ৰায় ।
গৃহস্থৰ গৃহে গৃহে ভিক্ষা কৰি খায় ॥

কোনো জন কান্দে যেন আখি ছল ছল ।
কোনোএ বা আনন্দত হাঁসে খল খল ॥
কোনো জন দেখে যেন মৃত পৰিজন ।
কোনো জন পঙ্গু যেন নচলে চৰণ ॥

কুহকিনী ! ধৰা তুমি কুহক অতুল ।
তোমাৰ মায়াত নৰ মন হোৱে ভুল ॥
মিছা কথা সত্য ৰূপে হোৱয় প্ৰতীত ।
সত্যও মিছাৰ ৰূপে হোৱয় ঘটিত ॥

ধাৰ্ম্মিক কোন্ ?

ধাৰ্ম্মিক জনৰ কথা শুনো লোক মুখে ।
নজানয় দুঃখে বোলে সদা থাকে সুখে ॥
নলাগয় অৰ্থ তাঙ্ক অতুল সম্পত্তি ।
বিপদতো নোহে বোলে বিচলিত মতি ॥
কাহাক ধাৰ্ম্মিক, মাতঃ, বোলে লোকগণ ?
কহিয়া কৰিও মোৰ অজ্ঞতা ভঞ্জন ॥

হোৱে কি ধাৰ্ম্মিক সিটো সদাকাল যাৰ ।
যাৱে মহাসুখে, ভোগে ঐশ্বৰ্য্য অপাৰ ॥
নাহিক অভাব মনে, চিত্ত স্ফীট হৰ্ষে ।
ইচ্ছামাত্ৰে সব দ্ৰব্য লভে অনায়াসে ॥
হোৱে কি ধাৰ্ম্মিক, মাতঃ, হোৱে সেহিজন ?
নহয় নহয় সিটো প্ৰিয় বাছাধন ॥

তবে নিত্য প্ৰাতঃস্নান কৰি যিটো জন ।
মুখত ঈশ্বৰ নাম ধৰনে প্ৰতিক্ষণ ॥
আনিয়া বিবিধ পুষ্প দুৰ্ব্বাদল সহ ।
কৰয় দেবতা পূজা দেখোঁ অহৰহ ॥
হোৱে কি ধাৰ্ম্মিক, মাতঃ, হোৱে সেহিজন ?
নহয় নহয় সিটো প্ৰিয় বাছাধন ॥

নিজ গৃহ পৰিহৰি অথবা যি জনে।
কৰে বাস হৰ্ষ চিত্তে কাশী বৃন্দাবনে॥
দেবৰ প্ৰসাদ ভুঞ্জে, নিৰ্ম্মাল্য গ্ৰহয়।
পাণ্ডাক দক্ষিণা দানে সদাই তোষয়॥
হোৱে কি ধাৰ্ম্মিক, মাতঃ, হোৱে সেহিজন?
নহয় নহয় সিটো প্ৰিয় বাছাধন॥

তেনেহলে, বক্ষে যিটো বঙ্গা সোনা ধৰি।
ৰজত মস্তক যুত যষ্ঠি হাতে কৰি॥
অশুচি গছকোঁ বুলি সতৰ্ক গমনে।
"ছুবি ছুবি" বুলি ফুৰে ভয় কৰি মনে॥
হোৱে কি ধাৰ্ম্মিক, মাতঃ, হোৱে সেহিজন?
নহয় নহয় সিটো প্ৰিয় বাছাধন॥

কিম্বা যিটো জনে শিৰে জটাজুট ধৰে।
গোময় কৰিয়া ভস্ম লেপয় শৰীৰে॥
বাঘাম্বৰ শয্যা যাৰ, ভাঙ্গ ঘোটা খায়।
দেখাত যাহাৰ ৰূপ সদাশিৱ প্ৰায়॥
হোৱে কি ধাৰ্ম্মিক, মাতঃ, হোৱে সেহিজন?
নহয় নহয় সিটো, প্ৰিয় বাছাধন॥

নোৱাৰে হুইব, পুত্ৰ, সি সব ধাৰ্ম্মিক।
বাহিৰে ধাৰ্ম্মিক, যদি শুদ্ধ নোহে চিত্ত॥
আন্তৰিক ভক্তি যাৰ ঈশ্বৰৰ প্ৰতি।
প্ৰবঞ্চনা দুষ্টভাবে নাহি যাৰ মতি॥
পৰ উপকাৰ হেতু সদা যাৰ মন।
তেওঁসে ধাৰ্ম্মিক লোক, প্ৰিয় বাছাধন॥

যাহাৰ হৃদয়ে নজ্বলয় হিংসানল ।
ঈশ্বৰক সাৰ বুলি ভাৱন্ত কেৱল ॥
তেওঁৰ অপ্ৰিয় কৰ্ম্ম কদাপি নকৰে ।
নৰনিন্দা অপবাদ জিহ্বাত নধৰে ॥
নহইও তীৰ্থগামী, সিৰূপ সুজন ।
ধাৰ্ম্মিক হইবে পাৰে, প্ৰিয় বাছাধন ॥

ইৰূপ জনৰ, পুত্ৰ, নাহি একো ভয় ।
ঈশ্বৰ ভক্তিতে মত্ত, সদা হৰ্ষময় ॥
মৃত্যুৰ গম্ভীৰ স্বৰে সাধাৰণ হেন ।
নকঁপে তেওঁৰ প্ৰাণ, নোহে ভীত মন ॥
সহাস্যে কৰিব খোজে মৃত্যু আলিঙ্গন ।
ধাৰ্ম্মিক ইৰূপ লোক, প্ৰিয় বাছাধন ॥

ঐক্যবল

বহু তাৰাগণ মিলি তমঃ কৰে নাশ ।
বহু অক্ষৰৰ যোগে পুস্তক প্ৰকাশ ॥
বহু ক্ষুদ্ৰ শিলা কৰে প্ৰাচীৰ গঠন ।
বহু বৃষ্টি কণা যোগে প্লাবিত ভুবন ॥
বহু তৃণ যোগে হয় বাৰণ বন্ধন ।
বহু ধুলি কণা যোগে পৃথিৱী গঠন ॥
জানিবা ইৰূপে নৰো ঐক্যৰ বলত ।
উদ্ধাৰ কৰয় দেশ ; শুভ শত শত ॥
এহি বলে একদিন হিন্দুৰাজগণ ।
কৰিছিলে দেশোজ্জ্বল দমি ৰিপুগণ ॥
ত্যজি মাত্ৰ এহি বল সেহি ৰাজগণে ।
যবনাধিকাৰে হ'ল দলিত চৰণে ॥

ৰত্নগৰ্ভা ভাৰতকো কৰিলে অৰ্পণ।
হেকুৱালে কণ্ঠমণি স্বাধীনতা ধন॥
ঐক্য বলে কত ৰাজ্য মহা পৰাক্ৰমী।
শত্ৰুএ নাপায় আশ, সদা থাকে দমি॥
যত দেখা মহা কৰ্ম্ম, আত সম্পাদন।
ঐক্যবলে হোৱে, শিশু, অসাধ্য সাধন॥

বনগমনে ৰামৰ অঙ্গীকাৰ

বিমাতা আলয়ে ৰাম কৰিয়া প্ৰবেশ।
দেখিয়া আসীন পিতা চিন্তাত নিবেশ॥
মৌনভাব যুক্ত ৰাজা নিস্তেজ নয়ন।
কৈকেয়ী দণ্ডায়মানা হৰষিত মন॥
প্ৰণমি পিতাক ৰাম আহ্লাদিত মনে।
বন্দিলা বিনীতভাৱে কৈকেয়ী চৰণে॥
"হা ৰাম" উচ্চাৰি নৃপ পড়িলা ভূতল।
মুদ্ৰিত নয়ন কোণে বহিলেক জল॥
অচেতন মহাৰাজ হুইলেক ক্ষণে।
নপাৰিলে আৰু একো কহিবে নন্দনে॥
অচিন্ত্য অপূৰ্ব্ব এহি ভাবে নৃপতিৰ।
হুইলা ক্ষুভিত ৰাম হৃদয় অস্থিৰ॥
পিতৃ ভক্ত দাশৰথী ভাবিলা অন্তৰে।
"কি কাৰণে আজি পিতা অনাদৰ কৰে॥
অন্যান্য দিবসে কিন্তু হলেও কুপিত।
মোক দৰশিলে স্নেহে হোৱে বিগলিত॥"

বিলীন বদন-দ্যুতি কৌশল্যা নন্দন।
বাপীক সম্বোধি পাছে কহিলা বচন॥

"কি হেতু ৰাজাৰ আজি বিকাৰ অন্তৰে ?
কি কষ্টে তাহাক, মাতঃ, চিন্তাকুল কৰে ?
কিম্বা দোষ দৰ্শি মোত সক্ৰোধ অন্তৰ ?
সি কাৰণে আজি মোক নকৰে আদৰ ॥
যদি অজানিতে দোষ কৰি আছোঁ আমি ।
জনকক সুপ্ৰসন্ন কৰিও, জননি ॥
অপৰাধ যেন পিতা ক্ষময় আমাৰ ।
ই দাস চৰণ যুগে নমে শতবাৰ ॥"

শুনি হৰ্ষে সুমধুৰ শ্ৰীৰামৰ বাণী ।
কহিলা নিলৰ্জ্জা দুষ্টা কৈকেয়ী পাপিনী ॥
"নৃপতি কুপিত নোহে, নাহি কোনো দুঃখ ।
কুণ্ঠিত কেৱল মাত্ৰ দৰ্শি তব মুখ ॥
আছয় কিঞ্চিৎ ভাব ৰাজাৰ অন্তৰে ।
তোমাৰ ভয়ত কিন্তু প্ৰকাশ নকৰে ॥
প্ৰিয় পুত্ৰ তুমি ৰাম, অপ্ৰিয় তোমাক ।
কহিবে ৰাজৰ মুখে নোলাৱয় বাক ॥
ৰবিকুল ৰবি তুমি, উচিত তোমাৰ ।
পিতৃসত্য পালি তাঙ্ক কৰিবে উদ্ধাৰ ॥
আগে দিয়া বৰ ৰাজা তুষ্ট হুয়া মোত ।
সাধাৰণ প্ৰায় এবে হুইছে তাপিত ॥
যদি তুমি পিতৃসত্য নকৰা লঙ্ঘন ।
কহোঁ তবে সেহি কথা কৰিও শ্ৰৱণ ॥"

উত্তৰিলে এহিৰূপে কেকয় নন্দিনী ।
কহিলা ব্যথিত মনে ৰাম ৰঘুমণি ॥
"অনুচিত তব, দেৱি, ঈদৃশ বচন ।
পাৰোঁ কি পিতাৰ বাক্য কৰিতে লঙ্ঘন ?

পিতাৰ আদেশে, মাতঃ জানিবা নিশ্চিত ।
জ্বলন্ত পাবকে পাৰোঁ হুইবে পতিত ॥
কিম্বা কালকূট কৰি সহৰ্ষে ভক্ষণ ।
পাৰোঁ শেষ কৰিবাক মোৰ ই জীৱন ॥
থাকোক পিতাৰ কথা, তোমাৰ বচনে ।
পাৰোঁ কৰিবাক, দেবি, সব এতিক্ষণে ॥
জানিবা নিশ্চয়ে মোৰ নাহি দুই বাণী ।
পালিবোঁ পিতাৰ আজ্ঞা, কহিও জননি ॥”

সত্যবাদী শ্ৰীৰামৰ ইৰূপ বচনে ।
কহিলা দাৰুণ বাক্য দুষ্টা হৃষ্ট মনে ॥
“দেবাসুৰ যুদ্ধে যৱে অস্ত্ৰত জৰ্জ্জৰ ।
ৰাজাক শুশ্ৰূষা, পুত্ৰ, কৰিলোঁ বিস্তৰ ॥
সেবাত হুইয়া সুস্থ তুষ্ট নৰপতি ।
চাহিলা দিবাক বৰ হৰ্ষ চিত্তে অতি ॥
বিস্ফোটে পীড়িত যৱে, সেবিলোঁ বিস্তৰ
সিহেতুকে নৃপতি যাচিলা অন্য বৰ ॥
সুসময় জানি আজি মাগোঁ দুই বৰ ।
সিকাৰণে নৰপতি চিন্তিত অন্তৰ ॥
একে বৰে ভৰতক চাহোঁ ৰাজাপতি ।
অন্য বৰে মাগোঁ, ৰাম, বনে তব গতি ॥
যদি এহি সত্যে কৰা ৰাজাক উদ্ধাৰ ।
শুনা তবে, ৰঘুমণি, বচন আমাৰ ॥
এৰি ৰাজ্য অভিষেক, ত্যজি ধন জন ।
সুখ পৰিহৰি কৰা অৰণ্যে গমন ॥
জটাজুট চীৰ ধৰি ধিসপ্ত বৎসৰ ।
কৰা বাস মুনি প্ৰায় দণ্ডক ভিতৰ ॥

ভৰত অযোধ্যাধামে হোক নৰপতি ।
কৰোক পালন প্ৰজা নিষ্কণ্টকে অতি ॥
জনকৰ এহি সত্য কৰিয়া পালন ।
সম্প্ৰতি উদ্ধাৰা তাঙ্ক, কৌশল্যা নন্দন ॥”

কুবাক্য মৰণোপম শুনি কৈকেয়ীৰ ।
নহই ব্যথিত কিম্বা অন্তৰ অস্থিৰ ॥
কহিলা সহাস্যে ৰাম দশৰথাত্মজ ।
“নব পঞ্চ বৰ্ষ আমি ৰবোঁ বন মাঝ ॥
ধৰিবোঁ বল্কল জটা এৰি ৰাজ্যধন ।
কৰিবোঁ অকষ্টে বাস দণ্ডকৰ বন ॥
কিন্তু জানিবাক চাহোঁ, যেন পূৰ্ব্বাপৰ ।
কি দোষে জনক আজি নকৰে আদৰ ॥
পুত্ৰ হয় পিতৃভৃত্য ; ভৃত্যে আদেশিবে ।
কি গৌৰৱ জনকৰ অন্তৰে সম্ভৱে ?
পিতা গুৰু পিতা ৰাজা দেৱতা স্বৰূপ ।
যিৰূপ আদেশে পিতা কৰিবোঁ সিৰূপ ॥
ভৰতক দিয়া ৰাজ্য কৰিবে ভূপতি ।
ইটো অতি শুভ বাৰ্ত্তা হোৱে মোৰ প্ৰতি ॥
ভৰত ভাইত মোত নাহিকে অন্তৰ ।
সন্তোষৰ কথা, ভাই হলে ৰাজ্যেশ্বৰ ॥
কিন্তু দুঃখ মোৰ, এহি শুভময় অতি ।
নকহিলে বাৰ্ত্তা মোক স্বয়ং নৰপতি ॥
তীব্ৰগ তুৰগ যোগে গই ৰাজদূতে ।
মাতুল আলয় হন্তে আনোক ভৰতে ॥
অবিচাৰ্য্য পিতৃবাক্যে যাইয়া সত্বৰ ।
ৰহিবোঁ অৰণ্য মাঝে ৰিসপ্ত বৎসৰ ॥”

ধীৰমতি শ্ৰীৰামৰ ইবাক্য শ্ৰৱণে।
কহিলা কৈকেয়ী প্ৰীতি প্ৰফুল্ল নয়নে॥
"যাইবেক দ্ৰুত দূত আনিবে ভৰতে।
সব কাৰ্য্যে শীঘ্ৰ সিদ্ধ হব যথাৱতে॥
নকৰি বিলম্ব কিন্তু যোৱা তুমি বন।
উচিত নেদেখোঁ আৰু তব বিলম্বন॥
পুৰহন্তে বাহিৰ নোহোৱা যতক্ষণ।
নকৰয় স্নান ৰাজা নকৰে ভোজন॥"

বিমাতৃ দাৰুণ বাক্য ব্যথিত অন্তৰ।
হুয়া ৰাম নম্ৰভাৱে কৰিলা উত্তৰ॥
"পিতৃমাতৃ প্ৰিয় কাৰ্য্য আছয় যতেক।
উচিত পুত্ৰৰ পক্ষে কৰিবে ততেক॥
পিতাৰ শুশ্ৰূষা কিম্বা আদেশ পালন।
হোৱয় তনয় পক্ষে ধৰ্ম্ম আচৰণ॥
পিতা নকলেও দেবি, তোমাৰ আদেশে।
কৰিবোঁ অৰণ্যে বাস তপস্বীৰ বেশে॥
ভৰতে পালোক প্ৰজা পুত্ৰৰ সমানে।
পিতাক শুশ্ৰূষা আৰু কৰোক যতনে॥
অতি বৃদ্ধ পিতা মোৰ, তুমিও জননি।
কৰিবা শুশ্ৰূষা, পতি ভক্তি ধৰ্ম্ম মানি॥"
ৰাম বাক্যে মহাৰাজ বিহ্বল অন্তৰে।
বাষ্পপূৰ্ণ নেত্ৰে কান্দিলেক উচ্চৈঃস্বৰে॥

কৰিলা গমন ৰাম অবিকাৰ মনে।
কৌশল্যা আলয়ে, বন্দি পিতাৰ চৰণে॥

ঈশ্বৰ প্ৰকৃত বন্ধু

সুগন্ধে আমোদি যৰে মালতী ফুটয়।
মধুলোভে শত অলি আসিয়া মিলয়॥
সম্পদ সময়ে সেহিৰূপে সৰ্ব্বজনে।
বোলায় বান্ধব তব, লক্ষ্য ৰাখি মনে॥
দেখায় বাহিৰে সবে প্ৰাণাধিক স্নেহ।
তোষিয়া তোমাক মধু বাক্য অহৰহ॥
পড়িবা বিপদে কিন্তু যৰে হুবা দীন।
নাসিবে সিসব দেখি তোমাৰ দুৰ্দ্দিন॥
সৰিলে মালতী যেনে গলে মধু-ধন।
তাৰ পাশে আসি অলি নকৰে গুঞ্জন॥
বৰম্ হুইবে তুষ্ট তোমাৰ পতনে।
কহিবে কুযশ লাগে নানা কুবচনে॥
সম্পদে বন্ধুত্ব, শিশু, সবেও দেখায়।
বিপদৰ কালে কিন্তু সব লোপ পায়॥
মুখৰ বান্ধব সবে কাৰ্য্যত নহয়।
ঈশ্বৰে সে দিয়ে মাত্ৰ সতত আশ্ৰয়॥
তেওঁসে প্ৰকৃত বন্ধু সকলোৰে পিতা।
সম্পদে বিপদে সমে আশ্ৰয় দিওঁতা॥

বসন্ত ঋতু

আগত বসন্ত, অন্ত শীতকাল।
দৰিদ্ৰৰ এবে গুছিল জঞ্জাল॥
সন্ধ্যা প্ৰাতে লোক শীত উৎপীড়নে।
অগ্নিশালে অগ্নি নাজ্বালে যতনে॥

সুশীতল জল হেতু নাহি ভয়।
শীত বস্ত্র প্রয়োজন নাহি হয়॥
শীত পরাক্রমে নকঁপে স্থবির।
জর জর অঙ্গে হুইয়া অস্থির॥

ক্রমে ধরে রবি কিরণ প্রবল।
ধ্বংসি দিনে দিনে শীত ঋতু বল॥
এবে মধুকাল মধুভাব ধরি।
আসি উপস্থিত হর্ষ মন করি॥

বহিছে অনিল দিবস রজনী।
উড়াইছে ধূলা করি মহাধ্বনি॥
হালে জালে বৃক্ষ, নাচে তৃণগণ।
সবে আনন্দিত সহাস্য বদন॥

আসিয়া কোকিল কুহু কুহু স্বরে।
বৃক্ষ ডালে বসি হৰিস অন্তরে॥
মানব শ্রবণ করি আমোদিত।
বসন্তাগমন করিছে ঘোষিত॥

আরু কত পক্ষী নানাগতি ধরি।
হরষিত মনে শূন্যে শূন্যে উরি॥
কতো বৃক্ষে বসি সারি সারি হুয়া।
থাকে সপ্তস্বরা স্বরক নিন্দিয়া॥

করি তরু লতা শুষ্ক পাত পাত।
শোভিছে পুলকে ধরি নব পাত॥
ফুটে বন মাঝে নানা জাতি ফুল।
সুগন্ধে অলির করি মনাকুল॥

যেন বনদেৱী কষ্টে কৰি গত ।
গ্ৰীষ্ম বৰ্ষা শীত আদি ঋতু যত ॥
এবে মধুকালে বৰ্ষৰ অন্তত ।
ধৰে নব শোভা মনৰ হৰ্ষত ॥
বসন্ত মিলনে সবে আনন্দিত ।
তৰু তৃণ লতা সি সবো সজ্জিত ॥
মাত্ৰ নাহি সুখ বিৰহীৰ মনে ।
প্ৰিয়জন হেতু কান্দে তাৰ প্ৰাণে ॥

পিক কুহুস্বৰ বসন্ত সমীৰ ।
বিষ সম কৰে অন্তৰ অস্থিৰ ॥
অধোমুখে সিটো বসি এক ঠাই ।
টোকে নেত্ৰবাৰি হায় হায় হায় ॥

নীতি কথা

(১)

বিষ হন্তে কৰে যিটো অমৃত গ্ৰহণ ।
আদৰে কুস্থান হন্তে তোলয় কাঞ্চন ॥
নীচ জন হন্তেও সুবিদ্যা শিক্ষা কৰে ।
সিজনক জ্ঞানী বুলি জানিবা অন্তৰে ॥

(২)

শিমলুৰ ফুল অতি দেখোঁতে সুন্দৰ ।
গন্ধাভাৱে নাই কিন্তু সিটোৰ আদৰ ॥
সিৰূপ নিৰ্গুণ লোক নাহি পাৱে মান ॥
যদিও দেখাত অতি হোৱে ৰূপবান ॥

(৩)

যত দ্ৰব্য জক মক কৰে পৃথিৱীত ।
সবেও নহয় বস্তু জানিবা নিশ্চিত ॥
সেহিৰূপ সাৰযুক্ত নোহে কদাচন ।
বাহ্য আড়ম্বৰী যত আছে নৰগণ ॥

(৪)

প্ৰদীপে থাকিলে তেল নিয়মিত জ্বলে ।
অধিক জ্বলয় কিন্তু নিৰ্ব্বাণৰ কালে ॥
সিৰূপ সম্পদে লোক থাকি নিয়মিত ।
পতনৰ অগ্ৰে দম্ভ কৰয় অধিক ॥

(৫)

দুৰ্ব্বল প্ৰজাৰ বল নৃপতি কেৱল ।
শিশুৰ হোৱয় মাত্ৰ ৰোদনেসে বল ॥
ৰমণীৰ স্বামী বল, মৌনই মূৰ্খৰ ।
উচ্চস্বৰ বল বলহীন কুকুৰৰ ॥

(৬)

খল হোৱে দুষ্ট জন, বিখ্যাত ভুবনে ।
বিষাক্ত ফণীও দুষ্ট কয় সৰ্ব্বজনে ॥
ফণী থাকি দুষ্টতৰ হোৱে কিন্তু খল ।
মুখত মধুৰ ভাণ্ড অন্তৰে গৰল ॥

(৭)

অল্প বৰষুণে ধূলি মাৰ নাযায় ।
অলপ জলত তৃষ্ণা দূৰ নহয় ॥
অল্প বিদ্যা নৰমন নকৰে মাৰ্জ্জিত ।
ৰথাম্ ভীষণৰূপে কৰয় গৰ্জ্জিত ॥

বন প্ৰস্থানৰ সময়ত পিতাৰ বিদায় লবলৈ ৰামৰ গমন

যতেক দৰিদ্ৰ প্ৰজা ভিক্ষুক ব্ৰাহ্মণ।
সকলোকে মুক্তহস্তে দিয়া বহুধন ॥
পিতাক দৰ্শিবে হেতু শ্ৰীৰাম লক্ষ্মণ।
সীতাক লইয়া সঙ্গে কৰিলা গমন ॥
শ্ৰীৰাম লক্ষ্মণ সীতা পদব্ৰজে যায়।
তাক দেখি প্ৰজাগণ কৰে হায় হায় ॥
শোক প্ৰপীড়িত হুয়া সুদুঃখিত মনে।
কহিলা বিবিধ বাক্য যত প্ৰজাগণে ॥
"যি জনৰ গমনত ৰথ, গজ, হয়,
অসংখ্য পদাতি, সেনা, অনুগামী হয়।
সেহি ৰাজপুত্ৰ আজি যায় পদব্ৰজে।
সঙ্গে কৰি লক্ষ্মীৰূপা জানকী, অনুজে ॥
শৈশব কালৰ পৰা যি ৰাজ তনয়।
সুখভোগে সুবৰ্দ্ধিত, দুঃখ নজানয় ॥
পিতৃবাক্য হেতু আজি সিৰাজ নন্দনে।
ধৰ্ম্মৰ গৌৰবে যায় ৰাজ্য এড়ি বনে ॥
সূৰ্য্যেও নাপাইছিলে যাৰ দৰশন।
সিহেন সীতাক আজি দেখে সৰ্ব্বজন ॥
জিনে যাৰ প্ৰফুল্লিত বদন-কমল।
অলিগণ মনমুগ্ধকাৰী শতদল ॥
সুতপ্ত সুবৰ্ণ জিনে যাহাৰ বৰণে।
নয়ন যুগল জিনে কুৰঙ্গ লোচনে ॥
সিহেন হেমাঙ্গী সীতা বনবাসে যায়।
পাষাণ অন্তৰে কাৰ সহে হায় হায় ॥

ৰাজাক ধৰিছে আজি ভীষণ পিশাচে।
নহলে কি প্ৰিয় পুত্ৰ দিয়ে বনবাসে॥
নিৰ্গুণ মূৰ্খ যদি হোৱেও তনয়।
তথাপি কোনে নো তাক ত্যজিবে পাৰয়?
কিন্তু যাৰ সাধুকৰ্ম্মে বশ ত্ৰিভুবন।
কি কথা আছয় তাক ত্যজিব কাৰণ?
দয়া শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন অহিংসা সদ্ভাব
দম* শম† গুণ ছয় ধৰয় ৰাঘৱ॥
গ্ৰীষ্মে শুকাইলে জল যেন জলচৰ।
ৰামৰ দুঃখত প্ৰজা দুঃখিত অন্তৰ॥
মূলৰূপ ধৰ্ম্মসাৰ কৌশল্যা নন্দন।
শাখাপুষ্প ফল পত্ৰ যত প্ৰজাগণ॥
বৃক্ষ মূলে আঘাতিলে যেন পত্ৰ ফুল।
সিৰূপে ৰামৰ দুঃখে প্ৰজাও আকুল॥
দৃঢ় ভ্ৰাতৃস্নেহে ধীৰ সুমিত্ৰা নন্দন।
ধন জন গৃহ এড়ি যায় আজি বন॥
জন শূন্য হোক আজি অযোধ্যা নগৰ।
সব প্ৰজা ৰাম সঙ্গে যাবোঁ এড়ি ঘৰ॥
অযোধ্যা অৰণ্য হোক, মনুষ্য ভৱনে।
কৰোক আসিয়া বাস বন জন্তুগণে॥
শিয়াল ভালুক বাঘে কৰোক চীৎকাৰে।
ধৰোক অযোধ্যা পুৰ ভীষণ আকাৰ॥
বন জন্তু প্ৰজা কৰি কৈকেয়ী পাপিনী।
কৰোক ভৰত সহ ৰাজ্য, ধন্যা মানি॥"

*দম = ইন্দ্ৰিয় নিগ্ৰহ, অৰ্থাৎ কুকৰ্ম্মৰ পৰা নিবৃত্তি।
†শম = অন্তঃকৰণৰ স্থিৰতা।

শুনি এইৰূপ প্ৰজাগণৰ বচন ।
সুহৃষ্ট কিঞ্চিত মাত্ৰ বিচলিত মন ॥
কৰিলা গমন শীঘ্ৰে ভৱনে ৰাজাৰ ।
মাতঙ্গ বিক্ৰম ৰাম কৌশল্যা কুমাৰ ॥

প্ৰাগ্ দ্বাৰে আসোঁতে এইৰূপে তিনিজনে ।
বিলাপি আছিলা নৃপ শোকাকুল মনে ॥
"অনাৰ্য্যে অমিত্ৰে দুষ্টে কৈকেয়ি পাপিণী ।
কেকয় ৰাজাৰ গৃহে জন্মিলি সৰ্পিণী ॥
ৰাম বনবাসে আৰু আমাৰ মৰণে ।
অভীষ্ট পূৰণ আজি তোৰ এত দিনে ॥
তোক ভৰতক আৰু আপোন জীৱন ।
ত্যজিবোঁ, বিধবা হুয়া ভোগ্, ৰাজ্যধন ॥
ৰাম অবিহনে মোৰ প্ৰাণ নাথাকয় ।
নোহোঁ তোৰ বশ পুনঃ জানিবি নিশ্চয় ॥
কৰি কুমন্ত্ৰণা, মূৰ্খে, কোন দুষ্টজন ।
দিলে পৰামৰ্শ, মোৰ বধিবে জীৱন ?
পাপিণী কৈকেয়ী কই পৰামৰ্শ, কাৰ ।
চাহ ৰামে বনবাস, পুত্ৰে ৰাজ্যভাৰ ?
প্ৰজা প্ৰিয় জ্যেষ্ঠ পুত্ৰ ৰাম বিদ্যমানে ।
কনিষ্ঠ ভৰতে তোৰ মতি ৰাজ্য দানে ॥
ধিক্ নাৰীকুলে, শতধিক বিশেষতঃ ।
সেহি স্ত্ৰীক, যিটো অকৃতজ্ঞা তোৰ মত ॥
শুদ্ধভাব ৰাম মোৰ সৰল হৃদয় ।
স্ত্ৰৈণ্য মোক দেৱৰূপ ভকতি কৰয় ॥
ইহেন প্ৰাণৰ পুত্ৰ ৰামক ত্যজিলোঁ ।
নাৰীবাক্যে, সূৰ্য্যবংশে দুৰ্নাম আনিলোঁ ॥

কি কৰে জগত মোক অধম দুৰ্জ্জনে।
কিয় দেহে ৰয় প্ৰাণ, ধিক এজীৱনে॥”
বাতুলৰ প্ৰায় ৰাজা অজৰ নন্দনে।
বিলাপোঁতে এহিৰূপে শোকাকুল মনে॥
ৰাম আগমন বাৰ্ত্তা সুমন্ত্ৰে কহিলা।
“প্ৰবেশ কৰোৱা গৃহে” নৃপ উত্তৰিলা॥
তীব্ৰশোকে পুনঃ ৰাজা মোহাবিষ্ট হয়া।
পড়িলা ভূতলে ক্ষণে আসন এড়িয়া॥

বিদ্বান্ লোক

মুকুতাৰ মালা যেন ৰমণী কণ্ঠত।
ততোধিক শোভে বিদ্যা মনুষ্য দেহত॥
বহু মূৰ্খ নোহে এক বিদ্বান্ সমান।
যেন চন্দ্ৰ সম নোহে বহু তাৰাগণ॥
বকৰ মাজত হংস যেনে শোভাকৰ।
মূৰ্খৰ সভাতো তেনে বিদ্যাবান নৰ॥
ৰাজাও নহয় কদা বিদ্বান্ সমান।
স্বদেশে পূজিত ৰাজা, সৰ্ব্বত্ৰ বিদ্বান্॥
সূৰ্য্যেও কৰয় আলো কেৱল বাহিৰে।
বিদ্যা কিন্তু কৰে আলো মনুষ্য অন্তৰে॥

ব্যাঘ্ৰ আৰু মনুষ্য

ব্যাঘ্ৰ অতি দুৰাশয়, বিড়াল আকাৰ।
সদা হিংসা ভাব জ্বলে অন্তৰত তাৰ॥
মৰাল গমন ধৰে মৃণাল কঙ্কালি।
তোহাৰ মস্তক আৰু নয়ন বিজুলী॥

সুৰঞ্জিত দেহ তাৰ বিবিধ বৰণে।
কৰুণাৰ লেশ মাত্র নাহি কিন্তু মনে॥
মৃগ মৃগী যত জন্তু মহিষ গোগণ।
নৰ আদি কৰি প্ৰাণী কৰয় ভক্ষণ॥
বিকট দশন তাৰ; তৃষিত ৰসনা।
ৰক্তপানে; কোনো জীৱে নকৰে কৰুণা॥
যদিও দোষয় তাক সবে, কিন্তু মনে।
ভাবি চালে, তাত থাকি দুষ্ট নৰগণে॥
সহিব নোৱাৰি ক্ষুদ্ৰা শাৰ্দ্দুলে ভক্ষণ।
শত শত প্ৰাণী মাঝে কৰে এক জন॥
কিন্তু দেখা নৰে নৰে সদাই হিংসয়।
যিটো হিংসা পাপ বুলি সল্লোকে ঘৃণয়॥
কিৰূপে কৰিবোঁ নষ্ট আনৰ সম্পত্তি।
এহি ভাব নৰমনে জাগি থাকে অতি॥
যিটো নৰ শ্ৰেষ্ঠ বুলি বিখ্যাত ভুবনে।
সেহি নৰে বধে নৰ ধনৰ কাৰণে॥
ভাবিলে ইৰূপে মনে লোক আছে কত।
ব্যাঘ্ৰ থাকি সুচতুৰ হিংসাৰ কাৰ্য্যত॥
নৰ হস্তে যদি ব্যাঘ্ৰ শিখে হুবে চোৰ।
শতবৰ্ষ শিখিলেও নপাৰিবে ওৰ॥
ব্যাঘ্ৰ বধে দুই এক যিটো তাৰ ভক্ষ।
নৰে কিন্তু শত প্ৰাণী হলেও অভক্ষ॥

গৃহ পক্ষীৰ প্ৰতি বন পক্ষীৰ উক্তি

মনোৰম ৰঙ্গে
ৰঞ্জিত পিঞ্জৰে
সুখ ভাবি, গৃহ-পক্ষি, কৰা তুমি বাস
ৰৌপ্য প্ৰায় পাত্ৰে
তোমাৰ ভোজন,
কিন্তু ভাবি দেখা, পক্ষি, তুমি পৰ দাস ॥৳

আমি বন দ্বিজ ;
মন-সৰসিজ
সদা প্ৰিয় স্বাধীনতা-মিহিৰ মিলনে,
যেন শতদল
মৃণাল আসনে
প্ৰফুল্লিত থাকে সুখে ভানুৰ কিৰণে ॥

অধীন বিহগ ।
গহন বিপিনে
শোভে যথা বনদেবী শ্যামল বৰণে ।
বিটপি কোটৰে,
সুধীৰ সমীৰে,
কৰোঁ হেৰা বাস আমি স্বাধীন জীৱনে ॥

সদা এক দৃশ্য
তোমাৰ বিহগ !
সেহি গৃহ সেহি পাত্ৰ সেহিসে আসন ।
নাহি নব দৃশ্য
মানস ৰঞ্জন
কিমতে তৃপিতি মানে যুগল লোচন ?

মুক্ত পাক্ষে উড়ি
নগৰে ভূধৰে
নভঃস্থলে ধৰাতলে সৰোবৰে বনে।
মহাসুখে আমি
তৃপ্তি-সুধা দানে
নয়ন চকোৰে মোৰ সন্তোষোঁ৷ সঘনে॥

যদিহে বিহগ!
ভাবিছাহা মনে
সুন্দৰ পিঞ্জৰে অতি তোমাৰ নিবাস।
ভাবিছা পৰান্ন
সুখাদ্য ভোজন,
তেন্তে তব জীৱনে ধিক্‌ৰে পৰদাস!

শুনা কিন্তু আমি,
ভাবিবোঁ৷ সুমিষ্ট
কটু তিক্ত বন ফল, অমীয় সমান।
তৰুৰ কোটৰ
সুবৰ্ণ মন্দিৰ
ভাবিলোঁ, থাকিলে মোৰ স্বাধীন জীৱন

কাউৰ ও শিয়াল

চতুৰ শৃগাল এক ভ্ৰমন্তে দেখিলা
আম্ৰ বৃক্ষ ডালে বসি আহ্লাদে কাউৰ
চঞ্চুত ধৰিয়া মাংস; ভৈল তাৰ লোভ
মাংস হেতু, লোভী তাক কহিলা সম্বোধি।

"কিবা অপৰূপ, ৰূপ হে বায়সপতি !
তোমাৰ ; বসিয়া তুমি আম্রবৃক্ষ ডালে
শোভিছাহা, যেন হায় নন্দৰ নন্দন
গোপীগণ মনোহাৰী, কদম্বৰ বৃক্ষে।
অতি সমুজ্জ্বল তব নয়ন যুগল,
ৰূলমলে যেন মণি ফণীৰ ফণাত ;
পুচ্ছ গুচ্ছ চূড়া যেন শ্ৰীকৃষ্ণ মস্তকে।
সুশ্ৰাব্য তোমাৰ গীত মানস ৰঞ্জন
শুনিবাক ইচ্ছা মোৰ। প্ৰাৰ্থিলোঁ আমি,
বৰষিয়া সুধা কৰ্ণে মোহি প্ৰাণমন,
গোৱা এক গীত, পক্ষি গোৱা মৃদুস্বৰে,
গাইলা যিমতে হায় যমুনা বিপিনে
কৃষ্ণৰ অধৰে বংশী, মুগ্ধি গোপীমন ;
কিম্বা যথাগাৱে হৰ্ষে বসন্তৰ কালে,
—যবে বৃক্ষলতা ধৰি নব পত্ৰ ফুল
শোভয় দুলিয়া ধীৰে সমীৰণ ক্ৰোড়ে
হাসি হাসি, শুষ্ক বৃক্ষো মুঞ্জেৰে, গুঞ্জৰে
ভ্ৰমৰ—, সুৰঞ্জি পিক কুহু কুহু স্বৰে।"

শুনি তাৰ বাক্য কাক গৰ্ব্বে স্ফীত হয়া
ধ্বনিলেক কা কা ধ্বনি ; পড়িল খসিয়া
ঠোঁট হন্তে মাংস খণ্ড, পূৰিল অভীষ্ট
শৃগালৰ ; মাংস তুষ্ট ভক্ষিলে আনন্দে।

এহিৰূপে দুষ্ট নৰো সুমৃদু বচনে
প্ৰশংসি, আনক বঞ্চি স্ববাঞ্ছা পূৰাৱে।
এতেকে বিশ্বাস, শিশু, নোহয় উচিত
খল জন প্ৰতি, কিবা যোৰ ছল পাতি
—বুজিবাক বাক তব নুহুৱে শকতি—
নিজ বাঞ্ছা পূৰ্ণ তুষ্ট কৰিবে সহৰ্ষে।

ঈশ্বৰব বিৰহে দুঃখ প্ৰকাশ

তমঃ হৰ ভানু প্ৰভাতিছে নিশি,
কিৰণে তিমিৰ দূৰিত কৰে।
কিয় কিন্তু মোৰ মানস তমস
প্ৰাণেশ তপন নহৰে কৰে ?
সূৰ্য্য কিৰণে পঙ্কজ ফুটিছে
হাসি হাসি মুখখানী সৰে ৰে।
চিত্ত সৰোজিনী, কিয় তৱে মোৰ
মলিন বদনা হায় হায় ৰে ?
এহি সুধাকাৰ কৰ-সুধা দানে
চকোৰ বিহগে নচাইছে ৰে।
মোৰ সুধাকৰ, তৱে কি কাৰণে
ননচায় মোৰ মন চকোৰে ?
চাতকী তৃষিতা জানিয়া নীৰদ
গগনে উঠি নীৰ দান কৰে।
চিত্ত চাতকিনী, চিৰ পিপাসিতা ;
কিয় মোৰ মেঘে দয়া নধৰে ?
নাচিছে কলাপী, জলদ দৰ্শনে
অপাৰ আনন্দ তাৰ অন্তৰে।
প্ৰাণ প্ৰিয়তম মন অদৰ্শনে
কান্দে ঘন মম মন ময়ূৰে ॥
দুঃখ পাছে সুখ, বিৰহান্তে যোগ,
আছয় সবাৰে এহি সংসাৰে।
কিন্তু চিৰ দুঃখ এহি অভাগাৰ
দীনবন্ধু দীনে নচাহয় ৰে ॥

যম*

(১)

কোন্ গুণে ধৰা, যম, নাম ধৰ্ম্মৰাজ ?
শাসনৰ ভয়ে যাৰ,
জীৱ মাত্ৰে হাহাকাৰ
অৰাজক কৰা হোৱে যাৰ মুখ্য কাজ ॥

(২)

প্ৰবল প্ৰতাপ নৃপ যত সমুদায়।
নানা দেশ জয় কৰি,
চক্ৰবৰ্ত্তী নাম ধৰি,
লক্ষ্মীক কৰিলে বন্দী আনি নিজালয় ॥

(৩)

মহাবল পৰাক্ৰম চূৰ্ণ ইসবাৰ।
তোমাৰ ক্ৰোধত পড়ি,
ক্ষণকালে গল মৰি,
ইতিহাসে দিয়ে সাক্ষী এনে ঘটনাৰ ॥

(৪)

মুখে মাত্ৰ বোলে সব "অসাৰ সংসাৰ" ॥
পাৰ্থিৱ সুখত ৰত,
নৰ নাৰী আছে যত,
চিৰস্থায়ী ভাৱে পালে পুত্ৰ পৰিবাৰ ॥

---

* এই কবিতাটিৰ নিমিত্তে আমি লেখকৰ ওচৰত বাধ্য আছোঁ। ইয়াৰ কোনো কোনো ঠাইত আমি অলপ্, পৰিবৰ্ত্তন কৰিছোঁ, সেই দোষ তেওঁ মাৰ্জনা কৰিব।

(৫)

পিতৃ মাতৃ ভাই বন্ধু পড়িলে বিপদে।
প্ৰাণ পণে চিন্তে হিত,
সংসাৰৰ এই ৰীত,
মায়া মোহে মুগ্ধ জীৱ আছে পদে পদে॥

(৬

তথাপি উদাস চিত,—তুমি মূল তাৰ—।
জগত নিবাসী প্ৰাণী,
মৃত্যু অনিবাৰ্য্য জানি,
মনক প্ৰবোধি বোলে "অসাৰ সংসাৰ"॥

(৭)

তোমাৰ আজ্ঞাক ধৰি "কাল" ও "বিকাল"।
ভ্ৰমি ফুৰে দিবা ৰাত্ৰি,
হৰে কাৰো পুত্ৰ নাতি,
নকৰে বিচাৰ একো ভাল বা অভাল॥

(৮)

আক্ষেপত উক্তি কৰে শোকাতুৰ জনে।
'কালে' যথাকালে মাৰে,
'বিকালে' অকালে হৰে,
এহিৰূপে নানামতে ভাবে মনে মনে॥

(৯)

প্ৰাণপতি পৰকালে ক'ৰিলে গমন।
বিধবাৰ পৰিতাপে,
গছপাত ঘনে কাঁপে,
সংসাৰ সমুদ্ৰে তাৰ জীয়ন্তে মৰণ॥

(১০)

পুত্র হেতু জননীএ কত সহে ক্লেশ।
প্ৰাণাধিক প্ৰিয়তম,
যাৰ নাই অনুপম,
হেন বস্তুহাৰা হলে যাতনা অশেষ ॥

(১১)

কৰ্ণ পাতি শুনা যম ৰাজচূড়ামণি।
লক্ষ প্ৰাণী অনুপলে,
তোমাৰ ভৱনে চলে,
দিবা ৰাত্ৰি শুনা যায় ক্ৰন্দনৰ ধ্বনি ॥

(১২)

তোমাৰ ৰাজ্যৰ কোনে দিব পাৰে সীমা।
সূৰ্য্য আলো যাৱে যথা,
তোমাৰ ৰাজত্ব তথা,
নিৰ্ব্বিবাদে চলি থাকে তোমাৰ মহিমা ॥

(১৩)

জানিলোঁ তোমাক কিয় বোলে ধৰ্ম্মৰাজ।
ৰূপ গুণ ধন মান,
সুখী দুঃখী সম জ্ঞান
কৰি, ধাৰ্ম্মিকৰ কৰা যথোচিত কাজ ॥

(১৪)

যি বিধি কৰিলা তুমি অখণ্ড্য সদাই।
কাকুতি মিনতি কৰি,
তযু চৰণত ধৰি ;
অৰ্থদানে কোনে প্ৰাৰ মুক্তিৰ উপায় ?

বিজ্ঞাপন

এই 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী' পুথী খানী আজি পাঠকসকলৰ হাতত অৰ্পণ কৰিলোঁ। ইযাৰ এনে কোনো গুণ নাই যে ই সিবিলাকৰ মনোৰঞ্জনীয় হব পাৰে; যদি তথাপি সিবিলাকে ইয়াক আদৰ কৰি হাতত লয সেইটী কেৱল সিবিলাকৰ উদাৰতা গুণ মাথোন।

এই পুথী খানী লেখা বাবে নগাঁওৰ টেক্‌স্‌ট্‌ বুক কমিটিয়ে আমাক ১০০৲ টকা পুৰস্কাৰ দিবলৈ লেখিছে।

শ্ৰীভোলানাথ দাস

অৱথা সাহসে,—পাই দূৰাশা আশ্বাস—,
দুৰ্ব্বল চিন্তাৰ বলে, "চিন্তা-তৰঙ্গিণী"
ৰচিলোঁ; সোণাৰি যেন কৰি ধন আশ,
ৰচে স্বৰ্ণ প্ৰায় কৰি পিত্তলৰ মণি।
প্ৰকাশিয়া তাক জন সাধাৰণ মাজে,
অৰপিলোঁ আজি হায় লৌহময় হাৰ
অসমীয়া ভাষা কণ্ঠে;—ৰূপহৰ সাজে
কুৰূপিলোঁ দেহ যেন কোমলা বালাৰ।
লৌহময় অলঙ্কাৰ পৰিধান থাকি,
ভূষণবিহীনাবস্থা বুলি শ্ৰেষ্ঠতৰ
কহে সবে; আমিও দেখিছোঁ মনে ভাবি
বালিকা প্ৰকৃত ৰূপ অতি মনোহৰ,
তুচ্ছে কুভূষণাবৃত সৌন্দৰ্য্য-সমল
অন্তৰে তথাপি,—জানি, পাই দুনয়ন—,
কলুষিবে এক যেন অমল কমল
কিয় হল ইচ্ছা হায় নাজানো কাৰণ।
কিন্তু পুনঃ ভাবি দেখোঁ, ধনী পুত্ৰগণ,
যাহাৰ আগাৰ পূৰ্ণ অসংখ্য হীৰকে,
গাঁথিয়া উজ্জ্বল হাৰ অতি সুচিকণ
দোলায় জননী কণ্ঠে মনৰ আনন্দে—,
দুঃখী পুত্ৰ যদি, যাৰ ঐশ্বৰ্য্যে অভাব,
নানা স্থান হস্তে পুষ্প কৰি আহৰণ
গাঁথিয়া কুসুম মালা, কৰি ভক্তি ভাব,
দুঃখিনী জননী কণ্ঠে কৰে সংযোজন,
আছে কিবা দোষ তাত? দৰিদ্ৰ পুত্ৰৰ
সামান্য কুসুম মালা,—সামান্য ভূষণ—,

মাতৃ কণ্ঠে দিলে কিবা আছয় জগৰ ?
নকৰে কি মাতৃ তাক শৰীৰে বহন ?
নহবোঁ নিৰাশা ; জল আশালতা মূলে
কৰিবোঁ সেচন ; মালা "চিন্তা-তৰঙ্গিণী",
—নহলেও প্ৰিয় সিটো সভ্য বিজ্ঞ কুলে-
অৱশ্য ধৰিব হৰ্ষে স্ববক্ষে জননী।

অকাৰণ কুযশ ৰটনা

কৰিয়া প্ৰশাখা শাখা, দুষ্টগণে নানা কথা,
ধৰ্ম্মসাক্ষী কৰি কয় কৰাবে প্ৰত্যয়।
কেহোঁ পুত্ৰ শিৰে ধৰি কহয় শপথ কৰি,
মিছা কথা হেতু তাৰ নকঁপে হৃদয়॥
নানাবিধ অনুযোগ, দিয়ে যত দুষ্টলোক,
অৰ্থ হানি মান হানি কৰয় সম্ভৱ।
কিন্তু ইসবাৰ মন, নাভাবে কি কদাচন,
কি হুইবে গতি যৱে যাবে লোকান্তৰ ?
লোকৰ কুযশ ৰটে, শত্ৰুগণে নানামতে,
কেহোঁ ৰটে স্বাৰ্থ ৰাখি কেহোঁ অকাৰণ।
সি সবৰ বাক্যে মন, কিয় দিয়ে আন জন,
বিচাৰ নকৰি তাৰ হেতু কদাচন ?
যদি কোনো জনে কয়, পশ্চিমে ৰবিৰোদয়,
হেনও আছয় মূৰ্খ সিকথা বিশ্বাসে।
ইমত সংসাৰে হায়, আছে আৰু কিনোপায়,
নিৰ্দ্দোষী জনাও দোষী, কুযশত ভাসে॥
ৰটোক কুযশ সৰে, হৰ্ষ চিত্তে উচ্চস্বৰে
ডাকোক কুকুৰ যেনে ভেউ ভেউ স্বৰে।

দোষ যদি থাকে গাত্রে, অলীক বা যদি হয়ে,
জানে কর্ত্তা জানে কর্ম্ম জানয় ঈশ্বৰে ॥
তৰে মাত্র এক কথা, অন্তৰে দিয়য় ব্যথা,
শত্রুগণে হাঁসে ৰঙ্গে হুয়া হর্ষমতি ।
হাঁসোক হাঁসিলে যদি, হুয়া সবে অবিবেকী,
ওলাইবে সিসবৰ দন্ত ছুইপাতি ॥

শব দর্শন

দিছিলে যাহাক বিধি মনোহৰ ৰূপ ।
দেখা তাৰ কালে আজি,
হৰিয়াছে ৰূপ ৰাজি,
পড়িয়াছে মৃত দেহ হুইয়া কুৰূপ ॥

সুচিক্কণ কেশ গুচ্ছ নোশোভয় শিৰে ।
নাহি মুক্তা প্রায় দন্ত,
ক্রমে ক্রমে সব অন্ত,
নাহি নেত্র নাহি কর্ণ সুমাংস শৰীৰে ॥

আছে অস্থিমাত্র সাৰ শায়িত ভূতলে ।
ক্রমে হুব সিও শেষ,
না থাকিবে অৱশেষ,
বিচিত্র জগত গতি, কি নকৰে কালে ?

কালে কোনো জননীৰ প্রিয় পুত্র অতি
আছিলেক এহি জন,
লভি তাৰ স্নেহাসন ;
কিম্বা কোনো ৰমণীৰ ছিলা প্রাণ-পতি ॥

অথবা আছিলা কোনো ভাগ্যধৰ জন ।
ৰাজ সুখে সুবৰ্দ্ধিত,
গজদন্ত বিনিৰ্ম্মিত
শয়নে শয়ন ছিলে, সদা হৰ্ষ মন ॥

কতবা আছিল ইচ্ছা কত বাঞ্ছা মনে,
"হুইবোঁ প্ৰধান লোক,
মানিবেক সবে মোক,
যশস্বী বিখ্যাত নৰ হুইবোঁ ভুবনে ॥"

হায় হায় এবে কিন্তু সব পৰিহৰি
ত্যজিয়া পাৰ্থিব ভোগ,
প্ৰিয় জনে দিয়া শোক,
চলিলা অনন্তধামে সবাকো পাসৰি ॥

শৰীৰ পিঞ্জৰ মাত্ৰ আছয় পড়িয়া ।
পূৰ্ব্বৰ বান্ধব বুলি,
কিম্বা প্ৰিয় পতি বুলি,
কিম্বা পুত্ৰ ভাবি, কেৰে নাচায় ফিৰিয়া ;

পাঠক ! শ্মশানে পড়ি এহি মৃতজন ।
দিয়ে উপদেশ এহি,
"শুনিওক সৰ্ব্ব দেহি !
অসাৰ সংসাৰ ; সাৰ ঈশ্বৰ শৰণ ॥"

জৰাসন্ধ বধ

হুগোট কেশৰী যেন ৰক্তাক্ত লোচনে,
কৰি নখ দন্তাঘাত, গৰজি গভীৰ,
যুঝে ক্ৰোধভৰে অতি ; যুঝিলা সিমতে
ভীমসেন জৰাসন্ধ বলে মহাবলী
চিৰ শত্ৰুৰূপে ; কৰি ভীষণ গৰ্জ্জন
কঁপাইলা শূন্যস্থল, কঁপিল মেদিনী।
আঘাতিলা গদা উভে মাতঙ্গ বিক্ৰমে
পৰস্পৰ দেহে ; ধৰা লড়িলা সঘনে
দু-হানো-চৰণ ভৰে, ভূমিকম্পে যথা।
নিক্ষেপিলা শেষে ভীম ভীম-পৰাক্ৰমে
ভূতলে অৰিক তাৰ। পদে এক পদ
চাপি, আন পদ দৃঢ়ে ধৰি দুই কৰে
ছিঁড়িলা দুখণ্ড কৰি যেন বংশ গোট।
উড়িল পৰাণ বায়ু দেহ হন্তে তাৰ ;
যেন কোনো বন্য পক্ষী, থাকি অল্প দিন
ইচ্ছা বিপৰীতে বদ্ধ মানব আলয়ে,
ভাগিলে পিঞ্জৰ দৈবে লভিলে মুকুতি
তুচ্ছ ভাবি সুখ ভোগ মনুষ্য আলয়ে,
উভয় উল্লাসে চিৰ বাঞ্ছিত কাননে।

যবনে আসাম আক্ৰমণ কৰাৰ সময়ত কোনো এক বীৰ পুৰুষৰ উক্তি

ধৰা ৰণ সাজ, এড়া আন কাজ
ধৰা তৰোৱাল তীক্ষ্ণ অস্ত্ৰগণ।
শিৰ জুমলা সসৈন্যে, আহিল আসামে ;
ব্ৰহ্মপুত্ৰ নদে উজালে যবন॥

সিন্ধু পাৰ হুই ক্ৰমে অতিক্ৰমি
ৰাজ্য ৰাজধানী নদ নদী যত।
বিজয় পতাকা, উড়ালে আকাশে,
সমস্ত ভাৰত কৰিলে নত॥
এবে বঙ্গ দেশ, —আসাম ভগিনী—
বলে অৱহেলি আহিছে আসামে।
এক কোণ হন্তে, আসে আন কোণে,
অতুল সাহসে অতুল বিক্ৰমে॥
শুনা বীৰগণ, কৰি দৃঢ় চিত,
ধৰা বীৰ দৰ্পে যত অস্ত্ৰগণ।
উলঙ্গ অসিত, চমকোক ৰবি,
তবধ মানোক যতেক যবন॥
আসামৰ সেনা, হোক একত্ৰিত,
শত শিঙ্গা ধৰি বজোৱা সঘনে।
জয় জয় ধ্বনি, "জয়াসামৰাজ"
পশোক অদূৰে যবন শ্ৰৱণে॥
দেখা দেখা সবে, যবনৰ সেনা,
হ'ল সাৰি সাৰি সেনানী আদেশে।
মুহূৰ্ত্তেক পাছে, যবনাস্ত্ৰগণ,
পঙ্গপাল ৰূপে উড়িবে আকাশে॥
শুনা বীৰগণ, সসজ্জিত হোৱা
ৰণে শত্ৰুগণে পৃষ্ঠ নেদেখাবা।
স্মৰিয়া "কামাখ্যা", ভুবন ঈশ্বৰী,
কেশৰী বিক্ৰমে শত্ৰুমুখে যাবা॥
আসাম গৌৰব, আজি সংস্থাপিত
তোমাসাৰ স্কন্ধে জানিবা নিশ্চয়।
স্বাধীনতা কিম্বা পৰ পদ সেৱা
তোমাসাৰ অস্ত্ৰে হুইব নিশ্চয়॥

যদি ৰণে ভঙ্গ, কাপুৰুষ হেন,
দিয়া আজি সব যবনাস্ত্ৰ বলে।
গৌৰবৰ ৰবি, দিনমণি সহ
চিৰদিন হেতু যাবে অস্তাচলে॥
প্ৰভাতিলে ৰাতি, পুনঃ দিনমণি,
দিবে আসি দেখা হাঁসি পূৰ্ব্বকোণে।
কিন্তু আসামৰ গৌৰৱ তপন
মুহুৰে উদয় পুনঃ তাৰ সনে॥
পিতৃ পিতামহ বিক্ৰমে ৰক্ষিত
স্বাধীনতা সূৰ্য্য যদি আজি যায়।
আগত ৰজনী সহ, অধীনতা
অন্ধকাৰে দেশ কৰিবে বিলায়॥
দেশ মাত্ৰ জয় কৰিয়া যবন
হইবেক ক্ষান্ত, নাভাবিবা মনে।
পুত্ৰ পৰিবাৰ সবাৰো ৰক্তত
বঞ্জিবেক অস্ত্ৰ দুৰাত্মা যবনে॥
ধৰা বীৰগণ দৃঢ় মুষ্টি কৰি
ৰণ অস্ত্ৰ যত ; কৰিও হুঙ্কাৰ।
দেহে তেজ স্ৰোত লভোক উষ্ণতা
নাচোক ধমনি প্ৰত্যেক সেনাৰ॥
পৰাস্তি যবন, কামাখ্যা কৃপায়
কৰিবোঁ সবাক বন্দী কাৰাগাৰে।
নীলাচলে নিয়া, দেবীৰ চৰণে
দিবো বলিদান হৰ্ষ সহকাৰে॥

কৌশল্যাৰ ওচৰত ৰামৰ বিদায়

কৌশল্যা মন্দিৰে পাছে কৰিলা প্ৰবেশ
বীৰশ্ৰেষ্ঠ ৰামচন্দ্ৰ, দেখিলা, আনন্দে
আছয় মহিষী তাত শুভ কাৰ্য্য কৰি।
ফুল মালা ধূপ দীপ প্ৰসাদ দুগধ
ৰজত সুবৰ্ণ পাত্ৰে লই ৰাজৰাণী,
উপবাসে, ধৌতবাসে দেহক আবৰি,
পুত্ৰৰ মঙ্গল হেতু আনন্দ হৃদয়ে,
কৰন্ত স্বৰ্গীয় দেবী লক্ষ্মী উপাসনা।
দেখিলক ৰাণী আসে হৃদয়ৰ প্ৰিয়
ৰঘুকুল শিৰোমণি আত্মজ শ্ৰীৰাম ;
হৰিণী দৰ্শিয়া যেন বহু দিন পাছে
নিজৰ বৎসক, ধায়ে হৰ্ষে তাৰ পাশে,
ধাইলা সিৰূপে দেবী নন্দনক দেখি,
ধৰিলা সাবটি তাক মৃণাল বাহুৰে ;
শিৰে চুমা দিয়া পাছে কৈ'লা আশীৰ্ব্বাদ,
"চিৰজীৱী হোৱা, পুত্ৰ ; ৰাজলক্ষ্মী আই
কৰোক কল্যাণ ; যত আন দেবী দেৱ,
মোৰ বৰে তব প্ৰতি সুপ্ৰসন্ন হোক।
পিতৃদত্ত সিংহাসন আৰোহিয়া আজি,
মনোবাঞ্ছা সিদ্ধি, পুত্ৰ, কৰিও সবাৰ।"
ৰামদৰ্পহাৰী ৰাম কহিতে লাগিলা
চাই জননীৰ মুখ, সনম্ৰ বচনে,
"হে মাতঃ ! ঘটিল আজি অশুভৰ ভাৰ
মোৰ হেতু ; সব কাৰ্য্য ভৈল বিপৰীত
বিধিৰ বিপাকে ; পিতৃদত্ত সিংহাসন
নহিলেক মোৰ ; ৰাজা দিলা ৰাজ্যভাৰ

ভাই ভৰতক। মই যাবোঁ বনবাসে
পিতৃ আজ্ঞা পালিবাক; দণ্ডক কাননে
কৰিবোঁ বসতি, ভক্ষি বন ফল মূল
তপস্বী আহাৰ; বন-তপস্বীৰ বেশে
কটাবোঁ নিৰ্জ্জনে থাকি দ্বিসপ্ত বৎসৰ।”

পুত্ৰ বনবাস ৰূপ ইদাৰুণ কথা
বাজিলন্ত শেলবৎ কৌশল্যা হৃদয়ে;
ঘূৰিলা মেদিনী যেন ঘূৰিলা আকাশ,
সব অন্ধকাৰময়; পড়িলা ভূতলে
ৰাণী হুয়া অচেতন, শালবৃক্ষ জোপা
ছেদিলে পড়য় যেন অকস্মাৎ বনে।
ৰাণীক তুলিয়া ৰাম মুচিলন্ত ধূলা,
চেতন কৰিলা ধীৰে বতাস কৰিয়া।
শোকাকুলা ৰাণী পাছে কৰিলা উত্তৰ
সম্বোধিয়া নন্দনক, “হা পুত্ৰ! গৰ্ভত
মোৰ নজন্মিয়া, যদি থাকিলা হন্তন,
নাপাওঁ মনত আজি ঘোৰ কষ্ট ইটো।
যি সবাক ঘৃণিছিলোঁ, সি সবাক এবে
সেবিব লাগিব মই মুখ্যাৰাণী হুয়া।
হাঁসিবেক আজি হস্তে বিক্ৰপিয়া মোক
অনৰ্থৰ হেতু দুষ্টা কৈকেয়ী সৰ্পিণী,
হৃদি বিদাৰিবে আৰু কৰ্কশ বচনে
হুইয়া কনিষ্ঠা। মোৰ যত দাস দাসী
সেবে এহি পদ এবে ভয় ভয় চিত্তে,
সি সবেও হাঁসিবেক তোমাৰ বিহনে।
ভাবিছিলোঁ, শিশুকাল দৰ্শি তব মুখ
পূৰ্ণ শশীকলা সম, দুঃখ অৱসান
হুব এক দিন মোৰ, হুবোঁ ৰাজমাতা;

কিন্তু সেহি আশালতা ছিন্ন ভৈল আজি।
কত শত দেৱী দেৱ পূজিলোঁ যতনে,
উপবাসে জাগৰণে মঙ্গলৰ হেতু ;
অসংখ্য কৰিলোঁ দান ; তাৰ কিবা এবে
ফলিল ইফল, পুত্ৰ, তুমি যোৱা বনে ?"
এতেক কহিয়া পাছে বিদগ্ধ অন্তৰে
নিৰবিলা ৰাণী, দীৰ্ঘ নিশ্বাসিলা ঘনে ;
সুন্দৰ কমল মুখ তিতাইয়া, বেগে
নেত্ৰ হন্তে অশ্ৰুধাৰ বহিতে লাগিলা।

ৰাণীৰ ক্ৰন্দন দেখি কহিলা লক্ষ্মণ
ৰাঘৱ অনুজ, ক্ৰুদ্ধ চিত্ত হুয়া, "কথা
নোহে ইটো মনোমত মোৰ, হে জননি।
দাশৰথী প্ৰবেশিবে নিৰ্জ্জন কাননে,
ত্যজি সুখ ৰাজ্যভাৰ বন্ধুজন আদি।
বাৰ্দ্ধক্যে দুৰ্ব্বুদ্ধি অতি ঘটিছে ৰাজাৰ ;
পাচন্ত যিৰূপে দুষ্টা কৈকেয়ী অনাৰ্য্যা,
কৰয় সিৰূপ কাৰ্য্য, নাহি জ্ঞানাজ্ঞান।
দ্বিতীয় বালকাৱস্থা প্ৰাপ্ত নৰপতি ;
নহলে পাসৰি প্ৰিয় পুত্ৰৰ বদন
বনবাস ৰূপ আজ্ঞা কৰিবেক কিয় ?
জ্ঞানান্ধ পিতাৰ হেন আজ্ঞা পালিবেক
কোন্ পুত্ৰে ? নেতেজিবা ৰাজ্যভাৰ, দাদা !
লোৱা ৰাজ সিংহাসন। কাক উপৰোধা ?
বাধিবেক কোন জন আমি দুয়ো সনে ?
অধিক কহিবোঁ কিবা মৃত্যু অধিকাৰী
আসন্ত সাক্ষাতে যদি, নয়ন ভ্ৰূকুটি
দেখি পলাইবে ডৰি। কোন্ জন কোৱা,

কোন্ জন ৰণিবেক আমি দুয়ো সনে ?
মোৰ ভীম বাহু দাদা উদ্যত সতত
তোমাৰ সাহায্য হেতু। হে ৰাজমহিষি!
ধনুৰ্ব্বাণ হাতে মই দিব্য কৰি কহোঁ,
আছয় অন্তৰে হেন দৃঢ় স্নেহ অতি
দাদাক লাগিয়া মম, আসোক জীৱন
আসোক মৰণ কিম্বা ; প্ৰবেশিবোঁ জলে,
নকৰিবোঁ ভয়, লাগে পশিবোঁ অগ্নিত ;
তথাপি নেড়িবোঁ প্ৰেম মোৰ ভ্ৰাতৃ প্ৰতি।
আজ্ঞা পাওঁ যদি, মোৰ স্নেহৰ পৰীক্ষা
দিওঁ, দেখাওঁহোঁ বল, শত্ৰুগণ খণ্ডি
আছয় তোমাৰ যত ; সব দুঃখ দূৰ
হুইবেক, দেবি, মোৰ, ভীম পৰাক্ৰমে,
হোৱয় শৰ্ব্বৰী যেনে বেগে বিদূৰিতা
দিলে দিনমণি দেখা উদয়-অচলে।”

“শুনিওক ৰামচন্দ্ৰ হৃদয়ৰ মণি
মোৰ”, উত্তৰিল দেবী কোশল নন্দিনী
সজল নয়নে, “শুনিওক কহে কিবা
অনুজ লক্ষ্মণে তব। আজ্ঞা অনুগত
হুয়া মোৰ সতিনীৰ,—যি তোমাক ঘৃণে—,
সাধিবা কি বাঞ্ছা তাৰ, বধিবা কি মোক ?
পিতৃবাক্য হেতু যদি উচিত হোৱয়
মান্য তব ; পুত্ৰ, নোহে কিবা সিটো
উচিত আমাৰ প্ৰতি ? লঙ্ঘি মোৰ বাক্য
পালিবা কি মাত্ৰ তব পিতাৰ বচন ?
ৰাম! তুমি বিনে মোৰ দিৱসে আন্ধাৰ,
জীৱনে মৰণ তুল্য ; কিন্তু তব মুখ

পূৰ্ণ সুধাকৰ সম দৰ্শিয়া থাকিলে,
স্বৰ্গ সুখ অনুভৱ হোৱে সদা মোৰ
এহি হৃদয়ত, মুখে সুমিষ্ট লাগিবে
ঘাঁসকো ভক্ষিলে। পিতৃ মাতৃ উভয়ৰ
পালিবে লাগয় বাক্য পুত্ৰ সমভাবে;
পালিও এতেকে, ৰাম, পিতৃৰ বচন
ত্যজি ৰাজ্যভাৰ, পালা মাতৃৰ আদেশ
গৃহত থাকিয়া তুমি নাযাইয়া বনে।
মোৰ বক্ষৰূপাকাশে থাকি চন্দ্ৰৰূপে
তুমি, তোষিওক, পুত্ৰ, সীতা কুমুদিনী
লক্ষ্মণ চকোৰে আৰু; অন্ধকাৰ ৰূপ
আছয় যতেক দুঃখ কৰা বিদূৰিত।
মোৰ এহি বাক্য, ৰাম, নধৰাহা যদি
অৱহেলি, যোৱা বনে নুশুনা কাকুতি,
মৰিবোঁ নিশ্চয় ঘোৰ পাবকে প্ৰবেশি
কিম্বা ডুবি জলে। তব গাৱে লাগিবেক
মাতৃবধ পাপ; ৰাম, থাকিবে জগতে
কুযশ তোমাৰ ইটো; মাতৃবধী বুলি
নিন্দিবেক লোকে; আৰু মৰণৰো পাছে
হুইব তোমাৰ, পুত্ৰ, নৰকত গতি।"

"ক্ষমিও জননি মোক", উত্তৰিলা ৰাম
তাড়কাৰি, "লঙ্ঘিবাক পিতৃ আজ্ঞা মোৰ
নাহিকে শকতি; মই দণ্ডৱত কৰোঁ
কৰপুটে তব পদে, ক্ষমিওক মোক
মাতঃ যাওঁ বনবাসে। চিৰকাল হেতু
নোহে এহি বনবাস; বৰ্ষ চতুৰ্দ্দশ
হুইলে অতীত, গৃহে আসিবোঁহোঁ পুনঃ

পাইবা, জননি, মোক। এতেকতে দেখি
স্থিৰ কৰা চিত্ত তব, নকৰিও দুঃখ।
আজ্ঞা কৰা মাতঃ, দিয়া হৰিষে বিদায়
আশির্ব্বাদি মোক; আজি যাওঁ বনবাসে।"

"ৰঘুকুল শিৰোমণি", কহিলা কৌশল্যা
সজল নয়নে দেৱী অতি সকাতৰে,
"বীৰশ্ৰেষ্ঠ ৰাম! যদি নুশুনা প্রার্থনা
মোৰ, যোৱা তবে বনে। কৰোক কল্যাণ
সৰ্ব্ব দেৱ দেৱী, পুত্ৰ, হওক সহায়
নিঃসহায় তব, ঘোৰ অৰণ্যৰ মাজে।
বিশ্বামিত্ৰ দত্ত তব ভীম শৰাসন
দুৰ্জ্জয় অছেদ্য, তীক্ষ্ণতৰ অস্ত্ৰাঘাতে
ৰক্ষোক বিৰোধে তব শত্ৰুগণ সহ।
অষ্টলোকপাল, পুত্ৰ, ৰক্ষোক তোমাক;
ৰক্ষোক পাৰ্ব্বতী ভীমা নৃমুণ্ডমালিনী;
ব্ৰহ্মা বিষ্ণু মহেশ্বৰ চন্দ্ৰ সূৰ্য্য গ্ৰহ
লক্ষ্মী সৰস্বতী আদি যত দেৱ দেৱী,
মোৰ আশীৰ্ব্বাদে সবে কৰোক মঙ্গল
সকলো বিপদ ভঙ্গি অৰণ্যৰ মাজে।
ৰাক্ষস পিশাচ প্ৰেত যত নিশাচৰ,
ব্যাঘ্ৰ সিংহ সৰ্প আদি, বাৰণ কুম্ভীৰ
যত হিংস্ৰ প্ৰাণী আছে, কোনেও তোমাক
স্পৰ্শ নকৰোক; যেন গুৰু বৃহস্পতি
থাকিয়া সতত সঙ্গে কৰোক মঙ্গল।
চতুৰ্দ্দশ বৰ্ষ আৰু ৰহয় পৰাণ
যদি মোৰ দেহে, পুনঃ দেখিবোঁহোঁ তবে
কমল বদন তব। পুনঃ আশীৰ্ব্বাদোঁ

মই, হোক মনবাঞ্ছা নির্ব্বিঘ্নে সফল ;
যোৱা পুত্র বনে মোৰ হৃদয়ৰ চন্দ্ৰ,
যোৱা বীৰবৰ ; আজি সমর্পিলোঁ হায়
তোমাক অদৃষ্টহাতে ; ৰক্ষোক দেৱতা
সবে, মোৰ আশীর্ব্বাদে, বিজন কাননে।”

প্রণমিলা ৰামচন্দ্ৰ ভূতলত পড়ি
দেবী কৌশল্যাক, স্নেহে চুম্বিলা চৰণ
দুটী অতি সমাদৰে, লইয়া বিদায়
চলিলা সুশীঘ্রে প্রিয়া সীতা সম্ভাষণে।

ভাৰতৰ প্রতি প্রশ্ন

আজিও ভাৰত তব আছে পূর্ব্ব শোভা।
আজিও মস্তকোপৰে, ৰবি শশী দিনে ঘূৰে,
আজিও নক্ষত্র ধৰে ৰূপ মনোলোভা॥
শত শত মেঘগণ, হোৱে শূন্যে ভাসমান,
আজিও চপলা নাচে হাঁসি হাঁসি মুখে।
আজিও বাৰিদ নীৰে, তব দেহ সিক্ত কৰে,
তৃণ লতা পায় বল, ফুলে মনসুখে।
আজিও নিকুঞ্জবনে, গাৱে গীত পক্ষীগণে,
আছে সর্ব্ব পূর্ব্ব শোভা নেদেখোঁহোঁ ত্রুটি।
তৱে কিয় শোকান্বিত, দর্শোঁ হে ভাৰত মাতঃ!
তোমাৰ বদন ; কিয় বিচলিত মতি ?
আজিও সে হিমগিৰি, শিৰ আৱৰণ কৰি,
তোমাক সাৰটি ধৰি দিয়াছে অভয়।
আজিও সমুদ্র বাৰি, তব পদাম্বুজ ধৰি
আছে যথা ছিলা পূর্ব্বে চিত্ত হর্ষময়॥

আজিও সমুদ্ৰ জল, ক্ষণে কৰে টল বল,
আজিও নাচিছে তথা শত উৰ্ম্মিমালা।
গঙ্গা সিন্ধু ব্ৰহ্মপুত্ৰ, ব্ৰাহ্মণৰ যজ্ঞ সূত্ৰ
যেন, শোভে দেহে, কৰি তোমাক উজলা॥
আজিও হস্তিনাপুৰ, অঙ্গ বঙ্গ মহিসুৰ,
কলিঙ্গ প্ৰয়াগ আছে চিতোৰ নগৰী।
শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰিয় ধন, আছে সিটো বৃন্দাবন,
আছে সূৰ্য্যবংশ ৰাজ্য অযোধ্যাৰ পুৰী॥
আছে সব তীৰ্থস্থান, কৰে যাত্ৰী তাত স্নান
আছে দেবালয়গণ শোভা কৰি দেশ।
তবে কিয় মাতঃ তব, নোহে সুখ অনুভব,
কি কাৰণে দৰ্শোঁ তব কাঙ্গালিনী বেশ?
শীৰ্ণ তব কলেৱৰ, নাহি বস্ত্ৰ শোভাকৰ,
ৰমণী-বাঞ্ছিত নাই অঙ্গৰ ভূষণ।
কিবা হৃদয়ৰ মণি, হেৰুৱাই যেন ফণী
হ'লা তুমি পাগলিনী, বিকৃতিলে মন?
কোৱাহে জননি মোক, কি কাৰণে কৰা শোক
কিয় যুগ নেত্ৰ কোণে বহে জলধাৰ?
তোমাৰ দৰ্শিয়া দুঃখ জ্বলে ই হীনৰ বুক,
নসহয় প্ৰাণে আৰু ইটো দুঃখভাৰ॥

কেৰাণীবাবু

(১)

কোন্ সিটী বসি চেয়াৰ আসনে,
সমুখ টেবিলে ফুল্‌স্কেপোপৰে,
মধ্য বৃদ্ধ আৰু তৰ্জ্জনী আঙ্গুলে,
ধৰিয়া লেখনী চলাই যায় ?
কোন্ সিটী হায় তুস্থি গ্ৰীষ্মবল,
বাম হাতে ধৰি ৰুমাল বিচিত্ৰ
মচি ক্ষণে ক্ষণে মুখ ঘৰ্ম্মজল,
কাগজ তুলিৰ বিবাদ চায় ?

(২)

সিজন কেৰাণী-বাবু বুলি খ্যাত,
কৰে ৰাজ কাজ ৰাজাৰ আফিচে ;
আজি মাস শেষ হল উপস্থিত
বহুত কাৰ্য্যৰ পড়িছে ভিৰ ।
সন্ধ্যা হোক কিম্বা হওক ৰজনী,
কৰিব লাগিব সমুদায় কাজ
হুয়াছে হুকুম ; সিহেতু লেখনী
পৱনৰ বেগে চলায় বীৰ ॥

(৩)

লৰালৰি কৰিয়া ভোজন,
(ধূমপায়ী বাবু ধূম পান কৰা
হল কি নহল), ভয় ভয় মন
পাছে জানো হয় অনুপস্থিত ।

হুইলে সিৰূপ আছে জৰিমানা,
আছে চকুৰঙ্গা ওপৰ-আলাৰ,
ইসব ঝন্‌ঝাট্‌ আছে বাবু জানা,
অফিচে সিহেতু শীঘ্ৰে উপনীত ॥

(৪)

বাটত আসোঁতে খোজৰ তৰণি
নাছিলে বাবুৰ, কোনোৰূপে হায়
এথাৰ বজাৰ আগে অল্পখিনি
হেফাই হেফাই আফিচে আসি।
হাতে যেনে হায় ধৰিছে তুলিকা,
আৰু দৃক্‌পাত নাহি কোনো দিশে,
চলাইছে তুলি জীবিকা-দায়িকা,
বিলাতি আসন ওপৰে বসি ॥

(৫)

অবিশ্ৰান্ত আজি তুলিকা চালন,
নাহিকে বাবুৰ ক্ষণ অৱকাশ ;
নাহি অৱকাশ কৰিবে মোচন
ধৰ্ম্ম দৰ দৰি বদনে ভাসে।
"মন্‌থ্‌লি ৰিটৰ্ণ্‌" পঠাব লাগিব
ওপৰ-আলাৰ হুইছে হুকুম ;
নাহি হেন পৰ বাক্যদান দিব,
নাযাবা নাযাবা তাহাৰ পাশে ॥

(৬)

সক্ৰোধ মূৰতি কৰিছে ধাৰণ,
যাইবে ওচৰে সাহস নোহোৱে,
দূৰৈতে বিদূৰ কত ক্ষুদ্ৰ জন ;
অবিশ্ৰান্ত বাবু চলায় "পেন"।

নাহি আনোপায় ; তুলি ব্যৱসায়,
নচলালে তুলি আছে কি উপায়,
পাছে শ্বেত কৰ্ত্তা ৰঙ্গামুখে চায়,
"নেটিব নিগাৰ" বোলয় "ডেম" ॥

(৭)

আসন বিলাতি, টেবিল বিলাতি,
বিলাতি কাগজ, বিলাতি লেখনী,
মহীও বিলাতি, লেখাও বিলাতি
আনন্দ অপাৰ বাবুৰ মনে ।
সেইৰূপে হায় সময়ে সময়ে,
বিলাতি কৰ্ত্তাৰ বিলাতি বচন
"ননসেন্স্" "ফুল" বাজয় হৃদয়ে ;
ধন্য কিন্তু বাবু পাসৰে ক্ষণে ॥

(৮)

নাপাহৰিয়েৰা কি কৰিবা, বীৰ !
লেখনী মহাস্ত্র চলোৱা বাহিৰে,
জীৱন ধাৰণ হেতু আনোপায়
নাহিকে জগতে জানিছা, বাবু ।
অথবা তোমাক নিন্দিলে কি হব ?
মুক্তকণ্ঠে কওঁ তোমাৰে নেছেনা
আমিও ; আমাৰো, যি দশা তব ;
আমিও তোমাৰে নেছেনা বাবু ॥

মোৰ প্ৰতি বিদ্ৰূপ

বিদ্ৰূপ কৰয় মোক সমস্ত জগত।
হুশুনে কৰুণস্বৰ,
হাঁসে মাত্ৰ নিৰন্তৰ,
উপায় নেদেখোঁ মোৰ, ভীষণ সঙ্কট ॥

এহি তাৰাগণ হুয়া উদিত গগণে।
অন্তৰ গৰল ধৰি,
মুখ হাস্যময় কৰি,
বিদ্ৰূপি হাঁসিছে মোক আনন্দিত মনে ॥

বামন হুইয়া যেন শশী পৰশন
হেন মোৰ আশা দেখি,
আকাশে জোনাকী উঠি;
অঙ্গ ভঙ্গি কৰি কৰে বিদ্ৰূপ বৰ্ষণ ॥

ঘনঘটা ক্ৰোড়ে নাচে সৌদামিনী ঘনে,
মেঘ কৰে গৰজন,
দেখি বৰ্ণে কবিগণ,
"সম্ভাষে প্ৰিয়াক মেঘ প্ৰিয় সম্ভাষণে।"

আমি ভাবোঁ অন্যৰূপ, যেন মেঘগণ
ধৰি কৃষ্ণবৰ্ণ দেহ,
কৰি জিহ্বা লহ লহ,
কৰে বিভীষিকা মোক ক্ৰোধে প্ৰদৰ্শন।

পক্ষীৰ অব্যক্ত স্বৰ, বীণাস্বৰ সম
ভাব সব নৰগণে;
কিন্তু লয়ে মোৰ মনে,
বিহগে বৰষে গালি আমাক বিষম।

পেঁচক ভ্ৰূকুটি কৰে, হাঁসে পুষ্প দামে ।
সমীৰে উড়াই ধূলি,
দিয়ে মোৰ দেহে তুলি ;
কৰয় লাঞ্ছনা সবে এই ভবধামে ॥

কতনো বিদ্ৰূপ মোৰ সহিবে পৰাণ ।
ঘূৰাওঁ যি দিশে নেত্ৰ,
বিদ্ৰূপ দৰশোঁ মাত্ৰ,
বিষম পৰাণ মোৰ গলে পাওঁ ত্ৰাণ ॥

তিৰস্কাৰ

পুত্ৰগণ, ছি ছি মোৰ পুত্ৰ সম্বোধন
অযথা প্ৰয়োগ মাত্ৰ তোসবৰ প্ৰতি—,
কুলাঙ্গাৰগণ ! মেলি মুদ্ৰিত নয়ন,
দেখ একবাৰ বৃদ্ধা মাতৃৰ কি গতি ।

থাকিবি নিদ্ৰিত কিবা চিৰদিন হেতু ;
হায়ৰে কপাল ! সবে লভিলি মৰণ ;
জীৱন প্ৰবাহ কিবা নবহে শৰীৰে ?
ধিক ধিক শতধিক তোসব জীৱন ।

থাকোঁতে তোসব, মোৰ, হেৰ' ভীৰুগণ !
শিৰত পাতুকাভাৰ, চৰণে শৃঙ্খল ।
ক'তেবা সিদিন হায় ক'তেবা ই দিন,
ক'ত স্বৰ্ণসিংহাসন ক'ত পদতল ।

তোসব কাৰণে মোৰ ক্ৰমে এহি দশা,
তোসব নিমিত্তে বহে সদা নেত্ৰবাৰি ;
তোসব থাকোঁতে মৰোঁ উদৰ জ্বালাত ;
ধিক হেন পুত্ৰগণে জননীৰ অৰি ।

সবেও বিজাতি মাত্ৰ জন্মিলি উদৰে,
বিজাতি স্বভাব আৰু বিজাতি কৰম ;
পোকৰ উদয় যথা আমৰ ভিতৰে,
অথবা মনুষ্যোদৰে ক্ৰিমিৰ জনম ।

বাহিৰে নিৰ্ঘুণ আম আচৰিত কথা
কিৰূপে জনম লভে কীট তাৰ মাজে ;
আচৰিত কথা, আৰু মানব উদৰে
অতি দীৰ্ঘাকাৰ ক্ৰিমি কিৰূপে ওপজে ।

ইসবকো পাওঁ ; কিন্তু অতি আচৰিত
নিৰ্ম্মল পবিত্ৰ খ্যাত এহি আৰ্য্যকুলে,
কিৰূপে তোসব সম ভয়ে সঙ্কুচিত
নাৰকী তনয়গণ জনম লভিলে ।

জন্মিলি পাপীষ্ঠগণ যদি হেন কুলে,
কিয় তবে কুলোচিত আচৰণ হীন ?
অথবা, আমজ পোক আমৰ নেছেনা
হোৱে কি ? ধৰেকি ক্ৰিমি নৰ আচৰণ ?

দেখ্ দেখ্ দেখ্ সবে নয়ন মেলিয়া,
দেখ্ দেখ্ ভীৰুগণ,—দূৰত থাকিয়া,
যদি লাগে মনে ভয়—, দস্যুগণ সৈয়া
কিৰূপে সৰ্ব্বস্ব মোৰ লইছে হৰিয়া ।

পূৰ্ব্ব পুত্ৰগণ তেজে জগতে পূজিতা
আছিলোঁ, আছিল দেহে বস্ত্ৰ অলঙ্কাৰ ;
বসিছিলোঁ উচ্চাসনে হুয়া হৰষিতা,
হেম মণি মুক্তা পূৰ্ণ আছিল আগাৰ ।

তোসব জহত কিন্তু গল সেহি দিন,
গল সব সুখ, এবে মলিন বদনী,
জীৰ্ণ বাস পৰিধান, দেহ মন ক্ষীণ ;
দেখ্ এবে আমি হায় পথ কঙ্গালিনী ।

কি দেখিবি ? সবে অন্ধ, নয়ন থাকোঁতে ;
শুনিবি কাকুতি কিবা ? বধিৰ শ্ৰৱণ ;
কৰুণ বচন মোৰ তোসব নিকটে,
ঠিক মাত্ৰ অভাগীৰ অৰণ্যে ৰোদন ।

জানিবি নিশ্চয় সত্য দৈববাণী প্ৰায়,
যিৰূপ প্ৰকৃতি সবে কৰিছ ধাৰণ,
কোনোকালে তোসবৰ নুহুব উদগতি,
সেবিলি সেবিছ পৰে, কৰিবি সেবন ।

ধৰিছিলে যেহি গুণ পূৰ্ব্ব পুত্ৰগণ,
যি শক্তি সিসব দেহে আছিল সঞ্চাৰ,
যিটো কণ্ঠমণি হায় ৰাখিবাক হেতু
জীৱন উৎসৰ্গিছিলে যুজিয়া অপাৰ,

ক'তা সেই গুণ, শক্তি, তোসব শৰীৰে ?
সেই কণ্ঠমণি হেতু ক'তা আকিঞ্চন ?
আকিঞ্চন তোসবৰ মাত্ৰ নিদ্ৰা হেতু,
আকিঞ্চন তোসবৰ চৰণ লেহন ।

তোসব জন্মিলি এবে যি গৰ্ভে আমাৰ,
সেই গৰ্ভে জন্মিছিলে পূৰ্ব্ব পুত্ৰগণ ;
কিয়নো প্ৰভেদ যেনে শৃগাল কুঞ্জৰ
তোসব সিসবে তবে কৰোঁ দৰশন ?

কিয় নাই সম তেজ বিক্ৰম মহত্ব,
কিয় কণ্ঠমণি হেতু নাই আকিঞ্চন
কিয় নাই সম ভক্তি জননীৰ প্ৰতি ?
বিপৰীত কাৰ্য্য দেখি কওঁ সিকাৰণ,

সবেও বিজাতি মাত্ৰ জন্মিলি উদৰে,
বিজাতি স্বভাব আৰু বিজাতি কৰম ;
পোকৰ উদয় যথা আমৰ ভিতৰে,
অথবা মনুষ্যোদৰে ক্ৰিমিৰ জনম ।

বাহিৰে নিঘু´ণ আম আচৰিত কথা
কিৰূপে জনম লভে কীট তাৰ মাজে ;
আচৰিত কথা, আৰু মানব উদৰে
অতি দীৰ্ঘাকাৰ ক্ৰিমি কিৰূপে ওপজে ?

ইসবকো পাওঁ ; কিন্তু অতি আচৰিত
নিৰ্ম্মল পবিত্ৰ খ্যাত এহি আৰ্য্যকুলে,
কিৰূপে তোসব সম ভয়ে সঙ্কুচিত
নাৰকী তনয়গণ জনম লভিলে ।

কাকো চিনিব নোৱাৰি

বিচিত্র জগত গতি, নুবুঝোঁ কাহাৰো মতি,
ছদ্মবেশধাৰী লোক, অভেদ্যাবৰণ।
পাইও নয়ন যুগ, দৰশনে অপাৰগ,
নোৱাৰোঁ চিনিব নেত্রে কোন কেনে জন॥
যাহাক ধাৰ্ম্মিকবৰ, বোলে নৰ নিৰন্তৰ,
সুধীৰ গমন যাৰ গম্ভীৰ স্বভাব।
দেখিও অন্তৰ তাৰ, কুকৰ্ম্মত অনিবাৰ
থাকে লিপ্ত, মনে নাই নাই ধৰ্ম্মভাব॥
কোনো জন সভ্য অতি, ধীৰ জ্ঞানী শুদ্ধমতি
কাৰ্য্যত দেখিবা কিন্তু অতি বিপৰীত।
ভাবিছা সৰল কাকো, যেন নাযানয় একো
কাৰ্য্যে দেখা তাৰ সম নাই বক্রচিত॥
যিজনক বন্ধু বুলি, লোৱা তব হৃদে তুলি,
সম্ভাষা যাহাক তুমি আলিঙ্গন দানে।
সেহি জন এক দিন, কাৰ্য্যত দেখায় ভিন,
বন্ধুত্ব পোতক হায় তোলে পাৰ্য্যমানে॥

স্বপ্ন

একদিন ৰাতি দেখিলোঁ সপোন,
দৰশিলোঁ দেশ তিমিৰে পূৰিত,
সহসা চঞ্চল হুইলেক মন
ক্ষণকে ভৈলন্ত চিত্ত আকুলিত

নাহি প্রাণীৰব নীৰব চৌদিশে,
চন্দ্র সূৰ্য্য নাই, নাই তাৰাগণ;
অলপো আলোক নাই কোনো দিশে,
কেৱল বিষম তিমিৰাবৰণ।

চলিলোঁ সুশীঘ্ৰে (গতি অবাধিত)
জন সমাগম আশা কৰি মনে ;
ভ্ৰমিলোঁ আসাম, ভৈল মন ভীত
দৰশিলোঁ যৱে মৃত সৰ্ব্বজনে ।

চলিলোঁ মুহূৰ্ত্তে শ্ৰীবঙ্গ বেহাৰে,
ভ্ৰমিলোঁ অবাধে পঞ্জাব প্ৰদেশ,
—যিটো পুণ্যভূমে বীৰ দৰ্প ভৰে
কৰিছিলে আৰ্য্য প্ৰথম প্ৰবেশ ।

ৰাজপুত ভূমি পড়িলা দৃষ্টিত,
যৈত ছিলা হায় ৰাজপুতগণ ;
যাৰ অসি সদা শোণিতে শাণিত,
হৰ্ষ যাৰ, পালে বৈৰী সহ ৰণ ।

ভ্ৰমিলোঁ গুজৰাট সিন্ধিয়াৰ দেশ,
বীৰনাৰী ভূমি চিতোৰ নগৰী,
ভ্ৰমিলোঁ সত্বৰে দক্ষিণ প্ৰদেশ,
সবেও নিৰ্জ্জীব আছে সব মড়ি ।

হিমাচল হন্তে কুমাৰি পৰ্য্যন্ত,
পঞ্চনদ হন্তে যথা মানস্থান,
ভ্ৰমিলোঁ দৰ্শিলোঁ দেশ আদি অন্ত
শ্মশান শ্মশান কেৱলে শ্মশান ।

সিয়ঁৰিল গাও উপজিল ভয়
কাক জিজ্ঞাসিবোঁ ক'ব কোন জন,
কিয় আৰ্য্যভূমি আজি তমোময়,
পূৰ্ণ মৃতদেহে, ভীষণ দৰ্শন ?

উত্তৰে হিমাদ্ৰি শৃঙ্গ উচ্চ কৰি,
দৰ্শি দেশ দশা, (বুঝিলোঁ অন্তৰে),
অচল হুইয়া দুঃখভাৰ ধৰি,
কৰিছে ক্ৰন্দন বিকল চিত্তেৰে।

ব্ৰহ্মপুত্ৰ গঙ্গা সিন্ধু নাম ধৰি।
ত্ৰিধাৰ অশ্ৰু কৰি কল কল,
ভাৰতৰ দেহ চিৰ সিক্ত কৰি
পশিছে সাগৰে গতি অবিৰল।

দৰ্শিলোঁ সাগৰ ধৰি বক্ষঃস্থলে
ভাৰত তনয়া, স্নেহে দ্ৰবিভূত,
বাৰিৰূপ হায়; ক্ষণে টলমলে
হিমাদ্ৰি নিশ্বাস হুইলে পতিত।

চলিলোঁ উত্তৰে সুধীৰ গমনে,
প্ৰণমি বসিলোঁ অদ্ৰি পদতলে;
জিজ্ঞাসিলোঁ পাছে ভয় ভয় মনে
কৰ যোড় কৰি সনম্ৰে অচলে।

"কোৱা গিৰিৰাজ! উজ্জ্বল ভাৰত
তিমিৰে পূৰিত আজি কি কাৰণে,
চন্দ্ৰ সূৰ্য্য কিয় নাহি আকাশত,
কিহেতু নিৰ্জ্জীৱ দেখোঁ সৰ্ব্বজনে?"

"অতুল ভাৰত ভীষণ শ্মশান
দৰ্শোঁ আজি কিয়? কিবা সঞ্জীৱনী
বলে দিব পাৰি সবাক পৰাণ?
দিলা যেন প্ৰাণ অৰ্জ্জুনে অৰ্জ্জুনি।"

"হেৰ কুলাঙ্গাৰ", বুলি সম্বোধিলা,
গম্ভীৰ নিনাদে গিৰিগণ পতি ;
গূঢ় কথা বহু কহিতে লাগিলা,
কিন্তু পাসৰিলোঁ, ভ্ৰম ভৈল মতি ॥

বিধবা

হায়ৰে অবলা বালা, সৰলা কোমলান্তৰা,
কৰিলে বিধবা বিধি তোমাক অকালে।
তোমাৰ অবলম্বন, হৰি প্ৰিয় পতিধন,
অতল জলধি জলে সহৰ্ষে ডুবালে ॥
হয়া তুমি পতিহীনা, হলা হায় ম্ৰিয়মানা,
বৃক্ষাশ্ৰিতা লতা যেন বৃক্ষৰ পতনে।
মধুহাঁসি নাই মুখে, প্ৰাণ সদা দহে দুঃখে,
নিজ কষ্ট বুঝা নিজে, কিবুঝিব আনে ?
নিৰ্জ্জন প্ৰকোষ্ঠে বসি, অঞ্চলে নয়ন মছি,
কান্দা যৱে, নেত্ৰে বাৰি বহে শতধাৰ।
স্বাৰ্থপৰ নৰগণ, সপনতো কদাচন,
ভাবে কি তোমাৰ দুঃখ, কৰে কি বিচাৰ ?
কিম্বা কত নিশি-গত, হোৱে তব অনিদ্ৰাত,
কোনে জানিবেক ? মাত্ৰ জানয় ঈশ্বৰে ॥
যেন ভৱসাগৰে পড়ি, কাণ্ডাৰী বিহীনা তৰী,
কিম্বা পথে যেন তুমি নেত্ৰহীনা নাৰী।
মন সদা শোকাকুল, জীৱনে মৰণ তুল,
দিলে হেন দুঃখ বিধি নাচালে বিচাৰি ॥
অথবা বিতুষ্ট বিধি, নামানিয়া একো বিধি,
গোলাপ কমলে হায় কণ্টকে ৰচিলে।

সি বিধি যে ৰমণীক, দিবেক বৈধব্য শোক,
ইয়াৰ আশ্চৰ্য্য কিবা আছে ভূমণ্ডলে ?
সুৰাঙ্গনা ৰূপধাৰী, অবলা সুন্দৰী নাৰী
পবিত্ৰ কমল হেন অন্তৰ কোমল ।
কিৰূপে চতুৰানন ! বজ্ৰে বান্ধি তব মন,
কৰিলা অনাথা তাক, নয়ন সজল ?
যদি হে পদ্মলাঞ্ছন ! নাছিলে তোমাৰ মন,
দিবে অবলাক প্ৰিয় পতি সহবাস ।
কিয় তেন্তে অকাৰণে, মিলাইয়া দুয়ো জনে
ক্ষণকাল হেতু, দিলা প্ৰেমৰ আভাস
দৰ্শাই স্বৰ্গৰ সুখ, কিয় দিলা পাছে দুঃখ,
যি দুঃখ ভাবতে নোহে কদাচো অন্তৰ ?
কিয়নো তৃষিত জনে হায় অল্প জল দানে
দহিলা দ্বিগুণ, বিধি তাহাৰ অন্তৰ ?
পুৰুষও স্বাৰ্থপৰ, কৰি ললে হিতকৰ
নিজৰ হেতুকে যত নিয়ম লাগয় ।
এক নাৰী বৰ্ত্তমানে, দ্বিতীয়া তৃতীয়া আনে,
বিধবাৰ হলে কিন্তু নাই পৰিণয় ॥
আশ্চৰ্য্য বিচাৰ হায়, প্ৰাণ মন দহি যায়,
নিষ্কণ্টক কৰি ললে পুৰুষৰ পথ ।
ভগিনীৰ অৱস্থাত, নকৰিলে দৃষ্টিপাত
অত্যন্ত নিৰ্দ্দয় নৰ স্বাৰ্থপৰ শঠ ॥
ইচ্ছা কৰোঁ হেন মনে, যেন সৰ্ব্বনৰগণে,
জনমি ৰমণী কুলে হওক বিধবা,
জানোক বিধবাৱস্থা, কেনে শোককৰ কথা,
কেনে পৰিতাপ মনে জলয় সৰ্ব্বদা ॥
অথবা, পুৰুষ হেতু হোক দৃঢ় বিধি ইটো,
নাৰীহীন হলে নাই পুনঃ পৰিণয় ।

তবেসে নৰৰ নেত্ৰ, হইবেক উন্মিলিত,
জানিব কি দুখে দগ্ধ বিধবা হৃদয় ॥
শুনা হে বিধবাগণ ! নকৰিবা শোক মন,
কালক্ৰমে সুখ-সূৰ্য্য হইব উদয় ।
দুঃখ ৰূপ তমঃৰাশি, ক্ৰমে পোলাইবা নাশি,
কুনীতি যামিনী ক্ৰমে পাইব বিলয় ॥
ঈশ্বৰ কৃপাৰ বলে, জনমি ভাৰত স্থলে
‘ঈশ্বৰ পীযুষকৰ’ বিধবাৰ বন্ধু ।
প্ৰদৰ্শাই নানা যুক্তি, ৰাখিব কৰিছে বিধি
বিধবা বিবাহ ৰীতি প্ৰচলন হেতু ॥

জন্মভূমি

যি সব স্বভাব শোভা আছয় তোমাৰ
হে প্ৰিয় জনমভূমি ! আছে সেহি সব
আনো আনো দেশে ; আছে সেহি বৃক্ষলতা
সেহি পক্ষী সেহি পশু সেহি কুঞ্জবন,
সেহিৰূপ জলাশয় নদ নদী আদি ।
যি চন্দ্ৰ সূৰুযে কৰে সদা আলোকিত
তোমাৰ শ্যামল দেহ, সি চন্দ্ৰ সূৰুযে
কৰে কৰ দান যত আনো আনো দেশে ;
সমৰূপে প্ৰভঞ্জনো শীতলে শৰীৰ ।
তবে কিয় মৰ মন সদা আকুলিত
তোমাক দৰ্শিবে, কিয় তুচ্ছে পৰদেশ ?
ভূলোক পৰম সুখ পৰদেশে নৰ
সহৰ্ষে, কৰোক বাস হেম গৃহ তলে,

নোহোক অভাব একো ; শচীপতি সম
কৰোক বসতি পুষ্প গন্ধে আমোদিত
নন্দন কানন সম উদ্যানৰ মাজে ;
তথাপি, যদিও তথা মন মুগ্ধ তাৰ
থাকয় সৰ্ব্বদা ভোগে, তথাপি, অন্তৰে
উদয় হইয়া ক্ষণে জন্মভূমি ৰূপ
আকুল কৰয় তাক আসিবে সিস্থানে।
কি যে আকৰ্ষণ গুণ জন্মভূমি তুমি
ধৰিছা তোমাৰ দেহে, কি যে মনোলোভা
আছে শোভা তৱ, হায় বুজা সুকঠিন।
ধন্য তুমি জন্মভূমি, ধন্য শক্তি তৱ,
ধন্য তুমি প্ৰিয়স্থান নিখিল জগতে।

আলেক্‌জেণ্ডাৰ ও দস্যু

আঃ—“তয়ে কি থে্ৰীয় দস্যু যাৰ অত্যাচাৰ,
শুনো প্ৰজাগণ মুখে এত বাৰম্বাৰ ?”
দঃ—“কোনে বোলে দস্যু মোক আদ্যন্ত নাজানি ?
থে্ৰীয় কুলজ মই বীৰচূড়ামণি ॥”
আঃ—“বীৰচূড়ামণি ? কি কি বীৰচূড়ামণি ?
প্ৰবঞ্চক চোৰ তই অমঙ্গল খনি ॥
নগৰে নগৰে দুষ্ট অগনি জ্বলালি।
হৰিয়া প্ৰজাৰ ধন দাৰিদ্ৰে ডুবালি ॥
তোৰ ভয়ে গ্ৰাম্য লোক কঁপে থৰ থৰ।
নিৰ্ম্মম পাপীষ্ঠ তই থে্ৰীয় পামৰ ॥”
দঃ—“ৰাজ্যপতি তুমি, নৃপ, কি কৰোঁ বচন ?
নহলে উচিতোত্তৰ কৰিলোঁ। হুতন ॥”

আঃ—"ৰাজ্যপতি বুলি মোক নকৰিবি ভয়।
দেহ বাক্যোত্তৰ, কৰি নিঃশঙ্ক হৃদয়॥
যি আছে বক্তব্য তোৰ কহিও নির্ভয়ে।
দিছোঁ স্বাধীনতা আজি মৰণ সময়ে॥"
দঃ—"তৱে প্রশ্নচ্ছলে, ৰাজা, কৰোঁ সমুদয়।
মৃত্যুকালে যি যি মোৰ বক্তব্য আছয়॥
প্রথমে কহিও ভূপ তুমি কোন জন।
চাহোঁ শুনিবাক অগ্রে তব বিৱৰণ॥"
আঃ—"ৰাজা আমি ; মোৰ ৰাজবিধি শুভময়।
শুধিও যশক মোৰ দিব পৰিচয়॥"
দঃ—"নকহে কি যশে তৱে—তোমাৰ যিমত—।
বিক্রম কাহিনী মোৰ বীৰদর্প যত ?
ক্ষুদ্র ক্ষুদ্র গ্রাম মাত্র কৰিছিলোঁ জয়।
তাতে যদি ইহীনৰ অপৰাধ হয়॥
তুমিওতো কৰিছিলা দেশ বিলুণ্ঠন।
তুমিওতো হৰিছিলা পৰ দ্রব্যধন॥
অসংখ্য লইয়া সেনা সেনানী নিচয়।
তুমিওতো কত ৰাজ্য কৰিলা বিলয়॥
নিপাতিলা কত ৰাজা কত ধনী মানী।
নোহে কি সিসব দোষ তোমাৰ, নৃমণি ?
আমি ক্ষুদ্র দস্যু মাত্র অতি হীন জন।
তুমি কিন্তু মহা দস্যু ভীষণ শমন॥"
আঃ—"যদিও জিনিয়া ৰাজ্য অসংখ্য নগৰ।
লভিয়াছোঁ বহু অর্থ সম্পত্তি বিস্তৰ॥
সেহিৰূপে মুক্তহস্তে কৰি বহু দান।
কৰিছোঁ প্রজাৰ হিত মঙ্গল বিধান॥
জলহীন স্থান জলে কৰিছোঁ পূৰণ॥
পথিকৰ হেতু পথে কৰিছোঁ নির্ম্মাণ।

বিশ্ৰাম ভৱন সহ মনোৰম স্থান ॥
কত বিশ্ববিত্তালয় চিকিৎসাৰ ঘৰ ।
কৰিয়াছোঁ কত কাৰ্য্য প্ৰজা হিতকৰ ॥
দঃ—“আমিও কৰিছোঁ বহু হিতকাৰ্য্য, ভূপ,
অনুচৰগণ হেতু শক্তি অনুৰূপ ॥
ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ পাঠালয় কৰিছোঁ স্থাপন ।
যুদ্ধ শিক্ষা দিছোঁ বহু কৰিয়া যতন ॥
ৰাখিছোঁ ৰোগীৰ হেতু চিকিৎসকগণ ।
পাৰ্য্যমানে কৰিয়াছোঁ শুভ সম্পাদন ॥
তোমাত আমাত ভেদ নকৰো দৰ্শন ।
তুমি দস্যু, ময়ো দস্যু, দস্যু দুয়োজন ॥
তবে মাত্ৰ এহি ভেদ, আমি হীন জন ।
তব জন্ম ৰাজকুলে, আছে সিংহাসন ॥”

এহিৰূপ দস্যু বাক্যে, অনুচৰগণে ।
আজ্ঞিলা নৃপতি তাৰ বন্ধন মোচনে ॥
হুইলা বিমুক্ত দস্যু বাক্যৰ বলত ।
প্ৰণমিলা ভূপতিক হুয়া পদানত ॥

ধনীৰ প্ৰতি ভিক্ষাৰীৰ উক্তি

কিয় কিয় ধনি, ঘূৰালা বদন
দৰ্শি ইহীনক ? কিয় অকাৰণ
হুইলা সক্ৰোধ ভিক্ষুকৰ প্ৰতি ?
কৰিয়াছে বিধি পৰ অন্নভোজী,
অত্যন্ত দৰিদ্ৰ, দেহ বস্ত্ৰহীন,
দুৰ্বীৰ শৰীৰ, শ্ৰমে অপাৰগ ;
নহলে কি হায় যষ্টি ভৰ কৰি

এই বৃদ্ধকালে শ্ৰান্ত পদক্ষেপে
অগ্নিময় ৰবি প্ৰচণ্ড কিৰণে
কৰোঁ অন্ন ভিক্ষা আমি দ্বাৰে দ্বাৰে ?
নহলে কি, ধনি, আজি তব গৃহে
আসি ভিক্ষা হেতু, দৰ্শোঁ কি কদাচোঁ
তব ক্ৰুদ্ধ মুখ নয়ন ভ্ৰূকুটি ?
তুমি ভাগ্যবান পাইছা অপাৰ
ৰজত কাঞ্চন, গজ বাজি আদি ;
এহি ভিক্ষুকক যদিও তথাপি
এক মুঠি অন্ন দিবে অপাৰগ,
সক্ৰোধ অন্তৰ মুহুইয়া ধনি,
"ভিক্ষা নাই" বুলি কহিলেই হোৱে ॥
তব ৰূপ ধনী হোৱা বা নোহোৱা
উভয় সমান ; জানিবা নিশ্চিত
নাথাকিবে তব অতুল সম্পত্তি
চিৰদিন হেতু ; নাজানাকি হায়
মনুষ্য জীৱন অত্যন্ত নশ্বৰ ?
নাজানাকি হায় তোমাৰো ইদেহ,
—সুখ ভোগে যিটো এৰে সুবৰ্দ্ধিত—,
মিশিব মৃত্তিকা সহ অন্তকালে,
থাকিব শায়িত অন্ধকাৰ কূপে ?
অথবা গৃধিনী বায়স শৃগাল
তব অস্থি লই কৰিবেক খেলা ?

কলিকাতা

(১)

হুইয়া শোভিত অতি অতুল শোভাতে,
যমুনাৰ তটস্থিত দিল্লীৰ নগৰ,
আছিল একালে এই বিস্তীর্ণ ভাৰতে,
অদ্বিতীয় শ্রেষ্ঠ স্থান পুৰ মনোহৰ।
কত হিন্দু ৰাজা তাত বীৰ দৰ্পে অতি,
আছিলে প্রকাশি বল বীৰ্য্য সবিশেষ ;
বাবৰ আকৃবৰ কত যবন ভূপতি,
কালক্রমে বসি তাত শাসিছিলে দেশ।
আছিল একালে সেই দিল্লীৰ নগৰ।
ভাৰতৰ ৰাজধানী পুৰ মনোহৰ।

(২)

যি দিনৰ পৰা কিন্তু ভাৰত জননী,
—যাৰ অদৃষ্টত বিধি অমুচ্য অক্ষৰে,
ধৰিয়া কুক্ষণে বজ্র সমান লেখনী,
পৰ পদ সেবিবাক যুগ যুগান্তৰে,
লেখিলা নির্দ্দয় চিতে। কৰি ধনবতী,
দিয়া অগণন মুক্তা হীৰক আকৰ,
নানা আভৰণে কৰি সুশোভিতা অতি,
লেখিলা দৰিদ্রা হবে অল্প দিনান্তৰ
শিলৰ ৰেখাত ; যাৰ হীন পুত্রগণ
উদৰ জ্বালাত সেৱে পৰৰ চৰণ—।

(৩)

যি দিনৰ পৰা সেই, আৰ্য্যভূমি মাতা,
সেবিয়া সুদীর্ঘ কাল, যবন চৰণ,
ইংৰাজ-কেশৰী নখে হুইছে পতিতা

সমর্পি তাহাক যত আছে বস্তুধন ;
যি দিনৰ পৰা মাতা এড়ি পুৰাতন,
দাসীত্ব শৃঙ্খল নব ধৰিছে চৰণে,
(চিৰ অভ্যাসৰ কার্য্য নোহে দুঃখ মন) ;
সেহি দিন হন্তে নব প্রভুৰ মিলনে,
ভাগিৰথী তীৰে,—পুৰাতন দিল্লী জিনি—,
শোভিয়াছে কলিকাতা নব ৰাজধানী ।

(৪)

অতি মনোৰম স্থান নয়ন ৰঞ্জন ;
সাৰি সাৰি অট্টালিকা দ্বিতল ত্রিতল,
পর্ণ পত্র যুত নাই এটাও ভবন,
কিৰণিছে সবে শ্বেত বৰণে কেৱল ।
হিমাদ্রি মস্তক চ্যুত হুয়া যেন হায়,
অসংখ্য ধবল গিৰি ধবল বৰণে
স্তূপাকাৰে হুয়া সাৰি, কলিকাতা কায়
ধবলিছে, ৰমণিছে মনুজ লোচনে ।
আন স্থানে সুলভ যিবৰণ শ্যামল,
দুৰলভ তথা, মাত্র কেৱল ধবল ।

(৫)

“কলেজ”, “ওৱেলিংটন”, “হেলিডে”, “বিডন”,
“চৌৰঙ্গী”, “মিৰ্জাপুৰ”, ষ্ট্রিট নিকৰে,
প্রস্তৰ কঙ্কৰে কৰি দেহ আবৰণ,
নগৰৰ দীর্ঘ প্রস্থ পৰিমাণ কৰে ।
সিসবৰ শাখাৰূপ কত “লেন” গণ
“স্কট”, “পঞ্চানন্দতলা”, “চাপাতলা” আদি,
ধৰিয়া বিবিধ নাম, সংখ্যা অগণন,
সিসবক পৰস্পৰ আছয় সংযোগি ।

স্থানে স্থানে জলস্তম্ভ ; ঘুৰালেই কল,
ঢালে জল অবিৰল শোধিত শীতল।

(৬)

ৰাত্ৰিত সহস্ৰ গ্যাস্ যুড়ি চতুৰ্দ্দিক,
—সহস্ৰ নক্ষত্ৰ যেন উদিয়া ভূতলে—,
কৰে আলো অৱহেলি পূৰ্ণিমা শশীক ;
কৃষ্ণ শুক্ল পক্ষ ভেদ নাথাকে সিস্থলে।
"ফুটপাথে" জনস্ৰোত বহে নিৰন্তৰ,
ৰাত্ৰি দিন সমভাৱে নাহিকে বিশ্ৰাম ;
মধ্যপথে ঘোঁড়াগাড়ী কৰে ঘড় ঘড়,
কেৱল উঠিছে শব্দ কৰি ধুমধাম।
থাকি থাকি নানা স্বৰে পথে বাৰম্বাৰ,
নানা দ্ৰব্য শিৰে কৰি চীৎকাৰে "হকাৰ"।

(৭)

কোনোৱে ডাকিছে "চাই তেতুল" বুলিয়া,
কোনোৱে "হুগুলি এক পয়সা" শব্দিছে,
কোনোজনে "জুতাব্ৰুস্" "সেলাই জুতিয়া"
কোনোৱে "বৰফ চাই" সঘনে ডাকিছে।
চীৎকাৰিছে "বুটভাজা" "মালাই" "মিঠাই",
"গোলাপী গেণ্ডেৰী" "পান চাই" কোনোজনে
কেহোঁ ডাকে "তালপাতা" "ফুলমালা চাই",
শব্দ পাছে শত শব্দ পশিছে শ্ৰৱণে।
হাটে বাটে ঘাটে আছে দ্ৰব্য অগণন,
ইচ্ছামতে কিনি লোৱা যদি থাকে ধন।

(৮)

স্থানে স্থানে অভিনয় হোৱে ৰাত্ৰিকালে ;
কি যে সুমধুৰ বাদ্য বাজয় মন্দিৰে !

যেন সুৰঙ্গনাগণ আসিয়া সিংহলে,
বজায়ে সুযন্ত্র ধৰি সুকোমল কৰে।
বাজে বংশী "হাৰ্ম্মনিয়ম" "ক্লেৰিনেট" বিপুল,
যত বিলাতীয় যন্ত্র অতি মধুস্বৰে,
শুনি সি মিশ্রিত স্বৰ জগতে অতুল
কোন নৰ নাৰী হায় নজ্ৰয়ে অন্তৰে ?
তালে তালে নাচে গায় অভিনেতৃগণ,
বোধ হোৱে মনে যেন সুখৰ স্বপন।

(৯)

নাটৰ মন্দিৰ এড়ি, এড়ি বাদ্যগান,
আসিও পাঠক ! এবে ইংৰাজ বিভাগে,
দেশীয় বিভাগ জিনে যিটো মহাস্থান,
—নিজিনিব কিয় ? তাত জেতৃগণ থাকে।
শ্বেত কৃষ্ণ অঙ্গে যদি প্ৰভেদ থাকয়,
থাকয় প্ৰভেদ যদি জেতা জিত কুলে,
প্ৰভু দাস যদি কদা সমান নহয়
মুহুৰে প্ৰভেদ কিয় তৱে বাসস্থানে—?
আসিও পাঠক, (কিন্তু ভয় ভয় চিতে
আসিবা), দৰ্শিও "বহুবাজাৰ ইষ্ট্ৰিটে"

(১০)

ইংৰাজ নাৱিকগণ, উনমত্ত অতি,
খুলিছে বোটল কাঁক আহ্লাদিত মনে,
ঢালিছে কৰস্থ গ্লাসে সুৰা মূৰ্ত্তিমতী
"ব্ৰাণ্ডি" নামে, সুধাৰূপ পীয়াছে সঘনে।
পুনৰ ঢালিছে ব্ৰাণ্ডি গ্লাছ পূৰ্ণ কৰি,
পুনৰ কৰিছে পান, আনন্দ অপাৰ ;

বিবাদিছে পৰস্পৰ ; কেহোঁ আছে পড়ি
পথ পাশে ধাৰ মুখে হয়া দীৰ্ঘাকাৰ।
কেহোঁ সুৰেশ্বৰী পূজি উদৰ গহ্বৰে
ঈপ্সিত সুখৰ মূৰ্ত্তি ভাবিছে অন্তৰে।

(১১)

ধন্যা দেবি সুৰেশ্বৰি ! তুমি মাননীয়া,
ধন্য তব অৱতাৰ এহি কলিকালে ;
ইউৰোপ আমেৰিকা আফ্রিকা আসিয়া,
চাৰি মহাদেশ নত তব পদতলে।
কত উপাসকগণ অতি সমাদৰে
দিছে হৰ্ষে ধনাঞ্জলি তোমাৰ চৰণে,
—যি ধন লাগিয়া নৰ দেশ দেশান্তৰে
কৰয় ভ্ৰমণ হায় উৎকণ্ঠিত মনে—।
হেন কষ্টলভ্য ধন পদে প্ৰদানিছে,
কতো জনে শ্ৰীচৰণে জীৱনো এড়িছে।

(১২)

ঈশ্বৰকো ভক্তি নৰ বাহিৰে দৰ্শায়,
নকৰে প্ৰকৃত ভক্তি তাহাঙ্ক হৃদয়ে ;
তব উপাসকগণ যদিও ঘৃণায়
বাহিৰে তোমাক লোক সমাজৰ ভয়ে,
অন্তৰত কৰে কিন্তু তব ৰূপ ধ্যান,
পিতৃধন শ্ৰাদ্ধ কৰে শ্ৰীপদে তোমাৰ
অতুল মহিমা ৰাশি সদা কৰে গান,
নমে ভূতলত পড়ি হয়া দীৰ্ঘাকাৰ।
অনন্তৰূপিনি সুৰা ! ধন্য প্ৰলোভন ;
কি বুজোঁ মহিমা আমি অল্পকত জন।

(১৩)

ইফালে কলিঙ্গা নামে স্থানে অপৰূপ
বাৰনাৰী গৃহ শ্ৰেণী ভাসিছে নয়নে ;
শ্বেতভুজা দেবীগণ এড়ি ইউৰূপ,
—এড়ি সুৰপুৰ যেন সুৰবালাগণে
সুৰেশ্বৰ শাপে—, লজ্ঘি বিস্তীৰ্ণ সাগৰ
বিবিধ বিপদাকীৰ্ণ, হেলি উৰ্ম্মিমালা
কৰিছে সিস্থানে বাস উল্লাস অন্তৰে ;
নাজানো কুহকে কিনো স্বদেশ ত্যজিলা ।।
—জয় বৃটেণীয়া, জয় যতেক বৃটন,
দেব শক্তি তোমাসাৰ শৰীৰে মিলন ।

(১৪)

নহলে, কিহৰ বলে অবলা ৰমণী
কোমলা লতিকা প্ৰায়, কিহৰ সাহসে,
অৱহেলি নদ নদী ৰাজ্য ৰাজধানী
অপাৰ সমুদ্ৰ বাৰি কটাক্ষে লজ্ঘিছে ?
ধন্য তোমাসাৰ বল বিবিধ কৌশল,
কত দেশ ভাসমান পদে তোমাসাৰ,
কত যে মুকুটধাৰী পিন্ধিছে শৃঙ্খল,
মানিছে দাসত্ব আৰু যত পাৰাবাৰ—
পাঠক ! কল্পনাবলে কৰা দৃষ্টিপাত,
কত বাৰঙ্গনা বাস কৰে কলিঙ্গাত ।

(১৫)

অৰ্দ্ধ বক্ষ অৰ্দ্ধ পৃষ্ঠ ৰাখি উলঙ্গণে,
কত শ্বেতভুজা দেবী সুতাম্ৰ কেশিণী,
বংশ-শলা নিৰমিত ৰঞ্জিত আসনে
বসিছে হুইয়া গৃহদ্বাৰ-সুশোভিনী ।

*   *   *   *
*   *   *   *

(১৬)

সুদূৰে কেশবীৰাৰ যুক্ত ৰাজ্ঞ গৃহ
ধৰিছে অতুল শোভা ; দ্বাৰে ৰক্ষিগণ,
বীৰ সাজে আবৰিয়া নিজ নিজ দেহ,
হাতত বন্দুক ধৰি কৰিছে ভ্ৰমণ।
নিকটে “টাউন হল” ; শত শত শ্ৰোতা
হোৱে একত্ৰিত তাত, গৰ্জ্জে বক্তাগণ
সুদীৰ্ঘ বক্তৃতা কৰি, লভয় উষ্ণতা
তেজ স্ৰোত, দেহে শীৰা কৰয় নৰ্ত্তন।
সেহি ধ্বনি প্ৰতিধ্বনি গৃহে ইষ্টকৰ,
পশিছে শ্ৰৱণে আসি পথিক জনৰ।

(১৭)

“জেনেৰাল পোষ্টাফিস্” “টেলিগ্ৰাফাফিস্”
(আহা কি বিচিত্ৰ কৰি নিৰ্ম্মিলে ইংৰাজ)
যেন শিৰ উচ্চ কৰি দৰ্শে চতুৰ্দ্দিশ,
নেত্ৰ তৃপ্তিকৰ অতি মনোৰম সাজে।
“হাইকোৰ্ট” গৃহ,—হায় যাহাৰ স্মৰণে
আসে মনে নানা চিন্তা—, বিচাৰ আলয় ;
বসিয়া তথাত জজ বিচাৰকগণে
নৰৰ জীৱন মৃত্যু কৰয় নিশ্চয়।
চাৰি ফালে ঘেড়ি কোৰ্ট মাজত প্ৰাঙ্গণ,
বক্ক মৎস্য কুঁৱা জলে কৰিছে নৰ্ত্তন।

(১৮)

অদূৰে দক্ষিণে এৱে নয়ন গোচৰে,
ভাসিছে শ্যামল বৰ্ণে “ইডেন” উদ্যান ;
গ্ৰীষ্মে জনস্ৰোতে ঘুড়ি আকুল অন্তৰে
শ্যাম উপবন দেখি জুড়ায় পৰাণ।

কিবা রমণীয় স্থান ! বিশ্বকর্ম্মা যেন
বহু আলোচনা করি স্বহস্তে রচিলে
নন্দন কানন জিনি "ইডেন গার্ডেন" ;
ধন বিনিময়ে পাছে ইংরাজক দিলে ।
নানা বৃক্ষ নানা লতা নানা পুষ্পগণ,
নিরমল রূপে বন করিছে শোভিন ।

(১৯)

ছিন্নমস্ত দুর্ব্বাদল সম উচ্চ, যেন
শ্যামল তরল জল ভাসিছে দৃষ্টিত ;
মাজে মাজে ক্ষুদ্র পথ অতি সুচিকণ,
দুই পাশে ক্ষুদ্র বনে পুষ্প প্রস্ফুটিত ।
শীতল ছায়ার তলে আছয় আসন ;
পথশ্রান্ত লোকগণ তপনে তাপিত,
বসি তাত হর্ষ চিত্তে জুড়ায় নয়ন
সুখদ স্বভাব শোভা দর্শি চতুর্ভিত ।
এড়ি যেন লোকারণ্য এড়ি পাপীগণে
বসিছে প্রকৃতি দেবী বিরল বিজনে ।

(২০)

আছে এক গৃহ তাত চতুর্কোণ তার
করে জল মল যেন স্বর্ণর কাজ,
সকলে কহয় বোলে গৃহ দেবতার,
ব্রহ্মদেশ হন্তে যুদ্ধে লভিলা ইংরাজ ।
সমুখত জলাধার, মৃদু সমীরণে
আন্দোলিত করি জল, তরঙ্গ মালায়
তটস্থিত ব্রহ্ম-দেব মন্দিরক ঘনে
সহস্র মন্দির করি হর্ষে প্রদর্শায় ।

ক্ষুদ্র দুটী শ্বেত 'বোট' শোভা কৰে জলে
যেন প্ৰস্ফুটিত দুটী শ্বেত শতদল।

(২১)

সন্ধ্যাকালে,—দিনমণি তেজ সঙ্কুচিয়া
সুদূৰ পশ্চিমে পাতি লোহিত আসন
শূন্যস্থলে, ক্ৰমে ক্ৰমে পদ বিস্তাৰিয়া
ক্লান্তি দূৰিবাক যত্নে কৰয় শয়ন—।
সেহিকালে "ইডেনত" কত নৰগণ,
কৰে বিচৰণ আসি কৰিবে শীতল
উত্তাপিত দেহ ; সেবি সন্ধ্যা সমীৰণ
দিৱসৰ শ্ৰান্তি দূৰে, লভে পুনঃ বল।
ঝম্ ঝম্ কৰি বাজে বৃটিস বাজনা
জগতে সিবাদ্য সম কি আছে তুলনা ?

(২২)

ইবাদ্য বলত হায় সমৰ প্ৰাঙ্গণে,
যোদ্ধাৰ ধমনি মাজে নাচে তপ্ত তেজ,
ইবাদ্যে জাগ্ৰত হোৱে সুপ্ত সেনাগণ,
ভীৰু জনা পায় বল ধৰে বীৰ তেজ।
ইবাদ্য কুহকে মাত্ৰ পাসৰি মৰণ,
পাসৰিয়া প্ৰিয় জন উন্মত্ত হুইয়া,
কেশৰী সদৃশ পশি যুদ্ধে যোদ্ধাগণ,
ত্যজে তুচ্ছ প্ৰাণ শত শত্ৰু সংহাৰিয়া।
এহি বলে দ্বীপবাসী নাচিয়া বীৰত্বে,
বিজয় পতাকা হায় উড়ালে ভাৰতে।

(২৩)

দেখিও অনতিদূৰে দক্ষিণ দিশত
ভীম মূৰ্ত্তি দুৰ্গ যেন কালান্ত কেশৰী;
দুৱাৰে প্ৰহৰীগণ টহলে দৰ্পত
উলঙ্গ শঙ্গিন যুত যম দণ্ড ধৰি।
অনল বৰ্ষণকাৰী কামান নিচয়
অব্যৰ্থ ব্ৰহ্মাস্ত্ৰ সম, গোলা স্তূপাকাৰ,
—যাৰ এটি তেজে শত শত্ৰু পাত হয়—,
ধৰিয়াছে দুৰ্গ যেন দেহে অলঙ্কাৰ।
ভাৰতে ব্ৰিটিশ ৰাজ্য গৌৰব বীৰত্ব,
এই দুৰ্গ শিৰে সব আছে সংস্থাপিত।

(২৪)

কোন্ শত্ৰু কোন্ প্ৰাণে হব অগ্ৰসৰ?
ধন ঘটা নাদ জিনি কামান গৰ্জ্জন
শুনিয়া, দেখিয়া আৰু গোলা তেজস্কৰ
কোন্ নৰ শত্ৰুৰনো নকঁপিবে মন?
বাহিৰে দেখাত দুৰ্গ শান্তিৰ আলয়,
আছয় নিদ্ৰিত যেন দুৰ্ব্বল কেশৰী,
সমুখ সমৰে কিন্তু ভীম মূৰ্ত্তিময়
উঠে যেন মহা সিংহ দন্ত কড় মড়ি।
ইয়াৰ হেতুকে নত যত নৃপগণ,
ভয়ে ভাগিৰথী কৰে পদ প্ৰক্ষালন।

(২৫)

হায় ভাগিৰথী কথা পড়িল মনত;
পুণ্যৱতী স্ৰোতস্বতী বহমানা যথা,
যাৰ বাৰি স্পৰ্শে পাপ হোৱে বিদূৰিত
চলিও পাঠকবৰ্গ যাওঁ এবে তথা।

সহস্ৰ তৰঙ্গ ধৰি সুধীৰ গমনে
কি চিন্তাত মুগ্ধা হৈয়া জাহ্নবী জননী
শক্তিহীনা প্ৰায় আজি বহিছে বিমনে ?
কি ভাবে ভাবিতা আজি পতিত পাৱনী ?
থাকি থাকি যেন হায় কৰি কল কল,
প্ৰকাশিছে মন দুঃখ গীতে অবিৰল।

(১)

“হা অদৃষ্ট ! এহি শেষ আছিল আমাৰ ?
কতে স্বৰ্গধাম হায় কতেবা ভূতল ;
কিয় বিধি ৰাখি কমণ্ডলুত তোমাৰ
আদৰে, নিৰ্দ্দয় হৈয়া দিলা ৰসাতল ?”

(২)

সগৰৰ বংশোদ্ধাৰ উপলক্ষ কৰি,
ছলিলেক কিয় মোক দুষ্ট ভগিৰথে ?
কিয় মনোৰম স্বৰে শঙ্খ বাদ্য কৰি
আনিলেক মোক এই নৰকৰ পথে ?

(৩)

“আমি গঙ্গা,—দিয়া যাক মহিমা অপাৰ
সৃজিছিলে বিধি পাপী নিস্তাৰ কাৰণ ;
শকতি অতুল যাৰ, তৰঙ্গ আঘাতে
ভাসিছিলে ঐৰাৱত ইন্দ্ৰৰ বাহন ;”

(৪)

“যাক পূজিছিলে সদা যত অমৰবৃন্দ
নৈবেদ্য ধূপ ঘৃত নানাবিধ সাজে,

থাওক সিসব কথা আপুনি শঙ্কব
বাখিছিলে শিবে বাক জটাজুট মাজে ।"

(৫)

"সেই গঙ্গা আমি হায় পতিত পাবনী,
পড়িলো অদৃষ্ট বলে পাপিনী ভাবক্তে ;
হায় আজি হলো আমি শৃঙ্খল ধাবিণী
বান্ধিলে ইংবাজে মোক হাবড়াব ঘাটে ।"

(৬)

"অসংখ্য পর্ব্বত লঙ্ঘি নিষ্কণ্টকি পথ
হুইছিলো পবাজিতা জহ্নুব উদবে
একবাব ; হায় এই কলিব কালত
হলো পবাজিতা পুনঃ শ্বেতাঙ্গব কবে ।"

(৭)

"কোনে জানিছিলে কিম্বা কোনে ভাবিছিলে
হুইব অর্ণবপোতে বক্ষ বিদাবিত ?
যাব জল স্পর্শে নব মুক্তি লভিছিলে,
বিদেশী বাণিজ্যোপায় হুইবো কলিত ?"

(৮)

"কতেক, সহিবোঁ, দুখ ?   আমাব জীৱন
কবিছে উজান ভাটি হায় প্ৰতিদিনে,
সুবুজিয়া কয় কিন্তু যত নবগণ,
'বহয় জোৱাব ভাটা জাহ্নবী জীৱনে' ।"

(৯)

"বাৰম্বাব কঁপে সমস্ত শবীব,
বাৰম্বাব উঠে মোব শত ঊর্ম্মিচয়,

কোমল হৃদয় পুনঃ হোৱয় অধীৰ
শত শত ঊৰ্ম্মিমালা পুনঃ পায় লয় ।”

(১০)

“মকৰ বাহনে হায় ছিলে যাৰ স্থিতি,
সেহি আমি নিজে এবে ম্লেচ্ছৰ বাহন ;
সহিছোঁ কোমল বক্ষে পোত গতাগতি
বিদৰিছে প্ৰাণ মোৰ বিদৰিছে মন ।”

(১১)

“ইকালে প্ৰকৃতি দেবী—দীনা দুৰ্ভাগিনী
আমাৰে নিছিনা—, হায় ত্যজি কলিকাতা
ইচ্ছা বিপৰীতে, এড়ি চিৰ ৰাজধানী,
বসিছে ‘ইডেনে’ যেন অশোকত সীতা ।”

(১২)

“তমস্বিনী প্ৰকৃতিৰ প্ৰিয় সহচৰী,
দীপালোক ভয়ে বসে সুদূৰ বিপিনে ;
সখী সহ যায় পাছে কুমন্ত্ৰণা কৰি
এই ভয়ে দুৰ্গে তোপ গৰ্জ্জে প্ৰতিদিনে ।”

(১৩)

“আমি, তমস্বিনী, আৰু প্ৰকৃতি সুন্দৰী,
তিনিও শৃঙ্খলে বদ্ধা নাহিকে এড়ন ;
হায় বিধি অম্বু পদে কিবা দোষ কৰি
দুস্তৰ জলধি জলে হইলোঁ মগন ?”

ক্রন্দন

কোন সিটো কান্দে আজি বিনাই বিনাই ?
ইঘোৰ ৰজনী কালে,
দগ্ধ প্ৰায় দুঃখ জ্বালে,
কোনেনো ক্রন্দন স্বৰে গগন ভেদায় ?

বিশ্ৰাম-ৰজনী জানি সুপ্ত নৰগণ ;
সুপ্ত পশু পক্ষী যত
গৰ্ত্ত তৰু-কোটৰত ;
তৃণ লতা আদি সুপ্ত, সুপ্ত সমীৰণ ।

সৰ্ব্ব জীৱগণ লই নিদ্ৰিতা ধৰণী ।
কেৱল নিয়তি পক্ষী,
ডাকে একোবাৰ থাকি ;
আৰু সেই গৃহে কান্দে এজনী ৰমণী ।

হায় অভাগিনী নাৰী, প্ৰিয় পুত্ৰ ধন ।
—চিৰযত্নে সুবৰ্দ্ধিত
পুষ্পকলি প্ৰস্ফুটিত—
হেৰুৱাই আজি শোকে সন্তাপিত মন ॥

যদিও নিদ্ৰিত যায় ভূচৰ খেচৰ,
হৃদয় আকাশ শশী,
ভূতলে পৰিছে খসি,
কি সুখে নিদ্ৰিত যাব জননী অন্তৰ ?

শয্যা কণ্টকিত প্ৰায় বিষাদিত মন ;
নেত্ৰ বাৰি ঝৰ্ ঝৰ্
বহি আছে নিৰন্তৰ,
তিতিছে হৃদয় স্থল, তিতিছে বসন ।

কিমতেনো পাসৰিব সন্তান বদন
যি বদন মাতৃ আগে
স্বৰ্ণ প্ৰভ সম লাগে,
পাসৰিব কিমতেনো সিহেন কাঞ্চন ?

আকউ কান্দিছে হায় ব্যাকুল অন্তৰে ।
ভঙ্গ স্বৰে কৰি ঘন
পুত্ৰ গুণ কীৰতন,
পুনঃ বিলাপিছে শুনা চতুৰ্গুণ স্বৰে !

"ক'লৈ গলি বাছা মোৰ সুকুমাৰ মতি ?
শূন্য কৰি বক্ষস্থল,
দিয়া মোক হলাহল,
ক'লৈ গলি অভাগিণী (ৰ) কৰি হেন গতি ?"

"তোৰ অবিহনে মোৰ ফাটি যায় হিয়া ।
সিহঁতে বন্ধন কৰি
মোত হস্তে আজি দূৰি
কতেনো শ্মশানে তোক আসিলে ৰাখিয়া ।"

"দহিলে অকাল অগ্নি সুখৰ আলয় ;
শূন্য হ'ল মোৰ গৃহ,
শূন্য অভাগিনী দেহ
নিখিল জগৎ শূন্য, সব শূন্যময় ।"

"ডুবিলেক সুখ-তৰী দুখৰ সাগৰে ।
কোনে 'আই আই' বুলি,
ডাকিব আদৰ কৰি
কাৰ মধুবাক্য শুনি জুৰাবোঁ অন্তৰে ?"

"কোনেনো ওচৰে বসি সহাস্য বদনে,
তালিতুলি কৰি হায়
অৰ্দ্ধস্ফুট মধুময়
বাক্যে, সুধিবেক কথা মোক ঘনে ঘনে ?"

"ময়েবা কাকনো কোলা কৰি প্ৰতিক্ষণ,
ইন্দুপ্ৰভ বদনত,
চুম্বন সহস্ৰ শত
কৰিয়া, মানিবোঁ ধন্য আমাৰ জীৱন ?"

"হায় হায় গ'ল আজি সুখৰ মূৰতি ;
প্ৰাণসম পুত্ৰ গ'ল,
কিয় দেহে প্ৰাণ ৰ'ল ?
কিয় পুত্ৰ সঙ্গে প্ৰাণ নকৰিলে গতি ?"

অঅহ জননী হিয়া ফাটিছে বিষাদে ;
ক্ষণে তেওঁ মূৰ্চ্চাগত,
কৰাঘাত কপালত
কৰে ক্ষণে, মুষ্ট্যাঘাত হানে নিজ হৃদে।

শোকৰ তৰঙ্গমালা বিলোড়ে অন্তৰ ;
মুহুঃ মুহুঃ কণ্ঠৰোধ,
মুহূৰ্ত্তে হেৰায় বোধ,
জ্বলিছে কৃষাণু শিখা দেহৰ ভিতৰ।

ইৰূপ অন্তৰাবস্থা ঘটিছে যাহাৰ,
কি ভোগে তাহাৰ চিত
হুইবেক প্ৰলোভিত,
বিশ্ৰাম ৰজনী কিনো সুখকৰ তাৰ ?

ইৰূপ জননী প্ৰতি,—যাৰ প্ৰাণ মন
পুত্ৰ স্নেহ সূত্ৰে গাঁথা ;
পুত্ৰ-সুখে সন্তোষিতা,
পুত্ৰ-দুঃখে বিষাদিতা হোৱে যেইজন—,

ইহেন দেবীৰ প্ৰতি মান্যা পূজনীয়া
যিপুত্ৰে নকৰে ভক্তি ;
নেসেবয় পদ দুটী ;
জানিবা নাৰকী সিটো জন্মিছে আসিয়া ।

———

চিন্তা-তরঙ্গিণী

দ্বিতীয় ভাগ

কবিতা

(১)

কবিতে ! জানিলোঁ তব কঠিন হৃদয় ;
মনে কত আশা কৰি,
প্ৰাৰ্থিলোঁ শ্ৰীপদ ধৰি,
জননি ! হীনৰ প্ৰতি নুহিলা সদয়,
আমাৰো মনৰ আশা মনতে বিলয় ।

(২)

বাল্যকাল থাকি,—কিন্তু নাজানো কাৰণ—
আছিল তোমাৰ প্ৰতি,
ই হীন জনৰ মতি ;
পালে পদ্যময়ী পুথি কৰিয়া যতন,
পঢ়িছিলোঁ য'তে ত'তে হৰষিত মন ।

(৩)

বাল্যকাল হন্তে,—কিন্তু অৱশ্যে বৃথায়—
আঁকিছিলোঁ তব ছবি,
ভাবিছিলোঁ হবোঁ কবি,
ৰাখিছিলোঁ যত্নে আমি সি চিত্ৰ সুমাই,
দেখিলে সি চিত্ৰ এবে মুখে হাঁসি পায় ।

(৪)

'ভাবিছিলোঁ হবো কবি'—ই কথা শুনিয়া,
পাঠক ! হাঁসিছা তুমি
জানিছোঁ অন্তৰে আমি,
কিন্তু দেখিবাহা ভাবি ভাবিছোঁ কেতিয়া,
ভাবিছিলোঁ ছিলোঁ আমি বালক যেতিয়া ।

(৫)

বালক কালৰ দোষ নোহে ধৰণীয় ;
বালক মনৰ ভুল,
নাহি তাত একো ভুল,
কয় জ্ঞানহীনে যিটো নোহে কথনীয় ;
বালক কালৰ স্পৰ্দ্ধা নোহে দোষণীয় ।

(৬)

অৱশ্যে ই স্পৰ্দ্ধা ভাব কৰিবে গোপন
পাৰিলোঁ। হতন মনে,
অপ্ৰকাশে সযতনে ;
কিন্তু তেনে কৰা হলে, হুইলে হতন
মনৰ প্ৰকৃত ভাবে কাপট্য মিলন ।

(৭)

কবিতে ! শৈশব থাকি সঁচাই মিছাই
লেখিছিলোঁ। নানা পদ
ভাবি তব ছুটী পদ ;
কল্পনাক বলে ধৰি পাগলৰ প্ৰায়
লেখিছিলোঁ। যেহি সব, এবে হাঁসি পায় ।

(৮)

মিছা হোক সঁচা হোক, কিম্বা হোক হাঁসি,
কিন্তু তব পদে ভক্তি
আছিলে অচলা অতি,
ইয়াৰ নাহিকে ভ্ৰম, কহিছোঁ প্ৰকাশি ;
মিছা হোক সঁচা হোক কিম্বা হোক হাঁসি ।

(৯)

কিন্তু অৱশেষে, দেৱি, দিলোঁ বিসৰ্জ্জন
মোৰ সেই বাল্য-ক্ৰীড়া,
তোমাক ৰচনা কৰা ;
চন্দ্ৰক স্বহস্তে ধৰা হুইয়া বামন
মোৰ সেই দুৰ আশা দিলোঁ বিসৰ্জ্জন।

(১০)

কিন্তু যবে বাল্যকাল হুইলেক গত,
পুনঃ দুৰভাবে মম
কৰিলেক পৰশন,
তোমাৰ ৰচনা ভাব হুইলে জাগ্ৰত ;
দুৰাশা আশ্বাসে পুনঃ হুইলোঁ উন্মত্ত।

(১১)

দুৰাশা উচিত শাস্তি পালোঁ হাতে হাতে,
দেখি মোৰ চপলতা,
ক্ৰোধে 'বিলাসিনী' মাতা
কৰিলা গঞ্জনা, আমি ৰহিলোঁ অমাতে ;
পুনঃ মোৰ দুৰাকাঙ্ক্ষা দিলোঁ অধঃপাতে।

(১২)

হে কবিতে! আকৌ মোৰ নিৰলজ্জ মন,
(কি লাজ আছয় তাৰ,
গঞ্জনাও প্ৰিয় যাৰ ?)
সৰ্ব্ব ক্ষান্তি কৰি আজি কৰিছে নৰ্ত্তন ;
চাইছে কৰিবে পুনঃ তুলিকা চালন।

(১৩)

হে মন ! উচিত নোহে দুৰাশা ইমান
তোহোঁৰ ; হুইও ক্ষান্ত,
মিছাতে নহুবি ভ্ৰান্ত,
লোভে পাছে হব প্ৰায়শ্চিত্তৰ বিধান ;
সমালোচনাত পৰি নাপাইবি ত্ৰাণ ।

(১৪)

নাপাইবি ত্ৰাণ সমালোচনাত পৰি
মূৰ্খ বুলি নেক্ষেমিব,
জ্বলন্ত অগনি দিব,
অদ্ভুত বহুৱা তুলি মনে ৰঙ্গ কৰি,
নচুৱাব সবে তোক বজাই চাপৰি ।

(১৫)

মূৰ্খৰ মৌনই ভাল, সেয়ে তাৰ বল ;
আসামত ৰীতি আছে
এক কষ্টে আনে হাঁসে,
থাক্ মৌন হুই মন ; নহলে চপল
দেখিলে, হাঁসিব সবে কৰিব পাগল ।

(১৬)

কবিতে ! নামানে মন বাৰণ আমাৰ ;
বলে মেলি পক্ষ দুই
উৰিল উধাও হুই,
অতি দুৰবুদ্ধি মন কাননে তোমাৰ ;
তুলিবে কুসুমগণ উদ্দিল ইবাৰ ।

(১৭)

"মনক বান্ধিবা, মনক ছাটিবা,
মনক নিন্দিবা নাই ;
দুৰ্জ্জন মনক দমিব নোৱাৰি
যেনে গজমূৰ্খী গাই ।"

(১৮)

এই মহামন্ত্ৰ আজি দিলোঁ ৰসাতলে ;
দুৰাশা আশ্বাস পাই,
মোৰ দুষ্ট মন ধাই
পশিল জননি, আজি তব কুঞ্জ বনে,
নাভাবিলে পৰিণাম 'বিক্ৰপ বৰ্ষণে' ।

(১৯)

ক্ষমিও আমাৰ উচ্চ আশা স্বেচ্ছাচাৰ ;
অল্প প্ৰভা-ৰেণু দানে
দয়া কৰা হীন জনে,
অন্ধ আমি দৰশিছোঁ ঘোৰ অন্ধকাৰ,
নয়নে তিমিৰ মালা ঘূৰে অনিবাৰ ।

(২০)

যি সব সুবৰ্ণ জ্যোতি পুষ্প তব বনে ;
যিসব চয়ন কৰি,
কল্পনাৰ সূত্ৰে ভৰি,
ৰচিলে বিৰলে বহি তব পুত্ৰগণে
চিৰ দীপ্তিকৰ মালা বিখ্যাত ভুবনে ।

(২১)

নাহি চাওঁ সেহিসব ছুৰমূল্য ধন,
নোহো সিসবৰ পাত্ৰ ;
হীন প্ৰভা পুষ্প মাত্ৰ
মাগিছোঁ চৰণে তব আমি হীন জন,
গাঁথিবোঁ মালিকা এক মলিন বৰণ।

(২২)

জননি ! ইমূৰ্খে কৰে কাতৰে বিনয়,
নোহে দেবি একবাৰ
কৰিয়াছে বাৰম্বাৰ ;
দয়াকৰি দয়াময়ি হইও সদয়,
নহলে মনৰ কথা মনতে বিলয়।।

(২৩)

সুপ্ৰসন্না হুই মোত তুমিও কল্পনে !
শীতলা ছায়ায় তব
শুকান মস্তিষ্ক মম ;
কবিতাৰ ছন্দ বন্ধ যত তব বিনে
বৃথা হব, ভাণ্ড যেনে মধুৰ বিহনে।

(২৪)

তুমি বিনে কবিতাৰ কিবা আছে সাৰ ?
কবিতা বাজনা গান,
তুমি তাৰ তাল মান ;
কবিতা অতাৰ বীণা তুমি তাৰ তাঁৰ ;
কবিতা শৰীৰ মাত্ৰ তুমি প্ৰাণাধাৰ।

(২৫)

কল্পনে ! দেখিছে কোনে নন্দন কানন ?
স্বৰ্গপুৰে পাৰিজাত,
কোনজন আছে জ্ঞাত ?
স্বচক্ষে দেখাৰ ন্যায় অথচ বৰ্ণন ;
সিসব কেৱল দেবি তোমাৰ সৃজন ।

(২৬)

সলিলে নিৰ্ম্মিত ক'ত হোৱে মেঘগণ !
কবি কিন্তু তব বলে,
তাহাক পুৰুষ বোলে
তাড়িতে সুন্দৰী নাৰী ; কৰয় বৰ্ণন
"জলদে চপলা ধৰি কৰে আলিঙ্গন ।"

(২৭)

তব বলে পুষ্প গ্ৰহো হোৱে বিবাহিত ;
সূৰ্য্য চন্দ্ৰ গগনত,
পদ্ম ভেঁট ভূতলত,
পদ্ম 'কমলিনী' নামে সূৰ্য্যে দিছে চিত ;
ভেঁট 'কুমুদিনী' নামে ভজিছে শশীত ।

(২৮)

ভূধৰ কানন নদ নদী পাৰাবাৰ,
ইসবো মনুষ্য প্ৰায়,
হাঁসে কান্দে গীত গায় ;
সুখ দুখ বোধ আছে মনে ইসবাৰ,
কবিৰ বৰ্ণনে দেবি প্ৰসাদে তোমাৰ ।

(২৯)

কত সুধাপূৰ্ণ পাত্ৰ প্ৰসাদে তোমাৰ,
সৃষ্ট হুয়া কবি কৰে,
ঢালিয়াছে নিৰন্তৰে
শ্ৰবণ কুহৰে আজি সুধাৰ সুধাৰ,
তাৰ পাশে স্বৰ্গ সুধা হোৱে কোন ছাৰ।

(৩০)

কৰা মাতঃ দয়া এই দীন হীন জনে ;
দিয়া তব নেত্ৰ ছুটি,
সেহি নেত্ৰে কৰো দৃষ্টি,
নহলে, নেদেখোঁ একো ই অন্ধ নয়নে ;
নহলে, মনৰ আশা ৰহিবেক মনে।

ৰজনী

(১)

দিনমান শূন্যমাৰ্গে কৰিয়া ভ্ৰমণ,
পশ্চিম আকাশ শেষে লোহিত আভাসে
ৰঞ্জি ক্ষণকাল, ৰবি বিস্তাৰি চৰণ
শুইলে বিশ্ৰামাচলে এবে মহাক্লেশে।

(২)

নাই আৰু মধ্যাহ্নৰ উত্তপ্ত কিৰণ ;
সুমাল প্ৰচণ্ড দীপ ; তমসে পূৰিত
ভুবন ; কেৱল কৰি বৰ্ত্তিকা জ্বলন
কৰিয়াছে নৰগণ গৃহ আলোকিত।

(৩)

নাই জন কোলাহল পক্ষীৰ সুস্বৰ,
শেষবাৰ হেতু কাক কৰি কাকা ধ্বনি
প্ৰবেশিলে নীড়ে ; লই ভূচৰ খেচৰ
ধৰিছে প্ৰশান্ত মূৰ্ত্তি নিখিল ধৰণী ।

(৪)

ৰজনী মিলনে এবে ৰজনী-ৰঞ্জন
পূৰ্ণকলা ধৰি ভাসে সুনীল অম্বৰে,
উজ্জ্বল ৰজত থাল যেন এক খন
ভাসে মেঘ ছায়াবৃত সুস্থিৰ সাগৰে ।

(৫)

তাহাৰ আলোক সুধা মস্তকে ধৰিয়া
ৰবিকৰ উত্তাপিত বিটপী নিচয়
শীতলিছে দেহ স্থিৰভাৱে দণ্ডাইয়া,
মাজে মাজে একোবাৰ সমীৰে দোলয় ।

(৬)

নক্ষত্ৰসমূহ,—যেন কুসুম আৱলী
উদ্যানৰ মাজে ; কিম্বা অসিত বসনে
হীৰকৰ খণ্ড যেন শোভয় উজ্জলি—,
ফুটিয়াছে নীলাকাশে কোমল কিৰণে ।

(৭)

ফুটিয়াছে নীলাকাশে কোমল কিৰণে,
কৰি চন্দ্ৰ কৰোজ্জ্বল নিজ কৰ দানে ;
নৃপেশ্বৰে যথা হায় দাস নৃপগণে
কৰয় ঐশ্বৰ্য্যশালী স্বধন প্ৰদানে ।

(৮)

এটী কথা

অমাবস্যা ৰজনীত যিৰূপে সিসব
শোভয় গগন পটে উজ্জ্বল ৰৰণ,
নিষ্কণ্টকে লই যেন ঐশ্বৰ্য্য বিভব
স্বৰাজ্যে স্বাধীনভাৱে ক্ষুদ্ৰ নৃপগণ।

(৯)

আজি কিন্তু নোহে তেনে ; শশাঙ্ক শাসনে
সবেও মলিন মুখ, গৌৰৱ বিহীন ;
জিত নৃপগণ জেতা নৃপতি পীড়নে
ধৰয় যিৰূপ ভাব অধীন সুদীন।

(১০)

স্বাধীনতা নাই যাৰ কিবা আছে তাৰ,
নৰহয় এক বিন্দু উত্তপ্ত শোণিত ;
জীৱনে জীৱনীশক্তি নাথাকে সঞ্চাৰ,
তেজীয়ান পদে সদা মস্তক নমিত।

(১১)

প্ৰকৃতি দৃষ্টান্ত তাৰ দিছে ভূৰি ভূৰি ;
তাৰ মাজে এই এক দেখা তাৰাকুল
হেৰুৱাই অমানিশি,—সুখ বিভাবৰী—,
চন্দ্ৰৰ অধীনে আজি যেন বাহী ফুল।

(১২)

ৰজনী মিলনে ক্ৰমে নিস্তব্ধ ভুবন ;
শিশুগণ ত্যক্ত কৰি জনক জননী,
কোনোএ ক্ৰন্দন এৰি, এৰি কোনো জন
আনবে খুটিয়া খুটি, ত্যজি হাস্য ধ্বনি।

(১৩)

নিদ্ৰাৰ কোমল কোলে এক এক কৰি
পৰিয়াছে ঢলি এবে অচিন্ত অন্তৰে ;
নাহি গৃহ চিন্তা, মনে নাই ধড়ফড়ি,
নাই পাপ ধনে আশা, নাচাপে ওচৰে ।

(১৪)

সংসাৰ জঞ্জাল যত ; চিন্তাহীন সবে ।
সদা মাত্ৰ এক ভাব প্ৰত্যুষে উঠিয়া
কিমতে যাইব আন সহ উমলিবে,
কিমতে লইব ধূলি সৰ্ব্বাঙ্গে লিপিয়া ।

(১৫)

হায়ৰে সৰল শিশু তোসবৰ দিন,
সুখ দিন ; হৰ্ষে নিদ্ৰা যোৱা এহি কালে,
সংসাৰে সুযোগ নাই । গলে কিছু দিন
পৰিবা সবেও অতি বিষম জঞ্জালে ।

(১৬)

তাহাৰ প্ৰমাণ আছে নিজ নিজ ঘৰে ;
তোসব নিদ্ৰিত যত্নে সহৰ্ষে শয়নে,
বৰ্ষিয়ানগণ দেখা বসি কিবা কৰে ;
গৃহ কাৰ্য্য কথা মাত্ৰ উচ্চাৰে বদনে ।

(১৭)

কেহোঁ কহে "ক্ষেতি ধান নহ'ল ইবাৰ,
মৰিব লাগিব হায় খাইবে নাপাই
অহা বছৰত ;" কহে কোনোএ "আমাৰ
"বিবা ছিলে গৰু ম'হে ঢুকাইলে খাই ।"

(১৮)

বহোঁতে আমনি লাগি কোনো কোনো জন
পৰিছে শয্যাত, কিন্তু নিদ্ৰালেশ নাই ;
ভাগি গ'ল ঘৰ দ্বাৰ পৰে বৰিষণ,
ভাবিছে উপায় তাৰ দ্বিনেত্ৰ জপাই ।

(১৯)

পৰৰ চাকৰী কৰি কত কত জনে,
—এই শ্ৰেণীভুক্তবেসে সংখ্যাও অধিক—
জৰ জৰ দেহ হুই মলিন বদনে
শয়নে পৰিয়া নিজে ভাবে ধিক ধিক ।

(২০)

প্ৰভুৰ সন্তোষ হেতু কত যে যতনে
কৰে কাৰ্য্য ক্লেশ সহি ; তেও বাৰম্বাৰ
প্ৰভুৰ কৰ্কশ বাক্য পশয় শ্ৰৱণে,
হিতে বিপৰীত, হায় যন্ত্ৰণা অপাৰ — ।

(২১)

প্ৰাণপণ যত্ন পৰিশ্ৰম অনিবাৰ,
ললাট পতিত আৰু বিন্দু বিন্দু জল
কঠিন প্ৰভুৰ পাশে সকলো অসাৰ,
একেবাৰ বাক্যে হোৱে সকলো বিফল ।

(২২)

এইৰূপ কত চিন্তা কৰি মনে মনে,
প্ৰভুৰ হৃদয়ভেদী বাক্যসব স্মৰি,
জ্বলিছে পুৰিছে হায় পৰিয়া শয়নে ;
হয়তো কাৰোবা অশ্ৰু পৰে দৰদৰি ।

(২৩)

দিবসিক শ্ৰমে শ্ৰান্ত হুই এতক্ষণ,
সবেও আনন্দে ক'ত শুব লাগিছিল ;
সি হুহি অসীম কষ্টে বিষাদিত মন,
ভাবিছে জনম ধিক প্ৰাণ পাপশীল।

(২৪)

কহিও নিদ্ৰিত শিশু ইৰূপ চিন্তাৰ,
আছে কিবা অধিকাৰ তোসব মনত ?
হোৱা কি ইসবে ধাৰী ? শৰীৰ বিস্তাৰ
কৰি, সুখে শুইয়াছা পৰি শয়নত।

(২৫)

সিকাৰণে কওঁ শিশু তোসবৰ দিন
সুখ দিন, হৰ্ষে নিদ্ৰা যোৱা এইকালে,
সংসাৰে সুযোগ এই। গলে কিছু দিন
সবেও পড়িবা অতি বিষম জঞ্জালে।

(২৬)

কোনে আনে কোনে দিয়ে সিসব সন্ধান
নাই তোমাসাৰ ; মাত্ৰ খাইছা পিন্ধিছা,
পিতা-মাতা আনি দিয়ে যি খোজে সন্তান
লগৰীয়া সহ দিনমান উমলিছা।

(২৭)

তত্ৰাচও পিতা-মাতা সাৰিব নোৱাৰে
তোমাসাৰ ক্ৰোধ হাত ; ক্ৰোধৰ ক্ৰন্দনে
দুয়োক বিবুদ্ধি কৰে ; কত যে আদৰে
দুইজনে নিচুকায় সান্ত্বনা বচনে।

(২৮)

কি আশ্চৰ্য্য মায়া হায় সৃজিছে বিধাতা !
অপত্য স্নেহৰ বান্ধে কৰিছে বন্ধন
পিতা মাতা চিত ; দুয়ো খাটিছে সৰ্ব্বদা
ক্ৰীত দাস দাসী ৰূপে কৰিয়া যতন ।

(২৯)

সন্তানৰ হেতু কৰি নিজকে বঞ্চিত,
ৰাখয় পাইলে কোনো সুখাদ্য আহাৰ ;
সন্তানৰ সুখে সুখী দুঃখত দুঃখিত,
ক্ষণ অদৰ্শনে যেন বিশ্ব অন্ধকাৰ ।

(৩০)

নিখিল জগতে পুত্ৰ অমূল্য কাঞ্চন ;
পিতৃ মাতৃ দুয়ো হেতু যেন কণ্ঠমাল,
নয়নৰ মণি, কিম্বা হৃদয় ৰতন ;
ধন্যহে চতুৰ বিধি তব মায়াজাল ।

(৩১)

ক্ৰমশঃ পীযুষকৰ চলিলে পশ্চিমে,
ক্ৰমে লভিলেক জয় নিদ্ৰা মায়াবিনী,
জনগণ ৰব ক্ষয় হ'ল ক্ৰমে ক্ৰমে,
সুগম্ভীৰ ভাব ক্ৰমে ধৰিলে ধৰণী ।

(৩২)

প্ৰতি গৃহ দ্বাৰে এবে পৰিল অৰ্গল,
অভ্যন্তৰ অন্ধকাৰ প্ৰদীপ নিৰ্ব্বাণে ;
মাত্ৰ ধনী গৃহে তৈল পীয়ে অনৰ্গল
চিৰ তৃষ্ণাতুৰ বহ্নি বসি তৈলাসনে ।

(৩৩)

নাহি জন ৰব আৰু ; মাত্ৰ একোবাৰ
ডাকয় পেঁচকে ; বৃদ্ধ কণ্ঠ নিৰ্গত
শুনা যায় কাহ ধ্বনি এবাৰ দুবাৰ,
শিশুৰ ক্ৰন্দন কশ্চিৎ হোৱয় ধ্বনিত ।

(৩৪)

সমীৰণ ছিন্ন পত্ৰ খড় খড় কৰি
বৃক্ষমাজে, একোবাৰ পড়িছে ভূতল ;
শব্দিছে শিশিৰ-বিন্দু পত্ৰ হন্তে সৰি ;
পশিছে শ্ৰবণে শব্দ ইসব কেৱল ।

(৩৫)

নিদ্ৰিত নিখিল বিশ্ব ; শশাঙ্ক গগনে
হায়ৰে ৰথীয়া প্ৰায় কৰিছে ভ্ৰমণ
নীৰবে ; মানব পাপ দৰ্শি অনুক্ষণে
পবিত্ৰ কোমল বক্ষ মলিন বৰণ ।

(৩৬)

ক্ৰমে ক্ৰমে ঘূৰি শশী গ'ল অস্তাচল ;
কিৰূপে ? ভ্ৰমণ শ্ৰমে শ্ৰান্ত কলেবৰ,
নিষ্প্ৰভ বদন জ্যোতি, যেন হীনবল,
এইভাবে ধীৰে ধীৰে গ'ল শশধৰ ।

(৩৭)

তাহাৰ গমন দুঃখে দুঃখী তাৰাগণ,
মলিন বদন হুই এটী এটী কৰি,
লুকাল আকাশ পথে মুদিয়া নয়ন ;
সিহেতু নিশিও ক্ৰমে যায় ৰাজ্য এড়ি ।

(৩৮)

নাযাবা নাযাবা নিশি, মিনতি আমাৰ
ধৰিও ; কৰিও কৃপা এই হীন জনে ;
তুমি গলে হব মোৰ সকলো আন্ধাৰ
শান্তি বস্তু হেৰুৱাবোঁ তোমাৰ বিহনে ।

(৩৯)

কি আছে তোমাৰ সম এই দুঃখীয়াৰ ?
তোমাৰ আশ্ৰয়ে দেবি যত শোক তাপ,
দিৱসে জাগয় মনে অসীম অপাৰ,
ক্ষণ হেতু এড়ে মোক, গুচয় সন্তাপ ।

মধুহাঁসি

হাঁসা হাঁসা, শিশু হাঁসা পুনৰ্ব্বাৰ,
তব মধুহাঁসি পৰাণ আমাৰ
জুড়ায় ; পুনৰ খিলি খিলি কৰি
হাঁসা প্ৰিয় শিশু হাঁসা আৰুবাৰ ।

মুক্তাপ্ৰায় তব ক্ষুদ্ৰ দন্তকিটী
ৰক্ত ওষ্ঠ মাজে কৰি প্ৰদৰ্শন,
নীলাব্জ বৰণ নেত্ৰ-কোণ কুঁচি
দেখোৱা আমাক হঁসিত বদন ।

কোনে কয় পদ্ম অতি শোভাকৰ ?
গোলাপ কুসুম বৰণ অমল
শোভাময় কোনে কহয়, থাকোঁতে
শিশুৰ সহাস্য বদন কমল ?

কিবা দৃশ্য আছে হোৱে মনোহৰ
শিশুৰ হসিত বদন সমান ?
যদি আছে বোলে, বোলোক অপৰে,
আমি কিন্তু ভাবি নাহি পাওঁ আন ।

হাঁসা হাঁসা শিশু, হাঁসা পুনৰ্ব্বাৰ,
তব মধুহাঁসি পৰাণ আমাৰ
জুড়ায় ; পুনৰ খিলি খিলি কৰি
হাঁসা প্ৰিয় শিশু হাঁসা আৰুবাৰ ।

স্বভাবৰ শোভা

(১)

শ্যামবৰ্ণ পত্ৰময়,
শতভুজে বৃক্ষচয়,
কৰে সুশীতল ছায়া পথিকক দান ।
পাদপ শাখাত বসি,
বিবিধ বৰণ পক্ষী,
চিত্ত বিমোহিয়া গাৱে মধুময় গান ॥

(২)

কোনো স্থানে মন ৰঙ্গে,
বিহঙ্গম লঘু অঙ্গে,
শূন্যপথে ইচ্ছামতে কৰয় ভ্ৰমণ ।
স্বজীৱন দৰশাই,
কহে যেন সুখে হায় ;
"জগতে অমূল্য বস্ত্ৰ স্বাধীন জীৱন" ॥

(৩)

পুষ্প গন্ধে ধৌত হুয়া
তপ্ত প্ৰাণ জুড়াইয়া
বৃক্ষে বৃক্ষে তৃণে তৃণে বহয় সমীৰ।
হাঁসয় কুসুমগণ,
হৰ্ষে পৰিপূৰ্ণ মন,
মৃদুল বতাসে নাচে হুইয়া অধীৰ॥

(৪)

অস্থিৰ তৰঙ্গায়িত
জলে হোৱে প্ৰকাশিত
গগনস্থ এক ৰবি হুয়া শত শত।
ইৰূপে নৰৰো মনে,
প্ৰিয়জন মূৰ্ত্তি ঘনে,
শত শত ৰূপে হায় হোৱয় বিম্বিত॥

(৫)

কতুবা স্বদেহ গিৰি,
তুষাৰে মণ্ডিত কৰি,
ধৰিয়া প্ৰকাণ্ড মূৰ্ত্তি ভেদিছে গগন।
যদিও ককাল ভাগে
গৰ্জ্জে মেঘৰাজি ৰাগে,
কিন্তু শৃঙ্গ লভে সদা ৰবিৰ কিৰণ॥

(৬)

সিৰূপে ধাৰ্ম্মিক যত,
সংসাৰ বিপদাহত
হয়ো যদি, নানা কষ্ট কৰয় বহন।

কিন্তু মন সিসবৰ,
হোৱে অতি উচ্চতৰ,
লভে নিৰন্তৰ ঈশ চৰণ কিৰণ ॥

(৭)

সূৰ্য্যৰ কিৰণ বলে,
সৰোজিনী সৰঃ জলে,
মৃণাল আসনে বসি হাঁসিছে আমোদে
বয়স্কাৰ গৰ্ব্ব দেখি,
কুমুদিনী নেত্ৰ মুদি,
স্বপতি পীযুষকৰ ধিয়ানিছে হৃদে ॥

(৮)

অলি কৰি গুন্ গুন্
গাৱে কমলিনী গুণ,
কাৰণ পাইছে মধু কৰিবাক পান ।
কুমুদিনী দিশে হায়
এবাৰো ফিৰি নাচায়,
মুগুনাৱে কৰি হৰ্ষে সুমধুৰ গান ॥

(৯)

এই গৰ্ব্বে স্ফীট হুয়া
ফাটে কমলিনী হিয়া
কিন্তু কি থাকিব আৰ গৰ্ব্ব চিৰকাল ।
যাৰ তেজে হেন গৰ্ব্ব,
সেই ভানু অস্ত যাব,
অথবা মৰালে আসি ঘটাব জঞ্জাল ॥

(১০)

বৰ্ষাকালে চকমকি,
কৃষ্ণ মেঘে থাকি থাকি,
স্বকান্তি প্ৰকাশি ঘনে নাচে সৌদামিনী
দৰশাৱে যেন নৱে
গুণবান পতি ক্ৰোড়ে
কি সুখ লভয় পতিব্ৰতা সুৰমণী ॥

(১১)

নবীন নীৰদ নীৰে
চাতক চাতকী ধীৰে
ঊৰ্দ্ধমুখে পিয়া বাৰি দূৰয় পিপাসা।
ভেকুলী কৰয় ৰব,
ভাবে যেন মহোৎসব ;
চিৰকাল এই সুখ পাবে কৰে আশা ॥

(১২)

হুইলে বৰষা গত,
শৰদৃতু ক্ৰমাগত
বিস্তাৰি নিজৰ ৰাজ্য, দূৰি মেঘগণে।
শোভাৱয় শূন্যস্থল,
কৰি অতি নিৰমল,
শোভে পূৰ্ণ শশী ৰঙ্গে গগন প্ৰাঙ্গণে ॥

(১৩)

নক্ষত্ৰ সমূহ উদি,
ক্ষণে মেলি ক্ষণে মুদি
আপোন আপোন নেত্ৰ হৰষিত মনে।

নিশামণি চন্দ্রে বেড়ি,
গগন ভূষিত কৰি
দৰ্শায়ে অতুল শোভা নিয়ে প্ৰাণীগণে ॥

(১৪)

তাৰ পাছে ক্ৰমে শীত
হোৱে আসি উপস্থিত,
ৰবি হোৱে হীনবল ; যত প্ৰাণীগণ
কঁপে শীতে থৰ থৰি,
জন্তু থাকে গৰ্ত্তে পড়ি,
কোটৰে বিহঙ্গ, নৰ ধৰয় বসন ॥

(১৫)

বসন্ত আসিলে পাছে,
তৰু তৃণ লতা হাঁসে,
সজ্জিত কৰিয়া দেহ নবীন সজ্জায় ।
কোমল শ্যাম বৰণ
জগত কৰে ধাৰণ ;
যি দিশে দৰ্শন কৰা নয়ন জুড়ায় ॥

(১৬)

কুৰঙ্গ কুৰঙ্গী সঙ্গে
আৰু নানা পশু ৰঙ্গে
লম্ফে জম্ফে বন মাজে কৰে বিচৰণ ।
নব তৃণ দুৰ্ব্বা পাই
উদৰ ভৰিয়া খায়,
নদী সৰঃ জলে কৰে তৃষ্ণা নিবাৰণ ॥

(১৭)

এহি ৰূপে প্ৰতি মাসে,
কত শোভা যায় আসে,
প্ৰকৃতি নতুন বেশ ধৰে কতবাৰ।
কোন আছে হেন জন,
কৰিবেক বৰণন
লেখিয়া কহিয়া কিম্বা ; এনে সাধ্য কাৰ ?

(১৮)

দৰ্শি অতি অপৰূপ,
প্ৰকৃতিত নানা ৰূপ,
ভাবুক জনৰ মনে কত ভাবোদয়,
প্ৰকাশিবে সেহি সব
হোৱে কিন্তু পৰাভব,
অন্তৰে অন্তৰ ভাব পাৱয় বিলয় ॥

স্বৰ্গ দৰ্শন

(১)

এক দিন ৰাতি পৰি শয়নত
আছিলোঁ৷ কৰিয়া গ্ৰীষ্মে ছট্‌ফট্
নাহি আসে নিদ্ৰা ; ঘৰ্ম্ম শৰীৰত
শত শত ধাৰে পৰিছে বইয়া।
এটী পল্লব ও নলড়ে সমীৰে,
বৃথা বাতায়ন বিমুক্ত শিয়ৰে,
মাত্ৰ সেহি পথে কক্ষে কৰ ধীৰে
দিছিল শশাঙ্ক গগনে উদিয়া ॥

(২)

প্ৰকৃতিৰ ভাব অতীব গম্ভীৰ
ক্ৰোধে যেন দেহে উত্তপ্ত ৰুধিৰ,
সেই উত্তাপত জগত অধীৰ
কৰি পেলাইছে চৰণৰ তলে।
নাহি পৰিবৰ্ত্ত, ক্ৰোধ উপশম,
দেখাইছে মাত্ৰ ভীম-পৰাক্ৰম
যেন হলাহল বৰ্ষিছে বিষম
পতিত জগত কৰাল কবলে॥

(৩)

যি পাৰ্শ্ব শয্যাত ৰাখোঁ ক্ষণকাল,
উঠয় সিপাৰ্শ্বে জ্বলিজাল,
ইলুটি সিলুটি ভীষণ জঞ্জাল
বিছনী বতাসে প্ৰাণ নুজুৰায়।
অগ্নিশিখা যেন অন্তৰ গহ্বৰে
দ্বিগুণ ত্ৰিগুণ তেজে ধূ ধূ কৰে
প্ৰাণ ছটফটি, ৰক্ত মাংস পোৰে,
কোনোমতে নিদ্ৰা নেত্ৰ নুমুদায়॥

(৪)

একেই কৃশাণু জ্বলিছে দেহত,
একেই বহিছে শয্যা কাপোড়ত
ঘৰ্ম্ম দৰদৰি; তাৰ ওপৰত
কৰে অত্যাচাৰ আসি মসাগণ।
ফুটাইয়া হুল দেহৰ ভিতৰ,
পিয়য় শোণিত পূৰিয়া উদৰ,
সিও সহ্য হোৱে; কিন্তু সিইঁতৰ
কোন কোননিত অসহ্য শ্ৰৱণ॥

(৫)

কৰয় বিশ্ৰাম আশা যত নৰ,
—দিবসিক কৰ্ম্মে শৰীৰ জৰ্জ্জৰ,
নানা চিন্তা যোগে বিদীৰ্ণ অন্তৰ,
বিশ্ৰাম দায়িনী ৰজনী মিলনে।
আমিও সিৰূপ কৰিছিলোঁ আশা,
লভিবো বিশ্ৰাম আছিল ভৰসা ;
কিন্তু হায় হায় ঘটিল দুৰ্দ্দশা,
শান্তিৰ সলনি পৰিলোঁ দাহনে ॥

(৬)

ভাবিলোঁ অন্তৰে 'কিয় হে প্ৰকৃতি
ধৰিলা ইহেন ভীষণ মূৰতি ?
বিশেষত এই দৰিদ্ৰৰ প্ৰতি
অনুচিত তৱ কঠিন অন্তৰ।
উদৰৰ জ্বালা কৰিবে বাৰণ,
সদা সেবি সেবি পৰৰ চৰণ,
(তাতো জানো মিলে যথেষ্ট অশন ?)
প্ৰাণ জৰ্জ্জৰিত কৃশ কলেৱৰ ॥

(৭)

খাটোঁতে খাটোঁতে গোলামী কৰোঁতে
কাৰ্য্যৰ আলয়ে সন্ধ্যা দিনে প্ৰাতে,
পৰৰ পাদুকা কান্ধত বহোঁতে
সমস্ত দিবস যায় কোন পোনে।
নাপাওঁ সন্ধান। মাত্ৰ ইসময়
পাই অৱসৰ,—কৰি বল ক্ষয়
খাটি দিবাভাগে—বিশ্ৰামোঁ হৃদয়
নিস্তেজ জৰ্জ্জৰ, পৰিয়া শয়নে ॥

(৮)

দয়াময়ী নিদ্ৰা বিশ্ৰাম দায়িনী,
সুখী দুখী ধনী সবাৰ জননী,
কৰে দয়া মোক দীন হীন জানি
সুকোমল কৰে শৰীৰ পৰ্শনে।
সেহি স্পৰ্শ সুখে ক্লেশ দূৰ হয়
উৎকণ্ঠ পৰাণ বিশ্ৰাম লভয়;
যদি কিবা শান্তি আমাৰ আছয়
তেনে হলে এয়ে আমাৰ জীৱনে॥

(৯)

তাতো তুমি আজি হুইলা বিমুখ
হে দেবি প্ৰকৃতি! কৰি ক্ৰুদ্ধ মুখ;
ইহীন জনৰ একমাত্ৰ সুখ
নসলে কি তব হৃদয় কন্দৰে?
কিন্তু কি গৌৰব দুখীক হিংসিয়া,
সুখীৰ ভৱনে পৰাস্ত যেতিয়া,
বীজনে বৰফে দেহ শীতলিয়া
আছে সবে; তেজ দুৰিয়া অন্তৰে॥

(১০)

অথবা দৰিদ্ৰে আছে অত্যাচাৰ,
দৃষ্টান্তৰ স্থল প্ৰজা জমিদাৰ,
কিম্বা হলা বৃক্ষে ভীষণ কুঠাৰ;
তুমিও সিহেতু কৰিছা পীড়ন।
কিন্তু কি গৌৰব দুখীক হিংসিয়া,
সুখীৰ নিকটে পৰাস্ত যেতিয়া,
বীজনে বৰফে দেহ শীতলিয়া,
আছে সবে; তেজ কৰিয়া হৰণ॥

(১১)

কিলাভ প্ৰকৃতি আমাৰ কুটিৰে ?
নাহিকে বীজন বতাসিবে ধীৰে,
নাহি লেবেণ্ডাৰ সুবাস শৰীৰে,
কিয় অকাৰণে কৰিছা অহিত ।
যোৱা সুখী পাশে, 'লিমনেড্' জল
পাবা ; পাবা আৰু 'সৰ্ব্বট' শীতল,
বৰফৰ কুল্পি অতীব নিৰ্ম্মল,
শীতলিবে তব উত্তপ্ত শোণিত ॥”

(১২)

এহিৰূপ নানা ভাবৰ উদয় ;
নিদ্ৰা সুখ আশা পাইলেক লয়
গ্ৰীষ্ম তেজে মাত্ৰ শৰীৰ দহয়
ক্ষণে গৃহে থাকোঁ ক্ষণকে বাহিৰে ।
বাহিৰে অগনি গৃহেও অগনি ;
দেহে বহ্নি কাজে প্ৰাণেও বহনি ;
যেন মোৰ দুখ দেখিয়া যামিনী
সহিব নোৱাৰি চলে ধীৰে ধীৰে ॥

(১৩)

বহু ৰাতি পাছে পশ্চিম গগনে
ক্ষীণ মেঘ ধ্বনি পশিল শ্ৰৱণে ;
দেখিলোঁ খণ্ডেক জলদ সিপোশে
বিস্তাৰিছে বেগে নিজ কলেৱৰ ।
স্বনিলে সমীৰ উত্তৰাভিমুখে,
আসিলে ভাসিয়া তাৰ পৃষ্ঠ ভাগে
সি মেঘ ; আসয় ভাসি যেন বেগে
কোনো দ্ৰব্য নদী স্ৰোতে খৰতৰ ॥

(১৪)

ক্ৰমে নভঃস্থল হ'ল আচ্ছাদিত,
তাৰা শশধৰ হ'ল লুক্কায়িত,
সমস্ত জগত তিমিৰে আবৃত ;
এখণ্ড বাৰিদে ব্যাপিলে জগত।
ক্ষণকে চপলা দিয়া দৰশন,
ক্ষণকে লুকায় উজ্জ্বল বদন,
ক্ষণকে দৰ্শন ক্ষণকে গোপন ;
ক্ৰীড়ে লুকাভুকী মনৰ হৰ্ষত ॥

(১৫)

প্ৰিয়া-চঞ্চলতা বাৰনাৰী প্ৰায়,
নসয় মেঘৰ ; ক্ৰোধে গৰ্জ্জি ধায়,
ভীষণ নিনাদে জগত কঁপায়,
নকঁপয় কিন্তু চঞ্চলাৰ মন।
চপলা বাৰিদে ইমতে বিবাদ,
বিবাদসে মাত্ৰ নাই লাভালাভ ;
পৃথিবীবাসীৰ কিন্তু বিসম্বাদ,
অশনি পতনে ত্যজয় জীৱন ॥

(১৬)

দেখি প্ৰকৃতিৰ ভাব পৰিবৰ্ত্ত,
আনন্দে অন্তৰ হইলে উন্মত্ত ;
মেঘ দৰশনে ময়ুৰ যিমত,
কৰিলেক নৃত্য অন্তৰ আমাৰ।
জীৱ-কষ্ট দেখি যেন মেঘগণ,
দয়িত অন্তৰে কৰি আগমন,
আচ্ছাদিলে ক্ষণে বিস্তৃত গগন ;
শীতল সলিল ঢালিলে অপাৰ ॥

(১৭)

ঝম্ ঝম্ কৰি পৰিলেক জল,
হুঙ্কাৰিলে ঘনে বায়ু মহাবল,
উত্তপ্ত জগত হুইলে শীতল
গ্ৰীষ্ম দূৰ হ'ল শান্তি উপজিলে।
  করুণা নিদান প্রভু ভগবান ;
  অগ্নিময় প্ৰাণে দিলে সুধা দান ;
  ক্ষণকাল পূৰ্ব্বে গ্ৰীষ্মে যেই প্ৰাণ
  উৎকণ্ঠিত, এবে স্থিৰতা লভিলে ॥

(১৮)

প্ৰাণৰ স্থিৰতা সমস্ত শৰীৰ,
জড় বস্তু প্ৰায় কৰিলেক স্থিৰ ;
যুগ পিৰিকটি নয়ন দুটীৰ
হ'ল সংমিলিত, ৰোধি দৃষ্টিপথ।
  পাইয়া সুযোগ আনন্দ অন্তৰে,
  নয়ন-বাসিনী ক্ষণেকৰ পৰে
  হুইলা অসীনা নয়ন ওপৰে,
  গ্ৰীষ্মে এতক্ষণ থাকি অন্তৰত ॥

(১৯)

হ'ল গাঢ় নিদ্ৰা, হলোঁ অচেতন,
বহু কষ্টে পাছে সুখ-নিকেতন
লভিলোঁ। দেখিলোঁ আশ্চৰ্য্য স্বপন
দেখাইলা নিদ্ৰা অমৰ নগৰ।
  দেখিলোঁ স্বৰগ দ্বাৰ আচ্ছাদিয়া,
  ঘূৰে মেঘগণ দেহ আস্ফালিয়া,
  ঘৰ্ষণে স্ফুলিঙ্গ উঠিছে জ্বলিয়া,
  নিমিষে নিমিষে ৰব ভয়ঙ্কৰ ॥

(২০)

নিমিষে নিমিষে উগাৰে অনল,
নিমিষে জগৎ যেন ৰসাতল
যায়, মনে বোধ হ'ল পলে পল ;
কঁপিল শৰীৰ পৰাণ আকুল।
গৰ্জ্জন ওপৰে উঠিছে গৰ্জ্জন,
সমীৰণোপৰে বহে সমীৰণ,
যেন মহাৰুদ্ৰ সৃষ্টি সংহৰণ
কৰিবে উদ্যত ধৰিয়া ত্ৰিশূল ॥

(২১)

এহিৰূপ ভাৱে গলে অল্পক্ষণ,
বহ্নিময় কৰি সমস্ত গগন
নিমিষে চপলা কৰিলে নৰ্ত্তন ;
খসিল অশনি বিদ্যুতৰ ছাটে।
অযুত বাৰণ শকতি ধৰিয়া,
চক্ষু পালটিতে উঠিলে গৰ্জ্জিয়া,
শত মেঘগণ আকাশ ব্যাপিয়া ;
যেন ইসংসাৰ গ'ল অধঃপাতে ॥

(২২)

গ'ল সেহি ধ্বনি পাতাল ভেদিয়া,
তীব্ৰ ভূকম্পনে বিশ্ব লড়াইয়া ;
প্ৰতিধ্বনি তাৰ উঠিল গৰ্জ্জিয়া
ফাটিল গগন হুইয়া হুচিৰ।
দেখিলোঁ নয়নে ফাটিল গগন ;
পৰিল ভূতলে এড়ি শাখাসন
যতেক বিহঙ্গ, জড় প্ৰাণীগণ ;
সবে মৃতপ্ৰায় শ্ৰৱণ বধিৰ ॥

(২৩)

দেখোঁতে দেখোঁতে যত মেঘগণ
ক্ষণে হ'ল দূৰ ; এড়িয়া গৰ্জ্জন ;
মুক্ত হ'ল সুৰপুৰী আবৰণ ;
লুপ্ত হ'ল নীল বৰণ আকাশ।
অমৰ নগৰ চক্ষুৰ গোচৰ
ভাসিলেক ক্ষণে অতি মনোহৰ ;
দীপ্তিময় ; যেন ধৰি স্নিগ্ধ কৰ,
শত কোটি চন্দ্ৰ পালে পৰকাশ ॥

(২৪)

সাৰি সাৰি গৃহ অতীব সুন্দৰ ;
ৰজত, সুৱৰ্ণ, ৰঞ্জিত প্ৰস্তৰ,
শোভাইছে গৃহশ্ৰেণী কলেৱৰ
উড়িছে ওপৰে পতাকা নিচয়।
দুৱাৰ চৌকাণে কাঞ্চনে ৰঞ্জিত
অতি মনোহৰ লতিকা ৰচিত ;
লতিকাৰ ফুল হীৰকে খচিত ;
জলমল কৰি নয়ন ৰঞ্জয় ॥

(২৫)

প্ৰতি গৃহে যেন উজ্জ্বল বৰণী
কৰিছে বিৰাজ স্থিৰ সৌদামিনী
জ্বলে চাৰিপাশে হীৰা মুক্তামণি
নক্ষত্ৰৰ প্ৰায়, সংখ্যা অগণন।
জ্যোতিৰ্ম্ময় পুৰী অথচ শীতল ;
নধৰয় নেত্ৰে, নপড়য় জল ;
অনিমেষে, নেত্ৰ কৰি অচঞ্চল,
পাৰি কৰিবাক তৃপ্তিয়া দৰ্শন ॥

(২৬)

গৃহ জ্যোতির্ম্ময় বন জ্যোতির্ম্ময়
যিহকে দেখিলোঁ। সেয়ে জ্যোতির্ম্ময়,
ৰাত্রি জ্যোতির্ম্ময় দিনো জ্যোতির্ম্ময়,
সদা জ্যোতির্ম্ময় অমৰ নগৰ।
যি চন্দ্র সূৰুয ভাবোঁ জ্যোতির্ম্ময়,
শত চন্দ্র সূৰ্য্য হলেও উদয়
সেহি জ্যোতি সঙ্গে পাব পৰাজয় ;
সুশীতল জ্যোতি নেত্র তৃপ্তিকৰ ॥

(২৭)

বিশ্বকৰ্ম্মা শিল্প পাইছে প্ৰকাশ
বুদ্ধি নিপুণতা পাইছে বিকাশ ;
আপুনি বিধাতা কৰি বহু আশ
চতুৰ্ম্মুখে যদি বৰ্ণে অবিৰল।
বৰ্ণে অবিৰল শতেক বৎসৰ,
তথাপি বৰ্ণনা অমৰ নগৰ
নুহুইব শেষ ; কিবা ছাৰ নৰ,
কিবা ছাৰ তাৰ তুলি হীনবল ?

(২৮)

সুৰ উপবন নন্দন কানন
শোভে এক ভাগে হৰষি নয়ন,
কত তৃণ লতা কত বৃক্ষগণ
শোভে নতশিৰে ধৰি ফুল ফল।
শ্বেত পুষ্পগণ ৰজতৰ কান্তি,
ৰক্ত পুষ্প যত বাল-সূৰ্য্য ভাতি,
হৰিদ্ৰা ষতেক তপ্তস্বৰ্ণ জ্যোতি ;
মৰতে যিসব, সামান্য নকল ॥

(২৯)

মধ্যস্থলে পাৰিজাত তৰুবৰ,
ধৰে পুষ্পমালা অতি জ্যোতিকৰ,
যাৰ সুধা পিয়া দেবতা অমৰ ;
গন্ধে আমোদয় অমৰাবতী ।
ভালেতো বিবাদ ইপুষ্প কাৰণে
ঘটিছিল কৃষ্ণ সহস্র লোচনে ;
সত্যভামা শচী ক্রোধে দুয়োজনে
ভালেতো কন্দল কৰিছিলে অতি ॥

(৩০)

দেখিলোঁ কাননে সুৰবালাগণ,
সুবৰ্ণ কৰণী কৰিয়া পূৰণ
কৰিছে আনন্দে পুষ্প আহৰণ ;
কেহোঁবা গাঁথিয়া মনোহৰ মালা ।
আন সখী গলে আনন্দে দোলায়,
"বালা কণ্ঠে দিয়া কিলাভ আছয় ?
মনোমত এক দেব-সুত চাই
দিয়া তাৰ গলে," কহে কোনো বালা ॥

(৩১)

বসি কোনো বালা পাদপ তলত,
সখী গলে ধৰি শিৰ কৰি নত,
পিন্ধায় কুসুম বৰ্দ্ধিত কেশত ;
কোনো হাঁসে ৰঙ্গে, গায় কোনো জনে ।
কোনো বালা লড়ে, কোনো পাছে ধায়
মেখেলাৰ জোঁটে হামখুড়ি খাই
কোনোবা পড়য়, পুনঃ উঠি যায় ;
দেখি হাঁসে কোনো প্রফুল্ল বদনে ॥

(৩২)

কাননৰ পাশে পতিত পাবনী
পবিত্র সলিলা নদী মন্দাকিনী
বহিছে সুধীৰে কৰি কলধ্বনি,
পবিত্র কৰিয়া অমৰ নগৰ।
বহিছে কি ভাবে? মনে বোধ হয়
যেন দুঃখভাবে; গম্ভীৰ হৃদয়
শোকাকুল অতি। সম্ভব কি হয়
অমৰ নগৰে বিকাৰ শোকৰ?

(৩৩)

হোৱে কি সম্ভব হেন পুণ্যস্থানে
পাপ অধিকাৰ? হুইবাক পাৰে,
কালে কাল সব সম্ভবত আনে;
কপি কথা কয়, জলে শিলা ভাসে।
ক্ষুদ্র দ্বীপবাসী অসভ্য অজ্ঞান
কালত সুসভ্য; উন্নতি সোপান
হস্তে খসে সভ্য; প্রত্যক্ষ প্রমাণ
ইংলণ্ডে ভাৰতে ইকথা প্রকাশে॥

(৩৪)

প্রকাশে ইকথা ইতিহাস পাতে
মহতো ক্ষুদ্রৰ পড়ে পদাঘাতে;
সৰ্ব্বজয়ী কাল, কালে সব ঘটে।
মেঘতো তাড়িত বিজ্ঞানৰ বলে।
নৰ অধীনতা কৰিছে স্বীকাৰ,
সামান্য ভৃত্যৰ প্রায় বাৰম্বাৰ
ক্ষণে আনে ক্ষণে দিয়ে সমাচাৰ;
সৰ্ব্বজয়ী কাল, সব ঘটে কালে॥

(৩৫)

কিনো অসম্ভব স্বৰগ-বাহিনী
কালৰ গতিত দেবী মন্দাকিনী
স্বৰ্গৰ সুখতো হুব অসুখিনী
পাপ লোকে আসি পৰ্শিব শৰীৰ ?
নোহে অসম্ভব বুজিলোঁ হো মনে
কিন্তু এহি শোক কিসৰ কাৰণে ?
মনে বোধ হয় অৱস্থা দৰ্শনে
গঙ্গা ভোগবতী ভগিনী দুটীৰ ॥

(৩৬)

ভোগবতী বহে সদা পাতালতে,
তাহান অৱস্থা নাজানে জগতে ;
কিন্তু গঙ্গা দেবী বহিছে ভাৰতে
তাৰ দুঃখ কথা সকলোএ জানে ।
সকলোএ জানে তাৰ দুঃখ কথা,
ছিলে বা কি হায়, হ'ল এবে কিবা,
সিসব ভাবিলে মনে লাগে ব্যথা,
কি কাম উল্লেখে ? সকলোএ জানে ॥

(৩৭)

দেবী মন্দাকিনী কান্দিছে বিৰলে
এক দিশে, দেহ ভাসে অশ্রুজলে,
সিক্ত সুৰ পুৰী সেহি নেত্ৰজলে ;
আন দিশে দেখো আনন্দ উদগাৰ ।
দেবৰো ভিতৰে নাই দয়া মায়া,
পৰ দুঃখ দেখি নিবিদৰে হিয়া ;
ইন্দ্ৰৰ সভাত নিশ্চিন্তে বসিয়া
কৰে দেবগণ আনন্দ অপাৰ ॥

(৩৮)

যেহি মন্দাকিনী কৰিছে পবিত্ৰ
অমৰ নগৰ ; যাত সংস্থাপিত
স্বৰ্গ পবিত্ৰতা-গৌৰব নিয়ত,
যাৰ বলে দেব লভে 'দেব' নাম ।
যেহি মন্দাকিনী সব দেবগণে
পুত্ৰ তুল্য ভাবি নিজ পয়ঃদানে
কৰে পুষ্টিকৰ, স্নেহৰ বন্ধনে ;
যেহি স্ৰোতস্বতী সৰ্ব্ব মোক্ষ ধাম ॥

(৩৯)

সেহি দেবী দুঃখে নোহয় দুঃখিত,
তান শোকে কোহোঁ নোহয় ক্লেশিত,
দেবো স্বাৰ্থপৰ জানিলোঁ নিশ্চিত,
ভাৰতে যি ৰূপ ভাৰতীয়গণ ।
ভাৰতীয়গণ ভাৰতে যি ৰূপ,
ভাৰত মাতাৰ দুঃখত বিমুখ,
দেবতাৰো ভাব দেখিলোঁ সিৰূপ,
বাদ্যগানে মাত্ৰ সবেও মগন ॥

(৪০)

ইন্দ্ৰ সভাতলে সুবৰ্ণ আসনে,
শ্ৰেণীবদ্ধ হুয়া যত দেবগণে
বসিছে আনন্দে ; সুস্থিৰ নয়নে
বিমোহিত দেখি শুনি নৃত্য গীত ।
মধুময় স্বৰে দেব যন্ত্ৰ দল,
কৰিয়া শ্ৰৱণ অতীব শীতল,
ঢালে সুধাৰাশি যেন অবিৰল ;
গাইছে কিন্নৰী মুগ্ধ কৰি চিত ॥

(৪১)

নাচিছে অপ্সৰী বিদ্যাধৰীগণে
থমকে থমকে ; নপুৰ চৰণে
কৰে ৰুণু ঝুনু হসিত বদনে
চঞ্চল নয়ন সঞ্চাৰিত কৰে ।
কৰে মহানৃত্য যত সুৰবালা,
দেহ আভৰণে জ্বলকে চপলা ;
কৰয় বসনে সমীৰণে খেলা
দেখি দেবগণ মোহিত অন্তৰে ॥

(৪২)

যি নাৰী জাতিৰ দেখিয়া নৰ্ত্তন,
দেখিয়া অমল কমল বদন,
স্থিৰ নেত্ৰ আজি যত দেবগণ,
গম্ভীৰ অন্তৰে তৰঙ্গ উথলে ।
কিবা আচৰিত সি নাৰী জাতিৰ
হুইবেক বশ পুৰুষ সমাজ,
সি সব কুহকে হুইব অধীৰ,
থাকিবেক পড়ি চৰণৰ তলে ?

(অসম্পূৰ্ণ)

ভাৰতী

"ভাৰতী" সম্বাদ পত্রে চিত্রখানি
দেখিলে তোমাৰ হে মাতঃ ভাৰতী।
চঞ্চল অন্তৰ হোৱয় গম্ভীৰ,
ক্ষণে হোৱে মন শোকাকুল অতি।
কৰতলে কৰি কপোল স্থাপন,
অনাসনে হায় দুঃখ ভাব ধৰি,
চিত্রিত জননী নব চিত্রে তুমি,
বিন্দু বিন্দু অশ্রু পড়ে যেন জৰি।
মুগ্ধ দেব নৰ যেই বীণাস্বৰে,
যেই যন্ত্র তব অতি প্রিয়তৰ,
সেহি বীণা আজি নাই তব হাতে,
শূন্য হায় হায় তব যুগ কৰ।
নাই আজি প্রিয় মৃণালী আসন;
শ্বেতাব্জ বৰণ হুয়াছে মলিন,
কোৱা সৰস্বতি, কিয় হেন ভাব
বদন বিশুষ্ক হৰষ বিহীন।
অত্যন্ত উজ্জ্বল নয়ন যুগল
নিস্তেজিয়া দেবি অধোমুখে হায়,
কিবা পৰ্‌মাদ গণিয়াছা আজি,
কিবা মহাচিন্তা অন্তৰে উধায়?
কি ভাবে ভাবিতা জননি ভাৰতি!
কি দুঃখে আকুল অন্তৰ তোমাৰ?
কোৱা সৰস্বতি, কোৱা এই জনে,
কিয়নো বদনে হেন শোকভাব?
যাৰ বীণাস্বৰে মোহিত জগত,
—মোহিত সুস্বৰে ভুজঙ্গম যেন—,

যাহাৰ মহিমা অনন্ত অতুল,
মুগ্ধ যাৰ কণ্ঠস্বৰে সুৰগণ।
যাৰ দয়াতেসে মানব নিকৰ
কৰে কীৰ্ত্তি স্তম্ভ জগতে স্থাপন,
—কালেও যাহাক লড়াব নোৱাৰে—,
অখণ্ড্য অভেদ্য স্তম্ভৰ গঠন।
সেহি তুমি আজি ভাৰত ভূমিত—
কিয় নব ভাব কৰি প্ৰকটন,
ভাৰতবাসীৰ গৃহ দ্বাৰে দ্বাৰে
ভিক্ষাৰিণী বেশে দিছা দৰশন?
দ্বাৰে দ্বাৰে দেখা দিলে কিবা হব
পূজে তব পদ নাহি হেন জন;
শূন্য ই ভাৰত, নাহিকে বাল্মীকি
ব্যাস আদি তব প্ৰিয় ভক্তগণ।

"ইটো সিটো"

(১)

কি লেখিছে সেই জন,
কৰি ভাষা অশোভন?
অমিত্ৰ অক্ষৰ ছন্দে কি কৰে বচন?
নোহে পদ্য নোহে গদ্য,
কিবা লেখে মূৰ্খে অদ্য,
অনুকৰি বাঙ্গালাৰ শ্ৰী মধুসূদন॥

(২)

'ইটো' 'সিটো' ব্যৱহাৰ,
শুদ্ধ নাহি হোৱে যাৰ,
'ইতো' স্থানে 'ইটো' লেখে 'সিতো' স্থানে 'সিটো'।
সিজনে কবিতা গঁথা,
কেবলে লাজৰ কথা,
হেন উচ্চ আশা নোহে উচিত স্বপ্নতো॥

(৩)

অসমীয়া (ৰ) পদ গান,
যেন পাপী (ৰ) গঙ্গাস্নান,
নোহোৱা নোপজা কথা, কতু শুনা নাই
কিয় তৱে হীনজন,
কৰে হেন উচ্চ মন
অপাৰ সমুদ্ৰ লম্ফে পাৰ হুব চায়?

(৪)

প্ৰকাশি তাৰ কবিতা
"বিলাসিনী" কলুষিতা,
পড়িল সোপান হস্তে খসি এক পদ।
কিন্তু শোধোঁ এক কথা,
কিয় "বিলাসিনী" মাতা,
পুনঃ তৱে প্ৰকাশিলে সিজনৰ পদ?

আশা

(১)

জয় জয় আশা দেবি অনন্ত ৰূপিনি !
ধন্য ধন্য শক্তি তব ; অনন্ত মহিমা
জগতে তোমাৰ, দেবি মানস-ৰঞ্জিনি !
তোমাৰ মায়াৰ কোনে দিব পৰিসীমা ।
তোমাৰ ইঙ্গিতে নাচে চিত্ত-বিহঙ্গিনী
যত ম্লানমুখী হোক, শুকায় নয়নে
তোমাৰ অশ্বাসে দেবি, অশ্রুজল ধাৰ ;
বিষাদিত জন হাঁসে প্রফুল্ল বদনে ।
জনগণ চিত্ত বাসী দুঃখ অন্ধকাৰ,
ক্ষণকে বিলয় পায় কিৰণে তোমাৰ ।

(২)

কান্দে কোনো দুঃখী জন বিদীর্ণ অন্তৰে,
দিনে যুগ যায় তাৰ, নিমিলে আহাৰ,
তোমাৰ আশ্বাসে কিন্তু হেৰা আশাদেবী
ক্ষণে নাচে চিত্ত তাৰ হৰ্ষে পুনৰ্ব্বাৰ ।
জৰ্জ্জৰিত কোনো জাতি অধীনতা-পাশে,
বিদেশী পিশাচ হাতে প্রায় অচেতন,
তোমাৰ কুহকে মাত্র মানিয়া প্রবোধ
ভাবি-স্বাধীনতা আশে ৰাখিছে জীৱন ।
কোনো জন ৰোগী মনে কষ্ট অনিবাৰ ;
নোৱাৰে ৰসনা-তৃপ্ত কৰিবে আহাৰ ॥

(৩)

উঠিলে নালাগে সুখ বসিলে নালাগে,
শয়নো কণ্টকময় যেন সিজনৰ,

কিন্তু মায়াবিনি আশা তোমাৰ মায়াতে
ভাবিছে "পাইবোঁ সুখ কিছু দিন পৰ"
যিমানে নহওঁক নৰ বিষন্ন অন্তৰ,
মলিন বদন আৰু জীৰ্ণ শীৰ্ণ কায়,
কিন্তু কি আশ্চৰ্য্য হায় তব পৰশনে
যত দুঃখ ৰাশি তাৰ ক্ষণে দূৰ যায়।
ক্ষণকে নৰক হস্তে তুলি নৰগণ,
দৰ্শোৱা হৰিষে যেন নন্দন কানন।

(৪)

অনন্ত শকতি তব আশা-কুহকিনি।
তোমাৰ মায়াৰ চক্ৰে ঘূৰে জীৱগণ,
সাংসাৰিক-মায়া মুক্ত যোগীগণো ঘূৰে,
ঘূৰে চন্দ্ৰ সূৰ্য্য গ্ৰহ ঘূৰে ত্ৰিভুবন।
কোন জন মুক্ত হব তোমাৰ শৃঙ্খলে ?
সংসাৰ বান্ধিয়া পাশে কৰিছা মন্থন,
ক্ষণকে ভাঙ্গিছা পুনঃ ক্ষণকে গঢ়িছা,
ক্ষণকে কৰিছা মৃত ক্ষণকে চেতন
যাহাৰ মায়ায় মাত্ৰ মযো মূঢ় জনে,
লিপ্ত ই দুৰূহ কাৰ্য্য কবিতা ৰচনে।

আসামবাসী

(১)

হে আসামবাসি ! মিনতি আমাৰ ;
নয়ন উম্মিলি দেখা একবাৰ ;
সদায় নিদ্ৰিত, অতি অনুচিত,
দেখা একবাৰ নয়ন মেলি।

তোমাসব সম কোন হেন জাতি
আলস্যৰ বশ, উলটি পালটি
কোন হেন জাতি, চিৰ শয্যা পাতি
শুইয়াছে ; দেখা মস্তক তুলি ।

(২)

কোন হেন জাতি অন্ধকাৰে পড়ি,
আলোক এড়িয়া কৰে ধড় ফড়ি ?
কোনো নোহে এনে, সবেও যতনে
ধাইছে পোহৰে আন্ধাৰ ত্যজি ।
সবে সচেতন এড়িয়া আলস্য ;
সবেও আনন্দে মুখে কৰি হাস্য
আত্মোন্নতি ৰত, দেশোন্নতি ৰত,
আসাম কেৱল নিদ্ৰিত আজি ।

(৩)

আসাম কেৱল আজিও নিদ্ৰিত,
আসাম কেৱল আজিও ঘৃণিত,
জড় বস্তু প্ৰায়, কিম্বা মৃত কায়
স্বৰূপ, আজিও আসামবাসী
নাই পৰিশ্ৰম, নাই কোনো চেষ্টা,
ভাবিছে আলস্য পৰম দেবতা ;
নাহিকে উন্নতি, মাত্ৰ অধোগতি ;
বদন বিমৰ্ষ নাহিকে হাঁসি ।

(৪)

মুখে 'নাই হাঁসি' ইকথাও নোহে,
পৰৰ দুখত সবে কিন্তু হাঁহে ;
একৰ অনিষ্ট, আন জন হৃষ্ট ;
আনৰ বিপদে অসীম হাঁসি ।

অসমীয়া সবে যতেক হাঁসয়
আনৰ কষ্টত, চিত্ত হৰ্ষময়,
এনে কোনো জাতি, নাই ত্ৰিজগতী ;
মিছা কথা মাত্ৰ 'নাহিকে হাঁসি'।

(৫)

দেশোন্নতি যাত, নাই তাত মন ;
কৃষি শিল্প বাণিজ্যক বিসৰ্জ্জন
দিয়াছে ; মিস্তিৰী, হালোৱা, বেপাৰী
কিৰূপে বা হুব, লাজৰ কথা !
"হালোৱা বাঢ়ই বেপাৰী নহ'য়ে
বোপা-ককা মৰি গল এনেকৈয়ে",
এড়ি নিজ মান, সামান্য সমান,
কিৰূপে ধৰিব নতুন প্ৰথা।

(৬)

হে আসামবাসি !
"বোপা-ককা মৰি গল এই মতে"
এনে কথা আৰু নানিবা মুখতে ;
তেনে বাক্যোচিত, কৰিছা ৰক্ষিত
আন কোন ৰীতি কহিও মোক।
চুলি কাটি ফালা 'আলবাৰ্ট' সেওতা,
পিন্ধা বিদেশীয় বস্ত্ৰ মোজা জোতা,
ব্যভিচাৰ ৰাতি, মদো বাতি বাতি ;
আৰু কত কথা কলে পাবা শোক।

(৭)

এড়া তেনে কথা, হোৱা সচেতন,
কৃষি শিল্প হেতু কৰিও যতন ;

স্বাধীন ব্যৱসা, হেতু কৰা আশা,
আলস্য পিশাচ কৰিও দূৰ।
স্বদেশ বিদেশ কৰিও ভ্ৰমণ
বাণিজ্যৰ হেতু ; উন্নতি সাধন
কৰিও নিজৰ, কৰিও দেশৰ ;
হওক দেশৰ সৰ্ব্বাঙ্গ পূৰ।

(৮)

"বোপা-ককা মৰি গল এই মতে"
এনে কথা ধৰি নমৰা ভেমতে ;
মেলিয়া নয়ন, কাৰ্য্যে দিয়া মন,
নাথাকা নাথাকা একেটা ভাবে।
চক্ষুৰ ওচৰে কৰা দৰশন.
জড় হিমাদ্ৰিৰো পৰিবৰ্‌তন
আছয় ; ভূধৰ হোৱে শোভাকৰ
ঋতুএ ঋতুএ নবীন ভাবে।

(৯)

ব্ৰহ্মপুত্ৰ নদো সদা যত্নবান
নিজ কাৰ্য্যে, দেখা সদা ধাবমান,
বাঢ়িছে টুটিছে ভাঙ্গিছে গঢ়িছে ;
কোনেও নাথাকে একেটা ভাবে।
কিয় তেন্তে হায় তোমালোক সবে
ধৰণীৰ ভাৰ মাত্ৰ হুই ভবে
থাকিবা সদাই ? পৰমুখ চাই
কিয়নো থাকিবা একেটা ভাবে ?

(১০)

বিবেচনা কৰি দেখা মনে মনে
অলঙ্কৃত তোমাসব কোন গুণে ?

নাই বিদ্যা গুণ, শিল্পে অনিপুণ,
নাম মাত্র কৃষি, বাণিজ্য নাই।
নাই উদাৰতা, নাই সহিষ্ণুতা,
নাহিকে মমতা, পৰোপকাৰিতা,
নাই সজ নীতি অনীতিত প্ৰীতি ;
কিবা আছে তোমাসবাৰ ভাই ?

(১১)

থকাৰ ভিতৰে মূৰ্খতা-আন্ধাৰ ;
আছে মাত্র হায় কুৰীতি অপাৰ ;
আছে হিংসাভাব, অমিল স্বভাব,
স্ব-অৰ্থপৰতা উন্নতি হুল।
আছে অহিফেন চিৰ দৰিদ্ৰতা,
আছে অহঙ্কাৰ, "ফেশনে" মমতা,
বৃথা গম্ভীৰতা, অবাচ্যে পটুতা,
আছয় আলস্য দাৰিদ্ৰ্য মূল।

(১২)

ছি ছি অসমীয়া। উঠা উঠা উঠা,
চিৰ নিদ্ৰা এড়ি মেলা চকু দুটা ;
হোৱা সচেতন, নাথাকা মগন
আলস্য-পিশাচ-ক্ৰোড়ে এক তিল।
অনৰ্থৰ মূল অহিফেন বিষে,
গোমাংস ভাবিয়া মনৰ হৰিষে
এড়া সৰ্ব্বজন ; কাৰ্য্যে দিয়া মন ;
কৰিও স্বদেশ উন্নতিশীল।

কলঙ্গ নদী

কিয় হেন দীন বেশ তব স্রোতস্বতি
দেখোঁ সদা ? কিয় তব মলিন বদন ?
অত্যল্প জীৱন কিয় ? নাহি কি জীৱন
তব দেহে ? যেই বলী ব্ৰহ্মপুত্ৰ নদ
সবাৰো পূজিত ; যাৰ অসীম প্ৰতাপে
কত কত গ্ৰাম বন ভগ্ন নিৰমিত,
তৰঙ্গ সঙ্কুল দেহ দৰশনে যাৰ,
কঁপে থৰথৰি যত নাবিকৰ প্ৰাণ ;
কি কৰোঁ অধিক যাৰ মহাস্ৰোত বেগ
সহিব নোৱাৰি নিজে হিম শৈলবৰ
শৰণাগতৰ প্ৰায় দিছে পথ-এৰি
বিদাৰি পাষাণ-বক্ষঃ আছে জনশ্ৰুতি,
সেহি ব্ৰহ্মপুত্ৰ নদ তব প্ৰাণপতি,
তুমি হে কলঙ্গ তাৰ অন্তৰ-তোষিণী।
কিয় তৱে প্ৰবাহিনি ! কিয় তৱে হায়
ইহেন মলিন বেশ দুৰ্দ্দশা অসীম
তোমাৰ, পূজিত বলীপতি বৰ্ত্তমানে ?
কিহেতু সধবা হুয়া বিধবা আচাৰ ?
কি কাৰণে নদবৰ স্ববক্ষ থাকিয়া
দিলেক তোমাক ঠেলি নবগ্ৰাম* বনে
নিৰ্ব্বাসিতা কৰি ? তুমি কান্দিছা সতত
স্বামী শ্ৰীচৰণ ধৰি কামৰূপ† কাশে
কাতৰে মাগিয়া ক্ষমা ; তথাপি সিজন
কিয়নো সদয় নোহে ? কিবা আছে হেতু ?

---

* নগাঁও

† কামৰূপ জিলাৰ উত্তৰ পূৰ্ব্ব সীমাত ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ সৈতে মিলিত হৈছে।

বুজিছোঁ পুৰুষ মন অত্যন্ত কঠিন,
একবাৰ ক্ৰুদ্ধ যদি হোৱয় অন্তৰে,
সহজে দয়াৰ্দ্ৰ নোহে ; কাকুতি মিনতি
যত কৰা পদে তাৰ, সকলো বিফল
হোৱয় ; কোমল নোহে পাষান হৃদয়।
গ্ৰীষ্মকালে একোবাৰ কৰে যে পৰ্শন
তব দেহ নদবৰে ; নোহয় প্ৰণয়
সিটো তব প্ৰতি, নদি, জানিবা নিশ্চয় ;
সি কাৰ্য্য কেবল তব মন সৰল ভাবিয়া
তুমিও সৰলে ! তাতে নিৰ্ব্বোধাৰ প্ৰায়,
—অথবা স্বভাব সিদ্ধ, কি দোষ তোমাৰ,
পড়িলে কষ্টত লোক বোধশূন্য হয়—,
অতি উল্লাসিনী হুয়া সঁপা প্ৰাণ মন ;
ভাবা মনে দুঃখ যেন চিৰদিন হেতু
হ'ল অন্তৰিত। কিন্তু দৰ্শাই শঠতা
তোমাৰ কপটী স্বামী, স্বপ্নবৎ কৰি
যতেক কল্পিত সুখ মনত তোমাৰ,
এড়ি যায় ক্ষণ পাছে, ফিৰিও নাচায় ;
কৰে হেন প্ৰবঞ্চনা প্ৰত্যেক বৰষে।
দুৰ্ভাগিনি নদি ! দুৰদশাতে তোমাৰ
হুইছে দুৰ্দ্দশাপন্ন এই নবগ্ৰাম ;
নহলে কি এই স্থান থাকয় পড়িয়া
আসামে নগৰ যত সবাৰো পশ্চাতে ?
তুমি বিনে কোন গুণে হীন এই গ্ৰাম ?
তুমি যদি সুভাগিনী হুইলা হঙন,
কত পোত গতাগতি, বাণিজ্য ব্যবসা,
দ্ৰব্যৰ সুলভ মূল্য, স্থানৰ গৌৰৱ,
কৰিলে, হুইলে, আৰু বাঢ়িলে হঙন।

কিন্তু হে সিসব আশা নাই নাই নাই
—যত দিন বাষ্পৰথ তব পৰিবৰ্ত্তে
নচলে ইস্থানে—, আশা নাই নাই নাই ;
থাকোক আশাৰ কথা, বৰম কঠিন
দেখিছোঁ জীৱন ৰক্ষা হে নদি তোমাৰ।
মিছা* তো মিছাই মাত্ৰ ; ডিজু† ভগ্নী তব
দয়িত অন্তৰে দিছে জীবন প্ৰবাহ
ঢালি তব দেহে ; মাত্ৰ তাহাৰ কৃপায়
অদ্যাপি ধৰিছা প্ৰাণ। কিম্বা এত দিনে,
অন্তৰে নকৰা হলে দয়া ডিজু নদী,
তব শুষ্ক দেহ খানী বালিয়ে আবৰি
কহুঁৱা বিৰিঙ্গা বন গজালে হতন।

গতিশীলা নলিনী

[নদীৰ পাৰত ভ্ৰমণ]

(১)

বহে স্ৰোতস্বতী বেগে আপোনাৰ,
দেখি প্ৰভঞ্জন প্ৰতিকূলে তাৰ,
বহিল সুধীৰ পৰশি শৰীৰ
ধীৰিয়া গমন ; কঁপিলা নদী।
সেহি কম্পনত জুৰিয়া শৰীৰ,
ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ ঢেউ কৰি তিৰবিৰ
উঠিলেক ক্ষণে ; বাধাৰ কাৰণে
হুইলে চঞ্চল প্ৰশান্ত মতি ॥

---

* মিছা নামে এখানী শুষ্কপ্ৰায় নদী কলঙ্গত পড়িছে।

† ডিজু এখানী সোঁত থকা নদী কলঙ্গৰ সইতে মিলিত হইছে।

(২)

পতিপ্ৰাণা নদী পতিৰ নিকটে
অবিশ্ৰাম গতি কৰে হৰ্ষ চিতে ;
পথ মাজে হায় জঞ্জাল ঘটাই
ধীৰিলে মাৰুত একাগ্ৰ গতি ।
তাৰ ভয়ে যেন সঙ্কুচিত হুয়া,
কঁপিল নদীৰ সুকোমল হিয়া,
ভয়ৰ সহস্ৰ তুলিয়া তৰঙ্গ
চলিছে ৰঙ্গিনী সভয়ে অতি ॥

(৩)

এহিৰূপ ভাৱে কৰি টলবল
বহে তৰঙ্গিণী ; অদূৰে কমল
দেখিলোঁ চকুৰে ভাসিয়াছে নীৰে,
অতীব সুন্দৰ বিমল ৰূপ ।
পূৰ্ণ প্ৰফুল্লিত কৰিয়া বদন,
ক্ষণে দেখা দিয়ে ক্ষণকে মগন ;
শোভি নদী জল, ফুটিছে কমল,
দেখিলোঁ স্বচক্ষেই অপৰূপ ॥

(৪)

দেখিছোঁ শুনিছোঁ সৰসে কেৱল
—স্থিৰ জলে—জন্মে যত শতদল ;
আজি বিপৰীত, দেখিলোঁ নদীত,
—সস্ৰোত সলিলে—, কমল হাঁসি ।
কহিবাক পাৰা আনি কোনোজন
নদীজলে তাক কৰিলে ক্ষেপণ ;
সিও নোহে, হলে, নদী স্ৰোতজলে
আসিল হৃতন অৱশ্যে ভাসি ॥

(৫)

নাসে কিন্তু ভাসি, আছে একস্থানে,
আছে বদ্ধ যেন সুদৃঢ় বন্ধনে,
স্রোতস্বতী স্রোতে তুচ্ছ ভাবি চিতে,
প্ৰভায়িছে জল হৰিষ মন।
হসিত বদন সুন্দৰ বৰণ,
নদী স্রোত জলে কৰিলোঁ দৰ্শন
—কেতিয়াও হায়, যিটো দেখা নাই—
ৰক্ত মিশ্ৰ শ্বেত কমল ধন॥

(৬)

হুয়া কুতুহলী কমল দৰ্শনে,
চলিলোঁ সুশীঘ্ৰে উৎকণ্ঠিত মনে ;
অল্প দূৰ গই, ৰলোঁ থৰ হই,
সস্পষ্ট নয়নে দৰ্শিলোঁ তাক।
দেখিলোঁ নহয় জলজ কমল,
দৃষ্টিবেসে ভ্ৰম, বদন কমল
এটী বালিকাৰ ; আকণ্ঠ শৰীৰ
জলে মগ্নি বালা দূৰিছে তাপ॥

(৭)

অবিশ্বাসী—নেত্ৰ—দৃষ্টি নিক্ষেপণ
কৰি, দূৰ হন্তে কৰিলোঁ দৰ্শন
শোভি নদী জল ফুটিছে কমল
এবে যে দৰ্শো বালা সুহাসিনী।
লজ্জিতা বালিকা আমিও লজ্জিত
স্বভ্ৰমে ; উঠিয়া কাষে কৰি ঘট
টানিয়া আঁচল, কঁপাইয়া জল,
গ'ল সেহি গতিশীলা নলিনী॥

(৮)

শূন্য হ'ল নদী, শোভাৰ বিলয়
হ'ল ; গতিশীলা নলিনী হৃদয়
নাচাছিলে ফিৰি ; গ'ল ধীৰি ধীৰি
হংসিনী গমনে হেম-অঙ্গিনী ।
গ'ল কমলিনী, একোই নৰল
উপাড়িয়া মূল সমৃণালে গ'ল ;
শোকে যেন নদী বিমৰ্ষিতা অতি
হেকয়াই গতিশীলা নলিনী ॥

অভাগাৰ লেখনী

(১)

কি লেখিবি হায় অভাগা (ৰ) লেখনি !
সদা লেখোঁ লেখোঁ ইচ্ছা তোৰ মনে,
টেবিল ওপৰে থাকিলে আমনি
লাগে ; সদা বাঞ্ছা কৰ আৰোহণে ।
সদা বাঞ্ছা তোৰ বিশুষ্ক বদন
তিতাইবে কৃষ্ণ বৰণ মসীৰে ;
সদা বাঞ্ছা তোৰ কৰিবে ভ্ৰমণ
নিৰমল শ্বেত কাগজ ওপৰে ॥

(২)

কিন্তু সব বাঞ্ছা বিফল তোহোঁৰ
শুনবে লেখনি, অভাগা (ৰ) লেখনি !
পড়িছু যেতিয়া শ্ৰী কৰত মোৰ ;
এড় সেহি আশা ফলহীন গণি ।

নিদিওঁ লড়িব নিদিওঁ চড়িব,
ৰাখিম যতনে 'টেবিল' ওপৰে,
মসী সহ তোক নিদিম যুঁজিব,
তোৰ ক'লা মুখ নসহে অন্তৰে ॥

(৩)

আদৰৰ ধন ৰাখিম আদৰে,
নিদিওঁ শ্ৰমিব ই প্ৰাণ থাকোঁতে ;
থাক মাত্ৰ শুই হৰিষ অন্তৰে
শোভি মোৰ মেজ অতুল শোভাতে।
আমাৰ শ্ৰী হস্তে পূৰ্ব্ব পুণ্যফলে
পড়িছ লেখনি ; সুকপাল গুণে
বিক্ৰেতা সবেও বিক্ৰী নকৰিলে
দয়া কৰি তোক ক্ৰুৰ বিজ্ঞগণে ॥

(৪)

আছে কিন্তু তোৰ যত সঙ্গী গণ,
পড়ি যম প্ৰায় বিজ্ঞ সব হাতে
শ্ৰমে ওষ্ঠাগত সি সবৰ প্ৰাণ
ঘসোঁতে ঘসোঁতে সুবদন ফাটে।
নাহিকে বিশ্ৰাম দিবস ৰজনী,
কৰিছে কেৱল ৰচনা অপাৰ ;
দেখ ভাবি মনে অভাগা (ৰ) লেখনি !
বিজ্ঞজন হাতে কেনে অত্যাচাৰ ॥

(৫)

এড় মন্দ আশা দুৰাকাঙ্ক্ষা যত,
এড় সেহি সব আমাৰ বচনে,
থাক শুই কৰি 'টেবিল' শোভিত,
পৰিষ্কাৰ কৰি ৰাখিছোঁ যতনে।

(৬)

আকও লেখনি ! ইকি তোৰ মতি
মুশুন বাৰণ ; ত্যক্ত বাৰম্বাৰ
কৰিছ ; ধৰিলোঁ কৰি দৃঢ় মুঠি
তেনেহলে তোক, লেখ এহিবাৰ ।
কিয় তুৰমতি ৰলি এবে স্থিৰ ?
লেখ চিৰ বাঞ্ছা পূৰণ কৰিয়া,
লেখ ৰে লেখনি কিয় হলি স্থিৰ,
মুশুনিলি মোৰ বাৰণ যেতিয়া ॥

(৭)

ছি ছি ইকি তোৰ চপল স্বভাব,
চপলা থাকিয়া চপলতৰ,
দেহে নাহি বল তথাপি কুভাব
সদা লেখোঁ লেখোঁ তোহাৰ অন্তৰ ।
কি ছাই লেখিবি লেখ তুৰমতি ;
ৰাখিছিলোঁ মুখে নাপাইলি মুখ ;
কিয় এবে কৰে হলি স্থিৰ মতি
ৰহিলি কিহেতু কৰি ক'লা মুখ ?

কাৰাবন্ধ ৰাজপুত্ৰ*

(১)

জানিলোঁ মইনা ! আজি এতদিন পৰে
কি দুঃখে দগধ কৰে অন্তৰ তোমাৰ ;
সদা সুখ ভোগে থাকা, ৰঞ্জিত পিঞ্জৰে
কৰা বাস ; তেও কিয় শোকৰ বিকাৰ।
তেও কিয় এৰি সুখ মানব আলয়ে,
উজ্জ্বল পিঞ্জৰ কৰি তৃণ সম জ্ঞান,
যাব খোজা ; প্ৰিয় পক্ষি ; জানিলোঁ হৃদয়ে ;
জানিলোঁ পৰাধীনতা নিৰয় সমান।
ৰোগগ্ৰস্ত আমি আজি ; বুজোঁ সিকাৰণ
ৰোগীৰ অন্তৰে হায় কিৰূপ বেদন।

(২)

সমান অৱস্থা আজি তোমাৰ আমাৰ ;
যবন অধীন তুমি, আমিও সিৰূপ ;
ভাগ্য দোষে বাসস্থান ভীম কাৰাগাৰ,
তব বাসস্থান, পক্ষি, পিঞ্জৰ যিৰূপ।
যবনৰ অন্নে তুমি সদা প্ৰপালিত,
আমিও সিৰূপ আজি বিধি বিড়ম্বনে ;
মুক্তি লাভ হেতু তুমি সদা উৎকণ্ঠিত
যবনৰ গৃহে যথা, আমি আজি তেনে।
সমান অৱস্থা আজি তোমাৰ আমাৰ,
আহা পক্ষি দুঃখে দুয়ো কান্দোঁ একবাৰ।

---

* কোনো এটি হিন্দু ৰাজপুত্ৰ মুছলমানৰ ৰাজত্বৰ সময়ত কাৰাবদ্ধ হইছিল। তেওঁৰ সন্তোষৰ কাৰণ তেওঁ থকা কোঠাটীত থোৱা এটি মইনা চৰাইক সম্বোধন কৰি ৰাজপুত্ৰৰ উক্তিস্বৰূপ এই কবিতা লেখা হ'ল।

(৩)

কিৰূপ আনন্দে তুমি জননী যতনে
হুইছিলা বৰ্‌ধিত, স্বাধীন ভাবেৰে
উড়িলা হৃতন কেনে নগৰে কাননে,
সমান বয়স্ক স্বজাতীয় বিহঙ্গেৰে।
আমিও কিৰূপে হায় জননী আদৰে
হুইছিলোঁ সুবৰ্দ্ধিত ; থাকিলোঁ হৃতন
কেনে ৰঙ্গে নিজ ৰাজ্যে স্বাধীন ভাবেৰে
বৃদ্ধ পিতা মাতা লই দাৰ পৰিজন।
কিন্তু এয়ে পৰিণাম ছিলে তুজনাৰ,
তোমাৰ পিঞ্জৰ, আৰু মোৰ কাৰাগাৰ।

(৪)

মোৰ কাৰাগাৰ এই অসহ্য সংবাদ,
নিমিষে বায়ুৰ বেগে পশি স্বৰাজ্যত,
প্ৰজাৰ অন্তৰে হায় ঢালিছে বিষাদ ;
যত সৈন্যগণ মোৰ দুঃখিত মনত।
স্নেহময় স্নেহময়ী জনক জননী,
বিশাল বিষাল দন্তে এই সংবাদৰ
চৰ্ব্বিত চৰ্ব্বিতা আজি ; যত ভাই ভনী
এই সংবাদত পক্ষি কান্দে নিৰন্তৰ।
জানিছোঁ প্ৰকোষ্ঠে আৰু কান্দে অনিবাৰ,
কোমলা লতিকা স্বৰ্ণ-নলিনী আমাৰ।

(৫)

প্ৰিয়ে স্বৰ্ণ-নলিনি আমাৰ !
তব প্ৰতি আজি হায় জগত আন্ধাৰ ;
বিষম বিৰহে মোৰ ; উঠিছে তৰঙ্গ ঘোৰ,

আলোড়ি কোমল অতি অন্তৰ তোমাৰ,
আলোড়ি সমীৰ যেন স্থিৰ পাৰাবাৰ।

(২)

প্ৰিয়ে স্বৰ্ণ-নলিনি আমাৰ!
প্ৰফুল্ল কমল হেন বদন তোমাৰ,
জানিছোঁ মলিন আজি ; মুখে নাই মধুহাঁসি ;
হৰিলে যবন তব সুখৰ ভাণ্ডাৰ,
বিষময় কৰি ক্ষণে সুখৰ সংসাৰ।

(৩)

প্ৰিয়ে স্বৰ্ণ-নলিনি আমাৰ!
দেখা, কিবা দশা আজি তব অভাগাৰ,
হেৰুৱাই ৰাজ্য সুখ, পাইছে ভীষণ দুখ,
বাসস্থান এই তাৰ ভীম কাৰাগাৰ,
তাৰ ওপৰত পুনঃ যবন হুঙ্কাৰ।

(৪)

প্ৰিয়ে স্বৰ্ণ-নলিনি আমাৰ!
শয়নে বিশ্ৰামে কিম্বা কৰোঁতে আহাৰ
'প্ৰাণেশ্বৰ' 'প্ৰাণেশ্বৰ' ; এই মধুময় স্বৰ,
কৰ্ণ ভৰি শুনিছিলোঁ বদনে তোমাৰ,
কিন্তু আজি শুনো মাত্ৰ যবন চীৎকাৰ।

(৫)

প্ৰিয়ে স্বৰ্ণ-নলিনি আমাৰ!
কিমতে ভুলিবোঁ হায় সিমূৰ্ত্তি তোমাৰ,
যেহি শোক মূৰ্ত্তি ধৰি, ভুজে মোৰ ডিঙ্গি বেড়ি,

ৰণোন্মত্ত দেখি মোক শোকিন্সা অপাৰ
কপোলে বহিল যত্নে দুটী অশ্রুধাৰ ।

(৬)

প্রিয়ে স্বর্ণ-নলিনি আমাৰ !
কিমতে ভুলিবোঁ তাক যত্নে বাৰম্বাৰ,
ধৰিয়া করুণ স্বৰ ; কহিলা "হে প্রাণেশ্বৰ !"
তুমি যাবা বনে, কিন্তু কি গতি আমাৰ ?
কাক সমর্পিলা এই অভাগী তোমাৰ ?"

(৭)

প্রিয়ে স্বর্ণ-নলিনি আমাৰ !
সি কথা ভাবিলে আজি অন্তৰে আমাৰ
জ্বলি উঠে দাবানল ; প্রাণ কৰে টলবল ।
নাকান্দিবা প্রিয়ে এই সংবাদে আমাৰ
কান্দিলে মুকুতি নাই ; ক্রন্দন অসাৰ ।

(৮)

প্রিয়ে স্বর্ণ-নলিনি আমাৰ !
স্থিৰ কৰা চিত্ত তব কৰিয়া বিচাৰ,
সুখ হলে আছে দুখ ; দুখ পাছে আছে সুখ ;
সুখ দুখ চক্রপ্রায় ঘূৰে অনিবাৰ
সংসাৰে অলঙ্ঘ্য এই বিধি বিধাতাৰ ।

(৫)

যবনে যিৰূপ আজি ৰাখিছে পিঞ্জৰে
তোমাক বিহঙ্গ ! হায় আমিও সিমত
শোকৰ অগনি দিয়া জননী অন্তৰে,
বান্ধিয়া ৰাখিছোঁ গৃহে পশু পক্ষী কত ।

আমাৰ অধীনে থাকি কত দুঃখ-তাপ,
ভোগিয়াছে সেহি সবে জননী বিহনে ;
তাৰ ফলে ভোগোঁ আজি আমিও সন্তাপ,
তাৰ ফলে বদ্ধ আজি যবন ভবনে।
বোধ কৰোঁ বিধি মোক দিলে কাৰাগাৰ
বুজিবে কি দুঃখে দগ্ধ প্ৰাণ সিসবাৰ।

(৬)

বিধিহে কি দুঃখে দগ্ধ প্ৰাণ সিসবাৰ,
কি দুঃখ পৰাধীনতা, তাকে শিক্ষা দিবে
ঘটালা সক্ৰোধে যদি ইদশা আমাৰ,
—দোষৰ উচিত দণ্ড—, তাকে জনাইবে।
তবে তব পদ বিধি কৰিছোঁ বিনয়,
হুইছে যথেষ্ট শাস্তি, লভিয়াছোঁ জ্ঞান,
ক্ষমা মোক চতুৰ্ম্মুখ হুইয়া সদয় ;
বুজিছোঁ পৰাধীনতা নৰক সমান।
হে পক্ষি মইনা ! আজি আমি ৰুগ্ন জন,
তোমাৰ মনৰ দুঃখ বুজোঁ সিকাৰণ।

(৭)

এটী কথা ; পক্ষি ! কিন্তু আছয় তোমাৰ
মুক্তি ইচ্ছা যদি, পাৰোঁ পূৰণ কৰিবে ;
তোমাৰ মুক্তিত আছে মোৰো উপকাৰ
পাৰিবা আমাৰ ভাব ভাৰতে ঘোষিবে
কিন্তু ভয় মনে, তুমি যবনৰ দাস,
যবনৰ অন্নে চিৰ হুইছা পালিত ;
কৰাবা মন্ত্ৰণা মোৰ যবনে প্ৰকাশ,
কি জানি ঘটোৱা পাছে হিতে বিপৰীত

ওহোঁহোঁ নোৱাৰা তুমি হব হেন অতি
কৃতঘ্ন, মনুষ্য যথা উপকাৰী প্ৰতি ।

(৮)

তব পিঞ্জৰৰ দ্বাৰ মেলিলোঁ ইক্ষণ,
যেতিয়া আহাৰ লই তুয়োৰ নিমিত্তে,
কাৰাগৃহ দ্বাৰ মেলি আহিব যবন,
সেহি পথে যাবা তুমি উড়ি অলক্ষিতে ।
যাবা উড়ি আচম্বিতে মুক্তিলাভ কৰি ;
কিন্তু এক নিবেদন আছয় তোমাত,
উপকাৰী উপকাৰ যেন মনে স্মৰি,
হিন্দু ৰাজ্যে ৰাজ্যে পক্ষি গাবা এই গীত,
"যবনে ভাৰত কৰে চৰণে দলন
মেলৰে ভাৰতবাসি, মুদ্ৰিত নয়ন ।"

(৯)

"কণ্ঠহাৰ-স্বাধীনতা নিয়াছে কাঢ়িয়া,
যবনে ভাৰত ৰক্ত কৰিছে শোষণ ;
ব্ৰাহ্মণ ক্ষত্ৰিয় শূদ্ৰ সবেও সাজিয়া
উঠ্ জাতিভেদ এৰি মেলিয়া নয়ন ।
উঠ্ একবাৰ নিদ্ৰা-সুখ পৰিহৰি,
হুইলে বিলম্ব ক্ষণে পাইবি পতন,
ৰণমদে মত্ত হুই তীক্ষ্ণ অস্ত্ৰ ধৰি,
নাচিয়া নাচিয়া যাহি সমৰ প্ৰাঙ্গণ ।
তোসব বিক্ৰম দেখি কেশৰী সমান,
ফিৰোক সভয়ে শত্ৰু, কৰোক সম্মান ।"

(১০)

"কিয় গত চেষ্টা প্ৰায় ভয়ে যবনৰ ?
কিয় হীন বীৰ্য্য ; শুনি অস্ত্ৰৰ ঝঙ্কনা ?

সিহঁতৰ সংখ্যা যত ভাৰত ভিতৰ,
আঙ্গুলিৰ অগ্রে পাৰি কৰিব গণনা।
তোসব যে কুৰি কোটি ; কিকাম সমৰে ?
কিকাম ৰণাস্ত্রে ? পাৰ বধিবে যবন
এনেয়ে ; নিস্মূ'লি নাম ভাৰত ভিতৰে,
সহস্র ভাৰতবাসী বেড়ি প্রতিজনে।
পক্ষী পৰামর্শ ধৰ্ কিভয় কিভয়,
যবন নিস্মূ'লি কৰ্ ভাৰতৰ জয়।"

(১১)

গাবা এই গীত পক্ষি মোৰ অনুৰোধে,
যৈত হিন্দু সেনাদল ডৰিয়া যবন
বিকম্পিত ; কিম্বা যথা বিবিধ আমোদে
সতত আমোদ-প্রিয় ৰাজপুত্রগণ।
গাক এহিগীত যথা দম্পতী যুগল,
সব চিন্তা পৰিহৰি প্রণয়ে মগন ;
গাবা অন্তঃপুৰে যথা ৰমণী মণ্ডল ;
কিম্বা যথা ক্রীড়ে ৰঙ্গে হিন্দু শিশুগণ,
হিন্দু নামে বাল বৃদ্ধ যুবা যত জন ;
সবাকো ইগীত পক্ষি কৰাবা শ্রৱণ।

(১২)

পুনঃ কহোঁ এই গীত কলকণ্ঠস্বৰে
গাবা প্রতি হিন্দু গৃহে নগৰে কাননে,
য'তে ত'তে গাবা তুমি বিষণ্ন অন্তৰে,
উড়োঁতে বসোঁতে কিম্বা বিশ্রামে ভক্ষণে।
এই গীত লগে লগে পুনঃ উচ্চস্বৰে,

অতি উচ্চস্বৰে যেন প্রবেশ কৰয়
অত্যন্ত বধিৰ হিন্দু-শ্রৱণ-কুহৰে।
গাবা এই গীত পক্ষি অতি শোকময়,
“অসভ্য জাতিও কত জগতে স্বাধীন,
সুসভ্য ভাৰত,—লাজ—পৰৰ অধীন।”

(১৩)

“কালি যেই জাতি খ্যাত অসভ্য বুলিয়া,
আলু কচু কেঁচা মাংস আছিল ভোজন;
সকলোৰে পাছ ভাগে আছিল পৰিয়া,
তৰু তলে কিম্বা গৰ্ত্তে কৰিয়া শয়ন।
সেহি জাতি সভ্য আজি; লাজ পায় মনে
পৰৰ অধীন হুবে; মানৱ গৌৰবে
জাগৰিত আজি; যত্ন স্বাধীনতা ধনে,
প্রাণৰো পৰাণ বুলি অন্তৰত ভাবে।
কালি যি অসভ্য আজি সজীব জাগ্রত,
বিপৰীত ভাব মাত্র ধৰিছে ভাৰত।”

(১৪)

“উঠৰে ভাৰতবাসি, মেলিয়া নয়ন,
একবাৰ নিৰীক্ষণ কৰ্ চাৰি ফালে,
আছিলি তোসব কিবা; হুইলি ইক্ষণ
কিৰূপ; হায় যে এবে গতি ৰসাতলে।
আৰু নোহে; উঠ্ উঠ্ লভি দিব্য জ্ঞান
জাগৰ; জাগ্রত দেখ্ সবেও সংসাৰে
মানৱ গৌৰবে; যদি নাহি থাকে মান
কি কাম জীৱনে, যথা অপ্রাণ শৰীৰে?
সবেও জাগ্রত মানে; সবেও স্বাধীন,
কেৱল তোসব,—লাজ—, পৰৰ অধীন।”

(১৫)

মোৰ অনুৰোধে ক্লেশ কৰিয়া স্বীকাৰ,
সমস্ত ভাৰতে ; পক্ষি, কৰিয়া ভ্ৰমণ,
গাবা গীত ছুটী যথা তথা বাৰম্বাৰ,
যাতে উত্তেজিত হয় আৰ্য্যপুত্ৰগণ ।
তেও যদি কোনো জনে কটাক্ষ কৰিয়া
নাচায় ; সুশুনে তব করুণ কূজন ;
তোমাৰ যন্ত্ৰণা যত মনত তুচ্ছিয়া
নেমেলে ভাৰতবাসী মুদ্ৰিত নয়ন ।
ইচ্ছা কৰে যদি সবে থাকিবে সতত,
জগতে কলঙ্ক ৰাখি পৰ পদে নত ।

(১৬)

যাবা তৱে পক্ষি, তুমি সুদূৰ উত্তৰে,
কহিবা চৰণে ধৰি শৈলবৰ আগে
ইদুঃখ কাহিনী যত ; দয়িত অন্তৰে
শুনিব মিনতি তব সেই মহাভাগে ।
কোনে কয় গিৰিবৰ পাষাণ অন্তৰ,
যোনে কয় মূৰ্খ সিটো নাহি আত ভ্ৰম ;
দয়াৰ মুৰতি বুলি ভাবোঁ নিৰন্তৰ
আমি কিন্তু ; চিত্ত তাৰ স্নেহৰ আশ্ৰম ।
দেখাত বাহিৰে দেহ পাষাণে গঠিত,
ভাবি চালে কিন্তু গিৰি দয়াপূৰ্ণ চিত ।

(১৭)

যাহাৰ অন্তৰ থাকি কোমলা ললনা,
যাহাৰ হৃদয় থাকি দয়াৰ প্ৰতিমা,

বহিয়াছে নিৰন্তৰ জাহ্নবী যমুনা ;
অন্তৰে দয়াৰ তাৰ কিবা আছে সীমা ।
কিবা আছে সীমা তাৰ অন্তৰে দয়াৰ,
যাৰ দয়া শ্ৰোতে ভেজি সমস্ত ভাৰত
দয়াৰ সমুদ্ৰ এক সৃজিছে অপাৰ
ভাৰত চৰণতলে দক্ষিণ দিশত ।
কক্ আন জনে গিৰি কঠিন হৃদয়,
প্ৰতিবাদি কওঁ আমি কদাচো নহয় ।

(১৮)

কহিবা, বিহঙ্গ, বসি অদ্ৰি পদতলে
কাতৰে বিনয় কৰি, "পিতঃ শৈলবৰ !
উঠা আজি স্থান এৰি ; দেখা, সব কালে
পৰিবৰ্ত্ত সংসাৰত হোৱে নিৰন্তৰ ।
হোক আজি গিৰি পৰিবৰ্ত্তন তোমাৰ ;
একভাৱ বহুদিন । কৰিও দৰ্শন,
কালি যি আজি সি নোহে ; সুখী দুঃখভাৰ
বহয়, পূজিত হোৱে অধম চৰণ ।
নৰকে জনম যাৰ তাৰো স্বৰ্গবাস ;
স্বৰগে জনম যাৰ সিও পৰদাস ।"

(১৯)

"অধিক নালাগে ; দেখা তব পাদমূলে
কত পৰিবৰ্ত্ত আজি ; আজিৰ ভাৰত
কালিৰ ভাৰত নোহে ; পূৰ্ব্ব আৰ্য্যকুলে
জন্মিছে যিসব আজি কম্পিত ভয়ত ।
যুদ্ধ প্ৰিয় অস্ত্ৰধাৰী ক্ষত্ৰিয় তনয়,
আজি পৰ পদধাৰী ভয়ত অধীৰ ;

নপশে সিসব কৰ্ণে স্তুতি অনুনয়,
কি ভীষণ পৰিবৰ্ত্ত শ্ৰবণো বধিৰ ।
কেৱল তুমি সে আছা অক্ষয় অচল,
হোৱা কিন্তু গিৰি আজি তুমিও সচল ।”

(২০)

“উঠা গিৰিৰাজ আজি সমূলে উপাড়ি,
নাথাকা অচল আৰু একেটা ভাবেৰে ;
উত্তৰ থাকিয়া যোৱা দক্ষিণে বাগৰি
পিশিয়া ভাৰত তৱ গুৰু দেহ ভাৰে ।
যবন, ভাৰতবাসী, বিদেশী, স্বদেশী,
প্ৰভু, ভৃত্য, পশু, পক্ষী, তৃণ, লতা, বন,
একাকাৰ কৰা সবে দেহভাৰে পিশি ;
হোক ভাৰতৰ বক্ষে সবাৰো মিলন ।
স্থান পৰিবৰ্ত্তি গিৰি যোৱাহি সত্বৰে,
ভাৰতৰ ওপৰেদি দক্ষিণ সাগৰে ।”

(২১)

“তব হেতু স্থান দিবে দক্ষিণ সাগৰ
তথা হন্তে অন্তৰিয়া গৰজি গভীৰ,
সহস্ৰ তৰঙ্গ লই আসোক উত্তৰ
নাচিয়া নাচিয়া ৰঙ্গে হুইয়া অধীৰ ।
বহোক ভাৰত যুৰি সলিল সফেণ ;
অতল জলধি তলে পৰোক ইদেশ ;
নাথাকোক চিহ্ন একো ; ভবিষ্যতে যেন
নাজানে ভাৰতে কেহোঁ ; হোক সব শেষ ।
এনেয়েতো পৰিবৰ্ত্ত ; গতি অধঃপাতে,
পূৰ্ণ পৰিবৰ্ত্ত হোক অধীনী ভাৰতে ।”

যক্ষপত্নী*

জলদ হে !

বিধিৰ প্ৰথম সৃষ্টি উজ্জ্বল-বৰণী
দেখিবা মন্দিৰে এটী সুন্দৰী ৰমণী ;
মুক্তা প্ৰায় দন্তপাঁতি ; বিম্ব ওষ্ঠাধৰ,
কুৰঙ্গী নয়ন দুটী জ্বলে নিৰন্তৰ ।
পতিহীনা চক্ৰবাকী যথা শোক কৰে,
যথা পতি প্ৰতি তাৰ স্মৃতি ঘনে ঘূৰে ;
দেখিবা সিৰূপে তুমি সেইটী ৰমণী,
—আত্মাৰ অৰ্দ্ধেক মোৰ জীৱন অংশিনী—
মলিনা নিস্তব্ধা আজি কান্দে প্ৰতিক্ষণ,
মোৰ প্ৰীতি স্মৃতি হায় ঘূৰে ঘনে ঘন ।
দেখিছোঁ সাক্ষাতে যেন, কান্দোঁতে কান্দোঁতে
অবিৰল অশ্ৰুজল আঁচলে মছোঁতে,
উখহিছে নেত্ৰ দুটী ; সুদীৰ্ঘ নিশ্বাসে
প্ৰিয় ওষ্ঠাধৰ যেন বিশুষ্ক হুয়াছে ।
কৰলগ্ন সুকপোল অৰ্দ্ধাদৃষ্ট ভাৱে,
ওৰণীৰ মাজে দিয়া অলপ প্ৰভাৱে ;
যেন ঘনাবিষ্ট শশী ঘন-আবৰণ
ভেদি ; ক্ষীণ ৰশ্মিমালা কৰে বিকীৰণ ।
কল্পনা নয়নে এবে কৰিছোঁ দৰ্শন,
এই জীৰ্ণ শীৰ্ণ কায়, মলিন বদন ।
বাদ্য হেতু বীণা আজি বৃথা তন্ত্ৰী† যুত
প্ৰেয়সীৰ স্কন্ধে হায় বৃথায় মিলিত ;

---

* মেঘদূতৰ অনুকৰণ মাত্ৰ । কুবেৰৰ দ্বাৰাই যক্ষ নিৰ্ব্বাসিত হৈ মেঘৰ আগত নিজ পত্নীৰ উক্তৰূপ বৰ্ণনা কৰিছিল ।

† তন্ত্ৰী = গুণ, তাৰ ।

জাতীয় গৌৰব গান কৰিবে আমাৰ,
ভগ্নস্বৰ ; চেষ্টা তাৰ বৃথা বাৰম্বাৰ ;
চিন্তা-বিনির্গত পড়ি প্রিয়া অশ্রুজল,
সিক্তিছে ৰজত-প্রভ তন্ত্রী অবিৰল।
পুনঃ পুনঃ মনে শোক হুইছে উদয়,
বীণা বাদ্য নিপুণতা পাইছে বিলয়।
কেতিয়াবা বসি প্রিয়া কৰিছে গণন,
প্রাঙ্গণে পতিত যত শুষ্ক পুষ্পগণ ;
সিসব গণনে গণে হায় কত কাল
বিগত সিদিন হস্তে ; ঘটাই জঞ্জাল
যি দিন থাকিয়া আমি এৰিয়া ভবন,
এৰিয়া প্রেয়সী ; বনে কৰিছোঁ ভ্রমণ।
স্বপ্ন প্রায় মনে মনে ভাবে ক্ষণকাল,
হুইয়াছে গত যেন নির্ব্বাসিত কাল ;
ক্ষণে উল্লাসিতা প্রিয়া কাল্পনিক সুখে।
ভাবিয়া, ফিৰিছোঁ যেন গৃহ অভিমুখে।
ইৰূপ কার্য্যত দিবা লঘু বোধ হয় ;
ভীষণা ৰজনী কিন্তু অন্তৰ পীড়য় ;
হে মেঘ ! ৰজনীকালে প্রেয়সী আমাৰ,
দেখিবা, কৰিছে চিন্তা মনত অপাৰ ;
ধৰণী শীতল বক্ষে শুই দুঃখ মনে,
বিৰহ কণ্টক পূর্ণ অথবা শয়নে,
তিতাইছে দুকপোল ত্যজি অশ্রুধাৰ
স্বপ্নে দেখে আগমন এই অভাগাৰ।
ক্ষণকে নিদ্রিতা হয় লভে প্রাণপতি,
জাগৰিতা হুই ক্ষণে মন দুঃখে অতি
পতিৰ বিৰহে কান্দে ; সুনিদ্রা বর্জ্জিতা,
অক্ষান্ত বিষম দুঃখে পৰাণে তাপিতা।

এহিৰূপ শোক অনিদ্ৰাত প্ৰতিদিন ;
হুইছে প্ৰিয়াৰ ৰূপ ক্ৰমশঃ মলিন ;
যথা পূৰ্ণ চন্দ্ৰ-ৰূপ স্নিগ্ধ জ্যোতিৰ্ম্ময়
পূৰ্ণিমাৰ পৰে ক্ৰমে পাৱয় বিলয় ।
মুক্ত সদা কেশদাম যতন বিহনে,
আউল বাউল হুই পড়িছে বদনে ;
অযত্ন-বৰ্দ্ধিত নখে মাত্ৰ একোবাৰ
দিছে দুই পাশে ঠেলি প্ৰেয়সী আমাৰ ॥
নাই সুচিকণ খোপা, মুক্তকেশী প্ৰিয়া,
পুষ্প মুক্তা মালা হেতু নাই আৰু মায়া
থাকিবে সিৰূপে কেশ অযত্নে বিস্তৃত
মোৰ কৰে যতদিন নুহুব সজ্জিত ।
দুৰ্ব্বল গধুৰ অতি যুগ পিৰিকটি
আকাশে চন্দ্ৰৰ দিশে মেলি নেত্ৰ দুটী
মৃদু ভাৱে কোঠা হন্তে কৰায় দৰ্শন
একদিন মধুময় যি চন্দ্ৰ কিৰণ,
আজি বিষময় যেন ; ঘৃণা বোধ হয়,
অতুল মধুৰ শোভা পাইছে বিলয় ।
যি ভাব ধৰিছে প্ৰাণ-সঙ্গিনী আমাৰ
হে মেঘ, দেখিলে হব ক্ৰন্দন তোমাৰ ॥
বিচ্ছেদ সময়ে যথা প্ৰেয়সী আমাৰ,
এবেও অচল আছে প্ৰণয় তাহাৰ,
পূজিছে অন্তৰে মোক প্ৰণয় বন্ধনে ;
গৌৰব কৰিছোঁ বুলি নাভাবিবা মনে,
নহো পত্নী গৰ্ব্বী আমি ; সুশীঘ্ৰে সময়
মোৰ বাক্য সত্য বুলি কৰাব প্ৰত্যয় ।

কোনো এক বন্ধুৰ প্ৰতি

(১)

আছিল মনত বন্ধু এয়ে কি তোমাৰ ?
এত দিন মনভাব
গুপ্ত কৰি, মিত্ৰভাব
দেখাইলা ; কিন্তু ধৰা পড়িলা ইবাৰ ।

(২)

পড়িলা ইবাৰ ধৰা পড়িলা ইবাৰ ।
অল্প উচ্চপদ পাই,
নাচাইলা ফিৰি ভাই,
কৰিলা ক্ষমতা জাৰি ; কেনে অবিচাৰ ।

(৩)

এত দিন বন্ধুভাব,—মুখে সুধাভাৰ—।
কাৰ্য্যালয়ে গৃহে পথে,
সদা মিত্ৰতাৰ স্ৰোতে
ভসাইলা এইজনে ; আৰু কত বাৰ ।

(৪)

বসিয়া নিৰ্জ্জন স্থানে আলাপ অপাৰ ।
পড়ে কিহে বন্ধু মনে
একদিন বট মুলে
কত ভাব ব্যক্ত ; মনে পড়েনে এবাৰ ।

(৫)

প্ৰিয়জন হস্তে যদি পোৱা উপহাৰ ;
হলেও সামান্য ফুল,
ভাবি কহিনুৰ তুল
দেখোৱা আমাক তুমি আনন্দে অপাৰ ।

(৬)

কত যে হৰষ ৰঙ্গ ছিলে দুজনাৰ ;
সন্ধ্যাকালে প্ৰতিদিনে
কিম্বা প্ৰাতে সুভ্ৰমণে
কত মিষ্টালাপ কত ৰহস্য উদ্গাৰ।

(৭)

দেখাইলোঁ মেলি মোৰ অন্তৰ দুৱাৰ,
তুমিও দেখালা মোক
(ঈশ্বৰেসে জানে তাক
কপট কি অকপট) অন্তৰ তোমাৰ।

(৮)

কিন্তু সেহি বন্ধুভাব মিত্ৰ ব্যৱহাৰ,
আজি ই পৰীক্ষাকালে
লুকাইলে অন্তৰালে ;
সকলো স্বপ্নৰ ন্যায় হুইলে অসাৰ।

(৯)

কণ্টকৰ প্ৰায় আজি সুপথে আমাৰ
থিয় হলা বন্ধু তুমি ;
কি কৰোঁ তোমাক আমি,
আছিল মনত হায় এয়ে কি তোমাৰ ?

(১০)

পুনঃ শোধোঁ মনে এয়ে ছিলে কি তোমাৰ
জনৈক মন্ত্ৰণা বলে
দিব সব ৰসাতলে
ভাবিয়া ক্ষমতা, কৰি হেন মিত্ৰাচাৰ ?

(জুন ১৮৮৪)

বিবেক

(১)

কোন সিটী সঙ্গে সঙ্গে মানব অন্তৰে
সদায় কৰিছে বাস? মুহূৰ্ত্ত কাৰণে
কোনো কালে কোনো ক্ৰমে নাযায়য় দূৰে,
আছে চিৰকাল বসি হৃদয় আসনে?
বয়সে প্ৰবীণ অতি; বহুদৰ্শী জন,
চিত্তখানী যেন তাৰ জ্ঞানেৰে গঠন;
সুস্থিৰ মুৰতি ; জ্ঞান-গৰ্ব্বিত বদন,
অতল সাহস, মেঘ গম্ভীৰ বচন।

(২)

ৰাজাক নকৰে ভয় প্ৰজাক নকৰে,
ৰণোম্মত্ত বীৰজনে তুচ্ছ ভাবে মনে;
সদা সুমন্ত্ৰণা মাত্ৰ দয়িত অন্তৰে,
দিয়া থাকে জ্ঞান-পৰিমাৰ্জ্জিত বচনে।
অন্যায় অধৰ্ম্ম পাপে যদি নৰ মন
হোৱে প্ৰলোভিত; ক্ৰোধে কৰিয়া গৰ্জ্জন
নিমিষে অন্তৰ থাকি বিদাৰি হৃদয়
"নাযাইবি" "নকৰিবি" এই কথা কয়।

(৩)

বাৰণ সুশুনি তাৰ যদি নৰগণ
লিপ্ত হোৱে সেহিকাৰ্য্যে; সন্তাপ অগনি
অতল সাহসে দিয়ে কৰিয়া জ্বলন,
ৰাজা প্ৰজা ধনী দীন একোকে নগণি।
দিয়ে গালি নানাৰূপ কৰিয়া গৰ্জ্জন,
কৰ্কশ বচনে কৰে অন্তৰ দাহন;

কি ধনী কি মানী সুখী ৰাজা প্ৰজা বীৰ
সেহি তিৰস্কাৰে সবে হোৱে নতশিৰ।

(৪)

জ্ঞানেৰে ৰচিত দেহ জ্ঞানেৰে হৃদয়,
কোন প্ৰিয় বন্ধু এই অন্তৰ ভিতৰে,
অন্যায় দেখিলে ক্ষণে বাৰণ কৰয়
যথা তথা সৰ্ব্বদাই হিত চিন্তা কৰে?
জানিছোঁ বিবেক নামে সেহি বিজ্ঞজন,
কৰে হিতাহিত জ্ঞান নৰে বিতৰণ।
ধন্য হে বিবেক তুমি ধন্য মন্ত্ৰীবৰ,
ধন্য তুমি চিৰ-বন্ধু হীন মানবৰ।

জহনী (মাউৰ)

হে দেবি জহনি! তব বিশাল উদৰ
কত শত বৰ্ষ পাছে হুইবে পূৰণ?
কোৱা কতকাল পৰে ভীষণ পিপাসা
তব, তৃপ্ত হুইবেক নৰ-ৰক্ত পানে?
কতকাল ব্যাপি তুমি পীড়িছা ভাৰত
নাজানো; নাজানো আৰু আনেও নাজানে
আৰু কত কাল তুমি, পীড়িবা ইমতে।
প্ৰায় সপ্তবিংশ বৰ্ষ বয়স আমাৰ
এবে, ই সুদীৰ্ঘ কালে প্ৰতি বৰ্ষ তব
দেখিয়াছোঁ অত্যাচাৰ; শুনিয়াছোঁ আৰু
প্ৰতিমাসে প্ৰতিদিনে; শমন-কিঙ্কৰি,
তব যত অত্যাচাৰ পত্ৰিকাৰ মুখে।

এই নৱগ্ৰামে* কিম্বা এই আসামত
তোমাৰ যি অত্যাচাৰ, তাকে মাত্ৰ আমি
জানিছোঁ বুলিয়া তুমি নাভাবিবা মনে ;
শুনিয়াছোঁ তব ক্ৰোধ সুদূৰ প্ৰদেশে।
তব যত অত্যাচাৰ যত নিপীড়ন
সেহি সব দূৰ স্থানে—কি বঙ্গ, বেহাৰ,
পাঞ্জাব, মান্দ্ৰাজ, বোম্বে, কিম্বা মধ্যদেশ,
প্ৰত্যেক দিবসে বাৰ্ত্তাবাহিনী পত্ৰিকা
ঢালিয়াছে বিষবৎ শ্ৰৱণ যুগলে।
অধিকত কাম নাই, এই নৱগ্ৰামে,
— এই জন্ম স্থানে মোৰ—, কৰাল-বদনি !
তব বিষ দন্তাঘাতে কত নৰ নাৰী,
কন্দুৱাই মাতা পিতা প্ৰিয় পৰিজন,
জগত আন্ধাৰ কৰি সিসবৰ হেতু,
অগ্নিত পতঙ্গ যেন লভিছে মৰণ।
ই সপ্তবিংশতি বৰ্ষ বয়সে আমাৰ
যতবাৰ অংশুমালী ঘূৰিছে অম্বৰে,
তাৰ ষষ্ঠ সংখ্যা লোক,—অল্প ন্যূনাধিক—,
হুইয়াছে নিপীড়িত ই নৱগ্ৰামেই ;
দ্বিগুণ ত্ৰিগুণ তাৰ,—অল্প ন্যূনাধিক,
পশিয়াছে তব ক্ৰোধে শমন সদনে।
ইতো এক ক্ষুদ্ৰ স্থান ; সমস্ত ভাৰত
—আৰব সাগৰ থাকি যথা ইৰাবতী
একদিশে ; আনদিশে হিমাচল হন্তে
যি স্থানে ভাৰত মহাসাগৰ খেলায়,
এই চতুর্সীমা মাজে স্থিত যেই দেশ—

* নৱগ্ৰাম—নগাঁও

তোমাৰ শাসনে পড়ি কান্দে প্ৰতিদিনে,
হুইছে উচ্ছন্ন ক্ৰমে প্ৰলয় নিশ্বাসে।
কি ভীষণ ক্ৰোধ তব ভীম অত্যাচাৰ,
পলকে চলিছে শত শত নৰ নাৰী
শমন ভৱনে ; আৰু সিসবৰ অস্থি
বৃদ্ধিছে শ্মশান দেহ, শ্মশান-শোভিনি !
এক দিশে মহা মহা পুৰুষ সকলে
দলিছে চৰণতলে ভাৰত মাতাক ;
ম্যালেৰিয়া জ্বৰ্ ভিক্ষ পুনঃ আন দিশে
হুঙ্কাৰয় বাৰম্বাৰ ; ভাৰত ক্ৰন্দন,
—দুখিনী মাতৃৰ হায় করুণ ক্ৰন্দন—,
অম্বৰ বিদাৰ কৰি পবনৰ বেগে,
উত্তৰে ধ্বনিত হোৱে হিমাদ্ৰি গহ্বৰে,
দক্ষিণে মিশিয়া যায় অনন্ত সাগৰে
প্ৰতি দিনে প্ৰতি পথে ; তাহাৰ ওপৰে
ভীম বেশে অৱতাৰ নৰাস্থি-চৰ্ব্বিনি !
দাবানল আসি যেন মিলিছা অনলে।
মিলিছা মিলিছা ; যবে নাহি পৰিত্ৰাণ ;
ই প্ৰাৰ্থনা কৰোঁ মাত্ৰ তোমাৰ চৰণে,
—নোহে জিহ্বা হন্তে, কৰোঁ হৃদয় থাকিয়া—
আৰু ভয়ঙ্কৰ বেশে, আৰু উগ্ৰ ক্ৰোধে,
সমস্ত ভাৰত যুৰি এক দিবসতে
ভস্ম কৰা দহি, যথা সৰ্ব্বভক্ষী দেব
কৰিলা দূৰিবে ৰোগ খাণ্ডব দাহন।
তেনে হলে ভাৰতৰ হুইব মঙ্গল,
মৰণে ভাৰতবাসী লভিব জীৱন
দূৰ্ং হুব শোক তাপ নৰক-আলয়।

এক দিনে শূন্য কৰা শূন্যতাৰ দেহ
তব অনুগ্ৰহে দেবি হোক পুষ্টিময়।
এয়ে হলে অন্ত হব ভাৰত যন্ত্ৰণা ;
এয়ে হলে অন্ত হব পৰ পদাঘাত ;
এয়ে হলে ভাবিবোঁহোঁ অন্তৰে তোমাক
ভাৰত-ৰক্ষিণী বুলি, যি তোমাক এবে
ভাবিয়াছোঁ মনে মনে ভাৰত-নাশিনী।

আসাম বন্ধু*

(১)

সাময়িক পত্ৰপাঠে জ্ঞান উপাৰ্জ্জন
হয় বুলি লোকে কয় ;
কিন্তু মনে নধৰয়,
নেদেখোঁ একোকে লাভ ; মাত্ৰ অকাৰণ
অৰ্থব্যয়ে কৰে লোক পত্ৰিকা গ্ৰহণ।

(২)

লাভৰ ভিতৰে পচা কাকত কেখান
গুঁজি গুঁজি মানুহক,
লাভ কৰে সম্পাদক,
এনেনো টেঙৰ তেওঁ! হুবে ধনবান
আজি কালি লোক যত টেটোন সমান।

*এই নামৰ এখানী মাসিকপত্ৰ এই নগাঁও জিলাৰ পৰা সম্পাদিত হইছিল। গ্ৰাহক সকলৰ সাহায্যাভাবে পত্ৰখানী লুপ্ত প্ৰায় হোৱাত এই কবিতাটী লেখা হইছিল।

(৩)

সম্পাদকে যশ পাব পত্ৰিকা ছপাই,
ধন পাব মান পাব,
ঘৰে বসি সুখে-খাব ;
কিন্তু আমালোকে কিয় তেওঁৰ মায়ায়
মুগ্ধ হুই ধন দিম নিৰ্ব্বোধৰ প্ৰায় ?

(৪)

কেনেনো চতুৰ দেখা সম্পাদকগণ,
ভাল ভাল নাম ধৰি,
আসামত ঘূৰি ঘূৰি,
এটীৰ পাছত এটী দিছে দৰশন,
আনন্দৰ কথা কিন্তু পাইছে পতন।

(৫)

"আসাম মিহিৰ" !! কোনো "আসাম দৰ্পণ" !!
—বেলি, আৰ্চি, কাকৈ, ফণি— ;
"জ্ঞানোদয়" !! "জ্ঞানমণি"
"বিলাসিনী", "নিউচ" কোনো ; নামৰ ধৰণ
শুনিলে নোৱাৰি নিদি কাণত চাকণ।

(৬)

যাহোক সবেও গ'ল ; ধন দিম বুলি
সবাবোঁ গ্ৰাহক হলোঁ
অৱশেষে ফাঁকি দিলোঁ ;
গ্ৰাহকৰ তালিকাত দিলোঁ নাম তুলি,
ফুটা কড়িটীও পাছে নিদিলোঁ সমূলি।

(৭)

এতিয়া দিছেহি দেখা আৰু এজনাই,
'মিহিৰ' 'দৰ্পণ' আদি
নাম ফলহীন দেখি,
এৰি তেনে নাম এওঁ বৰণ সলাই,
"বন্ধু" নামে দিছে দেখা সাদৰ লগাই।

(৮)

ভাল কথা বন্ধু তুমি দিছা দৰশন
মাহে মাহে মোৰ ঘৰে
এইৰূপ নিৰন্তৰে
আহিবা, বাঞ্ছিছোঁ ; মোৰ কৰ পৰশন
কৰিয়া, কৰিবা তব সাৰ্থক জীৱন।

(৯)

কিন্তু এটী কথা,
অযাচিত ৰূপে, বন্ধু আপোনাৰ মনে,
বলেৰে আহিছা তুমি,
মতা হলে নাই আমি ;
এবে দক্ষিণাৰ কথা কোৱা কিকাৰণে ?
বাৰম্বাৰ নানা কথা কিয় বিজ্ঞাপনে ?

(১০)

আহিছা বলেৰে তুমি ভৱনে আমাৰ,
নিদিও দক্ষিণা আমি,
কি কৰিব পাৰা তুমি ?
বলেৰে জানিবা মুখ মেলিলা আমাৰ
নিগিলোঁ ঔষধ কিন্তু,—কি উপায় তাৰ ?

(১১)

তেও যদি নেৰা ধন ; আমাক উদ্দেশ
কৰি দিয়া বিজ্ঞাপন ;
বল পূৰ্ব্বক ঘনে ঘন
আমাৰ গৃহত অনধিকাৰ প্ৰৱেশ
কৰা যাবে, মোকৰ্দ্দমা কৰিম অশেষ।

(১২)

ভাবি চোৰা,
'কোড্' মতে দায়ী তুমি হয়নে নহয় ;
বিচাৰি ফুৰোঁতে হিত,
ঘটাইবোঁ বিপৰীত,
খোজোঁতে এগুণ লাভ তিনি গুণ ব্যয়,
ঘটিব তোমাৰ বন্ধু জানিবা নিশ্চয়।

(১৩)

সাবধান হবা বন্ধু কহিলোঁ বচন ;
তোমাৰ বুদ্ধিটী যেনে,
আমাৰো বুদ্ধিটী তেনে ;
বুদ্ধিৰে পাতিছা জাল উপাৰ্জ্জিবে ধন,
সহস্ৰ বুদ্ধিৰে তাক কৰিম লঙ্ঘন।

চিলা

কোনো একদিন এটী কাগজৰ চিলা
আনন্দে উধাও হুই উৰিয়া গগনে,
অতি উচ্চস্থান পাই কহিবে লাগিলা
নিজৰ প্ৰশংসা ক'ৰি গৰ্ব্বিত বচনে।

"দেখিও কিমতে সৌৱা দৰশকগণ
শূন্যে মোক উড়া দেখি প্ৰশংসিছে অতি,
আৰু কত আচৰিত হুইলে হতন
দেখিলে হতন যদি মোৰ মুক্ত গতি।"
"যদি মুক্ত হুব মই পাড়িলোঁ হতন,
এই নিম্ন স্থান তুচ্ছি জলদ ভেদিয়া
দৰ্শকৰ নেত্ৰ-দৃষ্টি কৰিয়া লঙ্ঘন
ফুৰিলোঁ হতন শূন্যে আনন্দে নাচিয়া।"
"বিহঙ্গৰো পক্ষবল স্ববলে তুচ্ছিত
কৰিলোঁ হতন এই ৰজ্জুৰ মোচনে!
কিন্তু কাৰাবদ্ধ জন যথা শৃঙ্খলিত,
ভূমিৰ ওচৰে ৰজ্জু ৰাখিছে বন্ধনে।"
এই গৰ্ব্বে আস্ফালন কৰোঁতে কৰোঁতে
ছিন্নিবে বন্ধন; ৰজ্জু হঠাৎ ছিগিল;
জৰিৰ বন্ধন এড়ি উড়িব খোজোঁতে
টগ্ বগ্ কৰি চিলা নদীত পৰিল।
হে মূৰ্খ-চিলা! তোৰ দেহে নাই বল
কি হুব কৰিলে অতি উচ্চ আশা চিতে,
নাই পক্ষ, মাত্ৰ তোৰ জৰিসে সম্বল,
জৰিৰ অভাবে তই উড়িবি কিমতে।
উচ্চ আশা কৰোঁতেই পৰিলি নদীত
যাহ এবে ভাসি স্ৰোতে সাগৰ নিকটে,
পচি যাব দেহ; তবে জানিবি নিশ্চিত
শক্তিৰ অতীত আশা কৰিলে কি ঘটে।
হে মন! চিলাৰ ৰূপ তোৰো দেখোঁ মতি,
শক্তি-ৰজ্জু ছিণ্ডি চাহ শূন্যে যাব উৰি।
উড় যতদূৰ শক্তি নাই তাত ক্ষতি।
যতদূৰ শক্তি-ৰজ্জু দিয়ে তোক এৰি।

কিন্তু মন ! শক্তি-ৰজ্জু ছিন্নিয়া আসিলি
চিলাৰ কি পৰিণাম নাভাবিলি চিতে,
ই দুৰূহ কাৰ্য্যে দুষ্ট আসিয়া পশিলি
এই দেখ এই দেখ গলি অধঃপাতে ।

শেষ দিন

(১)

প্রতি মানুহৰ আছে এক দিন,
যি দিনত শেষ হুইব জীৱন,
মৃত্তিকাৰ সহ ৰক্ত মাংস লীন
হুইব ; পাইব অনন্ত শয়ন ।

(২)

প্রতি জন হেতু উদয় অচলে
হুইব উদিত ইমত তপন,
যাহাৰ গমন পশ্চিম অঞ্চলে
নাপাইবে পৰ কৰিবে দৰ্শন ।

(৩)

কিম্বা হায় এক ইমত তপন
যাবে অস্তাচলে ; যাহাৰ উদয়
পুনঃ পূৰ্ব্বাচলে কৰিবে দৰ্শন
নাপাইবে সিটো ; লভিবে বিলয়

(৪)

হুইব ক্ষণকে বিগতা ৰজনী।
যাব সঙ্গে সঙ্গে অন্ধকাৰ যত ;
উদিব পূৰবে নব দিনমণি
হাঁসিয়া হাঁসিয়া আলোকি জগত।

(৫)

হাঁসিব জগত তাহাৰ হাঁসিত ;
পৃথিবী ওপৰে কৰিব ভ্ৰমণ
নিজালোকে ভানু কৰি সবে প্ৰীত ;
নোহে কিন্তু হায় সিজন কাৰণ।

(৬)

ফুটিব গোলাপ, কমল, বকুল,
বিবিধ বৰণ যত পুষ্পগণ,
প্ৰচাৰ কৰিব সুগন্ধ অতুল,
নোহে কিন্তু হায় সিজন কাৰণ।

(৭)

পুষ্প গন্ধ লই সুধীৰ সুধীৰ
বহিব পবন জগত জীৱন,
শীতলিব তপ্ত জীৱৰ শৰীৰ।
নোহে কিন্তু হায় সিজন কাৰণ।

(৮)

কৰ্ণে সুধা ঢালি সুললিত গীত
কলকণ্ঠস্বৰে গাব পক্ষীগণ,
সেহি গানে হব সৰ্ব্বজন প্ৰীত ;
সুহুইব হায় মাত্ৰ সেহি জন।

(৯)

ধৰণী গভীৰ গহ্বৰে পৰিয়া
থাকিব অজ্ঞাতে হুই অচেতন,
চিৰদিন হেতু থাকিব শুইয়া,
নাজানিব কত পৰিবৰ্ত্তন।

(১০)

তাহাৰ ওপৰে ঘটিব সদাই।
দিন পাছে দিন মাস পাছে মাস।
ঋতু পাছে ঋতু কত আসে যায়
নাজানিব সিটে ; গৰ্ত্তে পাব নাশ।

কিয়নো নাজাগে আমাৰ মন ?

(১)

অৰুণ উদিছে, জগত জাগিছে,
অৰণ্যে বিহঙ্গ গাইছে গীত।
যত পশুগণে, চৰিছে কাননে,
ফুটিছে কুসুম মোহিয়া চিত॥
মধুৰ সুঘ্ৰাণ, কৰি সবে দান,
বহিছে ধীৰে ধীৰে প্ৰভঞ্জন।
সবেও জাগ্ৰত, নিজ কাৰ্য্যে ৰত,
কিয়নো নাজাগে আমাৰ মন ?

(২)

ক্ৰমে ভানুকৰ হুইছে প্ৰখৰ,
ক্ৰমেই ধৰণী উত্তপ্ত অতি।
গল ছায়াতলে, জীৱ দলে দলে,
প্ৰচণ্ড কিৰণে সভয় মতি॥
পুৱা এক ভাব, এবে আন ভাব,
কালে ঘটে সদা পৰিবৰ্ত্তন।
কিয় পৰিবৰ্ত্ত, নাই ই মনত,
কিয়নো নাজাগে আমাৰ মন ?

(৩)

আছে ৰবিকৰে, জগত পোহৰে,
পুনঃ পৰিবৰ্ত্ত কৰিছে মেঘে।
বিশ্ব অন্ধকাৰ, নৃত্য চপলাৰ,
গৰজনে জীৱ বিস্ময় দেখে॥
ক্ষণে পুনৰ্ব্বাৰ, যায় বৃষ্টিধাৰ,
আঁতৰয় মেঘ, স্থিৰ গগন।
কত পৰিবৰ্ত্ত, ঘটে নিমিষত ;
কিয়নো নাজাগে আমাৰ মন ?

(৪)

গ'ল দিনমণি, আহিল ৰজনী
ফুটিল অম্বৰে নক্ষত্ৰমালা।
কৰি মধু হাসি, উদিলেক শশী ;
যত নিশাচৰ হৰ্ষে উতলা॥
শ্ৰম কৰি দিনে, এবে হৰ্ষ মনে,
লভিছে বিশ্ৰাম মানবগণ।
শ্ৰম কথা দূৰ চিৰ নিদ্ৰাতুৰ
কিয়নো নাজাগে আমাৰ মন ?

(৫)

দিন ৰাতি, যায় ; সূৰ্য্য, চন্দ্ৰ, ধায় ;
পক্ষ মাস বৰ্ষ কত অতীত।
তেও মোৰ মন কিয় অচেতন
আছয় কেৱল চিৰ নিদ্ৰিত ?
ইপোনে সিপোনে, চাওঁ যেই পোনে
পকুৱা পিপৰা পৰাণীগণ।
সবে কাৰ্য্যে ৰত, আছয় জাগ্ৰত ;
কিয়নো নাজাগে আমাৰ মন ?

আক্ষেপ

কিমতে ভজিবোঁ হৰি চৰণে তোমাৰ হে।
আমি মূঢ় দুৰজন,
কৰি পাপ আলিঙ্গন,
ভোগিছোঁ নিৰয় মাত্ৰ, নাহিকে নিস্তাৰ হে।
নাহি দিব্য জ্ঞানোদয়,
এই চৰ্ম্ম চক্ষুদ্বয়
দেখিয়াছে অবিৰত জগত আন্ধাৰ হে।
দাৰা পুত্ৰ পৰিজন,
অতুল ঐশ্বৰ্য্য ধন,
অন্তিমে সম্বন্ধহীন, কেবলে অসাৰ হে।
সব মোৰ মোৰ কৰি
মৰিছোঁ মায়াত পৰি,
কি ঘোৰ মায়াৰ জৰি বান্ধিছে সংসাৰ হে।
তব নাম সাৰ ধন
ইপাপী কৰি বৰ্জ্জন,
ভাবিছে অসাৰে সাৰ কৰিও নিস্তাৰ হে।

জয়দ্ৰথ বধ

সমস্ত দিবস পাৰ্থ কেশৰী বিক্ৰমে
যুঁজিলা গাণ্ডিব ধৰি ; কৌৰবৰ সেনা
নিপাতিলা ৰাশি ৰাশি সংখ্যা অগণন,
শীঘ্ৰে হস্তে ত্যজি বাণ ; দিলা ভাসাইয়া
ভীষণ সমৰস্থল নৰৰ শোণিতে।
ভীষণ বীৰত্বে কৰি ভীষণ সমৰ
নিৰমিলা স্থলে যেন ৰুধিৰ সাগৰ।
যেই দিশে ধায় বীৰ ধনুক টঙ্কাৰি,
কুৰুসেনাদলে,—যেন খাণ্ডব কাননে—,
জ্বলি উঠে দাবানল। নজ্বলিব কিয় ?
প্ৰিয় পুত্ৰ অভিমন্যু মৃত্যু শোকানলে
দহিছে ফাল্গুনি-হিয়া ; সি দগ্ধ হৃদয়
শীতলিবে, শোকানল কৰিছে বাহিৰ
তীক্ষ্ণ অস্ত্ৰগণ মুখে ; কৰি পৰিণত
অস্ত্ৰানলে শোকবহ্নি। পতঙ্গৰ প্ৰায়,
সেহি অস্ত্ৰানলে পৰি কৌৰৱৰ সেনা
ভস্ম হোৱে ; ৰাখে কোনে আজিৰ সমৰে।
আছোক ৰক্ষণ কথা ; কৰ্ণ দুৰ্য্যোধন
আদি যত মুখ্য বীৰ আছে কুৰুদলে,
আৰ্জ্জুনিৰ শোকে দগ্ধ অৰ্জ্জুনৰ বাণে
ক্ষণেক সম্মুখ ৰণে তিষ্ঠিবে নপাৰি
"শ্ৰীমধুসূদন ত্ৰাহি" ডাকে ঘনে ঘনে ;
সুদূৰে পলাই যায় প্ৰাণৰ আতঙ্কে।
কিন্তু যাৰ হেতু হায় ইহেন সমৰ
ঘটিয়াছে আজি ; যাৰ জীৱন সংহাৰি,
সুভদ্ৰা অঞ্চল মণি অভিমন্যু শোক

পাসৰিবে, ৰুদ্ৰমূৰ্ত্তি ধৰিছে ফাল্গুনি ;
কত সেই জয়দ্ৰথ ? নাহিকে উদ্দেশ।
ধীৰে ধীৰে দিনমণি যায় অস্তাচলে,
পাৰ্থৰ বিপদ দেখি তিলেক কাৰণে
নৰহে ; চলিছে দেৱ একৰূপ গতি।
অন্তৰে অৰ্জ্জুন যেন কৰিছে প্ৰাৰ্থনা,
"হে দেৱ অপেক্ষা কৰা ক্ষণকাল হেতু
দয়া কৰি দীন জনে, বিপদস্থ আমি ;
অভিমন্যু শোকে মোৰ ফাটিছে ই প্ৰাণ,
অসহ্য দাহন ; দেৱ, অন্তৰ্য্যামী তুমি
জানিছা সকলো, কিবা কহিবোঁ অধিক ?
ৰহিও ক্ষণেক, শত্ৰু জয়দ্ৰথ শিৰ
ছেদিয়া, জুৰাও মোৰ ইদগ্ধ হৃদয়।"
শুনেকি প্ৰাৰ্থনা সূৰ্য্য কাকুতি মিনতি
কাৰো ? বিশেষতঃ নিজ পুত্ৰ কৰ্ণবীৰ
কৌৰৱৰ পক্ষে আছে ; মঙ্গল কামনা
কৰিয়া কুৰুৰ, দেৱ চলে অস্তাচলে।
বিষণ্ণ বদন পাৰ্থ নিজ অঙ্গীকাৰ
উদ্ধাৰ নহ'ল ভাবি। শ্ৰীকৃষ্ণ চিন্তিত
ক'ত জয়দ্ৰথ ? তাৰ জীৱন বিনাশ
নঘটিলে সন্ধ্যা পূৰ্ব্বে, আছে অঙ্গীকাৰ
পশিব অনলে সখা ; দিনমণি সহ,
কৰিব জীৱন অন্ত আজিৰ দিৱসে।
চিন্তিয়া ক্ষণেক ; পাছে বুদ্ধিত নিপুণ
দৈবকী নন্দন মাৰি চক্ৰ সুদৰ্শন
আচ্ছাদিলা সূৰ্য্য দেৱে, কৰিলা বিলয়
জগত বিয়াপী দীপ্তি ; আচ্ছাদনে যেন
ক্ষুদ্ৰ দীপ দীপ্তি লুপ্ত। হল অন্ধকাৰ

সুবিশাল বিশ্ব ; জানি আগতা শৰ্ব্বৰী
আনন্দত জয়ধ্বনি কৰে কুৰুদল ।
কহিলা সহৰ্ষে পাছে সূৰ্য্যৰ কুমাৰ
সম্বোধিয়া অৰ্জ্জুনক ; "হে পাণ্ডু নন্দন !
ব্যৰ্থ তব অহঙ্কাৰ, গাণ্ডিব ধাৰণ
ব্যৰ্থ আজি ; জয়দ্ৰথ বধ অঙ্গীকাৰ
কৰিছিলা বহু দৰ্পে বল্লভাৰ পাশে
নিৰ্ব্বোধৰ প্ৰায় ; তৃণ সম কৰি জ্ঞান
কুৰু বীৰগণে ; ব্যৰ্থ সেহি অঙ্গীকাৰ ।
কিমতে যাইবা পুনঃ সুভদ্ৰা নিকটে
কি লাজে দেখাবা মুখ যত পৰিজনে
প্ৰতিজ্ঞা অপূৰ্ণ ৰাখি ? যদি আছে মন
ৰাখিবে নিজৰ মান ; শুনিও বচন,
সন্ধ্যা উপস্থিত এবে নিজ স্মৰি,
ত্যজিয়া সমৰ ; কৰা অনলে প্ৰবেশ ;
ৰাখিও ক্ষত্ৰীয় ধৰ্ম্ম নিজ সত্য পালি
নহলে বীৰত্ব তব সকলো অসাৰ
নহলে কলঙ্ক আজি ৰহিব জগতে ।"
শুনিয়া কৰ্ণৰ বাণী কুন্তীৰ নন্দন
কহিলা গম্ভীৰ স্বৰে, ঘূৰ্ণিত লোচনে
"কি কহিলি ; দুষ্টবৰ ? লাজ নাই মনে,
সমৰে নাপাৰি, এবে কহিছ ত্যজিবে
পাবকে প্ৰবেশি প্ৰাণ । যেন তেন ৰূপে
শত্ৰুৰ বিনাশ হোক, হেন ইচ্ছা তোৰ ।
বুজিছোঁ অন্তৰে, দুষ্ট ; ভয় তোৰ মনে,
কিবা জানি সত্য লঙ্ঘি, প্ৰাণ বিসৰ্জ্জন
নকৰোঁ অনলে ; তবে চিৰ শত্ৰু তোৰ
থাকিব জীৱিত, কিম্বা ভবিষ্য সমৰে

অস্ত্ৰাঘাতে হোৱে তোৰ মস্তক ছেদন।
এহি ভয়ে পৰামৰ্শ (নিজ সত্য পালি
পশিবে অগ্নিত) মোক দিছ নৰাধম।
কিন্তু কোন লাজে তই কহিছ আমাক
“ৰাখিও ক্ষত্ৰীয় ধৰ্ম্ম নিজ সত্য পালি,
যেতিয়া বধিলি, দুষ্ট, কৰি পদাঘাত
ক্ষত্ৰীয়ব ধৰ্ম্মে ; পুত্ৰ অভিমন্যু মোৰ
সপ্তৰথী বেৰি ? ধিক্ তোসব বীৰত্বে,
ধিক্ অস্ত্ৰ শিক্ষা, ধিক্ তোসব জীবনে ;
কোমল শিশুৰ তেজ সহিব নোৱাৰি,
বধিলি বেৰিযা এককালে সপ্তজনে
কৰিয়া অন্যায় ৰণ ; কেশৰী শাবকে
বেৰিযা শৃগালে যেন। এবে কোন লাজে
ৰাখিবে ক্ষত্ৰীয় ধৰ্ম্ম কহিছ আমাক ?
এতেক কহিয়া বীৰ সক্ৰোধ বচনে
নীৰবিলা ক্ষণকাল ; পুনঃ উত্তৰিলা,
“তোৰ সম ভীৰু আমি নোহোঁ কুলাঙ্গাৰ !
প্ৰবেশি অনলে আজি বিসৰ্জ্জি জীবন,
দেখাবোঁ বীৰত্ব মোৰ ; পুত্তলীৰ প্ৰায়
দণ্ডাইয়া দেখ সবে যতেক পামৰ।”
এতেক কহিয়া বীৰ কৰিলা আদেশ
ৰচিবে অনল কুণ্ড ; সত্বৰে প্ৰস্তুত
হ'ল সব। মহা অগ্নি উঠিল গৰ্জ্জিয়া,
কৰি লহ লহ জিহ্বা ; শূন্য ৰণস্থল,
উগাৰিয়া ধূমৰাশি ঢাকিলে সত্বৰ।
সতৃষ্ণ অন্তৰ বহ্নি জ্বলিছে দ্বিগুণ ;

* * * *

* * * *

সহস্ৰ লোচন সঙ্গে কৰিয়া বিৰোধ,
কৰিলে সহায় তব, খাণ্ডব কানন
দহিছিলা যবে ; অগ্নি কৰিয়া ভক্ষণ
খাণ্ডবৰ জীৱ জন্তু ; যাৰ অনুগ্ৰহে,
ৰোগ হন্তে মুক্ত হলা ; সুস্থ হ'ল দেহ ;
সেহি বন্ধুবৰ দেহ কৰিবে নিৰ্ম্মূল
কহিও কিমতে আজি ; কোৱা হুতাশন,
কোন মুখে কোন প্ৰাণে বিস্তাৰিছা বাহু ?
হায়ৰে দেবতা হই হেন ব্যৱহাৰ
কৰা যদি তুমি আজি পূৰ্ব্ব বন্ধু প্ৰতি
তবে বাকি ; কোৱা দেব, কি থাকে নৰৰ ?

(অসম্পূৰ্ণ)

মেঘ

(১)

কি ভাবি হে মেঘ ; আজি শ্বেত কলেৱৰ
শ্বেত যেন তুলা ৰাশি কিম্বা বৰফৰ ৰাশি
অতি ক্ষুদ্ৰ আয়তনে, সুদূৰ অম্বৰে,
হইল উদয় কোৱা কি ভাবি অন্তৰে।

(২)

কোমলতা পূৰ্ণ দেহ ; ধবল বৰণ ;
কিঞ্চিতো নাহিকে দাগ, কেৱল সুশ্বেত ৰাগ,
নাহি পাপ লেশ দেহে ; সুপবিত্ৰ মন ;
আকাশৰ এক কোণে দিছা দৰশন।

(৩)

কৃষ্ণ বক্ষে জ্বলে যেন স্ফটিকৰ মণি,
কিম্বা শ্যাম দুৰ্ব্বাদলে যথা জলবিন্দু জ্বলে,
ছায়াবৃত জলে যেন শোভে কমলিনী
বিস্তীৰ্ণ সমুদ্রে কিম্বা ধবল তৰণী।

(৪)

সিৰূপে তুমিও সেই বিস্তীৰ্ণ গগনে
ৰজতেৰে দেহ সাজি শোভিছা হে মেঘ আজি
দেখোঁতে জুৰায় চকু ক্ষুদ্র আয়তনে,
উদিছা নতুন ভাবে সুকোমল মনে।

(৫)

পূৰ্ব্বদিশে ধীৰে ধীৰে বয় সমীৰণ
তাহাক বাহন কৰি সহৰ্ষে স্কন্ধত চৰি
ধীৰে ধীৰে ভাহি যোৱা গজেন্দ্ৰ গমন,
ধীৰে ধীৰে জলস্রোতে যেন হংসগণ।

(৬)

শান্ত মূৰ্ত্তি শান্ত ভাব কৰিছা ধাৰণ;
অমৃতেৰে দেহ ধুই আহিছা পবিত্র হুই
সৰল কোমল মনে দিছা দৰশন,
এই দৰশন আজি নয়ন ৰঞ্জন।

(৭)

ইৰূপ প্ৰশান্ত ভাব দৰ্শিলে তোমাৰ
বিশ্বাস নহয় মনে তুমিয়ে যে এতিক্ষণে
ঘূৰি পুনঃ ধৰিবাহা বিশাল আকাৰ
কৃষ্ণ দেহে আন্ধাৰিবা সমস্ত সংসাৰ।

(৮)

নহয় বিশ্বাস যেন কোমলতা হায়
কাঠিন্যে যে পৰিণত হইবেক নিমেষত
ধৰিবা কৰাল মূৰ্ত্তি ত্যজি ক্ষুদ্ৰ কায়
গৰ্জ্জিবা সুঘোৰ নাদে মেদিনী কঁপাই।

(৯)

অথবা—

বিশ্বাস নহব কিয় প্ৰত্যক্ষ প্ৰমাণ
সদায় দেখিছোঁ আমি নানাৰূপ ধৰি তুমি
ৰঙা, বগা, হালধীয়া ; কাঞ্চন সমান,
দেখা দিয়া ক্ষণে ক্ষণে ঢাকি শূন্য স্থান।

(১০)

দৰশিছোঁ কেতিয়াবা বিকট দৰ্শন
কৃষ্ণ দেহে ক্ৰোধ মনে দিগন্ত বিয়াপি ক্ষণে
দৰশোৱা বিভীষিকা চপল নৰ্ত্তন ;
কঁপিছোঁ শুনিয়া তব ভীষণ গৰ্জ্জন।

(১১)

দৰশিছোঁ কেতিয়াৱা শিলা বৰষুণে,
সযত্নে পালিত কত শস্যগণ কৰা নষ্ট
প্ৰাণী সবো বধ কৰা বজ্ৰ নিক্ষেপণে,
ইমত নিৰ্দ্দয় তুমি, সোধোঁ কি কাৰণে ?

সীতাহৰণ-কাব্য

প্ৰথম সৰ্গ

সূচনা

লক্ষ্মণ সীতাৰ সহ, পিতৃসত্য পালি,
দাশৰথি ৰঘুপতি পঞ্চবটী বনে
তপস্বীৰ বেশে, ভক্ষি বন ফল মূল
তপস্বী-আহাৰ, যত্নে ছিলা বনবাসে ;
কিৰূপে ৰাৱণ বলী লঙ্কা-অধিপতি
হৰিলা জনক সুতা,—যিটো অপৰাধে
মৰিলা সবংশে পাছে ৰাক্ষস-ঈশ্বৰ
দেবকুল-অৰি—সেহি ৰামায়ণ গীত
গাইবে বাঞ্ছিছোঁ আমি মূঢ় অকিঞ্চন
অমিত্ৰ-অক্ষৰ ছন্দে, হে মাতঃ বাগ্‌দেবি !
যি ছন্দে গাইলা বহু মধুময় গীত
তব অনুগ্ৰহে অতি প্ৰিয় পুত্ৰ তব
শ্ৰীমধুসূদন বঙ্গ-কবিকুলমণি।
অতি দুৰাকাঙ্ক্ষা কিন্তু কৰিছোঁ মনত
হীন আমি, শ্বেতভুজে ! অবুজ অন্তৰে
কিয় হ'ল হেন ইচ্ছা নাজানো কাৰণ।
সুদূৰ আকাশস্থিত নক্ষত্ৰক দেখি,
উঠিবে ইচ্ছয় ক্ষুদ্ৰ খদ্যোত পিপৰা
প্ৰকাশিয়া নিজ তেজ অতি গৰ্ব্ব মনে ;
কিন্তু ক্ষীণদেহী প্ৰাণী হীনবল অতি,
ইচ্ছিলে কি হব ? পাছে অপাৰগ হুয়া
সলজ্জ অন্তৰে হায় অধোগামী হোৱে।

খদ্যোত পিপৰা—জোনাকী পৰুৱা।

আমিও কৰিছোঁ, দেবি, সিমত দুৰাশা,
দেহে কিন্তু নাহি বল, নাহি কোনো গুণ ;
হাসে কিবা বুধজন বুদ্ধিহীন মোক,
ইভয়ে কম্পিত হিয়া, লেখনী স্থগিত।
কৰিও কৰুণা মূৰ্খে, মূৰ্খতা-নাশিনি !
দয়াময়ি ! দীনজনে কৰিওক দয়া ;
কি জানো ভকতি তব শ্ৰীপদ পঙ্কজে
আমি অপদাৰ্থ দাসে ? কি বুজোঁ অবুজে
অনন্ত মহিমা তব, অনন্ত ৰূপিনি !
দিয়া পদছায়া, মাতঃ, গাওঁ আমি ৰচি
বৈদেহী হৰণ গীত, তব অনুগ্ৰহে !
প্ৰভাতিলা নিশা। উষা আশুগতি ধৰি
আসিলা ; কুৰুলি দিলা সুদীৰ্ঘে পৈচক ;
বায়স কৰিলা 'কা কা' ; যেন হেৰুৱাই
লঙ্কা, লঙ্কা-প্ৰিয়-পক্ষী কুক্কুট পুছিলা
'লঙ্কাপুৰ ক'ত' বুলি ; গাইলা চৌদিশে
প্ৰভাতীয় গীত যত প্ৰভাতী বিহঙ্গ ;
বৃকধূৰ্ত্ত দল দিলা হুৱা ধ্বনি দূৰে।
উদিলা আদিত্য দেব উদয় অচলে
উজলি শিখৰ শিৰ, পৰে তৰুশিৰ
সুউচ্চ, অনুচ্চ পৰে ; পৰে লতা বন ;
ক্ৰমে ধৰাতল পাছে ; ৰজতৰ বিভা
শোভিল জগৎ যুৰি। ডৰি বিভাবৰী
বিভাবৈৰী দৰশনে, পলাল অন্তৰে ;
কন্দৰে তিমিৰমালা লুকাল তৰাসে।

বায়স—কাউৰ। বৃকধূৰ্ত্ত—শৃগাল। বিভাবৰী—ৰাত্ৰি। বিভাবৈৰী-বিভা (পোহৰ) ৰূপ শত্ৰু।

প্ৰভাতে প্ৰক্ষালে যথা নিদ্ৰা পৰিহৰি
নিজ নিজ মুখ নৰ ; ধুইলা সিমত,
(শ্ৰেষ্ঠ জনে অনুকৰা অশ্ৰেষ্ঠৰ ৰীতি),
বিটপী ব্ৰততী তৃণ যতেক কাননে
আনন্দে আনন নিজ নিশিৰ নীয়ৰে।
প্ৰফুল্ল প্ৰসূনৰাশি,—প্ৰফুল্ল বান্ধৱ
বান্ধৱ-মিলনে যথা—হাসি মধুহাসি
দৰ্শে দিনবন্ধু মুখ ; দেখি দিনবন্ধু
মুছিলা বদন বাৰি আদৰে সবাৰ
প্ৰসাৰি সহস্ৰ কৰ ; দীনবন্ধু যথা
কৰয় আদৰ দীনে। কুসুমবদন-
হাসি-নিঃসৰিত মধু লোভে লোভী যত
গুঞ্জৰি মধুপপুঞ্জ উভিলা চৌদিশে
চুম্বি প্ৰতি পুষ্পানন। স্বাৰ্থপৰ অলি
পীয়ে মধু, বঞ্চি আনে ; দেখিয়া সমীৰ
উদাৰ, উজাৰি পুষ্প-পৰিমল-মধু
বিলাইলা, দাতা যথা, সৰ্ব্ব জীৱগণে।
পুলকিত প্ৰাণী যত মধুৰ আঘ্ৰাণে।
কুহৰিলা পিককুল ; গাইলা শালিকা
খেলিমেলি গীত ; প্ৰিয়বিৰহ-কাতৰা
কেতকী বিনালা বনে 'কেতকি কেতকি'
গহন কানন মাজে ডাকিলা সুধীৰে
'সহদেৱ সহদেৱ' সহদেৱ পক্ষী।
শিখৰে পাদপ-শিৰ শোভি শিখিবৰ,

বিটপী—বৃক্ষ। ব্ৰততী—লতা। প্ৰসূন—পুষ্প। দিনবন্ধু—সূৰ্য্য। দীনবন্ধু—দৰিদ্ৰৰ বন্ধু, অৰ্থাৎ দাতা। মধুপ, অলি—ভ্ৰমৰ। উদাৰ—মহৎ দাতা. সৰল।

—কানু শিৰে চূড়া—, উচ্চৰাও কৰি
ডাক দিলা 'ৰাম কানু', প্ৰতিধ্বনি তাৰ
ধ্বনিল গহ্বৰ থাকি। কনক মণ্ডিত
চঞ্চু নেত্ৰ পদ যাৰ, বিহগী ময়না
দ্বিজধন্যা কুজনিলা। গাইলা ধনেশ
হৰিষে,—ধনেশ জন হৰষিত যথা ;
গাইলা পাৰ্ব্বত্য পক্ষী আৰু কত কত।
হায় পৰ্ব্বতীয়া শোভা কিবা মনোৰম !
বিস্তাৰি বিস্তীৰ্ণ কায়, ব্যাপি বহু স্থল,
উচ্চ শিৰে ধৰাধৰ, ধৰাপতি যেন,
দৰ্শিছে চৌদিশ গৰ্ব্বে। সহস্ৰ সহস্ৰ
শিলাৰূপী-গজ-মালে আবৰিত দেহ
কোন স্থলে ; কোন স্থলে, উচ্চ তৰুৰাজি,
তৃণ, পত্ৰ, লতা, বনে শৰীৰ সজ্জিত।
নিৰ্ঝৰিণী শত শত ; (পাষাণ হৃদেও
থাকে দয়াময়ী মূৰ্ত্তি ; সমাংস শৰীৰী
মানব নিষ্ঠুৰ কিন্তু, ধিক হেন নৰে),
শত নিৰ্ঝৰিণী গিৰি স্ববক্ষ বিদাৰি
দিছে বহিৰ্গত কৰি ; কল কল স্বৰে
চলিছে সলিল-স্ৰোত শিলাৰাশি মাজে
ধৰি দুগ্ধনিভ বৰ্ণ ঠেকিছে যি স্থলে।
কি মতে বৰ্ণিবোঁ শোভা ? যি জন ভ্ৰমিছে
পৰ্ব্বতে, বুজে সি মাত্ৰ কি শোভা সুন্দৰ।

- ডাক দিলা 'ৰাম কানু'—ময়ূৰে মাতিলে 'ৰা কাউ' বা 'ৰাম কানু' বোলা যেন শুনা যায়। দ্বিজধন্যা—পক্ষী ধন্যা। ধনেশ—ধনেশ্বৰ পক্ষী। ধনেশ জন—ধনবান লোক। শিলাৰূপী-গজ-মালে—শিলাৰূপ ধাৰণ কৰা হাতীৰ মালাৰে (পৰ্ব্বতৰ গাত থকা শিলবিলাকক হাতী বুলিছে)। নিভ—সদৃশ।

হায়ৰে লেখনি মোৰ, শিখৰে শিখৰে,
গিৰি পদতলে, ঘোৰ কন্দৰে, কাননে,
ভ্ৰমিলি অভাগা সঙ্গে, কত কত বাৰ ;
দেখিলি স্বচক্ষে শোভা ; কিয় অপাৰগ
বৰ্ণিবে দেখিলি যেহি ? বুজিছোঁ কাৰণ,
নাই বল দেহে, মন কি হব থাকিলে।
জানিয়া প্ৰভাত নিশি, সজীব জগৎ।
বৃক্ষে বৃক্ষে তৃণে তৃণে সুমন্দ শ্বসন
স্বনিলা ; কৰিলা বনদেবীক ব্যজন।
ফুটিলা অসংখ্য ফুল, বনৰত্নাবলী ;
সম্ভাষিলা ঘ্ৰাণেন্দ্ৰিয় প্ৰদানি সুঘ্ৰাণ,
ৰঞ্জিলা নয়ন ৰূপে। নিকুঞ্জে নিকুঞ্জে,
নিন্দিয়া মানবকৃত বাদ্যযন্ত্ৰ স্বৰ,
গাইলা বিহগগণ। হৰিণ হৰিণী
লম্ফে জম্ফে বন মাজে কৰিলা ভ্ৰমণ।
জাগিলা জগতে জীৱ ; জাগিলা কুটীৰে
আদিত্য উদিত দেখি আদিত্য-কুলজ
শ্ৰীৰাম লক্ষ্মণ বীৰ, পঞ্চবটী বনে ;
জাগিলা ৰাজৰ্ষি-সুতা সীতা সুহাসিনী
শ্ৰীৰাম মহিষী। গোদাবৰী স্বচ্ছ জলে
স্নানি তিনো জনে প্ৰাতঃক্ৰিয়া সমাপিলা।
শ্ৰীৰাম আসিলা বনে পিতৃসত্য পালি ;
ভ্ৰাতৃস্নেহ পাশে বদ্ধ সুমিত্ৰা-নন্দন
লক্ষ্মণ, আসিলা সঙ্গে ; দুই ভাই, যেন

শ্বসন—বায়ু। নিন্দিয়া—তুচ্ছ কৰি। আদিত্য-কুলজ—সূৰ্য্যবংশ জাত। ৰাজৰ্ষি—যি ৰজাৰ ঋষিৰ দৰে আচৰণ। জনক ৰজাৰ আচৰণ সেইৰূপ আছিল, সেই নিমিত্তে তেওঁক ৰাজৰ্ষি বোলে। তিনো—তিনিও।

সুন্দ উপসুন্দাসুৰ দানবৰ কুলে,
এক স্নেহসূত্রে গাঁথা। পতিৰতা সীতা,
—পদার্থৰ সঙ্গ ছায়া নাহি এৰে যথা—,
আসিলা স্বামীৰ সঙ্গে নিবিড় অৰণ্যে।
গোদাবৰী তীৰে নির্ম্মি সামান্য কুটিৰ
ৰহিলা ৰাঘব, চিত্তবিনোদিনী সহ,
শোভি পঞ্চবটীবন ; যথা নিশাপতি
শোভয় চিত্রাৰ সহ নীল নভঃস্থলে ;
অথবা, কৈলাস শৃঙ্গে ভূজঙ্গ-ভুষণ
ভূতনাথ, যথ' দেবী ভবানীৰ সহ।
ৰহিলা লক্ষ্মণ তাত ভ্রাতৃভক্ত বীৰ
ৰক্ষক, কার্ম্মুক কৰে ; শূৰ নন্দি যেন
উমা উমানাথ পাশে ধৰিয়া ত্রিশূল।
উঠিলা আকাশ পথে বহুদূৰ ভানু ;
জানি বেলা, ধৰি ধনু ধানুকী লক্ষ্মণ
চলিলা অন্বেষি ফল গহন গুহিনে।
ৰাঘব ৰাঘব বাঞ্ছা যুগল মূৰতি,
—অনুপম গৃহে যাৰ ছিলে বাস স্থান—,
কপোতৰ সঙ্গে যথা কপোতী বিহগী,
ৰহিলা কুটীৰে। হায় কি কুটিল গতি
কালৰ! ধৰণীতলে বুজে কোন জনে ?
ধনী হয় ভিক্ষাজীবী ; হয় ধনপতি
কুবেৰ, সততে যিটো ভিক্ষা কৰি খায়।
ৰাজা হোৱে ৰাজ্যহীন ; হীনজন হয়
উৰ্ব্বীপতি। ঊর্দ্ধবাসী নক্ষত্র নিচয়

কার্ম্মুক—ধনু। কপোত—কপৌ। উৰ্ব্বীপতি—পৃথিৱীপতি।

খসি পড়ে ; অধঃবাসী পিপৰাৰ দল
লভে পক্ষ, এৰি অধঃ উড়ে শূন্য স্থলে।
এহি নৃপসুত কালি অতুল সম্পদে
ছিলা হৈম হৰ্ম্ম্যতলে ; যাহাৰ শয়ন
আছিল দ্বিৰদ-ৰদ নিৰ্ম্মিত পালঙ্কে ;
ৰসনা যাহাৰ দেৱ দুৰ্ল্লভ ভোজনে
আস্বাদিত সদা ; হায় সেই মহাজন,
—ৰবি কুলোদ্ভব হেন ভূপতি তনয়—,
কাননে কাটিছে কাল। সামান্য কুটিৰ
গৃহ তাৰ। নৃপসুত তৃণশয্যা ৰচি
কৰিছে দৰিদ্ৰ তুল্য ভূতলে শয়ন :
কটু তিক্ত বন ফল ভোজন কৰিয়া,
—কেনে কাল চক্ৰ—, কষ্টে যাপিছে জীৱন !
গুণমণি গুণবতী, শ্ৰীৰাম জানকী
বসিলা পঞ্জাৰ তলে ; মুকলি দুৱাৰে
দেখিলা অদূৰ বনে নানা পশু পক্ষী
ৰঙ্গে ভঙ্গে নিৰভয়ে বিচৰণ কৰে।
পুছিলা ৰাঘৱে পাছে ৰাঘৱ-ৰমণী,
(মৃদু মৃদু বাক্যে যেন মধু নিঃসৰিলা),
"প্ৰাণকান্ত ! কৌতূহল আছে মোৰ মনে
জানিবে কিহেতু কতো কতো পশুগণ
ধৰে শৃঙ্গ ; কতো কতো কি হেতু নধৰে।
শৃগাল কুকুৰ ব্যাঘ্ৰ, নাই ইসবৰ
শিৰে শৃঙ্গ ; মৃগ ছাগ মহিষ গো আদি
ধৰে শৃঙ্গ ; হেতু কিবা নাজানো ইয়াৰ।"
প্ৰেয়সী বচন শুনি সীতা-চিন্তামণি
কহিলা ৰাঘৱ, "প্ৰিয়ে মধুৰ হাসিনি !

হৰ্ম্ম্য—অট্টালিকা। দ্বিৰদ-ৰদ—হস্তীদন্ত।

আত্মৰক্ষা কৰে নৰ নানা অস্ত্ৰ ধৰি
ধনুৰ্ব্বাণ শেল শূল ; কিন্তু পশুগণ
নোৱাৰে ধৰিব অস্ত্ৰ ; সিহেতু বিধাতা
কাকো নখ দন্ত, কাকো শিৰে শৃঙ্গদ্বয়,
দিছে অস্ত্ৰ পৰিবৰ্ত্তে আত্মৰক্ষা হেতু।
নখ কিম্বা দীৰ্ঘ দন্ত আছে যি সবৰ,*
সিসবৰ শৃঙ্গ নাই ; পুনঃ যিসবৰ
পদত খণ্ডিত খুড়, আছে শৃঙ্গ শিৰে।
মূষিক বিড়াল শশা কুকুৰ শৃগাল
শাৰ্দ্দুল ভল্লুক সিংহ আদি চতুষ্পদী
নখী হেতু, শৃঙ্গ নাই ; ছাগল হৰিণ
গো মহিষ আদি ধৰে ফাড়া খুড পদে,
সি হেতু সিসব শিৰে শৃঙ্গৰ সৃজন।
যদিও গৰ্দ্দভ অশ্ব হোৱে খুড়পদী,
অখণ্ডিত খুড় কিন্তু ; অশৃঙ্গী সি হেতু।
শুনি পশু শ্ৰেণীভেদ সংক্ষেপে, মহিষী
কহিলা, "প্ৰভেদ প্ৰভু তোমাৰ প্ৰসাদে
পাইলোঁ,—অশৃঙ্গী নখী, শৃঙ্গী খুড়পদী—।
আৰু এক কৌতূহল আছে ই দাসীৰ ;
কোনো প্ৰাণী বৎস দিয়ে, ডিম্ব কোনো কোনো,
ডিম্ব হন্তে হোৱে পাছে বৎসৰ উদ্ভব ;
এই দুইৰূপে প্ৰাণী লভয় জনম
অহৰহ। কৃপাময়, কোৱা কৃপা কৰি

খণ্ডিত খুড—ফলা খুড়া, যেনে গৰুৰ খুড়া।

* নখ কিম্বা দীঘল দাঁত থকা পশুৰ শিং নাই ; বড়াৰ নখ নহলেও দীঘল দাঁত হয় ; সেই নিমিত্তে তাৰ ভৰিত ফলা খুড়া থাকিলেও, শিং নহয়।

অশৃঙ্গী নখী, শৃঙ্গী খুড়পদী—যাৰ নখ আছে, তাৰ শিং নাই, আৰু যাৰ ভৰিত ফলা খুড়া আছে, তাৰ শিং আছে।

কোন্ প্ৰাণী একজন্মী, কোন্ প্ৰাণী দ্বিজ।"
জানকীৰ কৌতূহলে কৌশল্যা কুমাৰ
কহিলা কৌতূকে, "সতি! চৰ্ব্বণ কৰিয়া
আহাৰে যিসব জীৱ, বৎস সিসবৰ
হোৱে জন্ম একেবাৰে। চৰ্ব্বণ নকৰি
গিলি খায় যিবিলাকে ; সিসবে প্ৰসব
কৰে অণ্ড। অশ্ব নৰ বানৰ বাদুলী
গো মহিষ আদি প্ৰাণী কৰয় চৰ্ব্বণ
আহাৰ ; সিহেতু বৎস জন্মে সিসবৰ!
মৎস্য সৰ্প বেঙ আদি, আৰু পক্ষী জাতি,
চৰ্ব্বণ নকৰি ভক্ষ্য গিলি মাত্ৰ খায় ;
প্ৰসবে সিহেতু ডিম্ব, চিত্তবিনোদিনি!"
পতি মুখে ব্যাখ্যা শুনি হৰষিতা অতি
মধুৰ ভাষিণী সতী সুকণ্ঠে ভাষিলা,
"তব অনুগ্ৰহে দাসী, ৰঘুকুল-নিধি!
পাইলো সহজ সংজ্ঞা একজ দ্বিজৰ,
চৰ্ব্বণে হোৱয় বৎস, ডিম্ব অচৰ্ব্বণে।"
সীতা মুখে শুনি সূত্ৰ হাসি দাশৰথি
বুলিলা চিবুক ধৰি, "এহি সূত্ৰ তব,
—'চৰ্ব্বণে হোৱয় বৎস, ডিম্ব অচৰ্ব্বণে—,
ন অৰ্চ্চে তোমাত প্ৰিয়ে! জনক কৰ্ষণে
পাইলে তোমাক অণ্ডৰূপে ভূমিতলে ;
অণ্ড সমুদ্ভুতা, সতি, অমানবী তুমি।"
কান্তৰ কৌতুক-বাক্যে ঈষদ লজ্জিতা
সুহাসিনী, মৃদু হাসি পতি বক্ষঃস্থলে

একজ—যাৰ এবাৰ জন্ম হয় ; যেনে মানুহ গৰু পহু ইত্যাদি। দ্বিজ—যাৰ দুবাৰ জন্ম হয় ; যেনে চৰাই সাপ ইত্যাদি। ন অৰ্চ্চে—নাখাটে।

লুকাইলা শশিমুখী, সৌদামিনী যেন
মেঘ বক্ষে। বুলাইয়া শ্ৰীকৰ শ্ৰীৰাম
শ্ৰীমুখে, কহিলা, "লোভী লজ্জা-ৰাহু আসি
গ্ৰাসিছিলে বিধুমুখ; বিতাৰিলোঁ হাতে
শত্ৰু তব; বিধুমুখি, পাইও প্ৰকাশ।
দেখিও আসিছে সৌৱা ফল মূল সহ
দেৱৰ লক্ষ্মণ তব।" সচকিতা সীতা
প্ৰকাশিলা পদ্মানন, আঁতৰিলা হাসি।
বন হন্তে হেনকালে হ'ল উপস্থিত
উৰ্ম্মিলা-বিলাসী আসি, মেলিয়া টুপলি
সুৰসাল ফল মূল বিবিধ প্ৰকাৰ
প্ৰদানিলা সতী প্ৰতি। প্ৰশ্নিলা বৈদেহী,
"কিহেতু বিলম্ব আজি হ'ল বীৰমণি,
তোমাৰ? তপন তাপে তপ্ত মুখ খানি;
গৈয়াছিলা বহু দূৰ হয় অনুমান।"
সীতাৰ সস্নেহ বাক্যে কৰিলা উত্তৰ
সুমিত্ৰা-অঞ্চল-নিধি, "নিমিলে নিকটে
ফল মূল স্নেহময়ি! সিকাৰণে আজি
গৈয়াছিলোঁ অন্বেষিয়া সুদূৰ কাননে,
গোদাবৰী অন্য পাৰে। আসিব সময়ে
নাই ভেলা যাত কৰি হুয়াছিলোঁ পাৰ,
ভাসি গল স্ৰোতস্বতী সস্ৰোত সলিলে।
কাটিয়া কদলী বৃক্ষ নিৰ্ম্মি জলযান
নব, উতৰিলোঁ নদী; বিলম্ব সিহেতু
হুয়াছে অধিক আজি তব ই দাসৰ।"

সৌদামিনী—বিজুলী। বিতাৰিলোঁ—খেদালোঁ। উৰ্ম্মিলা-বিলাসী-উৰ্ম্মিলাৰ পতি, লক্ষ্মণ। স্ৰোতস্বতী—নদী। সলিল—জল। উতৰিলোঁ-পাৰ হলোঁ।

উত্তৰিলা ৰঘুকুল-কমল ৰাঘব,
"পাইছা বীৰেশ ক্লেশ ; যাই তব গৃহে
বিশ্ৰামা ; শৰীৰ শ্ৰম ক্লান্তি হোক দূৰ।"
চলিলা সুমিত্ৰা-সুত আপোন কুটীৰে।
"দেৱৰ পাইছে কষ্ট," কহিলা সুমুখী
নিৰখি ৰাঘব মুখ, "ভ্ৰমি প্ৰতিদিন
ফল মূল অন্বেষিয়া গহন কাননে ;
তথাপি সতত হৰ্ষ সৌমিত্ৰি অন্তৰে
বিৰাজিত। ত্যজি বীৰ জননী, বনিতা,
ৰাজ্যভোগ, তব হেতু আসিয়াছে বনে ;
ৰাত্ৰিত ৰক্ষক হোৱে, দিবসে কিঙ্কৰ ;
এনে ভ্ৰাতৃভক্তি, প্ৰভু, বিৰল ভুবনে।"
হেন কালে, ভ্ৰমি বনে বন-বিহাৰিণী
দুষ্টা নিশাচৰী এক, পঞ্চবটী বনে
হলা উপনীতা আসি,—নাম শূৰ্পনখা,
লঙ্কেশ ৰাৱণ ভগ্নী, নিকষা নন্দিনী—।
মানব বসতি দেখি অমানব বনে,
চাইলা ৰাক্ষস-ভগ্নী আড়ালত থাকি
পৰ্ণ গৃহ দিশে ; তথা দেখিলা বিস্ময়ে
শোভিছে শ্ৰীৰাম ৰূপ অৰণ্য উজলি।
অতি সুগঠিত দেহ ; শ্যামল বৰণ ;
আজানুলম্বিত বাহু ; মুখ সুকোমল
সুধা সুগঠিত, যেন সুধাংশু আনন ;
পঙ্কজ নয়ন দুটী, দৃষ্টি মনোহৰ ;
ওপৰত তাৰ,—যেন ফুলধনু ধনু—,

নিৰখি—চাই। অমানব বনে—মানুহ নোহোৱা বনত। ফুলধনু—যি ফুলৰ ধনু ধাৰণ কৰে অৰ্থাৎ মদন। ফুলধনু ধনু—মদনৰ ধনু।

ঈষদ বঙ্কিমভাৱে সুচিকণ কৰি,
—ৰমণী কুলৰ মন হৰণৰ হেতু—,
চতুৰ চতুৰাননে চিত্ৰিলা ভ্ৰূযুগ।
অপূৰ্ব্ব ৰাঘৱ ৰূপ ভুৱন মোহন,
ৰতিপতি পৰাজয় পায় যেন ৰূপে।
মোহন মূৰতি নৃপৰূপে বিমোহিতা
হুইলা নিকষাসুতা। ধৰি পুষ্পধনু
মদন আনন্দ মন সম্মোহন শৰে
বিন্ধিলা ৰাক্ষসী হিয়া ; ব্যাকুলা ৰাক্ষসী।
এৰি নিশাচৰী ৰূপ পাছে মায়াবিনী
শূৰ্পনখা, মায়াবলে চিত্তবিমোহিনী
সুন্দৰী ৰমণী হলা ; দোলাইলা গলে
পীন পয়োধৰ মাজে পূৰ্ণি বক্ষঃস্থল
নানাবিধ ফুলমালা ; ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ ফুলে
গাঁথিয়া কপালি-মালা আঁৰিলা কপালে।
খোপাত শোভিল ফুল ; কৰ্ণমূলে ঝুলে
ফুল ; হাতে ফুলমালা ; ফুলময় দেহ
হলা ৰক্ষোবালা ; যেন কুসুম মণ্ডিতা
বসুন্ধৰা বসন্তত। সাজিলা ইমতে
সুন্দৰী তৰুণী তুষ্টা তৰুতলে বসি ;
দৰশিলা গোদাবৰী-জীৱন-দৰ্পণে
নিজ আস্য ; হাস্য কৰি গুণিলা মনত
"কোন জন নুভুলিব ইৰূপ দৰ্শনে।"
অনন্তৰে ধীৰ পদে, ৰমণী-সুলভ
ধৰিয়া কটাক্ষ ভঙ্গি সুহাস বদনে,
চলিলা ৰাঘৱ পাশে ৰাৱণ-ভগিনী।

গোদাবৰী-জীৱন-দৰ্পণে—গোদাবৰীৰ পানীৰূপ আৰ্চিত। আস্য—মুখ।

বুলিলা কৰ্ব্বুৰ-বালা বীৰেশে সম্ভাষি
মধুবাক্যে, "বন্দো পদে পুৰুষ-পুঙ্গৱ,
আমি বন-বিহাৰিণী ; পৰিচয় দানে
তুষিও শ্ৰৱণ মোৰ। নৃপ-পুত্ৰ তুল্য
সুন্দৰ তোমাৰ তনু। কৰিছা বসতি
কি ক্লেশে তপস্বীবেশে বিপদ সঙ্কুল
অকূল কাননে ? হেন অতুল কুসুম
অথলে, অশ্ৰপপূৰ্ণ কণ্টকিত স্থলে,
কিহেতু ফুটিলা ? তুমি দেব কি মানব ?
কোমলাঙ্গী হেমপ্ৰভা ৰমণী-ৰতন
সঙ্গে তব ; কিবা হোৱে ই চন্দ্ৰবদনী ?
কি হোৱে পুৰুষ সিটি গৌৰাঙ্গ-গঞ্জন ?"
নাৰীৰূপা নিশাচৰী বচন আকৰ্ণি,
উত্তৰিলা সীতাকান্ত শান্ত গুণনিধি
সুমৃদু বচনে, "মোৰ জন্ম সূৰ্য্যকুলে ;
ৰথীশূৰ দশৰথ অযোধ্যা নৃপতি
পিতা মম ; ৰাম নামে আমি অভিহিত।
সিজন লক্ষ্মণ ভাই ; প্ৰেয়সিনী সীতা
ইটি। পিতৃসত্য হেতু কাননে নিবসোঁ
ধৰি বনচাৰী বেশ, ফলমূলাহাৰি।
দিয়া তব পৰিচয় ; কিয় একাকিনী
কামিনী, কাননে ভ্ৰমা ? উৰ্ব্বশী মেনকা
কিম্বা তিলোত্তমা হবা ; নহলে, ৰূপসি,
সম্ভবে কি হেন ৰূপ ? নহলে, কি সাহে
ভ্ৰমিছা ইঘোৰ বনে তুমি, সুবদনি ?"

কৰ্ব্বুৰ—ৰাক্ষস। পুঙ্গৱ—শ্ৰেষ্ঠ। অশ্ৰপ—ৰাক্ষস। আকৰ্ণি—শুনি।
ফলমূলাহাৰি—ফল-মূল খাই।

ৰঘুমণি মধুবাণী ৰমণী-স্বৰূপ
মধুৰিলা, মধুকালে মধুকাল-প্ৰিয়
কুহুকণ্ঠ কুহু যথা। হাসিয়া হনূষী
উত্তৰিলা, "ৰক্ষকুলোদ্ভৱা, বীৰমণি,
এহি দাসী ; ধৰোঁ নাম শূৰ্পনখা ; বাস
লঙ্কাপুৰে ; লঙ্কাপতি দশাস্য বাৰণ
জগত বিজয়ী শূৰ, মোৰ সহোদৰ।
অন্য ভাই কুম্ভকৰ্ণ, স্বৰ্ণ শয্যাত,
শিখৰী শিখৰ সম, আছয় নিদ্ৰিত
লঙ্কাত,—শঙ্কাত যাৰ ত্ৰিদশ শঙ্কিত—;
আৰু ভাই বিভীষণ ধৰ্ম্ম পৰায়ণ।
সমৰ-প্ৰখৰ খৰ, দুৰ্দ্দম দূষণ,
দুইভাই ইবনে বসে, কৃতান্ত কিঙ্কৰ
সদৃশ। নৃমণি! মই সবাৰে স্নেহৰ
ভগিনী ; নিৰ্ভয়ে ফুৰোঁ সৰ্ব্বত্ৰ অবাধে,
নাহি ডৰ যক্ষ নৰ দেৱতা কিন্নৰে।
দৰশি তোমাৰ ৰূপ, হে নৃপ-কেশৰী,
পৰাজিতা আজি দাসী! ভুলিলোঁ আপোনা ;
দিলোঁ লাজে জলাঞ্জলি। জৰ জৰ হৃদি,
বিন্ধিলে কুসুম শৰে কুসুম-কাৰ্ম্মূকী।
এত দিন ধাতা অবিবাহিতা ৰাখিলা
আমাক ; জানিলো হেতু, তুমি হেন পতি
ছিলা ভাগ্যে ; বিধি আজি মিলাইলা নিধি
বনমাজে ; বনফুলে বৰ-মাল্য গাঁথি

* মধুৰিলা—সোৱাদ লগালে। মধুকাল-প্ৰিয়—বসন্ত-প্ৰিয়। কুহুকণ্ঠ—কোকিল। কুহু—কুহুধ্বনি। হনূষী—ৰাক্ষসী। কুসুম-কাৰ্ম্মূকী—ফুলধনুধাৰী, অৰ্থাৎ কামদেৱ।

আনিছোঁ ; পিন্ধাওঁ গলে আজ্জিও নৃপতি ।
কৰিও, তৰুণী-মন-মোহন, পূৰণ
তৰুণীৰ মনবাঞ্ছা। লইয়া তোমাক
যাবোঁ যৈত ইচ্ছা তব,—'সুমেৰু পৰ্ব্বতে,
কৈলাসে, সমুদ্ৰপাৰে, নন্দন-কাননে,
লঙ্কাৰ অশোকবনে, কিম্বা মধুবনে,
যথা অভিৰুচি—, মোৰ অবাধিত গতি।
তব সঙ্গে অতি ৰঙ্গে প্ৰেমৰ তৰঙ্গে
ভাসিবোঁ ; কৌতুকে, যেন কাম কামকলা,
বিহৰিবোঁ বিজনত ফুলশয্যা ৰচি
অহৰহ। কৰা তব সাৰ্থক জীৱন
সাৰ্থকা যৌবনো মোৰ, ৰমণী-ৰমণ !"
প্ৰেমাকুলা ৰক্ষোবালা-বচন শুনিয়া,
দুশ্চৰিত্ৰা জানি, মনে কৰি উপহাস,
সম্বোধিলা ৰঘুবৰ বীৰেন্দ্ৰ-বাৰণ
যুবতীক, "মনোৰমে কমল-বদনি !
দেখিও সস্ত্ৰীক আমি ; পাইবা সতিনী
বৰিলে আমাক ; যোৱা লক্ষ্মণৰ পাশে।
সুলক্ষণ শূৰমণি, বাৰিজ বয়ান,
আছয় অস্ত্ৰীক ; তুমি ভাৰ্য্যা হোৱা তাৰ ;
সমানে সমান ৰূপ হোক্ সম্মিলিত ;
নবীন নবীনা মিলি শোভিও কানন।"
কৌশল্যা-কাচল-নিধি কৰি উপহাস
যি কহিলা, সত্য মানি, চলিলা কামুকী,
(ধৰিয়া কামুক কাম কুসুম-কাৰ্ম্মুক
পঞ্চশৰ বৰষণে কৰিছে কামুকী),

কামকলা—কামপত্নী, ৰতি। কামুক—যাৰ কাম ভাৱ অধিক। কাৰ্ম্মুক—ধনু।

শূৰ্পনখা লয়লাসে ৰামানুজ পাশে ;
কহিলা সম্বোধি শূৰে সুহাসি বদনে,
"বন্দোঁ অৰিন্দম তব পদ-অৰবিন্দে
কুলাঙ্গনা আমি। আদেশিছে ৰঘুপতি
বৰিবে তোমাক পতি। অপত্নী হুইয়া
পাইছা কাননে ক্লেশ ; সেবিবোঁ তোমাক
ভবাগ্ৰজ-জায়া যথা সেবে তবাগ্ৰজে।
বৃথায় যৌবন তব—পুষ্প-পৰিমল
বিজন বিপিনে যথা আদৰ বিহনে—,
যায় পত্ন্যাদৰ বিনে, হে ভূপ-কুমাৰ!
নোশোভে ইবেশ তব ; সুৰেন্দ্ৰ সমান
পাইবা, শূৰেন্দ্ৰ, ভোগ ; গ্ৰহিও আমাক ;
বাঞ্ছিছোঁ তোমাক স্বামী, তৰুণী-তাৰণ!"
    শুনি শূৰ্পনখা বোল, বুলিলা সৌমিত্ৰি,
"দাশৰথি দাস আমি ; কি সুখ লভিবা
বৰিলে কিঙ্কৰ-বৰ তুমি বৰাননি!
দাসপত্নী দাসী হুয়া সীতাৰ সতত,
কিমতে বঞ্চিবা কাল, আজ্ঞা অনুপালি,
অনুপমে? অতুলন তব ৰূপ ৰাশি
ভূতলে ; সুন্দৰীদল-দৰ্পহৰা তুমি
সুচাৰু ৰমণী-ধন্যা ; হেন কমলিনী
কিমতে হুইবা কোন্না কুমুদী-কিঙ্কৰী?
কি ছাৰ জানকী? তুমি ৰূপে শ্ৰেষ্ঠতৰা ;

ৰামানুজ—ৰামৰ ভাই, অৰ্থাৎ লক্ষ্মণ। অৰিন্দম—শত্ৰু দমনকাৰী। অৰবিন্দ—পদ্ম। অগ্ৰজ—ককাই। জায়া—স্ত্ৰী। সুৰেন্দ্ৰ—দেবৰাজ। শূৰেন্দ্ৰ—বীৰশ্ৰেষ্ঠ। বৰাননি—শ্ৰেষ্ঠমুখী, সুমুখী। সুন্দৰীদল-দৰ্পহৰা—যাক ৰূপ দেখিলে সুন্দৰীবিলাকৰ দৰ্প যায়।

ৰঘুৰাজে ভজি শ্ৰেষ্ঠা ৰাজ্ঞী অযোধ্যাৰ
হোৱা, বালা! দাসে ভজি কিয় হবা দাসী?"
উৰ্ম্মিলা-বান্ধৱ যদি কহিলা ইমতে,
সুবুজিয়া উপহাস অগিৰ-অঙ্গনা
উলটি আসিলা সীতা-বল্লভ নিকটে ;
বিনয়ে কৰিলা উক্তি, "তবানুজ বাকে
আসিলোঁ হে গুণমণি আতুৰা অবলা
পুনশ্চ শ্ৰীপদ পাশে ; পদছায়া দিয়া
শীতলা তাপিত প্ৰাণ। নকৰা বঞ্চনা ;
কৰা বাঞ্ছা পূৰ্ণ মোৰ, বালা-বাঞ্ছাতৰু!"
ৰাক্ষসী আতুৰ বাক্যে হাসিয়া ৰাঘৱ
নিৰখি সুমুখী সীতা, কৌতুক কৰিয়া
কহিলা, "কি বোলা সতি! সপত্নী হুইবে,
বাঞ্ছে বালা তব সহ। দিয়া অনুমতি।"
উত্তৰিলা কুপি পদ্মদলাক্ষী জানকী
ৰাজলক্ষ্মী, "লক্ষ্মীছাড়ী কৈৰ হস্তে আসি
বিচাৰে বনত পতি! নাপায় নিলাজী
লাজ মনে? যি আসিছে তাক বলৰিছে
দুৰ্ম্মুখে দুৰ্ম্মুখী, পৰ পুৰুষ সম্মুখে।
নাপাইলে স্বামী আৰু জগতে বিচাৰি,
—কি লাজ, লুকাওঁ কৈত—, চাহে পৰ পতি
কামুকী। আসিছে হুব সতিনী পামৰী
ৰক্ষকুল-কলঙ্কিনী। অনুমতি মোৰ,
—চাহে যদি অনুমতি—, দুষ্টা কামাতুৰা
শান্তোক তাপিত প্ৰাণ পশিয়া ত্বৰিতে
গোদাবৰী-বাৰি, বান্ধি গলত কলসী ;

উৰ্ম্মিলা-বান্ধৱ—উৰ্ম্মিলাৰ পতি, অৰ্থাৎ লক্ষ্মণ। অগিৰ—ৰাক্ষস।

অথবা লগাই ৰজ্জু গলে আৰু শাখে
পড়োক ওলমি শূন্যে, শীতল সমীৰে
শীতলোক তপ্তপ্রাণ চামৰ ব্যজনে।
দূৰ হোক পাপমুখী নিলাজী ৰাক্ষসী॥"
ৰঘুকুল-বধূ সতী হেমাঙ্গিনী যদি
কুপিলা ঈষদ্‌ভাৱে, তেজৰাশি আসি
ৰাঙ্গিলা আনন ; পূবে গগন-আনন
ৰাঙ্গে যথা উদি ভানু উদয় অচলে ;
অথবা কৃষাণু যথা কান্তিয়া কাঞ্চনে
ৰাঙ্গে তাপে। সীতা বাক্যে কুপিতা কৰ্ব্বুৰী
কহিলা ৰাঘবে চাই, "দয়াময়! যদি
কৰা অধিনীক দয়া, জনক তনয়া,
—কণ্টক তোমাৰ সুখে—, গুছাওঁ জঞ্জাল ;
নিষ্কণ্টকোঁ তব পথ প্রেম পাবাবাৰে।"
তৰ্জ্জিলা সীতাক দুষ্টা, "ভৎ'সিলি যাহাক,
জান কি, জানকি! কোন সেহি বীৰাঙ্গনা ?
নুবুজিলা দিলি গালি, পড়িলি বিপাকে।"
এত কহি নিশাচৰী সলাইলা ৰূপ
ধৰিলা ভীষণ মূৰ্ত্তি। মোহিনী মূৰতি
লুকাল ; লুকাল আৰু কুসুমৰ মালা ;
হৰিল সুহাসি মুখে, মৃদু দৰশন।
শূৰ্পনখা শূৰ্প-নখ, দন্ত কোৰ সম,
কৰী-কৰ্ণ তুল কৰ্ণ ধৰিলা নিমিষে ;
বিশাল নাসিকা ৰন্ধ্রে বহিল নিশ্বাস,
ভাতীমুখে বায়ু যেন। টকালি ৰসনা,

অথবা কৃষাণু .... ৰাঙ্গে তাপে—অথবা যেনেকৈ অগ্নিয়ে উত্তাপেৰে সোণক কান্তিযুক্ত কৰি ৰঙ্গা কৰে। শূৰ্প-নখ—কুলাৰ সমান নখ।

নিকটি বিকট দন্ত, চক্ষু পকাইয়া
চলিলা গ্ৰাসিবে সীতা ভীমা মায়াবিনী।
ৰাক্ষসীৰ মূৰ্ত্তি দেখি ভয়ত বিহ্বলা,
"ৰক্ষ নাথ খায় মোক নিশাচৰী," বুলি
ৰাম-ক্ৰোড়ে ৰাম-বাঞ্ছা পড়িলা ঢলিয়া
নয়ন মুদ্ৰিত কৰি ; শ্যামাঙ্গে শোভিল
হেমাঙ্গিনী মূৰ্ত্তি ; যেন বাৰিদে বিজুলী ;
কিম্বা নীলাম্বৰ অঙ্কে শশাঙ্ক মূৰতি ;
অথবা নীলাম্বু-বক্ষে যথা কমলিনী।
হায়ৰে লৱনু-তনু কোমলা ললনা
সুহাসিনী সুভাষিণী সুচাৰু লোচনী
তৰাসে অভয় মাগি, স্বামী ক্ৰোড়ে দেহি
পড়িলে মূৰ্চ্ছিতা হুয়া ; কোন হেন পতি
ভূতলে, ধৈৰয ধৰে সুস্থিৰ থাকিয়া ;
কোন আছে হেন, যাৰ নোপজে কৰুণা ?
মূৰ্চ্ছিতা হুইলা সীতা ; আকুল ৰাঘৱ
অজজ-অঙ্গজ বীৰ, অনুজে আজ্ঞিলা
ইঙ্গিতে, শাস্তিবে দুষ্টা। শাস্তিলা লক্ষ্মণ
কটাক্ষে কাটিয়া কৰ্ণনাসা ৰাক্ষসীৰ।
ভয়ঙ্কৰ নাদ ভীমা শমন-কিঙ্কৰী
কৰিলা যন্ত্ৰণা পাই ; সস্ৰোতে শোণিত
বহিল শৰীৰে। কৰি কৰ উত্তোলন
দেখাই তৰ্জ্জনী ক্ৰোধে কৰিয়া তৰ্জ্জন,
"ৰহিও অধম নৰ, পাবি প্ৰতিফল
তুৰন্তে ৰাক্ষস হাতে ; মোৰ নাক কাণ

নিকটি—নিকটাই। ৰাম-বাঞ্ছা—ৰামৰ স্ত্ৰী, অৰ্থাৎ সীতা। অঙ্কে—কোলাত। লৱনু-তনু—মাখনৰ দৰে কোমল শৰীৰ যাৰ। অজজ—অজ ৰজাৰ পৰা যাৰ জন্ম অৰ্থাৎ দশৰথ। অঙ্গজ—পুত্ৰ।

কাটিলি ; পোটক তুলি কৰিবোঁ চৰ্ব্বণ
সীতাৰ নাসিকা কাণ ; কোন বাপে ৰাখে,”
পলাইলা ভয়ে চণ্ডা চপলা চমকে ।
ৰোদন্তে ৰাক্ষস-বালা চলিলা সবেগে
মহা দুঃখে ; ছিন্ন কৰ্ণ নাসিকা থাকিয়া
অবিশ্রান্ত ৰক্তস্রোত অশ্রুস্রোতে মিশি
বহিল শৰীৰ যুৰি । ৰাৱণ-ভগিনী
হইলা ৰঞ্জিতা ৰক্তে, ৰক্তাপ্লুতা যথা
নৃমুণ্ডমালিনী কালী কৰাল বদনী ।
ৰাক্ষসী-ৰুধিৰ বিন্দু ঘন ঘন পড়ি
ৰাঙ্গিলেক পথময় ; মৃগৰ শোণিত
ৰাঙ্গে যথা বনময়, বধি তাক প্ৰাণে ।
নিয়ে যবে ব্যাঘ্ৰে ধৰি অৰণ্য ভিতৰে ।

পোটক তুলি—প্ৰতিফল দি ।

দ্বিতীয় সৰ্গ

যুদ্ধ

দণ্ডক ৰাক্ষস-বন। নিশাচৰ কুল
বাঢ়িল বহুল ; স্থান কনক লঙ্কাত
হ'ল অপ্ৰতুল ; লঙ্কা লঙ্কা-সিন্ধুকূল
পূৰ্ণ নিশাচৰে ; দেখি নিশাচৰনাথ
ৰাৱণ, পাছিলা খৰ দূষণ দুজন
ৰক্ষ সেনাপতি, বহু ৰক্ষ-অনীকিনী
লইয়া কৰিবে বাস দণ্ডক কাননে।
লঙ্কেশ আদেশ পাই লইয়া কটক
অগণ্য, দূষণ খৰ দ্বি বীৰ-কুঞ্জৰ
কৰিলা বসতি বনে। সেহি দিন থাকি
হইলা দণ্ডকাৰণ্য দৰ্ব্বোপনিবেশ
যি-বন, তপস্বী মুনি ঋষিৰ আশ্ৰমে
ছিলে পূৰ্ণ ; নিষ্কণ্টকে নিৰাতঙ্কে যথা
কৰিছিলে যোগ যাগ তৰ্পণাদি সবে।
আনন্দে ;—অৰণ্য যেন ছিলে পুণ্যধাম—
ৰাক্ষস-সঙ্কুল হ'ল সেহি তপোবন,
ধৰিলে বিভিন্নৰূপ বিৰূপ-মিলনে।
ফুৰয় ৰাক্ষসবৃন্দ বন চতুৰ্ভিতি
পিন্ পিন্ কৰি,—যেন পিপৰাৰ দল—
আতঙ্কিয়া বনবাসী ; আশ্ৰমে প্ৰবেশি
কৰে উপদ্ৰব ; দ্ৰব্য বলে নিয়ে কাঢ়ি।

লঙ্কা-সিন্ধুকূল—লঙ্কাৰ সমুদ্ৰৰ পাৰ। অনীকিনী—সেনা। দৰ্ব্ব—ৰাক্ষস। বিৰূপ-মিলনে—যাৰ বেয়াৰূপ তাৰ মিলনত অৰ্থাৎ ৰাক্ষসৰ মিলনত।

যজ্ঞ আৰম্ভণ মাত্ৰ আসয় নিকট
বিকট মূৰতি সব ; সঙ্কট দেখিয়া
যজ্ঞকাৰী বিপ্ৰগণ পলায় বিপাঙ্গে।
হাতে হাতে ৰক্ষোদল যজ্ঞফল ফুল
ঘৃত দধি দুগ্ধ আদি নিয়ে লুটিপুটি
লণ্ডিভণ্ডি যজ্ঞ ; দূৰে পেলায় নিক্ষেপি
কোশা কুশি ঘণ্টা ধূপ বিবিধ সামগ্ৰী ।
এইৰূপে নিৰন্তৰ কৰে নিশাচৰ
অত্যাচাৰ মুনিগণে। সহিব নোৱাৰি
লাঞ্ছনা ৰাক্ষস হাতে, আশ্ৰম এৰিয়া
চলিলা অন্যত্ৰ ক্ৰমে বনবাসীগণ
অনাহাৰী জলাহাৰী ফলাহাৰী যত।
হুইলে দণ্ডকে পূৰ্ণ ৰক্ষ-অধিকাৰ
দুঃসহ, দূষণ খৰ প্ৰখৰ প্ৰতাপে।
সভাতলে বসি খৰ ৰক্ষকুলবলী,
কনিষ্ঠ দূষণ প্ৰতি কহিবে লাগিলা,
"বহুদিন, বীৰবৰ! লক্ষিয়াছোঁ আমি
কুলক্ষণ ৰক্ষোদলে ; লক্ষিছা কি নাই
তুমি ভাই ? আছে যত আমাসাৰ সেনা
ইবনে ক্ৰমশঃ যেন হীনবল সবে ;
নোৱাৰে বধিব আৰু ৰক্ষকুল-শূল
মুনিগণে ; হেতু কিবা নুবুজিছোঁ আমি।
দুষ্ট মুনিগণ কিবা মোহমন্ত্ৰ বলে
মোহিয়াছে অনীকিনী অকামিলা কৰি ;
—ভগ্নদন্ত অহি যথা—, হীনবল সবে।

বিপাঙ্গে—সঙ্কটত, সঙ্কট ভাবি। **হুইলে দণ্ডকে.........প্ৰখৰ প্ৰতাপে—খৰ দূষণৰ প্ৰখৰ প্ৰতাপত অসহ্য ৰক্ষ-অধিকাৰ দণ্ডক বনত পূৰ্ণ হ'ল।**

ভুবন-অমিত্র সেই বিশ্বামিত্র মুনি
আছে এতকাল বাচি ! ই কাল বৈৰীৰ
নাই কি মৰণ ? কূট বৃদ্ধ জটাধাৰী,
সঙ্গী মুনিগণ সহ কূট বুদ্ধি কৰি,
শ্ৰীৰাম লক্ষ্মণ হাতে মৰালে তাড়কা ;
অস্তিলে ত্ৰিকোটী আৰু ৰাক্ষসৰ সেনা
যজ্ঞকালে মিথিলাত । তাড়কা-তনয়
মাৰীচ,—মৰণোন্মুখ বাজি বজ্ৰবাণ
বক্ষে—, দিলা ৰণভঙ্গ লইয়া পৰাণ
জগতে অপ্ৰিয় দীৰ্ঘ শুভ্ৰ শ্মশ্ৰুধাৰী
ৰক্ষহিংসা কৰে সদা ; হিংসা বৃত্তি তাৰ
মনে সদা জাগৰিত ; তথাপি অধৰ্ম্মী
বোলায় ধাৰ্ম্মিক ; কিনো অবোধ মানব,
পড়ি পড়ি সেৱে তাক সবে ভূমণ্ডলে ।
সেহি বিশ্বামিত্ৰ, আৰু ৰাক্ষস-অমিত্ৰ
মুনি যত, প্ৰতিফল নাপালে ; বাচিছে
এতকাল ; ধিক যত অকৰ্ম্মা ৰাক্ষসে ।”
খৰৰ বচন শুনি কৰিলা উত্তৰ
দূষণ, “হে শূৰমণি ! তপ-জপ-কাৰী
হোমকাৰী,—ধূমকাৰী আন্ধাৰী গগন—,
মুনিগণ ৰক্ষদল-দৌৰাত্ম্যে, ইবন
এৰিয়া অন্যত্ৰ গতি কৰিছে সম্প্ৰতি ।
যিবা দুটী এটী আছে, থাকে লুকাইয়া
মহীগৰ্ত্তে মহীৰুহ-কোটৰে অথবা
মহীধৰ গহ্বৰে, দিনে ; ৰাত্ৰি কালে

হোমকাৰী......আন্ধাৰি গগন—আকাশ আন্ধাৰ কৰি ধোঁৱা কৰোঁতা হোমকাৰী । মহীৰুহ—বৃক্ষ । মহীধৰ—পৰ্ব্বত ।

কৰে তপ জপ যাগ বাহিৰ ওলাই ;
অনুশৰ দল অনুসন্ধানি নাপায় ।”
শুনি খৰ-দূষণৰ কথোপকথন
তৃতীয়ে ত্ৰিশিৰা ৰক্ষ দ্বিতীয়ক চাহি
কহিলা, “প্ৰকাশি মূৰ্ত্তি কিমতে ৰাক্ষস
ধৰিব তপস্বিগণে ? পাৰে কি শাৰ্দ্দূলে
ধৰিব হৰিণ-শিশু, মাৰ্জ্জাৰে মূষিক,
নিষাদে বিহঙ্গ, দিয়া সাক্ষাত দৰ্শন ?
কোনে গা পাতিব, ভক্ষ হইয়া, ভক্ষকে ?
লুকাইয়া, ছল কৰি, বৈৰী নিৰ্য্যাতন
নকৰিলে ; শত্ৰুনাশ হোৱে কি সম্ভব ?
মায়াবী ৰাক্ষসগণ মায়া বিস্তাৰিয়া
অবাধে বধিব পাৰে অবোধ মানব
মুনিগণে ; যদি কৰে বুদ্ধিৰ চালনা ।”
“ত্ৰিশিৰা কহিছে ঠিক,” উত্তৰিলা খৰ,
নাথাকিলে চেষ্টা যত্ন কাৰ্য্য-একাগ্ৰতা,
নোহে কাৰ্য্যসিদ্ধি কভু ; কহে বিজ্ঞগণ
সাধনে হোৱয় সিদ্ধি, যতনে ৰতন ।
বাতাপি ইল্বল দুই কেনে বুদ্ধিমান
আছিল ৰাক্ষস-বংশে ; বধিলে বুদ্ধিৰে
ৰক্ষকুল-শত্ৰু কত অবোধ তপস্বী ।
বাতাপি হোৱয় মেষ ; তাৰ মাংস কাটি
ইল্বল আতিথ্য কৰি গৃহ-অতিথিক
কৰায় ভোজন ; পাছে ‘বাতাপি’ ‘বাতাপি’
ডাকিলে ইল্বলে, হয় বাহিৰ বাতাপি

অনুশৰ—ৰাক্ষস । মাৰ্জ্জাৰ—বিড়ালী । নিষাদ—ব্যাধ । বাতাপি ইল্বল—বাতাপি আৰু ইল্বল নামেৰে দুটা ৰাক্ষস আছিল ।

বিদাৰি অতিথি-গৰ্ভ। ইমতে দুভাই
পঠাইলে কত বিপ্ৰ শমনে সদনে।”
শুনি ৰক্ষোবৰ বাণী, সনত্ৰে দূষণ
উত্তৰিলা, “বীৰমণি! মুনিগণ মাজে
আছে কিন্তু একোজন, অগ্নিশিখা সম
ধৰে তেজ তপোবলে; নিৰ্গতি অনল
নেত্ৰ থাকি, কৰে ভস্ম যাৰ দিশে চায়;
যথা ৰক্ষশূৰ ভস্মলোচন লঙ্কাৰ;
অথবা কৈলাসপতি ৰতিপতি কামে
কৰিছিলা ভস্ম যথা নয়ন-অনলে।
শুনিয়াছোঁ জহ্নুমুনি কৰিছিলে পান
গণ্ডুষে গঙ্গাৰ জল; পাইলা লাঞ্ছনা
গৌতমৰ কোপানলে সহস্ৰ-লোচন।
কি কাম অধিক দূৰে? বাতাপি ইল্বল,
—কহিলা যাহাৰ কথা; মায়ায় বধিলে
যি দুজনে মুনিগণ—, কিমতে পতন
লভিলে মুনিৰ হাতে, বীৰচূড়ামণি,
ভাবিয়া দেখিও মনে। উদৰে অগস্ত্য
বাতাপি কৰিলা জীৰ্ণ; বাতকৰ্ম্ম কৰি,
—কি আশ্চৰ্য্য!—বাতানলে নাশিলা ইল্বলে।
সব মুনি নোহে সম। সাম্য কোনোজন;
অতি উগ্ৰমূৰ্ত্তি কোনো; সলিল সমান
শীতল কোনোবা; কোনো অগ্নিৰ-আঙ্গনি।
যথা ইচ্ছা সিদ্ধি হোৱে সাধনাৰ বলে।

নিৰ্গতি অনল—অগ্নি বাহিৰ কৰি। কোনো অগ্নিৰ-আঙ্গনি—অৰ্থাৎ কোনোজন মহাৰাগী।

বাতাপি ইল্বল কথা স্মৰিয়া ৰাক্ষস
কৰে ভয় মুনিগণে কৰিবে ছলনা।”
ইসময়ে উপনীতা আসি শূৰ্পনখা
ছিন্নকৰ্ণা ছিন্ননাসা, ৰুধিৰে ৰঞ্জিতা,
—ৰুধিৰ-ৰঞ্জিতা যথা ছিন্নমস্তা ভীমা—,
সভাস্থলে ; যথা বসি দণ্ডক-অধিপ
কৰিছিলা বাক্যালাপ দূষণ সহিতে।
মানিলা বিস্ময় খৰ বীৰকুলবৰ,
ৰক্ষোভগ্নী দশা দৰ্শি ; পুছিলা সত্বৰে,
“ইকি সৰ্ব্বনাশ শূৰ্প ! কি ঘটিল তোৰ ?
কোনে ঘটাইলে হেন অঘটন আজি ?
হায় হায় ! লঙ্কানাথ দশাস্য সোদৰা
আদৰৰ ধন তই স্বৰ্ণ লঙ্কাধামে ;
কুমলী নুমলী ভগ্নী সবাৰো স্নেহৰ ;
তোৰ ই দুৰ্দ্দশা ! কৰ্ণ নাসিকা ছেদন !
আকুল পৰাণ মোৰ ; ক মোক ভগিনি !
টুটিল আয়ুস কাৰ অবনী মণ্ডলে।”
পড়িলা হনূষাঙ্গনা কান্দি হুমহুমি
খৰ-দূষণৰ পদে ; শোকৰ আবেগ
খৰৰ সস্নেহ বাক্যে বাঢ়িল বালাৰ ;
নুফুটে বচন মুখে। ধৰাতল থাকি,
তুলিলা দুভায়ে ধৰি ভগ্নীক আদৰে।
“কি আশ্চৰ্য্য ৰক্ষোমণি !” বুলিলা দূষণ,
নিহাৰি ভ্ৰাতৃৰ মুখ, “কি আশ্চৰ্য্য দাদা !
কোন নৰাধম ধৰি কিৰূপ সাহস,
দিলে ৰক্ষকুলে খোট ? অবোধ ভূতলে

সোদৰা—ভগ্নী। হনূষাঙ্গনা—ৰাক্ষস-অঙ্গনা, ৰাক্ষসী।

কোন হেন, দিলে হাত্ বিষধৰ দলে
মাতিয়া মৰণ নিজ ? নাভাবিলে সিটো।
পড়ি নিশাচৰ হাতে যাব যমপুৰে ?
নডৰিলে আমি দোহে দণ্ডক অধিপ ?
নশঙ্কিলে সুৰ-শঙ্কা লঙ্কেশ্বৰ শূৰে ?"
সুধিলা ভগ্নীক বীৰ, "কোন দুৰমতি,
কৰিলে দুৰ্গতি হেন, কহিও প্ৰকাশি।"
উত্তৰিলা নৈকষেয়া উচুপি উচুপি,
নাকি স্বৰে,—হায় দেহি নাসিকা অভাৱে,
নাকে উড়ি যায় মাত, "আমি অভাগিনী,
গৈছিলোঁ অৰণ্যে আজি পুষ্প আহৰণে।
গোদাবৰী নদী তীৰে পঞ্চবটী বনে,
দেখিলোঁ কুটীৰ এক ; তাৰ ভিতৰত,
কৰে বাস দুই নৰ বনচাৰী বেশে,
লগত সুন্দৰী নাৰী। ৰমণী স্বভাব,—
ৰমণীৰ সঙ্গ লাভ বাঞ্ছয় ৰমণী,
নদী সঙ্গ নদী যথা— ; চলিলোঁ হৰিষে,
সেহি ৰূপসীৰ পাশে, কৰিবে সম্ভাষ।
কিন্তু কি অদৃষ্ট মোৰ ! ভালে মন্দ ঘটে ;
আদৰি তোলোঁতে ফুল হাতে হুল ফুটে,
কিনো বিধাতাৰ বিধি ! বিনা অপৰাধে,
অকাৰণে, দাদা, বাণ মাৰি খৰশান
কৰিলে দুৰ্দ্দশা হেন নিৰ্ম্মম মানৱে।
কোন মুখে এই মুখ দেখাবোঁ লঙ্কাত ?
কোন মুখে যাম লঙ্কা ? ধিক ইজীৱন
কি কাম ৰাখিয়া ? দিয়া বিষ, ভক্ষি মৰোঁ।"

নশঙ্কিলে—শঙ্কা নকৰিলে, ভয় নকৰিলে।

শুনি থৰ থৰ থৰ ক্রোধে কলেৱৰ,
কহিলা "নগণ্য নৰ কৰে হেন দশা ?
ৰক্ষোভক্ষ ক্ষুদ্ৰ নৰ বক্ষ-ভগিনীৰ,
নাসিকা শ্ৰৱণ কাটে ? ভিখাৰী মানব
ফল-মূলাহাৰী ধৰে এতেক সাহস ?
মূষিক-মানব দেখোঁ কৰিলে বিবাদ
ৰাক্ষস-শাৰ্দ্দূল সহ ? তুৰন্তে, ত্ৰিশিৰা.
চতুৰ্দ্দশ নিশাচৰ পঞ্চবটী বনে
দিয়া প্ৰেৰি ; ধৰি অৰি আনোক মানবে ;
বিহিবোঁ পিছত দণ্ড যি হয় বিচাৰে।"
হলা সুখী শূৰ্পনখ। বদন নিৰখি,
তাইৰ, দূষণ ক'লা, "তুমিও ভগিনি !
যোৱা দন্তবক্ৰ, ভীম, বিৰূপ, কৰ্ক্বৰী,
আদি চৌধ সেনা লই ; দিবা দেখাইয়া,
কোন্ নৰকীট হেন কৰিলে দুৰ্গতি।"
চলিলা ত্ৰিশিৰা শূৰ্পনখা সভা থাকি
সৈন্যক্ষেত্ৰে ; মুখ্য মুখ্য চৌধ সেনা লই,
চলি গলা নিশাচৰী পঞ্চবটী বনে।
চলিলা ৰাক্ষসগণ কিৰিলি মাৰিয়া
মহাৰঙ্গে। খণ্ডে কোনো কহিলা, "মানব
কৰে অপকৰ্ম্ম হেন ; খাবোঁ মুণ্ড তাৰ।"
টকালি কহিলা কোনো, "ৰসাল ৰুধিৰ
নৰৰ কৰিবোঁ পান।" বোলে অন্য জনে
"লভিব চৈতন্য দুষ্ট দেখি চৌধ জন।"
বোলে আৰু জন, "কিবা গ'ল পলাইয়া

তুৰন্তে—শীঘ্ৰে। প্ৰেৰি—পঠাই।
'ধৰি অৰি আনোক মানবে'—শত্ৰু মনুষ্যক ধৰি আনোক।

পলাতক নৰ পশু, এৰি পঞ্চবটী ;
নাপাও নৃমাংস কিবা কৰিব ভক্ষণ।”
চলিলা ইৰূপে দম্ভি চৌধ নিশাচৰ।
সভাতলে ৰলা বসি দুই ৰক্ষোবীৰ
ৰাজ-ভগ্নী দুৰগতি ভাবিয়া অন্তৰে
শোকত মলিন মুখ ; ৰাহুৰ গৰাসে
মলিন শশাঙ্ক যথা ; কিম্বা গিৰিপতি
উচ্চশিৰ, ম্লান মুখ মেঘ আবৰণে।
“অহহ কি লাজ আজি !” কহিলা অগ্ৰজ
অগিৰ শিখৰ খৰ, “খ্যাত ৰক্ষকুলে
ৰহিল অখ্যাতি ভাই ! ভুবন-বিজয়ী
সুৰ নৰ-যক্ষ-শঙ্কা লঙ্কাৰ ৰাৱণ
বীৰেন্দ্ৰ,—দেবেন্দ্ৰ স্বৰ্গে অদেবেন্দ্ৰ দৰে,
ডৰি যাক, নতশিৰ ; নতশিৰ যথা
ফণীন্দ্ৰ পক্ষীন্দ্ৰ ভয়ে—; তাহাৰ সোদৰা
ৰক্ষকুলে স্নেহ পাত্ৰী অতি আদৰিণী
শূৰ্পনখা ; তাৰ ভাগ্যে ইহেন দুৰ্গতি !
কি কহিব ৰক্ষোনাথ শুনিলে ইবাৰ্ত্তা
আমি দোহে ! হায় বিধি, কি ঘটালা আজি !”
ভ্ৰাতৃৰ বচন শুনি সুদীৰ্ঘে নিশ্বাসি,
বুলিল দূষণ শূৰ সম্লান বদনে,
“ৰহিল কলঙ্ক, দাদা, ৰাক্ষসৰ কুলে ;
নৰ হাতে খাঁড়ী নাকী লঙ্কেশ-ভগিনি !
ৰক্ষোৰিপু সুৰদল হাসিবে ত্ৰিদিবে,

অগিৰ—ৰাক্ষস। ‘দেবেন্দ্ৰ স্বৰ্গে......যাক, নতশিৰ’—স্বৰ্গত দেবেন্দ্ৰই যাক ডৰি অদেবেন্দ্ৰৰ দৰে নতশিৰ। পক্ষীন্দ্ৰ—গৰুড়।

পাতালত নাগগণ, নৰ মৰ্ত্ত্যলোকে,
হাসিবে অলকাপুৰে যত যক্ষদলে।
কেনে বিধি বিড়ম্বনা! নৰকীট আসি
পশি ৰক্ষকুল-বনে, বিষদন্ত ধৰি
কাটিলে নিৰ্ম্মম হায় স্নেহৰ কুসুমে।”
কৰিলা ইৰূপে খেদ দুই ভাই বসি॥
অস্তিলা ভাস্কৰ ক্ৰমে। নৰপতি যথা,
আসনে বসিব কালে, সম্বৰে অম্বৰ,
মণিময় দীপ্তিকৰ; সম্বৰিলা তথা
অংশুমালী অংশুৰাশি বসিব সময়ে
অস্তাচল-চূড়াসনে। সূৰ্য্যপ্ৰাণা সতী
সূৰ্য্যমুখী, পতিমুখ ৰহিলা চাইয়া,
ভূতলে বিমৰ্ষমনে; সপত্নী নলিনী
হইলা মলিনা ধনী সৰসি-সলিলে।
লম্ফে জম্ফে ক্ৰীড়মান বৎসগণ সহ
গাভীদল ধীৰে ধীৰে গৃহ অভিমুখে,
চলিলা উড়াইয়া ধূলি। দেখিয়া গোধূলি,
উড়িলা বিহঙ্গকুল নিজ নিজ নীড়ে
পূৰি কলৰবে দিশ। শশাঙ্ক আসিয়া
শোভিলা অম্বৰ-ভালে; কামিনী কপালে
শোভয় তিলক যথা। শশাঙ্ক-বাসনা
সুহাসিনী কুমুদিনী হাসিলা হৰষে।

সম্বৰে অম্বৰ—কাপোৰ সামৰে। অংশুমালী—সূৰ্য্য। অংশু—কিৰণ, দীপ্তি। অস্তাচল-চূড়াসনে—অস্তগিৰিৰ টিংৰূপ আসনত।

'নৰপতি যথা……চূড়াসনে'—ৰজাই আসনত বহোঁতে যেনেকৈ মণিময় উজ্জ্বল কাপোৰ সামৰি বহে, সেইৰূপে সূৰ্য্যই অস্তগিৰিৰ চূড়াৰূপ আসনত বহিবৰ সময়ত কিৰণমালা সামৰি বহিছিল।

সপত্নী—সতিনী। নীড়ে—বাহলৈ। অম্বৰ-ভালে—আকাশৰ কপালত। শশাঙ্ক-বাসনা—চন্দ্ৰৰ প্ৰিয়া।

হেনকালে মুক্তকেশী ধাবমানা ভীমা
শূৰ্পনখা, উপস্থিতা উধাতু খাইয়া
হ'লা আসি, পুনঃ খৰ দূষণ সমীপে।
শ্ৰমে শ্ৰান্ত কলেৱৰ ; ঘনে বয় শ্বাস ;
বসন তিতাই ঘৰ্ম্ম বয় জৰ জৰে ;
নুফুটে বচন মুখে। জিজ্ঞাসিলা খৰ,
"কি হেতু আসিছা লৰি ? শত্ৰুৰ নিধন
হুয়াছে কি ? কিম্বা ভয়ে গ'ল পলাইয়া
ভীৰু নৰ ? কোৱা বাৰ্ত্তা বিংশাক্ষ-ভগিনি !"
নিৰানন্দা চণ্ডী পাছে নিকষা-নন্দিনী,
খণ্ডিত বচনে ঘনে হেঁফাই কহিলা,
"দণ্ডিবে দণ্ডাৰ্হ নৰ, সেনা চৌধজন
নিছিলোঁ বাছিয়া ; কিন্তু নৰ'ল বাচিয়া
এজনো, বীৰেন্দ্ৰ ! অতি অদ্ভূত ঘটনা !
নিমিষে এজন নৰে নিধনিলে সবে।
কথমপি অভাগিনী এৰালোঁ মৰণ ;
শৰীৰে হেৰাল তত, না পাইলোঁ পথ ;
দুৰ্গম অৰণ্য মাজে আসিলোঁ চলিয়া ;
কণ্টকে ফালিলে বস্ত্ৰ, আঁকুহি শৰীৰ
বোৱাইলে ৰক্তধাৰ, দেখিও নয়নে।"
শুনি নিশাচৰ হন্ত নিশাচৰী মুখে
মানিয়া আশ্চৰ্য্য খৰ কৰ্ব্বুৰ-শিখৰ
লাগিলা কহিবে, "হলোঁ স্তম্ভিত শুনিয়া
তোৰ ইবাৰতা শূৰ্প ! অদ্ভুত কাহিনী,—
পটু পত্তি দুই সপ্ত চক্ষুৰ পলকে

বিংশাক্ষ—ৰাৱণ। চণ্ডী—মুখৰা, কন্দুৰী। খণ্ডিত বচনে—ভঙ্গ ভঙ্গ কথাৰে।
দণ্ডাৰ্হ—দণ্ডৰ যোগ্য। পত্তি—পদাতিক সৈন্য।

বধিলে তপস্বী নৰ ; সিংহদলে যেন
দলিলে শৃগাল একা ! হেন পৰতাপী
কোন সি মানব, ভগ্নি, কোৱা পৰিচয়
জানা যদি । কিবা নাম, কৈত তাৰ ধাম,
কাৰ বা নন্দন সিটো—টুটিল যাহাৰ
মোৰ হাতে ভব-বাঞ্ছা ই ভবমণ্ডলে ।”
কহিলা ৰাবণ-ভগ্নী, “এক জন নাম
শ্ৰীৰাম ; লক্ষ্মণ নাম ধৰে অন্য জন ;
অযোধ্যাধিপতি দশৰথৰ তনয়
উভয়ে ; কৰিছে বাস কানন ভিতৰে
পালিয়া জনক-সত্য । জনক-নন্দিনী
সীতা নামে সঙ্গে নাৰী,—শ্ৰীৰাম মহিষী ।
এহিৰূপ পৰিচয় দিছিলে তপস্বী ;
সত্য কি অসত্য দুষ্ট বনচাৰী কথা
কোনে জানে ? কিন্তু, দাদা, অদ্ভুত মানব,
দৰশনে ক্ষুদ্ৰ কায়, ৰুদ্ৰ পৰাক্ৰমে ।”
ৰক্ষ-ৰিপু পৰিচয় শূৰ্পনখা মুখে
শুনিয়া দূষণ দূপ্ৰ কহিতে লাগিলা,
“এহি ৰাম, মহাবাহু, সেই নৰাধম,
যাৰ শৰে ৰক্ষ সেনা হুইলে নিপাত
যজ্ঞকালে মিথিলাত,—যেহি দোষে পাছে
(শুনো লোক মুখে), দশৰথ মহাৰথ
দেখিয়া দুৰন্ত তাক ৰাজ্য হন্তে দূৰি
দিলে বনবাসে । সেই ৰক্ষকুল-ৰিপু
ৰক্ষ-ৰাজ্যে পশি দেখোঁ ৰক্ষ সহ বাদ
কৰিছে ; নিৰ্ব্বোধ থাকি জলৰ ভিতৰ
বিবাদিছে মীন যেন কুম্ভীৰ সহিতে ।

দূপ্ৰ—বলী ।

বাঢ়িল আশয় গতি নগণ্য নৰৰ
বধি ক্ষুদ্র সেনাগণ ; ৰাজগৃহে এবে
দিলে খোঁট তুৰমতি,—লাঞ্ছিলে ভগিনী।
পড়িল বিপাকে মূৰ্খ ; বিধি বিড়ম্বিলে ;
আপুনি মাতিলে মূঢ় মৃত্যু আপোনাৰ,
আপুনি পতঙ্গ যেন পশিল পাবকে।"
দূষণ নীৰব হলা ; উত্তৰিলা খৰ
খৰমতি, "এই বাম অজ-অজ-কুলে
উপজিল অজ মূৰ্খ ; নহলে কি মূঢ়
বঢায় আপোন শত্রু পৰৰ কাৰণে
হিংসি ৰক্ষ মিথিলাত ? নহলে কি,—ধিক্—,
লাঞ্ছিযা অবলা বালা অকন্যা অবণো,
দেখায় পৌৰুষ ? কালি প্রত্যুষে উঠিয়া
যাবোঁ পঞ্চবটী বন। কত বল ধৰে
হীনবল বনবাসী দেখিবোঁ স্বচক্ষে ;
দেখিবোঁ ৰাঘৰে কালি কিমত সমৰী।
বহু ৰক্ষ ক্ষয়কাৰী পাপীৰ মৰণ
(প্রায়শ্চিত্ত হেতু যেন) মিলালে বিধাতা ;
নিক্ষেপিলে চিৰশত্রু কেশৰী-কবলে।
কৰিও দূষণ ভাই আজি ৰজনীতে
ঘোষণা, কৰিবোঁ কালি ৰণযাত্রা ঘোৰ ;
সৈন্যদল থাকে যেন প্রস্তুত প্রত্যুষে।
এত কহি ৰক্ষোবীৰ, অগ্নি-শিখা সম
জ্বলি ক্রোধে, সভা এৰি চলিলা গম্ভাৰে

খৰমতি—প্ৰখৰ মতি ; চোকা।

'এই বাম অজ......অজ-মূৰ্খ'—এই বাম অজ ৰজা ৰূপ পল্লৱ বংশত অজ-মূৰ্খ (ছাগলৰ নিচিনা মূৰ্খ, অথবা যাৰ দৰে মূৰ্খ উপজা নাই অৰ্থাৎ মহামূৰ্খ) উপজিল।

অন্তঃপুৰে। সৈন্যক্ষেত্ৰে চলিলা দূষণ।
শূৰ্পনখা চলি গৈলা আপোন আলয়ে।
নিশাকাল এবে। যথা ৰতন-মণ্ডিত
পৰিধান ধৰি শোভে ৰাজৰাজেশ্বৰী ;
তথা জীৱকুলেশ্বৰী সুখদা ৰজনী,
অগণিত তাৰাদল-ৰতন-ৰঞ্জিত
সুনীল-অম্বৰে, দেহ শোভিলা আবৰি।
বক্ষঃস্থলে কৰে কান্তি শশাঙ্ক উজলি,
বনমালী বক্ষে যথা কৌস্তুভ ৰতন।
সান্তিলা সস্নেহে ধনী যত জীৱকুল
সামৰি স্ববক্ষে। জীৱ বিশ্ৰাম লভিলা
পড়ি স্নেহময়ী ক্ৰোড়ে মাতৃ ক্ৰোড়ে যথা।
নীৰব ধৰণীতল, জন শব্দ নাই,
আনন্দে নিদ্ৰিত প্ৰাণী। মাত্ৰ একোবাৰ
ডাকে নিশাচৰগণ,—কতুবা ফেউৰা
বনৰাজ ব্যাঘ্ৰে দেখি কৰি ফেউ ৰব
দিয়াছে জাননী জীবে ; কতুবা কুকুলি
দিয়া, কিম্বা নিউ শব্দে উৰিছে উলূক ;
থাকি থাকি কোনো স্থলে ডাকে কাল হুতু
সুগম্ভীৰে ; কতু যমডাকিনী ডাকিছে
ৰহি ৰহি হৃদিস্থল বিকম্পি কুস্বনে।
ৰাত্ৰিচৰচয় বিনে, আৰু যত প্ৰাণী

'যথা ৰতন-মণ্ডিত.........শোভিলা আবৰি'—ৰাজৰাজেশ্বৰীয়ে ৰত্নমণ্ডিত বস্ত্ৰ পিন্ধি যেনেকৈ শোভে, জীৱগণৰ ঈশ্বৰী সুখদা ৰজনীয়ে অসংখ্য তাৰাৰূপ ৰত্নেৰে মণ্ডিত নীল বস্ত্ৰেৰে দেহ আবৰণ কৰি তেনেকৈ শোভিল।

উলূক—পেঁচা। যমডাকিনী—এবিধ চৰাই ; ইয়াক মৰচৰাইও বোলে ; ইযাৰ মাত অমঙ্গলীয়া বুলি মানুহে ভয় কৰে। কুস্বন—ঁৰেয়া বা ভয় লগা মাত। ৰাত্ৰিচৰচয়—ৰাতি-ফুৰা জীৱবিলাক।

জগতে, ৰজনী যোগে সুখদ বিশ্ৰাম
লভিছে শয়নে শুই চিন্তা পৰিহৰি।
ৰজনী সহচৰী শান্তি প্ৰদায়িনী
নিদ্ৰা, ক্লান্ত জীৱ দেহে সুধা বৰষিয়া
মুদালে আখিৰ পাতি। সুযোগ পাইয়া
নিদ্ৰা-চিৰসহচৰী স্বপ্ন কুহকিনী
ৰঙ্গিনী, কুহক-জাল পাতিলা আসিয়া ;
জীৱদল আত্মা লই ধৰিলা ধেমালি।
কি কৰিছে শূৰ্পনখা ইহেন সময়ে
বসি দ্বাৰৰুদ্ধ গৃহে ? কি হেতু বসিয়া
আছে ই সুখদ কালে ? কিয় ৰক্ষোবালা
ক্ষুণ্ণা আজি, ত্যজি শয্যা বসি ধৰাসনে ?
কি ভাবনা ? প্ৰকৃততে চিত্ত অধিকাৰ
কৰিছে ভাবনা আজি। ৰাজ-ভগ্নী হুয়া
মুখ্যাঙ্গ বিহীনা ! নোহে সামান্য লাঞ্ছনা।
হেন অপমান হায় সহে কি পৰাণে
লঙ্কেশ-ভগ্নীৰ ? দেহি, ভূতলে বসিয়া,
দৰ্পণে দৰশি আস্য, কৰাঘাত কৰি
কপালে, বিলাপে বালা পৰম বিষাদে,
"হা বিধাতা এয়ে মনে আছিল তোমাৰ
চিৰকাল দুৰ্ভাগিনী কৰিবে দাসীক !
যৌবনে বিধবা শোক দিলা, পতি বধি
ভ্ৰাতৃ-কৰে। মাতৃ-গৃহে ৰহিলোঁ লঙ্কাত ;
ছিলোঁ সখী দল সঙ্গে। বিড়ম্বিলা তাতো ;
ঘটালা বিবাদ, দেব, সঙ্গিনীৰ সঙ্গে।
জননী দুবুজি মোক বুলিলা দন্দুৰী ;
দিলা মোৰ গাতে দোষ। সেই খণ্ডে এৰি
মাতৃ-গৃহ চলি গলোঁ বৰ বউ গৃহে।

তাতো নবৰ্ধ্বালা, বিধি, অভাগিনী মোক
বহুদিন। মধুমুখী গৰল-উদৰী
মন্দোদৰী সঙ্গ এৰি, প্ৰমীলাৰ গৃহে
থাকিলোঁ কতেক দিন ; দানব-নন্দিনী
কৰিছিলে স্নেহ মোক। ৰূপসী-গঞ্জিনী
অতুল ৰূপৰ কিন্তু কৰে অভিমান,
নসহিল সি গ।বনা আমাৰ অন্তৰে।
আমাৰ প্ৰকৃতি এক, ধৰে লঙ্কাবাসী
অন্যৰূপ ; যেন হায় বিভিন্ন ধাতুৰে
গঢ়িলা, হে প্ৰভু, মোক আৰু লঙ্কাবাসী।
নিমিলিলোঁ নিজ বংশে ; ত্যজি অবশেষে
সুবিষাদে হৈম লঙ্কা, এৰি হৈমালয়
হলোঁ বন-বিহাৰিণী আসিয়া দণ্ডকে।
এতেক দুৰ্গতি কৰি নহ'ল সন্তোষ
চিত্তে তব সৃষ্টিকৰ্ত্তা ! কুক্ষণত আজি
ভেটালা ভুজঙ্গ সহ কালকূটে ভৰা।
কুক্ষণে হে দেব ! এই বন-বিচাৰিণী-
হৃদয়ে জন্মালা প্ৰেম ; কুক্ষণত হায়
চলিলোঁ গ্ৰাসিবে সীতা কাল ভুজঙ্গিনী।
হায় হায় দিলা ফল, মুখ্য অঙ্গহীনা
কৰিলা নৰৰ হাতে ; কোন্না চতুৰ্ম্মুখ !
কি মতে কুমুখ মোৰ দেখাম স্বজনে ?
আছিল মনত এয়ে যদি তব বিধি !
কি হেতু জনম দিলা ৰাজ-ভগ্নী কৰি
ৰক্ষোবংশে ? আমি হেন কুল-কণ্টকিনী
কিয় উপজালা, প্ৰভু, স্বৰ্ণ লঙ্কাধামে ?

কালকূট—বিষ।

ৰহিল অখ্যাতি কুলে। ৰাখিলা কিহেতু,
(ন বধিয়া কালসৰ্প-লক্ষ্মণৰ হাতে),
সহিবে লাঞ্ছনা ভবে ? যদিবা ৰাখিলা
জীৱন্তে ভোগিবে দুঃখ ; মিনতি দাসীৰ
তব পদে তৱে, দেৱ ! প্ৰতিফল যেন
পায় নৰ কালি ৰণে ; পাৰোঁ যেন আমি
পাসৰিব মনস্তাপ মানব মৰণে,
মানবীৰ,—আমি যথা,—, সু অঙ্গ ছেদনে।"
প্ৰভাতিলা বিভাবৰী। পড়িল জিলিকি
তৰুণ অৰুণ কান্তি সিন্দুৰ সদৃশ
উদয় অচল শিৰে। শত শঙ্খধ্বনি
ধ্বনিল সৈন্যৰ ক্ষেত্ৰে। জয় জয় নাদে
মন্দ্ৰিলা কৰ্ব্বুদবৃন্দ জিনিয়া জীমূতে ;
পূৰিল দণ্ডকাৰণ্য ৰক্ষ-কোলাহলে।
বাহিৰিলা সেনা নানা প্ৰহৰণ ধৰি ;
লইলা কোনোএ শূল ; কেহো ভীম গদা ;
ধৰিলা কোদণ্ড কোনো, শৰবৃন্দ সহ
আঁটিয়া নিষঙ্গ অঙ্গে ; কোনো উলঙ্গিলা
কৃপাণ ; প্ৰচণ্ড দণ্ড দণ্ডাইলা ধৰি
কোনোএ ; বান্ধিলা কেহো কবচ উৰসে।
কাৰো হাতে অসি নাচে ; কাৰো হাতে ঢাল ;
খৰ্পৰ বা কাৰো হাতে ; ইৰূপে কটক
ধৰি নানা অস্ত্ৰগণ চলিলা গৰ্জ্জিয়া।
দূষণ ভীষণবলী ধৰি মহাশূল
কৰে, কৰী-পৃষ্ঠে চৰি, মত্তকৰী সম

বিভাবৰী— ৰাত্ৰি। মন্দ্ৰিলা—গভীৰ শব্দ কৰিলা। জীমূত—মেঘ। পূৰিল—পূৰ্ণ হ'ল। কোদণ্ড—ধনু। নিষঙ্গ—তূণ। 'ধৰিলা কোদণ্ড অঙ্গে' —কোনোএ শৰবিলাকৰ সৈতে গাত তূণ বান্ধি লই ধনু ধৰিলে। উৰস—বক্ষ।

চলিলা বিক্রম কৰি ; ঐৰাবতে যেন
সুৰেশ কুলিশ ধৰি। অষ্ট অশ্ব যুত
ৰথে ৰথীবৰ খৰ তীক্ষ্ণবল-তিখা
চলিলা বিকম্পি ক্ষিতি প্রচণ্ড প্রতাপে।
ৰৌদ্র ৰক্ষোদল দলি দণ্ডক কানন,
—প্রমত্ত মাতঙ্গদল দলে যথা বন—,
যায় বীৰপণা কৰি। নিবিড় অৰণ্য
এৰি, পলাইলা দূৰে ডৰে জীৱগণ।
পলাইলা পশুপতি সভয়ে কেশৰী ;
উভ শুণ্ডে হুড্‌মুড়্‌ গ'ল শুণ্ডধৰ
অধীৰ তৰাসে ; যেন ত্রাহি ত্রাহি স্মৰি
কৰ্ব্বৰ কৰাল নখী পলাল সবেগে
মুটকি সুদীর্ঘ লেজ ; ভয়ে ভঙ্গ দিলা
ভয়াল ভল্লুক, বৰা, খড়্গী গণ্ডাৰ,
মহিষ বিশাল শৃঙ্গী, আৰু কত প্রাণী।
ধাইলা কুৰঙ্গদল শৃঙ্গ উচ্চ কৰি ;
লুকাইলা ভয়ে অহি মহীগৰ্ত্তে পশি ;
উড়িলা পতত্রীকুল আকুল চৌদিশে।
কৰ্ব্বুৰ-কম্বুৰ ধ্বনি, সৈন্য কলকলি,
মিশিয়া উভয়ে, ঘোৰ উঠিল কল্লোল ;
সমুদ্র কল্লোল যথা প্রভঞ্জনাঘাতে ;
কিম্বা খৰতৰগতি-ভীমাস্রোতস্বতী
গিৰিবৰ দেহ হন্তে পড়িলে বাগৰি,
উঠয় কল্লোল যথা অতল গহ্বৰে।

কুলিশ—বজ্র। তীক্ষ্ণবল-তিখা—প্রখৰ বলত যি তিখাৰ দৰে কঠিন অর্থাৎ মহাবলী। কৰ্ব্বৰ—বাঘ। পতত্রী—পক্ষী। কৰ্ব্বুৰ-কম্বুৰ ধ্বনি—ৰাক্ষসৰ শঙ্খধ্বনি।

দূৰ থাকি সেনা ৰোল পশিল আসিয়া
তাড়কা-সূদন কৰ্ণে পঞ্চবটী বনে।
সুমিত্রা-নয়নাঞ্জনে, পিনাক-ভঞ্জন
ৰাঘব কহিলা, "ভাই শুনা কোলাহল ;
আসিছে ৰাক্ষসগণ কৰিয়া নিনাদ,
বিবাদিবে মোৰ সনে। এই শুনা, বীৰ,
বাজিছে অসংখ্য শঙ্খ শিঙ্গা ভীমস্বনে
সঘনে সুদূৰ বনে। ৰুষিছে অন্তৰে।
শত্রুদল আজি, শূৰ্পনখা অপমানে,
আৰু চতুৰ্দ্দশ ৰক্ষসেনাৰ পতনে।
পড়িয়াছে ঘৃতাহুতি ৰিপু-ক্রোধানলে ;
জ্বলিছে ক্রোধাগ্নি-শিখা ; অনির্ব্বেয় শিখা
বিনা ঘোৰ শৰজাল-জল বৰষণে ;
অনিবাৰ্য্য যুদ্ধ আজি পঞ্চবটীবনে।
বিকট গৰ্জ্জন শুনি বিকট সেনাৰ,
বিকট মূৰতি দেখি, ডৰিব মৈথিলী
কুমলী। বলীন্দ্র-ৰুদ্র। চন্দ্ৰকুল-বালা
লইয়া ৰহিও দূৰে ; আতঙ্কিতা যাতে
নোহে সতী। শীঘ্রগতি যাওঁ ৰক্ষোৰণে।"
শুনিয়া স্বামীৰ বাক্য, স্বামীগত-প্রাণা
উত্তৰিলা বিধুমুখী, "বিধুকুলাঙ্গনা
ইদাসী, হে দাসীকান্ত! পদাব্জে তোমাৰ
প্রার্থিছে বিনয়ে, ত্যজা ৰক্ষসহ বাদ।
চলা বন পৰিহৰি। কি কাম সমৰে ?
পদে পদে সুবিপদ, পদে পদে কাঁটা,

তাড়কা-সূদন—তাড়কা ৰাক্ষসীক বধকাৰী, অৰ্থাৎ ৰাম। পিনাক-ভঞ্জন—শিবধনু ভঙ্গকাৰী।

ধৰণী কণ্টকময়ী, বিধাতা বিমুখ
যাৰ প্ৰতি। ত্যজা ৰণ মিনতি চৰণে।
ভাবি চোৱা ভাগ্যে কত ঘটিছে অশুভ।
শৈশৱে ৰাক্ষস সহ ঘটালে বিৰোধ
বিশ্বামিত্ৰ ; ৰক্ষোৰণে কোমল শৰীৰ
ক্ষত হ'ল শৰানলে। পথে ভৃগুপতি
ঘটালে বিবাদ, যৱে ফিৰিলা অযোধ্যা
ভাঙ্গিয়া ধূৰ্জ্জটি-ধনু মোক পৰিণয়ি।
ৰাজ্য অভিষেক হেতু হ'ল আয়োজন ;
আনন্দিত নৰনাৰী ; দেখিও ভাবিয়া
বিড়ম্বনা বিধাতাৰ ! মন্থৰা কুমন্ত্ৰে
কুমন্ত্ৰিলে কৈকেয়ীক, কৰিলে বিষাক্ত
দুগ্ধ যেন বিষ যোগে ; সেহি দুগ্ধাস্বাদে
ভূপতিত নৰবৰ দাসীৰ শ্বশুৰ।
নিলে ৰাজ্যভাৰ কাঢ়ি, তথাপি কৈকেয়ী
কাকোদৰী সম ক্ৰূৰা, নুহিলে সন্তুষ্টা ;
বনবাসে দিলে খেদি চীৰ-পৰিধানে
তোমাক হে আৰ্য্যমণি। নৃপসুত হুয়া
কাননে ভিখাৰী এবে ; ফলমূলাশনে
ভূতলে-শয়নে,—হায় হৃদি ফাটি যায়—,
সামান্য তপস্বী হেন যাপিছা জীৱন !
এতেক কৰিয়া বিধি তুষ্ট নুহুইলা,
খেদে বন থাকি এবে ঘটাইয়া বাদ
ৰক্ষসঙ্গে। কুক্ষণত আসিয়া ৰাক্ষসী
শূৰ্পনখা, দিলে দেখা ; নাসিকা শ্ৰৱণ
কুক্ষণে লক্ষ্মণ বীৰ ছেদিলে চণ্ডাৰ।

ধূৰ্জ্জটি – শিব। পৰিণয়ি—বিয়া কৰি। কাকোদৰী—সৰ্পিনী। চীৰ-পৰিধান—বাকল পৰিধান।

আসিল দ্বিসপ্ত সংখ্যা দৃপ্ত নিশাচৰ
ক্রোধে গৰ্জ্জি, কালি মাত্র ; পুনৰ উৎপাত
ঘটায় বিধাতা আজি কিনো নিদাৰুণ,
আসিছে অশ্রপ দল অৰণ্য আৱাৰি।
নাই কাৰ্য্য সমৰত ; চলিও এৰিয়া
ৰাক্ষস সঙ্কুল বন। আমাত বিমুখ
চতুৰ্ম্মুখ সদা প্ৰভু! আৰু বা কি বাঞ্ছা
বাঞ্ছিছে বিৰিঞ্চি মনে, কোনে জানে তাক।"
"কি কহিলা সুহাসিনি!" হাসি উত্তৰিলা
ৰঘুশ্ৰেষ্ঠ, "যাব লাগে এৰি পঞ্চবটী
নিশাচৰগণ ভয়ে, ভীতা যথা তুমি
ৰমণী ? এই কি যুক্তি তব বৰাননি ?
ভানুসম তেজী ভানুকুলে জন্ম মম ;
ক্ষত্রিয় কুলজ অজ-অঙ্গজ বীৰেন্দ্ৰ
মহাৰথী দশৰথ ; তাহাৰ তনয়
যাবোঁ আমি পলাইয়া ৰাক্ষসৰ ভয়ে ?
পিনাকী-পিনাক যাৰ মহা বাহুবলে
দ্বিখণ্ডিত ; হাতে যাৰ দেবদত্ত ধনু ;
সুপ্ত সৰ্পদলবৎ দেব অস্ত্ৰগণ
অক্ষয় তূণত যাৰ ; সেহি ৰাম, প্ৰিয়ে,
ডৰে কি ৰাক্ষসগণে ? ডৰে খগপতি
বৈনতেয়, দেখি সতি পন্নগপাল দলে ?
নাহি চিন্তা মোৰ হেতু ; অন্তিবোঁ অকলে
অৰিদল। থাকা তুমি, ইন্দুনিভাননি,
নিৰ্ভয়ে দেৱৰ সঙ্গে সুদূৰ কন্দৰে।"

দৃপ্ত—উদ্ধত। অশ্রপ—ৰাক্ষস। বৈনতেয়—বিনতাৰ পুত্র অৰ্থাৎ গৰুড়।

কহিবে লাগিলা পাছে ৰাজৰ্ষি-দুহিতা,
"প্ৰাণেশ্বৰ, একেশ্বৰ ৰাত্ৰিমট মাজে
প্ৰবেশি কৰিবা যুদ্ধ ; তৰঙ্গ-আকুল
অকুল অৰ্ণবে যেন এখানি তৰণী
ৰহিবা ভাসিয়া তুমি ; আৰু আমি দাসী
পদ প্ৰত্যাশিনী তব ৰহিবোঁ নিশ্চিন্তে
সুদূৰে,—আদেশ তব হেন, গুণমণি ?
সূৰ্য্যকুলে সূৰ্য্য তুমি ; সূৰ্য্য-কৰ-দানে
উজ্জ্বল যি চন্দ্ৰ, মোৰ জন্ম তাৰ কুলে ;
তুমি বিনে চন্দ্ৰকুল-সম্ভবা আমাৰ
আন্ধাৰ, হে দেব ! আমি সূৰ্য্যমুখী ফুল,
সূৰ্য্য তুমি ; বিমলিনা সূৰ্য্যৰ অভাবে
সূৰ্য্যমুখী, অবিদিত কাহাৰ জগতে ?
নাযাইবোঁ দূৰে, কান্ত, ৰহিবোঁ সমীপে
তোমাৰ ; ৰহিবোঁ এই কুটীৰ ভিতৰে।
বীৰকুল-ইভ নিভ সৌমিত্ৰি সুবাহু
হওক তোমাৰ সঙ্গী ই কাল সমৰে।"
নীৰবিলা মধুস্বৰা। মধুবৰষিণী
সীতাক সমৰ্থি, শূৰ কহিলা সৌমিত্ৰি
সম্বোধি কৌশল্যা-ধনে, "বসুন্ধৰা-সুতা
যি ভাষিলা, বীৰৰ্ষভ, তব ই ভৃত্যৰ
মনোমত। উনমত্ত অৰিদল মাজে,
দুৰ্ব্বাদল শ্যাম, এৰি তোমাক অকলে
যাবোঁ অনুগত আমি কিমতে অন্তৰে ?

ৰাত্ৰিমট—ৰাক্ষস। ইভ—হস্তী। নিভ—সদৃশ। বসুন্ধৰা-সুতা—মাটিৰ তলত অগুৰূপে সীতাৰ জন্ম হেতু তেওঁক বসুন্ধৰাৰ কন্যা বোলা হৈছে। বীৰৰ্ষভ—বৰশ্ৰেষ্ঠ।

শূলপাণি সঙ্গচ্যুত নন্দি শূলপাণি
দাস তাৰ, হোৱে কভু ? জানোঁ পৰাক্রম
অতুল ভূতলে তব ; খৰ শৰৰাশি
কৰিবেক ভস্মৰাশি যত নিশাচৰে ;
পাইব বিলয় বৈৰী, যথা পায় লয়
তৃণদলে অম্বুবিন্দু অম্বুজেশ কৰে।
জানোঁ আমি দৰ্ব্বদল তৃণদল প্রায়,
তুমি দাবানলৰূপী ; বাঞ্ছিছোঁ তথাপি
হুইবে সমৰ-সঙ্গী তব শূৰমণি !”
শুনি প্রিয়ানুজ বাক্য কৌশল্যা-আত্মজ
আদেশিলা প্রিয়বাক্যে, “থাকা তবে তুমি
কুটীৰে, উৰ্ম্মিলা-প্রিয়, ৰক্ষি প্রিয়ম্বদা
ৰমোমায়াজাল থাকি। নালাগে যাইব
মোৰ সহ ৰণে তুমি।” কহিলা সীতাক
কৰিয়া অভয় দান, নডৰিবা কিছু
ৰঘুবংশ-বধূ ! কিবা সাধ্য অশ্রপৰ,
কৰে তব অপকাৰ, থাকোঁতে লক্ষ্মণ
বলবাহু তব সঙ্গে ? জানা কমলিনি !
অভেদ্য ব্যূহৰ সম ই পৰ্ণকুটিৰ
অৰি পক্ষে, অৰিন্দম লক্ষ্মণ ৰক্ষণে।
নিকটিলে ৰিপুদল যাওঁ মই ৰণে।”
এতেক কহিয়া ৰাম ধৰিলা ধনুক
ইন্দ্রদত্ত, শ্যাম কৰে ; শ্যামল বাৰিদে
ইন্দ্রধনু যথা, ৰশ্মি বিকাশিলা চাপ ;
বাহুবলে গুণমণি গুণিলা তাহাক।

'শূলপাণি সঙ্গ······হোৱে কভু ?'—শূলপাণি মহাদেবৰ, তেওঁৰ দাস শূলধাৰী নন্দিয়ে কেতিয়াবা সঙ্গ এৰে নে ? অম্বুজেশ—অম্বুজ ঈশ, অৰ্থাৎ পদ্মৰ পতি, সূৰ্য্য। দৰ্ব্বদল—ৰাক্ষসবিলাক। নিকটিলে—ওচৰ চাপিল।

অক্ষয় ইষুধি পৃষ্ঠে বান্ধিলা নৃমণি,
খৰশাণ শৰাবলী মুক্তাবলী প্রভ
জাগিল সংগ্রাম গন্ধে ; সুপ্ত সর্পদল
জাগিলা শুনিয়া যেন ডমৰুৰ ধ্বনি ।
নির্গতিলা গৃহ হন্তে ধীৰ পদক্ষেপে
সুধীৰ সুবীৰ-গুৰু গুৰু পদে নমি
উদ্দেশে । সঞ্চাৰে তেজ লৌহ খণ্ডে ব্যাপি
অগ্নি পৰশনে যথা ; ধনু পৰশনে
বেগে বীৰতেজ তথা হ'ল প্রধাবিত
ব্যাপি বীৰ কলেবৰ । অৰিদল মাজে,
কৰী-অৰি-পৰাক্রমে পশিলা ৰাঘব
তাড়কাৰি ; তাৰকাৰি সুৰ সেনাপতি
পশিলা বিক্রমে যথা অসুৰ-সংগ্রামে ।
দেখিলা ৰাক্ষসগণ, আসে অগ্রসৰি
নৰ এক,—দিব্যৰূপ, মোহন মূৰতি—
ধৰি কৰে শৰাসন, তূণ পৃষ্ঠভাগে ।
ঘেড়িলা ৰাঘবে সবে ঘোৰ কলৰবে,
কৰি অৱহেলা মনে, ক্ষুদ্র নৰ জ্ঞানে ।
উলঙ্গিলা অসি কেহো, হুঙ্কাৰ কৰিয়া
কেহো আস্ফালিলা শূল ; ধৰি ভীম গদা
ভীমবলে, কোনো জন চলিলা গর্জ্জিয়া ।
টকালিলা কোনো ৰক্ষ ; মাৰিলা টিলিকি
কোনো ; পকাইলা কেহো সুঘোৰ নয়ন ;
হাসিলা বা কোনো তুষ্ট দন্তুৰ, দশন

ইষুধি—তূণ । সুবীৰ-গুৰু—সুবীৰ শ্রেষ্ঠ । কৰি-অৰি—সিংহ । তাড়কাৰি—তাড়কাবধী, অর্থাৎ ৰাম । তাৰকাৰি—তাৰক অসুৰক বধকাৰী কার্ত্তিক । দন্তুৰ- -উচলা দঁতুৰা ।

কোৰ সম নিকটাই; খল খল কৰি ;
ৰক্ষকুল কোলাহলে পূৰিল চৌদিক।
অমূৰ্ত্তক চতুৰ্দ্দশ সহস্ৰ কটকে
কৌতুকে ধৰিছে ঘেড়ি, ৰাঘব অকল ;
কিমতে তৰিব বীৰ নিবিড় বিপিন
অথবা অসীম সিন্ধু ; ভাবি দেবদল
আকাঙ্ক্ষি ৰাঘব শুভ সমবেত সবে
আকাশে, দৰ্শিবে নৰ-নৰাশন-ৰণ।
আসিলা অমৰপতি বজ্ৰী পুৰন্দৰ
ইভৰাজ পৃষ্ঠে চৰি ; হৰিণ বাহনে
আসিলা পবন দেব, শমন মহিষে,
গণেন্দ্ৰ ইন্দুৰে, শিখিবাহন ময়ূৰে ;
কুবেৰ বৰুণ বিভাবসু মেঘপতি
অশ্বিনী কুমাৰ চন্দ্ৰ আদি দেবগণ
নিজ নিজ যানে চৰি আসিলা ত্বৰিতে।
আসিলা বজাই বীণা দেবৰ্ষি নাৰদ
কৰি হৰিগীতধ্বনি ঢেঁকী আৰোহণে
চিন্তিত ত্ৰিদিব-বাসী তিষ্ঠি অন্তৰীক্ষে
প্ৰতীক্ষিলা ৰক্ষ-নৰ সুঘোৰ সমৰ।
বেৰিলা কৰ্ব্বুৰ বৃন্দ ; আসিলা ধাইয়া
ধৰিবে ৰাঘবে ; যেন ব্যাধ মৃগশিশু
ধৰিবে চলিয়া যায় উল্লাস অন্তৰে।
টঙ্কাৰিলা দেব-চাপ* বীৰেন্দ্ৰ-কেশৰী

অমূৰ্ত্তক—উন্মত্ত। নৰাশন—ৰাক্ষস। শিখিবাহন—কাৰ্ত্তিক। বিভাবসু—অগ্নি। যান—বাহন। তিষ্ঠি—ৰই, থাকি। অন্তৰীক্ষে—শূন্যে।

* ৰামৰ হাতত থকা ধনুৰ্ব্বাণ ইন্দ্ৰই দিয়া ; ৰামক দিবৰ কাৰণ ইন্দ্ৰই ধনুৰ্ব্বাণ শৰভঙ্গ মুনিৰ ঠাইত থৈ গৈছিল। মুনিয়ে পাছত ৰামক দিলে।

ৰাঘব, ধৰিয়া হাত ; সুঘোৰ টঙ্কাৰে
পাইলা আতঙ্ক সেনা ; শঙ্কা উপজিল
অৰিৰ অন্তৰে ; যথা নতশিৰ-ফণী
তুলিলে মস্তক ধৰি চিত্ৰময় ফণা
সক্ৰোধে গৰজি, লোক সশঙ্কিত হোৱে।
মণিময় ধনু, তূণে পুঞ্জ পুঞ্জ শৰ,
দিবাকৰ-কৰে জ্বলি, চপলা সদৃশ
চকমকি, অৰিদল নেত্ৰ ঝলসিল্য।
স্তম্ভিত ৰাক্ষস সেনা। কহিলা নৃমণি,
"কিহেতু পতঙ্গবৎ, পাপমতিগণ,
আসিলি মৰিবে, মোৰ অমোঘ অস্ত্ৰত
যাই জাহ ? পৰিছে কি মৎস্যৰ উজান
ৰক্ষকুলে, ক্ষয় হেতু ? তোসব প্ৰবৰ
আছে যেহি বীৰ তাক পঠায়ো সমীপে।"
দেখিয়া স্থগিত সেনা, ৰুষিলা দূষণ
দুঃশাসন ; অগ্ৰসৰি বৰষিলা শৰ
জাকে জাকে ; ৰাঘবেন্দ্ৰ ব্যৰ্থিলা হেলায়।
সেনাদল, (দলপতি যুঝিছে দেখিয়া),
কৰিয়া ভৈৰব ৰব হানে প্ৰহৰণ !
বাজিল তুমুল যুদ্ধ। ৰাম গুণগ্ৰাম
সংগ্ৰাম-কুশল শূৰ বৰ্ষি শৰগ্ৰাম
নাশিলা অসংখ্য সেনা। দেখিয়া দূষণ
দাম্ভিলা, "মানব হুয়া মোৰ সহ ৰণ
কৰিছ তপস্বি ! দেখ দেবদত্ত শূল
ভীষণ, ধৰিলোঁ হাতে ; দেখো কোনজন
ৰক্ষে তোক আমি এই অশ্ৰপ-আহবে।"

অশ্ৰপ—ৰাক্ষস। আহবে—যুদ্ধে।

ভীমবলে ভীম শূল ধৰিলা ৰাক্ষস ;
ত্ৰিশূলী-ত্ৰিশূল সম, তেজৰাশি তাৰ
দীপ্তিলা সমৰস্থল। পাইলা তৰাস
অন্তৰীক্ষে সুৰবৃন্দ দেখি মহাশূল
ৰক্ষ-কৰে,—যেহি শূল বিধাতাৰ বৰে
পাইলা পলাশীপতি অব্যৰ্থ জগতে।
এৰিলা যতেক বাণ ৰঘুকুলমণি
ঠেকি বজ্ৰসম অস্ত্ৰে পড়িল ভূতলে,
শৈল দেহে ঠেকি যথা পড়ে লোষ্ট্ৰগণ।
চিন্তিত হইলা চিত্তে সীতা-চিন্তামণি,
নাহি কাটা যায় শূল। কহিলা দূষণ,
"শূলপাণি শূল সম মহাশূল মোৰ
কি শক্তি ব্যৰ্থিবি মূঢ় ! ইষ্টদেব তোৰ
চিন্তিল অন্তিম কালে, ই কাল-সমৰে।"
এত কহি ৰক্ষোবলী মন্ত্ৰপুত কৰি
শূন্যে তুলি ধৰে শূল ; অনল উগাৰি
গৰ্জ্জিলা মহাস্ত্ৰ ; হল দীপ্ত ৰণস্থলী ;
কঁপিল মেদিনী স্বৰ্গ গভীৰ গৰ্জ্জনে।
হেনকালে শব্দবাহী ৰাঘব-শ্ৰৱণে
শবদিলা দৈববাণী, "দ্বিভুজ ৰক্ষৰ
ছেদা ৰঘুমণি।" শুনি দেবাদেশ হেন
ত্বৰিতে কাৰ্ম্মুকে বাণ যুৰি দাশৰথি
শূল সহ দুই কৰ কাটিলা ৰক্ষৰ।
ভূতলে পড়িল শূল ; ভূকম্পনে যেন
লৰিলা ধৰণী কম্পি মহাস্ত্ৰ পতনে

পলাশী—(পল অৰ্থাৎ মাংস অশন যাৰ) ৰাক্ষস। কাৰ্ম্মুক—ধনু।

পুনঃ দিব্যবাণ মাৰি বীৰেন্দ্ৰ-মাৰ্ত্তণ্ড
অন্তিলা তুৰন্ত ৰিপু দুৰ্ব্বাৰ দূষণে।
পলাইলা সেনাদল বিভঙ্গে লৱৰি
ৰণে ভঙ্গ দিয়া ; যেন ঘোৰ দাবানলে
দহিলে গহন বন, বনবাসীগণ
পলায় বিপাঙ্গে। ৰণে পড়িলা দূষণ,
ভয়ে ভঙ্গ দিলা সেনা, দেখি ৰক্ষোবৰ
খৰ, খৰতৰ বেগে চলাইলা ৰথ
কশাঘাতি অষ্ট অশ্ব অগ্নিৰ-আঙ্গনি
অৰি অভিমুখে। ভ্ৰাতৃশোক নিৰগত
অশ্ৰুবাৰি বাৰি, শোক কোপে পৰিণতি,
উত্তৰিলা ৰক্ষোবীৰ ৰাঘৱে সম্বোধি,
"শুনিছোঁ, দুৰ্ম্মতি ! তোৰ ৰামচন্দ্ৰ নাম,
জন্ম সূৰ্য্যকুলে। সদা ৰক্ষোহিংসা কৰা
(মুনি বাক্যে), ধৰ্ম্ম তোৰ। মুনি সঙ্গে থাকি
ভুলিলি মুনিৰ মন্ত্ৰে ; মুনিৰ আকাৰ
ধৰিলি ; সলালি নৃপ-নন্দনৰ ৰূপ ;
—কুমাৰণী ধৃত পোক কুমাৰণী বাঁহে
সলায় যিৰূপে ৰূপ, শুনি গুঞ্জৰণ
মন্ত্ৰ সদা—; মুনিবেশে ফুৰ বনে বনে।
দুৰবল দৰ্ব্বদল দলি মিথিলাত,
বাঢ়িল সাহস তোৰ। ভগ্নী শূৰ্পনখী
আদৰৰ ৰাক্ষসৰ ; কৰিলি লাঞ্ছনা
অবলাৰ, বনে দুষ্ট পাইয়া অকলা ;
কাটিলি নাসিকা কৰ্ণ ; নাভাবিলি মনে
দণ্ডকে কৰে যে বাস দণ্ড-বিধানক।

অগ্নিৰ-আঙ্গনি—জুইৰ আঙ্গনিৰ নিচিনা অৰ্থাৎ তেজী।
পৰিণতি—পৰিণত কৰি।

অবোধ ! বিৰোধ তোৰ ৰক্ষোযোধ সহ
মিটাইবোঁ আজি ৰণে ; কত বল ধৰে
দেখিবোঁ মনুষ্য-তনু তোৰ, নৰপশু !
ডাকিলি মৰণ নিজ, পামৰ ! কৰিবোঁ
অৰাম অবনী আজি অনিৰ্ব্বেয় বলে ।”
শুনি বীৰ দাশৰথি ৰক্ষোৰথী বাণী
কৰিলা উত্তৰ, “তোৰ সদৰ্প গৰ্জ্জনে
নডৰে, ৰে’ নৰ-ৰিপু, এই ৰক্ষোৰিপু ।
যথা শক্তি হান্ তোৰ তীক্ষ্ণ অস্ত্ৰগণ,
কোনে বাধে ? মুনিগণ ধৰ্ম্ম-পৰায়ণ
কৰে তপ জপ যজ্ঞ ; নিশাচৰ দল
কৰে লণ্ডভণ্ড আসি ; ধৰ্ম্মকৰ্ম্ম সদা
হোৱে সবে প্ৰতিদ্বন্দ্বী ; দণ্ডিলোঁ সিহেতু
দুষ্টগণে । শূৰ্পনখা আসিলা গ্ৰাসিবে
বৈদেহী, সিহেতু দুষ্টা প্ৰতিফল পালে ।
আসিলি আপুনি এবে লভিবে মৰণ,
দুৰ্ম্মতি ! দূষণ তোৰ ধৰাশয্যাশায়ী
দেখ্ চাহি ; সম গতি লভি ৰক্ষপতি
যাইবি ভ্ৰাতৃৰ সহ শমন সদনে ।”
এত কহি নীৰবিলা বলীন্দ্ৰ-পাবক
ৰাঘব । উঠিল পুনঃ সমৰ তৰঙ্গ ;
ৰণৰঙ্গে সেনাগণ কৰিলা নিনাদ
নিন্দিয়া নীৰদ-নাদ । ৰৌৰব্বি চৌদিক
বাজিল সুঘোৰ স্বনে ৰাক্ষস-বাজনা ।

অনিৰ্ব্বেয়—নিৰ্ব্বাপিত কৰিব নোৱৰা । বলীন্দ্ৰ-পাবক—মহাবলীৰ ভিতৰত বি অগ্নি সদৃশ । নীৰদ—মেঘ ।

ঝন্ ঝনি পুনঃ সেনা নিষ্কোষিলা অসি
কটিপাশে বিজুলীত চৰ্ম্মকোষ থাকি।
অৰি কৰে নৃত্যমান অসিৰ ফলকে
চকমকি ৰবি কৰ,—চকমকী যথা
উজলে জলদ দেহ,—উজলিলা তথা
নীলবৰ্ণ ৰক্ষোদেহ। নবোৎসাহে ৰণে
আগুৱালে বৈৰীবৃন্দ বিৰূপ মূৰতি
এক হস্তে বৰ্ম্ম ধৰি এক হস্তে অসি।
উড়িল কলম্বৰাজি ত্যজি ৰাঘবৰ
কাৰ্ম্মুক কালাগ্নি বৰ্ষি আলোকি চৌদিক ;
ভেদিলে জৰ্জ্জৰি দেহ যুযুৎসু চমূৰ।
বাণানলে বীৰচূড়া বিমুখিলা সবে
কটাক্ষে ; কৰাল মূৰ্ত্তি কৰ্ব্বুৰ কটক
হুইলা ভূতলশায়ী, ধৰাতল শায়ী
যথা তীক্ষ্ণ অস্ত্রে ছিন্ন ৰম্ভাতৰু শ্ৰেণী।
দ্বিসপ্ত সহস্র ৰক্ষসেনা দেহ থাকি
বৰ্ষিত শোণিত, যেন বৰ্ষাৰ বৰ্ষণ,
কৰিলে সমৰক্ষেত্ৰ প্লাবিত ; ভাসিল
পড়ি তাত ৰাক্ষসৰ শব ৰাশি ৰাশি,
লোহিত সাগৰে যেন। সব সৈন্য হত ;
অকল আহৱ-স্থলে অশ্ৰপ-প্ৰধান
ৰলা খৰ ; যেন হায় দণ্ডাই শ্মশানে
ছেদিত-প্ৰশাখা-শাখা লাংটা তৰুবৰ।
দেখিলা ৰাক্ষসশূৰ পুঞ্জ পুঞ্জ পক্ষী

চকমকি—চক্‌মক্ কৰি। চকমকী—বিজুলী। বৰ্ম্ম—ঢাল। কলম্বৰাজি—শৰবিলাক। কাৰ্ম্মুক—ধনু। যুযুৎসু—যুদ্ধাৰ্থী। ৰম্ভাতৰু—কলগছ। শোণিত—তেজ, ৰক্ত।

শকুন বায়স আদি যত মাংসলোভী
আসিল চৌদিশ থাকি ; কৰি কলৰৱ
খেলিলে কুণপ লই। সশঙ্ক-অন্তৰ
হলা ৰক্ষোবলী ; যেন দেখিলা নয়নে
কৰাল-বদনী কালী সমৰ ৰঙ্গিণী
ভয়ঙ্কৰী, ৰণস্থলে কৰিছে নৰ্ত্তন।
চাৰিভিতে বীৰবৰ নেহালি দেখিলা
সুঘোৰ তিমিৰে যেন গ্ৰাসিছে ধৰণী
দেখি কীলালপ-নাথে বিকল-অন্তৰ,
কহিল আদিত্যকুল-আদিত্য শ্ৰীৰাম,
"কি ফল ভাবনা কৰি এবে ৰক্ষপতি।
আছিল উচিত কৰা ৰণযাত্ৰা আজি
ভাবি ভাবী-ফলাফল। ৰক্ষ-ক্ষয়কাৰী
বৈৰী মোক নিচিনিলি ; তুচ্ছিলি দুৰ্ম্মতি!
এই যে দেখিছ তূণ পৃষ্ঠদেশে মোৰ,
অক্ষয় ; অসংখ্য অস্ত্ৰ কৰিয়াছোঁ ব্যয়,
অব্যয় তথাপি তূণ ; পূৰ্ণ শৰজালে।
পাইছ অন্তৰে ভয় ; ইচ্ছা যদি থাকে
ৰণভঙ্গ দিয়া ভীৰু যাহ পলাইয়া
ৰাখি প্ৰাণ ; পলাতকে নবধে ৰাঘৱে।"
নৰ-ত্ৰাস খৰ নৰপুঙ্গৱ বচনে,
পালে ত্ৰাস ; কিন্তু লজ্জাবশে বীৰবৰ
উত্তৰিলা দম্ভ কৰি, "নডৰে মৰণ
ৰক্ষকুলোদ্ভৱ এই ৰক্ষকুলপতি।
এই ৰণস্থলে খৰ কৰিব শয়ন

কুণপ—মৃতদেহ। কীলালপ—ৰাক্ষস।

হৃষ্টচিতে ; অৰি ভিতে সমৰে তথাপি
নকৰিব, সীতা-প্ৰিয়, পৃষ্ঠ প্ৰদৰ্শন ।”
এত কহি সুবিক্ৰমে বীৰ ধুৰন্ধৰ
ধৰিলা ধনুক ক্ৰোধে ; পুঞ্জ পুঞ্জ শৰ
কৰিলা বৰ্ষণ ক্ষণে ঢাকিয়া গগন ।
শীঘ্ৰ হস্তে তীক্ষ্ণ তেজী শৰগণ যুৰি
মাৰিলা ৰাঘব, যেন কৃশানুকলাপ
উড়িল আকাশ পথে । ৰক্ষোনৰ-শৰে
আলোকিলে শূন্যস্থল অগনি উগাৰি ।
মৃগেন্দ্ৰ মৃগেন্দ্ৰ সঙ্গে ৰণৰঙ্গে অতি,
কিম্বা কৰীপতি মত্ত কৰীপতি সহ
যুঁজে যথা বনমাজে ; ভূতলে শ্ৰীৰাম
বীৰেন্দ্ৰ-কেশৰী, ৰথে ৰক্ষোৰথী খৰ
বীৰকূল-অগ্নিশিখা, যুঁজিলা সিমতে ।
কোহো নহে ন্যূন ৰণে । লৰিলা ধৰণী ;
ডৰিলা দেবতা শূন্যে, নাগ নাগলোকে ;
কঁপিলা আতঙ্ক পাই সুদূৰে জলধি ।
অনন্তৰ ৰঘুবৰ ৰক্ষোৰথ ধ্বজ
কাটিলা ; কাটিলা অষ্ট অশ্ব ৰথবাহী ;
পড়িলা ভূতলে খৰ লম্ফি শীঘ্ৰগতি ।
ঢুকাল ৰক্ষৰ অস্ত্ৰ ; ধৰি বৃক্ষাবলী
বৰষিলা ভীমবাহু ; ব্যৰ্থ হুয়া সব
ৰাম শৰে, খণ্ড খণ্ড পড়িল ভূতলে ।
বাণে জৰ্জ্জৰিত খৰ, ৰক্তস্ৰোত বহে
শৰীৰে ; দণ্ডাই বীৰ চাৰিভিতে চায় ;
নিৰুপায়, অস্ত্ৰ নাই ; নখদন্ত হীন

ধুৰন্ধৰ—শ্ৰেষ্ঠ ।

কেশৰী যদ্রূপ। কৃষি ধাইলা সবেগে
ভীমৰূপ ধৰি শূৰ গ্ৰাসিবে ৰাঘবে।
ভৃগুপতি-গৰ্ব্ব-খৰ্ব্বী ৰাঘৱ খৰ্বিবলা
ৰাক্ষস বিক্রম ; বাণে ভেদিলা ৰক্ষৰ
ধাবমান বক্ষঃস্থল ; গিৰিচূড়া সম
পড়িলা ভূতলে অৰি কৰি আৰ্ত্তনাদ।
কঁপি গল ধৰাধৰ ধৰণী সাগৰ।
উড়িল পৰাণ বায়ু ; শৰে পৰিণত
হল বীৰেশ্বৰ খৰ,—মুহূৰ্ত্ত আগেয়ে
যুঁজিছিলে যেহি বলী, তেজে বৈশ্বানৰ।
নুমাল ৰাক্ষস-শিখা ; দণ্ডক কানন
নৰাস্ত্রে অখৰ হল ; পাতলিল ধৰা।
নিৰ্ব্বিঘ্ন দণ্ডকবন এতকাল পৰে।
বিষ্ণু অংশে অবতীৰ্ণ ৰাম ৰঘুমণি
বিধ্বংশ ৰাক্ষস-বংশ কৰিলা ক্ষণকে
দণ্ডকে। দেবতাগণ,—দেব-ৰিপুদল
দলিত দেখিয়া - , হৰ্ষে প্ৰশংসি ৰাঘবে,
শুনাইলা দেব-বাণী, "ধন্য মহামতি !
ৰবিকুলে পদ্ম তুমি ৰক্ষ-হুতাশন ;
সাধিলা সুৰৰ শুভ, সুৰগণ-অৰি
বিনাশি কৰ্ব্বুৰ দলে। বৈদেহী-বিলাসী !
আশিসে ত্ৰিদিববাসী তোমাক উল্লাসে।"
শুনি দেব-বাণী বীৰ যুৰি দুই কৰ
উত্তৰিলা উৰ্দ্ধমুখে নিৰীক্ষণ কৰি

'বাণে ভেদিলা......বক্ষঃস্থল'—ধাবমান ৰক্ষৰ বক্ষঃস্থল বাণেৰে ভেদ কৰিলে। 'সুৰগণ অৰি বিনাশি কৰ্ব্বুৰ দলে'—সুৰগণ-অৰি কৰ্ব্বুৰ দলক বিনাশ কৰি। আশিসে—আশীৰ্ব্বাদ কৰে। নিৰীক্ষণ—দৰ্শন।

অন্তৰীক্ষে, "হে দেবতা অন্তৰীক্ষবাসী,
ক্ষুদ্ৰ ৰাম নোহে তুল অতুল সংগ্ৰামে
ৰাক্ষসৰ; তুমি সব দীনে অনুকূল,
সেহি হেতু জয়ী দাস ঘোৰ ৰক্ষোৰণে।
ধৰে ভৃত্য শিৰ নমি দেব-আশীৰ্ব্বাদ।"
বাজিল ডুন্দুভি ঢাক কুৰুলি দগৰ
শঙ্খ ঘণ্টা কৰতাল দেববাদ্যগণ;
নাচিলা অপ্সৰী ৰঙ্গে; ৰাঘবৰ শিৰে
বৰ্ষিলা ত্ৰিদিববাসী পুষ্প ৰাশি ৰাশি।
চলিলা গৃহাভিমুখে ৰঘুকুল-কৰী
ধৰি ধীৰগতি, যথা ধীৰ গজপতি।
   কুটীৰে মূৰ্চ্ছিতা সীতা। সেনা কলকলি,
অস্ত্ৰাৱলী ঝন্ঝনি, অৰি বাদ্য নাদ
অদূৰে সমৰস্থলে, পশিল শ্ৰৱণে
জানকীৰ। মেঘ-নাদ জিনি ৰাক্ষসৰ
আতাহ আহবে অতি শ্ৰুতি ভয়ঙ্কৰ
বধিৰিলে সতী-শ্ৰুতি; নেত্ৰ ঝলসিলে
তেজোময় অস্ত্ৰ-প্ৰভা, ক্ষণপ্ৰভা সম।
আতঙ্কে ৰাঘব-প্ৰিয়া যেন বিভীষিকা
দৰশিলা মুহুঃ মুহুঃ; হৰিল চেতনা;
চিন্তিত সুমিত্ৰা-সুত সীতাৰ কাৰণে।
অনন্তৰে দেব-বাদ্য সুমধুৰ ধ্বনি
ধ্বনিলে ধনীৰ কৰ্ণে, মধুৰিলে যেন
দেহময়, দূৰি ভয়। লভিলা চেতনা

অন্তৰীক্ষ—শূন্য, আকাশ। অনুকূল—সদয়। ত্ৰিদিব—স্বৰ্গ। বধিৰিলে—কলা কৰিলে। ক্ষণপ্ৰভা—বিদ্যুৎ।

সুবচনী ; দৰশিলা নয়ন উন্মীলি
সম্মুখে দণ্ডায়মান আৰ্য্যকুল-মণি।
পাইলা জীৱন সতী মৃতদেহে যেন ;
নিঃসৰিল নেত্ৰ-নীৰ ; নীৰজ-নয়নী
কান্দিলা নিৰখি ক্ষত পতি কলেৱৰ
অৰি অস্ত্ৰে ; দেহময় ৰঞ্জিত ৰুধিৰে।
প্ৰণমি পতিৰ পদে পতি-প্ৰমোদিনী
ভাষিলা মধুৰ, "নাথ ! অধীনা তোমাৰ
বচালা ; জীৱন্তে মৃত্যু লভিছিলে দাসী।
ৰক্ষ অস্ত্ৰাঘাতে দেহি সুকোমল দেহ
ক্ষত আজি ; বয় ৰক্ত ৰক্তি কলেবৰ ;
এত কষ্ট তব প্ৰভু ! হায় অভাগিনী
কিয় নমৰিলোঁ আমি শূৰ্পনখা গ্ৰাসে।"
কান্দিলা জনক-কনী ; পড়িল লোতক
তপ্ তপ্ বক্ষঃস্থলে ; বক্ষোজ-বসন
তিতিল, ভেদিয়া বস্ত্ৰ উদিল সুপ্ৰভা।
হাসিলা ৰাঘব মৃদু ; কহিলা মৰমি
বনিতা-চিবুক ধৰি, "যন্ত্ৰণা আমাৰ
দেখি তব ইন্দু মুখ, ইন্দু নিভাননি !
দূৰিল ; থাকে কি কষ্ট অমৃত মিলনে ?"
মছিলা নয়ন-নীৰ নৃপকুল-নিধি
প্ৰিয়াৰ ; হাসিলা হৰ্ষে সীতা সুহাসিনী ;
মছিলে উদিয়া ৰবি নিশিৰ নিয়ৰ
সৰোজিনী নেত্ৰে, যথা হাসে সৰোজিনী।
লভিলা দণ্ডকবাসী ৰাক্ষস-সমূহ
সংহাৰ সংগ্ৰামে ঘোৰ, দেখি শূৰ্পনখী

কনী—দুহিতা। বক্ষোজ—পয়োধৰ, স্তন। মৰমি—মৰম (স্নেহ) কৰি। চিবুক—থুঁতৰি।

মানিলা অদ্ভুত অতি,—স্বপন সমান—।
দিবে বার্ত্তা লঙ্কাপুৰে,—পাইলে বিনাশ
ৰাক্ষস তপস্বী কৰে, ভক্ষক ভক্ষৰ,
সর্প যেন ভেকগ্রাসে—, অদ্ভুত কাহিনী
কহিবে ৰাৱণে, তুষ্টা আলোচিলা মনে।
দণ্ডকৰ চতুর্দ্দশ সহস্র ৰাক্ষস
নিপাতি আপোন দোষে, বিধ্বংসিবে পাছে
লঙ্কাৰ ৰাক্ষস-বংশ অজেয় জগতে,
শূর্পনখা শূন্যভৰে,—যথা বৈনতেয়
গৰুড়,—কৰিলা গতি সদাগতি বেগে
হুই পাৰ পাৰাবাৰ, যথা লঙ্কাপুৰী।
অম্বুশৰী-অঙ্গাঘাতে হল আন্দোলিত
সবেগে অনিল ; যথা অনিল-আঘাতে
হোৱে আন্দোলিত বেগে অম্বুধি-জীৱন।
দেখি ভয়ঙ্কৰীৰূপা নিশাচৰী গতি
সবেগে গগনপথে, গগন-বিহাৰী
পড়িল পতত্রীগণ সভয়ে ভূতলে।

বৈনতেয়—বিনতাৰ পুত্র, গৰুড়। সদাগতি—বায়ু। পাৰাবাৰ—সমুদ্র
অম্বুশৰী—ৰাক্ষসী। অম্বুধি-জীৱন—সমুদ্রৰ জল। পতত্রী—পক্ষী।

তৃতীয় সৰ্গ

বাৰ্ত্তা

সুৰপুৰে সুৰপতি সুৰবৃন্দ লৈয়া
বসে যথা স্বৰ্ণাসনে ; কনক লঙ্কাত
সুউচ্চ দ্বিৰদ-ৰদ নিৰ্ম্মিত আসনে,
—খচিত হীৰক হেমে—, পাত্ৰ মিত্ৰ সহ
বসিছে লঙ্কেশ যথা গম্ভীৰ আননে।
সুপ্ৰশস্ত সভাগৃহ,—কান্তি অতুলন,
লেখনী বৰ্ণনাতীত— ; স্তম্ভ স্ফটিকৰ ;
ৰত্নৰ কুসুম সহ সুৱৰ্ণ-লতিকা
চিত্ৰিতা ঘেড়িয়া স্তম্ভ, বিটপীৰ দেহে
ঘেড়িয়া ব্ৰততী যথা পুষ্প-ৰত্ন সহ।
মণিময় চন্দ্ৰাতপ,—নভঃস্থল যেন
তাৰাময়—, কৰে শোভা স্বৰ্ণছাদ তলে,
প্ৰকাশি বিমল বিভা উজলিয়া গৃহ।
গ্ৰথিত সুবৰ্ণ-সূত্ৰে সুচিকণ অতি
জালৰ জুলিছে চন্দ্ৰাতপ-চাৰি কাষে,
পুঞ্জ পুঞ্জ মুক্তাবলী জ্বিলিকেছে তাত ;
দূৰ্ব্বাদল-দলে যথা, বালাৰ্ক কিৰণে,
জ্বিলিকে শিশিৰ বিন্দু বৃন্দ উষাকালে।
শ্যাম দূৰ্ব্বাদলে মুক্তা ক্ষণে লোপ পায়

দ্বিবদ—হস্তী। বদ—হাতী দাঁত। বিটপী—বৃক্ষ। ব্ৰততী—লতা। দূৰ্ব্বাদল-দলে—দুবৰি বিলাকৰ পাতত।

'শ্যাম দূৰ্ব্বাদলে······তেজস্কৰ'—সূৰ্য্যৰ কিৰণত শ্যাম দূৰ্ব্বাবিলাকত নিয়ৰ-বিন্দু ৰূপ মুক্তা ক্ষণেকেতে লোপ পায় ; কিন্তু সুৱৰ্ণ জালৰত থকা মুক্তা লয় লোপ নহয়, কিৰণত তেজস্কৰহে হয়।

ৰবি কৰে ; কিন্তু মুক্তা অলোপ অলয়
স্বৰ্ণ জালৰে ; হোৱে কৰে তেজস্কৰ।
দুৱাৰে দুৰ্জ্জয় দ্বাৰী ভীষণ আকৃতি,
—কৃতান্ত কিঙ্কৰ ডৰে যাৰ দৰশনে—;
সদৰ্পে ক্ষেপিয়া পদ ঘূৰে নিৰন্তৰ
নিষ্কোষিত অসি কৰে। কিঙ্কৰ কিঙ্কৰী,
সজ্জিত সজ্জিতা বেশে, কৰ যোড় কৰি
দণ্ডাইছে এক পাশে, ৰাজাজ্ঞা অপেক্ষি
সভয়ে। ধৰিয়া কৰে ধবল চামৰ
হৈম নালে সংগ্ৰথিত, প্ৰফুল্ল আননে,
সিংহাসন দুই পাশে দণ্ডাইয়া ধীৰে
ব্যজনিছে ৰাজদেহ, অপ্সৰী সমান
ৰূপৱতী দুটী নিত্য-যৌবনা যুবতী।
ব্যজনে লৰিছে দেহ মৃদু ; তাৰ সহ
লৰিছে বিচিত্ৰ বস্ত্ৰ ; চমকিছে হাতে
লৰি হীৰাময় বালা! মদন-আলয়
বক্ষোৰুহ যুগ মাজে, (দুই গিৰিচূড়া
মাজে যেন তৰঙ্গিণী বিমল সলিলা),
পড়ি হেম-হাৰাবলী অমূল্য প্ৰস্তৰে
সুৰঞ্জিত, সুখ লাভে হাসিছে উজলি।
সুচিকণ কেশবন্ধে কাঞ্চন-কুসুম
কান্তিছে ; কাঞ্চন-লেড়ি ঊৰ্দ্ধ-শিৰ তাত,
দেহৰ দোলনে, মৃদু লভিছে কম্পন ;
জুলিছে চমকি কৰ্ণে কৰ্ণ-বিভূষণ।
চামৰ ব্যঞ্জন লাগি সমীপে স্থাপিত

'ধবল চামৰ হৈম নালে সংগ্ৰথিত'—সোণৰ নালত গথা বগা চামৰ।

বক্ষোৰুহ—স্তন। কেশবন্ধ—খোপা। কাঞ্চন-কুসুম—সোণৰ ফুল
কান্তিছে—শোভা কৰিছে।

পুষ্পপূৰ্ণ পুষ্পাধাৰে কুসুম-কিঞ্জল
পশিছে উড়িয়া নাসাৰন্ধ্ৰে লঙ্কেন্দ্ৰৰ।
ৰম্য সভাগৃহে হেন, মহা পয়োভৰে,
বিশ্বজয়ী বিশ্বশ্ৰবা-নন্দন আনন্দে
বসি উচ্চ সিংহাসনে, মুকুট-মণ্ডিত
দশ শিৰ উচ্চ কৰি,—মণি-বিভূষিত
দশ ফণা উচ্চ কৰি যেন ফণীধৰ—,
আলোচিছে ৰাজ কাৰ্য্য ; সভাসদগণ
নতশিৰে ৰাজ আজ্ঞা কৰিছে শ্ৰৱণ ;
হেনকালে সভাস্থলে শূৰ্পনখা আসি
প্ৰবেশিলা আচম্বিতে ! উন্মাদিনী প্ৰায়
নিশাচৰী ; জবা আখি ; সক্ৰোধ মুৰতি ;
নাই বেশ ভূষা দেহে ; বিশুষ্ক শোণিত
বিৰূপিছে দেহ-বস্ত্ৰ ! বন-বিহাৰিণী
পুষ্প প্ৰিয়া গলদেশে, কবৰী বন্ধনে,
নোশোভে কুসুম মালা। বিমুক্ত কবৰী,
পৃষ্ঠে স্কন্ধে বক্ষদেশে আউল বাউল
পড়িয়াছে কেশদাম আদৰ বিহনে,
ছিন্ন ভিন্ন যথা কেশ ভল্লুকীৰ শিৰে !
ভীষণ আকৃতি কৰ্ণ নাসিকা অভাবে,
দেখি সভাসদ দল ডৰিলা অন্তৰে।
হেন বেশে ৰাজ ভগ্নী ৰাজপদ যুগে
নমিলা আসিয়া কান্দি। স্তম্ভিত হইলা
দেখি ভগ্নী ত্বৰগতি দশানন বলী।
পুছিলা বিংশাক্ষ পাছে, "ইকি শূৰ্পনখা !
সৰ্ব্বনাশ ঘটাইলে কোন পাপমতি,

কিঞ্জল—পুষ্প ৰেণু।

কহিও সত্বৰে মোক। কোন মৰামৰ,
কিন্নৰ গন্ধৰ্ব্ব কিম্বা, কৰ উত্তোলন
কৰিলে শৰীৰে তোৰ কহিও প্ৰকাশি।
ভস্মে সৰ্ব্বভূক্ যথা ; কাদম্বে অশনি,
(মৃত্যু পৰশনে যাৰ) ; পাতালে অনন্ত
বিষধৰ যথা ; কিম্বা বিষধৰ-ধাৰী
বৃষভ-বাহন যথা কৈলাস অচলে ;
আমি তথা দশগ্ৰীৱ কালান্তক কাল ;
সুৰ-ত্ৰাস হলাহল হৈম লঙ্কাপুৰে।
বিৰোধিলে মোৰ সহ কোন মূঢ়মতি ?"
কহোঁতে কহোঁতে কথা ক্ৰুদ্ধ লঙ্কেশ্বৰ ;
শৰীৰে উফিল তেজ ; নিৰ্ব্বাপিত যেন,
জ্বলিল পাবক-শিখা দপ্ দপ্ কৰি ;
লোহিত বিংশাক্ষ মুহূঃ দশাস্যে ঘূৰিল।
আৰম্ভিলা ৰক্ষোবালা, "কি কবো দুৰ্দ্দশা !
বিধি বাম ৰক্ষকুলে ; নিৰ্ম্মূল সমূলে
সুবিখ্যাত বংশ তব দণ্ডক কাননে।
বৃথায় শঙ্কৰপদ পূজা নিৰন্তৰ
শঙ্কৰ-কিঙ্কৰ বীৰ ! তব আৰাধনা,
—আকাঙ্ক্ষি অভয়—, বৃথা অভয়া-চৰণে
নিত্য নীলোৎপল দানে। ভাণ্ডে ভ্ৰাতৃবৰ।
কেৱল কৃত্ৰিম স্নেহে উমা উমাপতি।
নহলে কি ৰক্ষবল দুৰ্ব্বলৰ বলে,
—দুৰ্ব্বল মনুষ্য হাতে—, যায় ৰসাতল
দণ্ডকে, দূষণ খৰ বীৰদ্বয় সহ ?"

কাদম্ব—মেঘ। বিষধৰ-ধাৰী—সৰ্পধাৰী মহাদেৱ। বৃষভ-বাহন—বৃষভ যাৰ বাহন, অৰ্থাৎ মহাদেৱ। হলাহল—বিষ। পাবক—অগ্নি।

"কি কহিলি শূৰ্পনখা," উত্তৰিলা শূৰ,
"ধ্বংস ৰক্ষোবংশ বনে ? কি কথা কহিলি,
সুদক্ষ দমক দ্বয় ৰণে মহাবলী
নিহত মানব হাতে ? স্বপন সমান
এই বাৰ্ত্তা, ভগ্নি, তোৰ। মৃগেন্দ্ৰৰ দল,
মৃগেন্দ্ৰ পতিৰ সহ, যেন মৃগ হাতে
হাৰালে পৰাণ ! বধ্য বধে বধকাৰী !
শুনাইলি অলৌকিক কাহিনী যে আজি।"
বিস্ময়ে হইলা স্তব্ধ ৰক্ষকুল-নিধি।
উত্তৰিলা সহোদৰা, নিশিৰ স্বপন
নোহে ইটো বাৰ্ত্তা মোৰ ; কিম্বা উন্মাদিনী
হইয়া উন্মাদ বাক্য নাভাষিছোঁ আমি ;
কহিছোঁ ঘটনা যিটো ঘটিছে প্ৰকৃতে।
ত্ৰিজগত-জয়ী বীৰ ! ত্ৰিজগত জয়ি,
লভিলা অতুল কীৰ্ত্তি, বিপুল বিভৱ,
পাসৰিলা ৰাজ কাৰ্য্য। ডুবিয়াছা সুখে
বিলাস-বাৰিধি তলে ; দৰ্ব্বোপনিবেশে
কি ঘটিছে নাই দৃষ্টি ; উদধি উপৰে
তৰঙ্গ কল্লোল ঘোৰ, নাহি দেখে যথা
অতল অৰ্ণবতল-মগ্ন জলচৰে।
বিলাসিনী দল সঙ্গে বিলাস-ভবনে
সদা মত্ত তুমি, শূৰ ; মত্ত বন মাজে
কৰিণী সমাজে পশি যথা কৰীবৰ,
পাসৰি আপন বিঘ্ন ধৃতকাৰী কৰে।

দমক—শাসনকৰ্ত্তা। বধ্য বধে বধকাৰী—বধ্যই বধকাৰীক বধ কৰে। 'ত্ৰিজগত-জয়ী বীৰ ! ত্ৰিজগত-জয়ি'—হে ত্ৰিজগত জয়ী বীৰ, তুমি ত্ৰিজগত জয় কৰি। দৰ্ব্বোপনিবেশ—দৰ্ব্ব (ৰাক্ষস) + উপনিবেশ।

বাহ্য জ্ঞান শূন্য হই, কামিনী-কুহকে
সতত বিভোল তুমি ; ভোলানাথ যথা
ভোল যোগে। কিয় হেন বিলাসী-শ্ৰৱণে
নালাগিব বাৰ্ত্তা মোৰ স্বপন সমান ?
ভোগ-নিমীলিত নেত্ৰ দেখিও উন্মীলি,
দৰ্পনাথ ! দৰ্পশূন্য দৰ্পোপনিবেশ ;
দণ্ডক মানব শৰে হল ভস্মৰাশি।”
সহোদৰা মুখে শুনি ভৎ'সনা বচন
লজ্জিত ত্ৰিদিবজিত-ইন্দ্ৰজিত পিতা,
গৰজিলা সুগম্ভীৰ, “কোন্ নৰকীট,
—ফুলবনে কীট যথা প্ৰবেশি অজ্ঞাতে
ছেদয় কুসুম-বৃন্ত—, পশি বন মাজে
ক্ষয়িলে ৰাক্ষস দল ? না ভাবিলে মনে
আছোঁ কীটক্ষয়ী যম কানন ৰক্ষক ?
সমুচিত শাস্তি শত্ৰু পাইব অচিৰে
মোৰ হাতে। কোৱা ভগ্নি ঘটনা বিবৰি।”
উত্তৰিলা ৰক্ষোভগ্নী, “পুষ্প আহৰণে
অৰণ্যে সিদিন পশি, ভ্ৰমি বনে বনে
গলোঁ। পঞ্চবটী বন ; দেখিলোঁ তথাত
দ্বিনৰ-তপস্বী বসে গোদাবৰী তীৰে,
—শ্ৰীৰাম লক্ষ্মণ নাম, দশৰথ-সুত—।
পিতৃসত্য হেতু ৰাম বল্কল ধাৰণে
খাটে বনবাস ; সঙ্গে পত্নী মনোৰমা,
—সীতা নাম—, মহীতলে তৰুণী অতুলা।
সি নাৰী ৰত্নৰ ৰূপ কহিবোঁ কিমতে ;
নাপায় ৰসনা ভাবি বাক্য সমুচিত

নিমীলিত—মুদ্ৰিত। উন্মীলি—মেলি।

বৰ্ণিবে সি ৰূপ-কান্তি ;—বৰ্ণন অতীত— ।
সুকোমল দেহ-লতা লাবণ্য সুন্দৰ,
সুন্দৰী লতিকা যেন বনৰ ভিতৰে ;
তপ্ত হেম-বৰ্ণ বৰ্ণ ; বদন-সুকান্তি
বিধু-কান্তি সম । ভ্ৰূব যুগে ৰতিপতি
পুষ্পধনু পাতি শৰ যুৰিছে ছিণ্ডিবে
ৰূপসীৰ মনোহৰ পীন পয়োধৰ,
কদম্ব কুসুম কিম্বা জামিৰেল [illegible] ।
দেখিয়া মন্মথ ভ্ৰম, নয়ন কমল
হাসিছে কোমল দৃষ্টি ; কুৰঙ্গিণীকুল
ঘূৰিছে কুটীৰ কাশে সি নেত্ৰ দৰ্শনে ।
—কমলে কুসুম ৰাশি—, কমলিনী গলে
শোভে পুষ্প মালা পুঞ্জ । কপৌফুল লেড়ি
ৰঞ্জে ঘেড়ি কৃশোদৰী কৃশলা-বন্ধনে,
কাদম্বিনী শিৰে যথা ইন্দ্ৰ ধনু ভিৰি ।
কণ্ঠ কণ্ঠকূনিকা ; নিঃসৰে অমৃত,
কহে কথা যবে ধীৰি অমৃত-ভাষিণী ;
সেহি সুধাপান লোভে উদে সুধাকৰ
নিত্য নিত্য নিশিকালে সুনীল অম্বৰে ।
শুনিয়াছোঁ,—দেবকুলে পৰাভবি ৰণে,
সুন্দ উপসুন্দ যবে দৈত্যকুলপতি
বসিলা বাসবাসনে ; ভ্ৰাতৃভেদ হেতু,
(ভ্ৰাতৃভেদে মৃত্যু লেখা, বিধাতা বিধান),
নিৰমিলা বিশ্বকৰ্ম্মা তিলোত্তমা নামে
অপ্সৰী লইয়া ৰূপ তিল তিল কৰি
ৰূপ ৰাশি হন্তে যত পাইলা জগতে ।

কণ্ঠকূনিকা—বীণা । কণ্ঠ কণ্ঠকূনিকা—কণ্ঠস্বৰ বীণাৰ দৰে । বাসবাসনে—ইন্দ্ৰৰ আসনত ।

মাৰিলা দেবাৰি দ্বয় দ্বন্দ্বি নিজে নিজে
মোহিত মোহিনীৰূপে ; সেহি তিলোত্তমা
সীতা নাম ধৰি কিবা জন্মিলা ভূতলে ।
কিন্তু কি বিধিৰ বিধি । কণ্টকে কেতকী,
পঙ্কে পঙ্কজিনী, কিম্বা আন্ধাৰ ভূগৰ্ভে
মুক্তা-ৰত্ন যথা ; এই ৰমণী-ৰতন
পতিত অথলে তথা,—ভিখাৰীৰ হাতে ।
উদ্ধাৰি কুস্থান থাকি সীতা সুকেশিনী
কৰিবে মহিষী তব লঙ্কাপুৰেশ্বৰী,
(যাক যিহে শোভে) মনে আলোচি চলিলোঁ
কুটীৰ সমীপে । কিন্তু বিড়ম্বিলা বিধি,
ঘটিল কপালে হায় !” কান্দিলা ৰাক্ষসী
হুম হুমি ; মছি অশ্রু পুনঃ আৰম্ভিলা,
“ঘটিল কপালে মোৰ যি দেখিছা এবে ;
বীৰেন্দ্ৰ ! নাসিকা কৰ্ণ কাটিলে লক্ষ্মণে ।
ৰাজভগ্নী অঙ্গহীনা, ভূমণ্ডল মাজে
ৰহিল অখ্যাতি ইটো ; হাসিব বাসব
শত্ৰু তব, বাসবাৰি ! কিয় অভাগিনী
নমৰিল সি দিনতে তপস্বীৰ হাতে ।”
কান্দে শূৰ্পনখা পুনঃ । ভাসি দুকপোল
জৰ জৰ অশ্ৰুজল পড়ে বক্ষঃস্থলে ।
সান্ত্বনা বচনে শান্ত কৰি ভগিনীক
কহিলা কৰ্ব্বুৰপতি, “কহিও কনিষ্ঠে !
কি ঘটিল অনন্তৰে । কহিলোঁ তোমাক
কৰিবোঁ দণ্ডিবে ৰিপু উচিত বিধান ।”
ৰাজাৰ প্ৰতিজ্ঞা শুনি, বুলিবে লাগিলা
ৰাজ-সহোদৰা, “তব হাতে ৰক্ষোমণি !..

দ্বন্দ্বি—দ্বন্দ্ব কৰি । বাসবাৰি—ইন্দ্ৰৰ শত্ৰু, অৰ্থাৎ ৰাৱণ ।

ৰক্ষকুল শত্রু যদি সামান্য মানব
নাহি পায় প্ৰতিফল ; তোমাৰ বিদ্বেষী
দেবতা হাসিব দিবে ; হাসিব জগতে
যতেক ভূপতিগণ ; বীৰকুলপতি !
ৰহিব কুখ্যাতি খ্যাত কীলালপ কুলে।
"দিলোঁ বাৰ্ত্তা অনন্তৰে দণ্ডকে আসিয়া ;
পঠালে দূষণ খৰ চৌধ নিশাচৰ
শাস্তিবে শত্ৰুক ; কিন্তু তপস্বীৰ বাণে
লভিল নিমিষে মৃত্যু দ্বিসপ্ত কৰ্ব্বুৰ।
ৰুষিলা দূষণ খৰ ইসম্বাদ পাই ;
সাজিলা অস্তিবে অৰি ; দ্বিসপ্ত সহস্ৰ
চলিলা বাহিনী সঙ্গে ৰণ-ৰঙ্গে ; নাদি
ঘন-নাদে, পঞ্চবটী বেড়িলা সৰোষে।
কিন্তু কি আশ্চৰ্য্য, দাদা, ক্ষুদ্ৰতণু ৰাম,
—সমৰে শমন মূৰ্ত্তি—, মৰ্দ্দিলা মুহূৰ্ত্তে
অসংখ্য অনীক অস্ত্ৰে ; ৰক্ষপতি দুই
যুঁজিয়া বিস্তৰ মত্ত মাতঙ্গ বিক্ৰমে,
এৰিলা ঐহিক দেহ ; একে একে পড়ি
শুইলা সমৰ স্থলে। বাজিল আকাশে
দেববাদ্য ৰাম জয়ে ; পুষ্প বৰিষণ
কৰিলা আনন্দে সুৰ নৰ-শূৰ শিৰে ;
মুদিলোঁ লাজত আখি অৰিৰ আনন্দে।"
শুনি শূৰ্পনখা বাণী, আৰক্তিয়া আখি
গৰ্জ্জিলা ৰাৱণ কোপে, "কি কহিলি ভনি !
ৰক্ষকুল ক্ষয় দেখি আদিতেয়গণ,
শৃগাল পালৰ সম, দিলে হুৱা ধ্বনি

দিবে—স্বৰ্গত। কীলালপ—ৰাক্ষস। অনীক—সেনা।
আদিতেয়গণ—অদিতিৰ পুত্ৰবিলাক, অৰ্থাৎ দেৱতাবিলাক।

উল্লাসে? বজালে বাদ্য ৰক্ষোৰিপু জয়ে?
দেখিবোঁ দৈৱতা সবে, দেখিবোঁ বাসবে।
মেঘনাদ সহ ৰণে মেষপাল যেন
পলাল সবেও; লাজ নহল। ইবাৰ
সুৰৰ সুৰস ৰক্ত শুষি অস্ত্ৰানলে
খণ্ডাইবোঁ তেজ; লণ্ডি ভণ্ডি সুৰপুৰী,
অবৰোধে অবৰুদ্ধ কৰিবোঁ সবাক;
খটাবোঁ কিঙ্কৰবৎ স্বৰ্ণ লঙ্কাধামে।
আৰু ই প্ৰতিজ্ঞা,—দিবোঁ আনিয়া লঙ্কাত
দাসী কৰি দেবেন্দ্ৰাণী দৰ্ব্বেন্দ্ৰাণী পদে।
যাহ ভৃত্য বক্ৰমুখ! যা চলি সত্বৰে
আন্ ৰথ সজ্জা কৰি সাৰথি সহিত,
যুৰি তুৰঙ্গম তেজী। সাধোঁ উপস্থিত
কাৰ্য্য আগে; বিদলিবোঁ পৰে দেবদলে।”
ৰাজাজ্ঞা পাইয়া, ৰাজপদে আজ্ঞাবহ
নমি কৃতাঞ্জলি হুয়া, চলিলা ত্বৰিতে
যানশালে; সজাইলা ৰথ মনোৰথ।

অবৰোধে—কাৰাগাৰে। দৰ্ব্বেন্দ্ৰাণী—(দৰ্ব্ব+ইন্দ্ৰাণী) ৰাক্ষসৰ ঈশ্বৰী, অৰ্থাৎ মন্দোদৰী। আজ্ঞাবহ—ভৃত্য।

চতুৰ্থ সৰ্গ

মাৰীচ মন্ত্ৰণা

কি গান গাইব লাগে কোনৰূপ সুৰে,
ওস্তাদ বেহালা-বাদ্যে সুমধুৰ কৰি
সুৰায় প্ৰথমে ; পাছে গায়ক গায়িকা,
যন্ত্ৰ-নিনাদিত স্বৰে স্মৰণ লভিয়া
নিজ কণ্ঠে গায় গীত বেকত কৰিয়া ।
ভগিনী-দুৰ্দ্দশা দৰ্শি, শুনি সীতা ৰূপ,
কি কৰিলা অনন্তৰে ৰক্ষকুলপতি,
বীণাস্বৰে দয়া কৰি তুমি, বীণাপাণি !
স্মৰণ কৰাই দিয়া ; চেষ্টা কৰি চাহোঁ
গাইবে কাহিনী সিটো আমি মূঢ়মতি ।
বন্য মূৰ্খ টি'য়া আমি ; জঠৰ ৰসনা
সুফুটে বচন মুখে ; তুমি দয়া কৰি
দয়াময়ি ! এহি দীনে হুইয়া সদয়,
"ৰাধা কৃষ্ণ ৰাধা কৃষ্ণ, কৃষ্ণ কৃষ্ণ ৰাম"
বহুবাৰ শিক্ষা দিলে ; মধুময় ইটো
বাণী নাসিলেও মুখে, অপভ্ৰংশ তাৰ
"আধা কীট আধা কীট, কীট কীট আম"
নিঃসৰে বদনে কিবা । নাপালেও, দেবি !
সম্পূৰ্ণ অঘূণ আম ; পূৰ্ণ মনস্কাম,
অৰ্দ্ধেক পালেও ফল অৰ্দ্ধ কীটময় ।

বেকত—ব্যক্ত, প্ৰকাশ । বীণাপাণি—সৰস্বতী । জঠৰ—ভাঠ, নলৰা ।
নিঃসৰে বদনে কিবা'—কিবা জানি মুখত ওলায় বা আহে ।

ভোলা-টি"য়া বাৰম্বাৰ ভুলে শিক্ষাবাণী,
স্মৰোৱা পুনশ্চ মাতঃ সুশ্বেত-বৰণি।

মুগ্ধ দশস্কন্ধ, শুনি শূৰ্পনখা মুখে
সীতাৰ অপূৰ্ব্ব ৰূপ। বিশ্ব-বিমোহিনী
ৰূপৰাশি আসি ৰক্ষকুলেন্দ্ৰ-নয়নে
ভাসিলা; দেখিলা যেন সুচাৰু হাসিনী
স্বচক্ষে কৰ্ব্বুৰবৰ। সুধাকৰ দেখি
মত্ত কাল ৰাহু যথা, মত্ত মহাবাহু
সুধাকৰ-মুখী-ৰূপে; বাঢ়িলেক লোভ
লোভীৰ, লভিবে লক্ষ্মী শ্ৰীৰাম ললনা।
কিন্তু কি উপায়ে আশা হুইব পূৰণ;
ৰাম-সিংহ-বক্ষঃশোভী ৰতন অতুল,
কিম্বা ভুজঙ্গম মণি,—দুৰলভ ধন,
কিমতে হুইব লাভ ভাবে ৰক্ষপতি
বিষাদ, হৰিষ, উভে উদিলে অন্তৰে
ৰাজাৰ; বিষাদ—ৰাজ-ভগ্নী অঙ্গহীনা—;
হৰিষ,—জানকী লাভ আশা অঙ্কুৰিতা—।
শত্ৰু দণ্ড, ৰত্নলাভ, এককালে দুই
কিমতে সাধিব কাৰ্য্য ভাবি লঙ্কেশ্বৰ
স্থিৰিলা কৰিবে ছলে বৈদেহী হৰণ।
এক কাৰ্য্যে দুই ফল; হৰণে,—ৰমণী
ৰত্নলাভ—; সেহি ৰত্ন বিৰহে বিপক্ষ
মৰিব বিষাদে কান্দি—দণ্ড সমুচিত—।

অনন্তৰে ৰথ আনি যোগালে সাৰথি।
সুউচ্চ বিমান,—যথা উচ্চ শৃঙ্গধৰ—,

সুধাকৰমুখী-ৰূপে—চন্দ্ৰমুখী সীতাৰ ৰূপত। ললনা—পত্নী। উভে—উভয়ে। শৃঙ্গধৰ—পৰ্ব্বত। সুধাকৰ-মুখী—ৰাহু (সম্পাদক)

কনকৰ পুষ্প পুঞ্জে ভূষিত ; 'পুষ্পক'
সিকাৰণে নাম তাৰ। অভ্ৰভেদী চূড়
চন্দ্ৰচূড়-শূলাকৃতি, দিছে পৰিচয়
ত্ৰিশূলী-ভক্তৰ ৰথ বুলি মৰামৰে।
দ্বীপ্তিময় চাৰি চক্ৰ ; চাৰি পৰিধিত
ৰাখিছে অণুভা-বিভা যেন সুকৌশলে
স্থিৰ কৰি ; শ্বেতবৰ্ণ চাৰি তুৰঙ্গম
যোজিত, বিদ্যুতগতি ; বিভূষিত দেহ
সমুজ্জ্বল হেম সাজে, হেমবৰ্ণে যথা
ভূষিত ধবল-শৃঙ্গ হিমগিৰি শিৰে
প্ৰভাতে, শৰতকালে মিহিৰ কিৰণে।
পক্ষময় হয়, (শুনি, পাঠক পাঠিকা !
নামানিবা আচৰিত ; সম্ভৱ সকলো
পূৰ্ব্বকালে, ইকালেও কবি কল্পনাত),
হয়া সাজু নিজ কাৰ্য্যে, পক্ষ জঙ্কাৰিলা
স্বৰ্ণময় ; নিৰ্গতিল সমুজ্জ্বল বিভা ;
ৰবিৰ ৰথাগ্ৰস্থিত যথা অৰুণৰ
বিস্তৃত পক্ষৰ মাজে ৰবি-কৰমালা
নিৰগতে, ঝল্ ঝল্ বিদ্যুতৰ বিভা।
উঠিলা পুষ্পক ৰথে ৰক্ষোৰথী বলী
ভগ্নী শূৰ্পনখী সহ শূন্যপথে বেগে
চলে যান ; হৈম চক্ৰ ঘূৰে ঘড় ঘড়ি,
—যেন চাৰি চক্ৰবাণ অগ্নি প্ৰজ্জ্বলিত—,
বিকীৰ্ণি কিৰণ মালা দ্বীপ্তি নভঃস্থল

'অভ্ৰভেদী······মৰামৰে।'—মহদেবৰ ত্ৰিশূলৰ আকৃতি গগনভেদী ধ্বজে, মহাদেবৰ ভক্ত ৰাৱণৰ ৰথ বুলি দেৱতা আৰু নৰক পৰিচয় দিছে। অণুভা—বিজুলী। মিহিৰ—সূৰ্য্য। হয়—ঘোঁড়া। চক্ৰবাণ—এবিধ খাৰৰ সঁজুলি। বিকীৰ্ণি—প্ৰকাশি, নিৰ্গত কৰি।

ডৰিলা দেবেশ দিবে, নৰ নৰলোকে,
পাতালে পন্নগপতি ; আতঙ্কে আকুল
ভাবি ৰক্ষপতি কাৰ প্ৰতি প্ৰতিকূল।
পড়িল ৰথৰ জ্যোতি জলধিৰ জলে
উজলি উদক ৰাশি ; উৎকণ্ঠিত ভয়ে
কুম্ভীৰ হাঙ্গৰ নক্ৰ যত জলচৰ
ডুবিল অতল তলে ; দেখি ৰথ গতি,
পত্ৰৰথ দল ত্ৰাসে কোলাহল কৰি .
পলাল চৌদিশে উড়ি। উতৰি অৰ্ণব
লঙ্কাপতি চলি গৈলা, মন্ত্ৰণা-নিপুণ
মাৰীচ, যি বনে বসি,—দ্বেষ হিংসা আদি
পূৰ্ব্ব আচৰণ এৰি—, তপ-ব্ৰতে ব্ৰতী।
আচম্বিত আগমনে লঙ্কাধিপতিৰ
চমকিলা বৃদ্ধ ৰক্ষ ; দৰশিলা সঙ্গে
অঙ্গহীনা শূৰ্পনখা,—বীভৎস মূৰতি—।
আথে বেথে উঠি শীঘ্ৰে অভ্ৰপ-তাপস
অভ্যৰ্থি পুষ্পকৰথী নৰাশন-নাথে
দানিলা আসন। "পাত্ৰ, নাহি প্ৰয়োজন
আসনে" ; কহিলা শূৰ সুৰপুৰ-ৰিপু,
"নোহে বসিবৰ কাল। ক্ৰোধে দুঃখে আজি
আকুল পৰাণ মোৰ। দেখা, মিত্ৰবৰ !
শূৰ্পনখা সোদৰীৰ কিৰূপ দুৰ্গতি।
শুনিলোঁ। কৰিছে বাস পঞ্চবটী বনে
শ্ৰীৰাম লক্ষ্মণ নামে দ্বি নৰ-তপস্বী
বনবাসী ; সঙ্গে নাৰী পৰমা ৰূপসী।
গৈয়াছিল সেহি বনে পুষ্প অন্বেষণে

দিবে—স্বৰ্গত। পন্নগপতি—অনন্ত। পত্ৰৰথ—পক্ষী। অভ্যৰ্থি—অভ্যৰ্থনা কৰি। নৰাশন—ৰাক্ষস।

পুষ্প-প্ৰিয় শূৰ্পনখা,—স্নেহৰ নন্দিনী
জননীৰ ; ৰক্ষকুলে অতি আদৰিণী ।
বিনা দোষে ভগিনীৰ পাপিষ্ঠ লক্ষ্মণ
ছেদিলে নাসিকা কৰ্ণ । পাইয়া অকলা
অবলা কৰ্ব্বুৰ-বালা, ইহেন লাঞ্ছনা
কৰিলে অধম, হায় দাগিলে অখ্যাতি
সুবিখ্যাত ৰক্ষকুলে । হাসিলে জগতে ।
সহে কি ই লাজ, মিত্ৰ পঙ্‌ক্তিগ্ৰীব প্ৰাণে ?"
এত কহি বিংশভুজ ভুজঙ্গম যেন
ফোঁপাইলা ক্ৰোধভৰে ; নিশ্বাস প্ৰশ্বাসে
বহিল প্ৰবল বায়ু । নিস্তব্ধ মাৰীচ ।
কহিবে লাগিলা পুনঃ ৰক্ষকুলৰ্ষভ,
"অকল ইমানে নোহে, কৰ্ব্বুৰ-তপস্বি !
নাশিলে তপস্বী ৰাম সমস্ত ৰাক্ষস
দণ্ডকত । কহোঁ শুনা,—শূৰ্পনখা মুখে
পাই বাৰ্ত্তা, যুদ্ধযাত্ৰা বনকৰ্ত্তা দুই
বলীন্দ্ৰ দূষণ খৰ কৰিয়া সত্বৰ,
চলিলা অস্থিবে অৰি ; চলিলা লগত
অগণ্য ৰাক্ষস চমূ । কিন্তু কি আশ্চৰ্য্য
সসৈন্যে মানব হাতে দুই ৰক্ষোবীৰ
মুহূৰ্ত্তে লভিলা মৃত্যু । ৰাক্ষস ৰক্ষিত
হইলেক অৰাক্ষস অৰণ্য দণ্ডক ।
নডৰিলে নৰে মোক,—মই লঙ্কেশ্বৰ,
যাৰ নামে ত্ৰিভুবন কঁপে থৰ থৰি ।
ইন্দ্ৰদম ইন্দ্ৰজিৎ, যাৰ ভয়ে ভীত
ত্ৰিদিব নিবাসী ; ভীমবাহু বীৰবাহু,

পঙ্‌ক্তিগ্ৰীব—দশানন ।

বাৰণাৰি পৰাক্ৰমী ; পাতাল ঈশ্বৰ
মহামায়াময় মহীৰাৱণ প্ৰতাপী ;
ভীমকায় অতিকায় অৰি-হুতাশন,
আদি পুত্ৰগণ মোৰ। কুম্ভকৰ্ণ বীৰ,
—যাৰ নাসাপথে গৰ্ভে প্ৰলয় নিশ্বাসে
প্ৰবেশে সাৰথি ৰথী ৰথ গজ হয়
ৰুষিলে সমৰে ; পুনঃ উড়ে তৃণ প্ৰায়
প্ৰবল প্ৰশ্বাস-বাতে,—প্ৰিয় ভাই মোৰ
আৰু ভাই, বিভীষণ বংশ-বিভূষণ
ভীষণ সমৰী—কুম্ভ নিকুম্ভ সুবলী,
শুম্ভ নিশুম্ভৰ সম বিক্ৰমে ; তৰণী,
—তৰণী কৰ্ব্বুৰ কুলে— ; ভীষণ দৰ্শন
ভস্মাক্ষ ধূম্ৰাক্ষ আদি লঙ্কা-অলঙ্কাৰ
আছে বীৰগণ যাৰ অজেয় জগতে।
তুমি হেন দক্ষ ৰক্ষ পাত্ৰবৰ যাৰ।
হেন লঙ্কানাথ মই ; নকৰিলে ভয়
ভিখাৰী নগণ্য নৰে ; কৰিলে দুৰ্গতি
ভগ্নীৰ ! নাশিলে ৰক্ষ-কটক কুমতি
নিৰ্ম্মূলি দণ্ডকে ! কোৱা, হেন অসহন
পাৰে কোন্ কাপুৰুষ সহিব ভূতলে ?
চিন্তিও উপায় এবে দণ্ডিবে দ্বন্দ্বীক
দণ্ডক-বিনাশী দুষ্ট,—মাতৃবধী তব—,
তোমাৰ পৰম শত্ৰু ; ৰক্ষকুল মান
কৰা ৰক্ষা, ৰক্ষকুল-বুদ্ধিশিৰোমণি !”
ক্ষণেক স্তম্ভিত থাকি সনম্ৰে মাৰীচ
উত্তৰিলা দশগ্ৰীৱে, “লঙ্কাপুৰেশ্বৰ !

‘চিন্তিও উপায়……দুষ্ট’—দণ্ডক বিনাশী দুষ্ট দ্বন্দ্বীক (বিৰোধকাৰীক) দণ্ড-দিবৰ নিমিত্তে উপায় চিন্তা কৰা।

শুনিয়াছোঁ সব বাৰ্ত্তা ইতিপূৰ্ব্বে আমি
ৰাজভগ্নী অঙ্গচ্ছেদ ৰক্ষ ক্ষয় বনে।
ঘোৰ অপমান ইটো! ভীষণ লাঞ্ছনা!
নাহি ভুল আত। কিন্তু তথাপি ইদাস
চিৰ অনুগত তব, কৰে নিবাৰণ
কৰিবে বিৰোধ, শূৰ, ৰাঘবৰ সহ।
অযোধ্যাপতি পঙ্‌ক্তিৰথ ৰথীশ্বৰ
—শুনিয়াছো নাম—, তাৰ তনয় স্বৰূপে
সুপ্ৰসিদ্ধ সূৰ্য্যকুলে, শ্ৰীৰাম লক্ষ্মণ
বিষ্ণু অংশে অৱতীৰ্ণ। ত্যজি ৰাজ্যভাৰ
পিতৃসত্য হেতু ৰাম আসিয়াছে বনে;
আসিয়াছে সঙ্গে বীৰ সুমিত্ৰা নন্দন
সুধন্বী, সুলক্ষ্মী সীতা শ্ৰীৰাম বনিতা।
নোহে, নিশাচৰনাথ, ৰঘুকুলমণি
যি ভাবিছা মনে তুমি,—তপস্বী মানব—;
ৰামদৰ্প-দম ৰাম অজ্ঞ অজকুলে।
সত্য হেতু বনবাসী, তপস্বীৰ বেশ;
দেহে কিন্তু বিষ্ণুতেজ; অহি দন্তে যথা
থাকে কালান্তক বিষ অদৃষ্ট, অথবা
লুকাইত ইৰম্মদ কাদম্ব উদৰে।
বিবাদিলে তাৰ সঙ্গে, বিষম বিভ্ৰাট
ঘটিব কৰ্ব্বুৰনাথ! বিৰতি বিৰোধে,
বঁচোৱা ৰাক্ষস-বংশ, বংশচূড়ামণি!”
দশাস্য কৰিয়া হাস্য মাৰীচ বচনে
উত্তৰিলা, “শিশু সম তব বাক্য মোৰ
আসে হাসি। হলে বৃদ্ধ বুদ্ধি লোপ পায়,

পঙ্‌ক্তিৰথ—দশৰথ। ইৰম্মদ—বিদ্যুতাগ্নি। বিৰতি—বিৰত হই।

—সত্য ইটো বুধ-বাক্য— । বাৰ্দ্ধক্যৰ সহ
বোধ হ্রাস তব, বৃদ্ধ ! নহলে কি তুমি
সামান্য মানুষে বোলা বিষ্ণু অৱতাৰ ?
নীচ নৰে বিষ্ণুজ্ঞান ! বিৰলে বসিয়া
বন মাজে, তপ বলে হেন দিব্যজ্ঞান
লভিলা কি পাত্ৰবৰ ? ধন্য তব তপ !
ধন্য তব তপোজাত নৰে বিষ্ণুজ্ঞান !”

নীৰবিলা বাসবাৰি । দুৰ্ম্মুখ জোকাৰি
কহিলা দুৰ্ম্মুখী শূৰ্পনখী ঠেও ধৰি,
“যি কহিলা সত্য, দাদা ! গতবুদ্ধি বুঢ়া ;
প্ৰবীণে নবীন জ্ঞান ! বাৰ্দ্ধক্যে বালক
হুয়াছে তাপস-ৰক্ষ ; শিশু সম জ্ঞান
লভিছে ; নহলে কভু বিড়াল-তপস্বী
হোৱে কি হণুষ হুয়া ? নহলে কি কৰে
নৰে বিষ্ণু বোধ, যেন কাঁহক কাঞ্চন ?
তব আজ্ঞা পালি, নৰ-তপস্বীৰ সহ
বিৰোধিলে, কিবা জানি ঘটয় মৰণ,
এই ভয়ে ভীত ভীৰু ; কৰে বাঞ্ছা মনে
বাঁচিবে অধিক কাল । নেদেখিছে বুঢ়া
শিৰে শুভ্ৰ কেশ ; মুখে শুভ্ৰ গোফ দাঁড়ি ;
শৰীৰে সোতোৰা চৰ্ম্ম ; দন্ত দুটী এটী
স্খলিত বদন হন্তে । নুবুজে অবুজ
ইসব সঙ্কেতে যম দিছে যে জাননী ।
কি হেতু আসিলা ইটো অকৰ্ম্মাৰ পাশে
ৰক্ষোনাথ ? কিবা ফল সাধিব তাপস,
শক্ৰ মামে ভীত যিটো, নৰ-ডৰে ডৰে ।”

হণুষ—ৰাক্ষস ।

আকৰ্ণি কৰ্কশ বাণী নিকষা সুতাৰ,
কহিলা সন্তপ্ত মনে তাড়কা তনয়
"জ্ঞান বুদ্ধি লোপ মোৰ, হে ৰাজ-ভগিনি,
বাৰ্দ্ধক্যে, নাহিক ভুল ; নিয়তি নিকট,
মৰিবোঁ সত্বৰে। (দাসে ক্ষমিবা, ৰাজন !
চিৰ অনুগত তব ; আছে অধিকাৰ
কহিবে উচিত)। কিন্তু কিহেতু, তৰুণি !
তৰুণ বয়সে তব বুদ্ধিৰ বিলয়
ঘটিল ? কহিও,—আৰু গোপনে কি ফল—
হুইয়া মোহিতা নৰ-তপস্বীৰ ৰূপে,
সাজিয়া মোহিনী কিয় চাহিলা বৰিবে
ধৰ্ম্মনিষ্ঠ ৰিপুঞ্জয় শ্ৰীৰাম লক্ষ্মণে
বিস্তাৰি কুহক জাল ? যতন বিফল
দেখি, পাছে ক্ৰোধে কিয় ভীমমূৰ্ত্তি ধৰি
চাহিলা গ্ৰাসিবে সীতা নিৰপৰাধিনী ?
বৃদ্ধ আমি, বুদ্ধি লোপ ; কিন্তু আচৰিত
কিয় বোধ লোপ তব তৰুণ বয়সে !
তব হেতু বীৰ-কেতু দুই সেনাপতি
সদলে বিনষ্ট বনে। এবে যে কৰিলা
সূত্ৰপাত, শূৰ্পনখা, উচ্ছেদিবে কুল
উদধি-উৰস-নিধি স্বৰ্ণ লঙ্কাধামে।"

কৰ্ব্বুৰ-প্ৰবীণ যদি দিলা প্ৰকাশিয়া
ৰহস্য ঘটনা,—যিটো কৰিয়া গোপন
ৰাখিছিলা নিশাচৰী—, হুইলা বিষণ্ণ
বিংশভুজ ! ভুজঙ্গিনী যথা নতশিৰা
ঔষধ আঘ্ৰাণে, তথা হলা অধোমুখী
উগ্ৰমুখী শূৰ্পনখী সলজ্জ অন্তৰে।

আকৰ্ণি—শুনি। নিয়তি—মৃত্যু। উদধি-উৰস-নিধি—সমুদ্ৰৰ [illegible]।

আৰম্ভিলা পুনঃ পাছে ৰাক্ষস-তাপস
চাই ৰক্ষোনাথ মুখ, "ত্ৰিদিব-বিজয়ি !
কৰোঁ নিবেদন দাসে, সম্বৰা বিবাদ
শূৰ ৰাঘবেন্দ্ৰ সহ। প্ৰহস্ত সহিত,
—পৰে কি নপৰে মনে—, গৈছিলা মিথিলা
লভিবে মৈথিলী, ভঞ্জি শিব শৰাসন
স্বয়ম্বৰে। যেহি ধনু তুলিবে টুটিল
বল তব বিংশ ভুজে, বিংশতি-লোচন !
ভীম ভুজবলে সেহি ধূৰ্জ্জটি-ধনুক
ভাঙ্গিলা ধানুকী ৰাম অবলীলাক্ৰমে।
পৰশু ধৰিয়া কৰে নিক্ষত্ৰিলা ক্ষিতি
প্ৰচণ্ড পৰশুৰাম, তিনি সপ্ত বাৰ ;
হৃতগৰ্ব্ব বীৰগুৰু হেন ভৃগুপতি
ৰঘুপতি কৰে। নোহে সামান্য মানব
ৰাঘব, হে বীৰমণি ! তাৰ পৰশনে
অহল্যা হইলা মুক্তা শিলাদেহ এৰি ;
শুনিছা ইহেন কৈত অদ্ভুত কাহিনী ?"
মাৰীচ বচনে, স্মৃতিপথে ৰাৱণৰ
উদিল পূৰ্ব্বৰ কথা ; গুণিলা মনত
মন্দোদৰী নাথ বীৰ, "গৈছিলোঁ মিথিলা
লভিবে জানকী, শুনি ৰূপৰ জেউতি।
কিন্তু যি কঠিন পণ কৰিলা জনক,
—হৰ-ধনু ভঙ্গ পণ—! আমাৰ কপালে
নঘটিল বস্ত্ৰ লাভ। কোদণ্ড আকাৰ
দেখি চমকিলোঁ। তেও আবদ্ধ আশায়
আটিলোঁ কঁকালে বস্ত্ৰ ; আস্কোৱালি আস

ধূৰ্জ্জটি—শিব। নিক্ষত্ৰিলা—ক্ষত্ৰিয়হীন কৰিলা। কোদণ্ড—ধনু। আস—ধনু।

ধৰিলোঁ বিংশতি কৰে, দন্ত কড়মড়ি
দশ মুখে ; নোৱাৰিলোঁ লৰাব পিনাক
সুমেৰু সমান ; দেখি হাসিলা সমাজে ;
প্ৰহস্ত যোগালে ৰথ, পলাইলোঁ লাজে।
কিমতে ইহেন ধনু তুলিলে ৰাঘব ;
গুণোতে ভাঙ্গিলে তাক ! ক্ষুদ্ৰ নৰ দেহে
হেন অসম্ভব বল দিলে কি বিধাতা ?"
নিৰখি মাৰীচ মুখ, ক্ষণেক ভাবিয়া,
উত্তৰিলা নৈকষেয়, "নকৰিবোঁ ৰণ
ৰাম সনে, পালি বাক্য তোমাৰ, তাপস !
বিধানিবোঁ প্ৰতিদণ্ড শত্ৰুক তথাপি ;
হৰিবোঁ বনিতা তাৰ,—অমূল্য ৰতন—
মণি বিনে ফণী যথা, জল বিনে মীন,
ৰামৰ সি গতি হোক। মায়া জাল পাতি
ভুলাই ৰাঘব দ্বয় নিবা তুমি দূৰি
গৃহ হন্তে ; অৱসৰে হৰিয়া জানকী
তুলি ৰথে শূন্যপথে পলাবোঁ সত্বৰে
নিষ্কণ্টকে। কৰা তুমি উপায় ইয়াৰ।
নাজানিব ৰক্ষ-শত্ৰু নিলে কোনে সীতা ;
ভাবিব শাৰ্দ্দূল নতু অন্য হিংস্ৰ প্ৰাণী
কৰিলে ভক্ষণ বনে। জানিলেবা শেষে,
কি কৰিব ৰামে ! ৰবোঁ সিন্ধুৰ সিপাৰে।
অলঙ্ঘ্য অৰ্ণব লঙ্ঘি কি শক্তি নৰৰ
হব পাৰ লঙ্কাপুৰে ? উদধি ইপাৰে,
(প্ৰাচীৰ বাহিৰে যথা ভীষণ ভল্লুক
হীনবল), নিবাৰিত ৰহিব ৰাঘব ;
হইব ৰোদনে সাৰ বৈদেহী বিহনে।"

মন্দোদৰী-মনমথ-বচন শুনিয়া
মন্দ মন্দ হাসি সুন্দ-নন্দন সনম্রে
কহিলা, "ৰাক্ষস-মায়া নাখাটে বীৰেন্দ্র !
ৰাম পাশে ; মায়াভেদী ৰাঘব-লোচন
ভেদিব আমাৰ মায়া ; হুইব বিফল
সব বুদ্ধি ; ফল মাত্র হেৰুৱাবোঁ প্ৰাণ।
বিষ্ণু অংশ ৰাম ; সীতা লক্ষ্মী স্বৰূপিনী
অযোনি-সম্ভবা ; শক্তিমন্ত্রে শক্তি মিল
পাত্ৰোচিতা পাত্ৰী, যথা বাৰিদে বিজুলী,
পৰশিলে অন্যে কিন্তু মৰণ নিশ্চয়।
হৰিলে মৈথিলী, শূৰ নাই পৰিত্রাণ !
ৰজত প্রাচীৰ নিভ অম্বুধি বেষ্টন,
—কৰা যাৰ গৰ্ব্ব বীৰ—, হুইব নিৰম্বু
ৰামৰ শোষক বাণে। ৰঘুকুল পতি
হুই পাৰ শুষ্ক সিন্ধু কৰিব নিৰ্ম্মূল
মূলে কীলালপ-কুল ; ৰুধিৰে ৰঞ্জিত
হুইব কনক লঙ্কা ; জানিবা নিশ্চয়
কৰ্ব্বুৰ গৌৰব-ৰবি ডুবিব সাগৰে।"
কুপিলা ৰাৱণ শুনি অমঙ্গল বাণী
ৰক্ষোমুখে, "বাৰম্বাৰ শত্রুৰ বড়াই,"
কহিলা, "কৰিছ, তই, ৰক্ষকুলাধম ;
তুচ্ছ জ্ঞান কৰ মোক, ৰট অমঙ্গল ?"
এত কহি কোষ হন্তে নিষ্কোষিলা অসি
তীক্ষ্ণধাৰ। তৰবাৰি-তৰবৰ-প্ৰভা

মন্দোদৰী-মনমথ—মন্দোদৰীৰ পতি অৰ্থাৎ ৰাৱণ। সুন্দ-নন্দন—মাৰীচ। কীলালপ—ৰাক্ষস।

চমকিলে নেত্ৰ ; যথা চমকে নয়ন
চকমকি সৌদামিনী, ছুইলে নিৰ্গতা
মেঘ হস্তে। মেঘনাদ পিতা গৰজিলা,
"কৰিবোঁ ই অস্ত্ৰে তোৰ মস্তক ছেদন
ৰে' ভণ্ড তপস্বি ! যাৰ অন্নত পালিত
সতত ; অশুভ তাৰ চৰ্চ্চ প্ৰতিবাৰ
বিপক্ষৰ পক্ষ হুয়া অধম পামৰ ?"
  দশশিৰ কৰে দৰ্শি অশিৰ প্ৰকাশ
অশিৰ কৰিব বুলি ভয়ত বিহ্বল,
গুণিলা মাৰীচ মনে, "বিষম সঙ্কটে
পড়িলোঁ ; এফালে ৰাজা ভল্লুক ভীষণ,
আন ফালে ৰামচন্দ্ৰ প্ৰচণ্ড কেশৰী ;
বিতুষ্টিবোঁ কোন জনে ? মৰণ নিশ্চয়।
বিভক্তিব লঙ্কেশ্বৰ আঘাতে অসিৰ
শিৰ মোৰ স্কন্ধ থাকি, নাপালিবোঁ যদি
আজ্ঞা তাৰ। যাওঁ যদি ৰাজাদেশ পালি
ছলিবে ৰাঘবে, বাণ অব্যৰ্থ তাহাৰ
ব্যথিব আমাৰ মায়া, অন্তিব পৰাণ।
মৰণ ধ্ৰুৱ আজি ; বিকট দশন
নিকটি, নিয়তি যেন বদন মেলিছে
মোৰ হেতু। হায়, আজি মায়াবী মাৰিচে
মাৰিবে কৰিলা বিধি বিষম বিধান !"
  ভাবিয়া ইৰূপে ৰক্ষ, বিষাদে নিশ্বাসি,
আশ্বাসিলা আপোনাক, "অৱশ্য মৰণ

'যথা চমকে নয়ন……মেঘ হস্তে'—বিজুলি মেঘৰ পৰা বাহিৰ হলে চক্‌মক্ কৰি চকুত যেনেকৈ চমক্ (বা ধমক্) লগায়। অশিৰ—মস্তক-শূন্য। ধ্ৰুৱ—ধ্ৰুব, নিশ্চয়।

আছয় জনম পাছে, আজি নতু কালি।
দুদিনৰ আগ পাছে কি লাভ? কি ফল
ডৰি তাক, নাহি যাৰ একান্ত এৰণ?
সংসাৰত ভোগ ইচ্ছা, যত দিন জীয়া,
বাঢ়ি যায়, নাহে টুটি; তাৰ লগে লগে
অনুদিন পাপ বৃদ্ধি। ই পাপ দেহৰ
পতন কুশল শীঘ্ৰ। কিন্তু কাৰ হাতে?
ৰাম, কি ৰাৱণ? ইটো মীমাংসা কঠিন;
লঙ্ঘিবোঁ ৰাজাজ্ঞা, কিম্বা দ্বেষিবোঁ শ্ৰীৰামে?
যাৰ পক্ষাড়ালে থাকি দেব দৈত্য নৰে
নডৰিলোঁ; চিৰকাল যাহাৰ আশ্ৰয়ে
কটালোঁ আনন্দে; হেন ৰাজাৰ আদেশ
নাপালিলে অকৃতজ্ঞ বুলিব জগতে।
অহিংসু নিষ্পাপ ৰামে,—বিষ্ণুৰ স্বৰূপ—
কিৰূপে বা হিংসা কৰি পাপ-পঙ্ক ৰাশি
লিপোঁ এই পাপ দেহে? হায় ৰে' কি কৰোঁ?"
যুক্তিলা তাপস পাছে, "বিষ্ণু অংশে ৰাম
অৱতীৰ্ণ অবনীত; মিলিলে মৰণ
তান হাতে, সৰ্ব্ব পাপ হুইব মোচন।
লঙ্কেশ্বৰ আজ্ঞা পালি হিংসিলে ৰাঘবে,
দ্বিকৰ্ম্ম সাধন হব,—ৰাজাজ্ঞা পালন;
মুক্তি লাভ ৰাম হাতে, বৈকুণ্ঠ বসতি।"
স্তব্ধ দেখি বহুক্ষণ মাৰীচে, ৰাৱণ
ঘূৰ্ণিত লোচনে ক্ৰোধে বুলিবে লাগিলা,
"কি ভাবিছ মনে মনে ৰক্ষকুলাঙ্গাৰ?

'পতন কুশল শীঘ্ৰ'—শীঘ্ৰ পতনেই মঙ্গলকৰ। দ্বেষিবোঁ—হিংসা কৰিম। যুক্তিলা—যুক্তি কৰিলে।

ধ্যানিছ কি ৰামচন্দ্ৰ ইষ্ট গুৰু তোৰ ?
কি কাৰণে নিৰুত্তৰ ? পালিবি কি আজ্ঞা,
অবজ্ঞা কৰিবি কিম্বা, কহ ভীৰুমতি !"
"কি কহিবোঁ ৰক্ষপতি," উত্তৰে মাৰীচ
কৰ যুৰি নমি শিৰ, "ত্ৰিভুবন-ত্ৰাস !
ঘূৰ্ণিত লোচন কুড়ি, দন্ত কড় কড়ি
দশ মুখে, কৰে চকচকী তৰবাৰি,
দৰশি হেৰাল জ্ঞান, উড়িল পৰাণ
দাসৰ। চিন্তোতে হিত, ঘটিল অহিত,
কুপিলা, হে সুৰ-ৰিপু। ৰাঘৱ বিক্ৰম
জ্ঞাত মোৰ ; বাধা দিলোঁ বিবাদে সিহেতু।
বহু পূৰ্ব্বে মিথিলাত গৈয়াছিলোঁ আমি
নষ্টিবে মুনিৰ যজ্ঞ ; সেহি কালে ৰাম
ছিলা মাত্ৰ শিশু ; হায় কি কৰোঁ, ইন্দ্ৰাৰি !
শিশু ইষু বজ্ৰ সম বাজিল হৃদয়ে ;
হৰিল চেতন মোৰ ; ঘূৰি চক্ৰাকাৰে
অন্তৰীক্ষে, ভাগ্যবলে পলাইলোঁ প্ৰাণে।
জানো আমি ৰাম বীৰ্য্য, ডৰোঁ সিকাৰণে।
নৃপতি নন্দন এবে যুবত ; বিক্ৰমে
বীৰ-গুৰু, নৰ-সিংহ। দ্বন্দোঁ কোন প্ৰাণে
তাৰ সঙ্গে ? অনিবাৰ্য্য মৃত্যু আজি মোৰ
তব কৰে, কিম্বা বীৰ ৰঘুপতি বাণে।
চলিও যাইবোঁ ; দৰ্শি চৰণ কমল
শ্ৰীৰামৰ, শীতলিবোঁ নেত্ৰ ; তান হাতে
অন্তিয়া ই পাপ দেহ লভিবোঁ সুগতি।"
সুকেতু-দৌহিত্ৰ যদি ইৰূপে সম্মতি
প্ৰকাশিলা ; তুষ্ট হলা কষ্ট ৰক্ষপতি

শিশু ইষু—বালকৰ বাণ।

নিকষা নন্দন ; মন্দ মন্দ মুখে হাসি
কৰিলা কোষস্থ অসি, সঙ্গে প্ৰভাৰাশি
লুপ্ত হ'ল ; মেঘে যথা প্ৰবেশিলে শশী
লুপ্ত হোৱে দীপ্তিমালা প্ৰবেশ সহিত।
পুলকে পৌলস্ত্য-পুত্ৰ প্ৰিয়বাক্যে পাছে
কহিলা তাপসে, "তুমি বুদ্ধিৰ ভাণ্ডাৰ।
নহিলে সহায় তুমি, মায়া-শিৰোমণি!
কিমতে হৰিবোঁ সীতা ? নাবিক-বিহনে
তৰণী তৰঙ্গাকুল তৰঙ্গিণী স্ৰোত
অৱহেলি, কেতিয়াবা উজাব কি পাৰে ?
তৰণী কেবল আমি ; ৰাম-নদ স্ৰোতে
উটি যাবোঁ ; কি শকতি হবোঁ প্ৰতিকূল
তুমি হেন বুদ্ধিমান কাণ্ডাৰী বিহনে ?
মায়া সুনিপুণ তুমি ; মায়ায় তোমাৰ
বিমোহিব পাৰা দেব যক্ষ কিন্নৰাদি ;
নৰ কি পদাৰ্থ ? ব্যৰ্থ কাটিয়া সময়
নাহি কাম। উঠা ৰথে হুইয়া সহায়,
চলি যাওঁ বেগে বন পঞ্চবটী যথা।"
সম্বোধিলা শূৰ্পনখা বৃদ্ধ ৰক্ষে চাই,
"মুহুইবা ৰুষ্ট মোত। শ্ৰদ্ধাস্পদ তুমি ;
কহিছোঁ অযোগ্য বাক্য। অবলা বদনে
উচ্চাৰিত অনুচিত বাক্য কথঞ্চিৎ
হোৱে ; ক্ষমা দিবা দোষ। ৰক্ষোনাথ সহ
যুক্তি কৰি সমুচিত দণ্ড বিধানিবা
তপস্বীক। চোৱা ভাবি, সামান্য মানবে
মুখৰ মুখ্যাঙ্গ ছেদি কৰিলে লাঞ্ছনা!
নোহে কি ৰুকণা ? কোৱা, কি লাজে সমাজে
দেখাবোঁ কুমুখ মোৰ!" কান্দিলা ৰাক্ষসী

হুকহুকি। ভগিনীৰ অক্ষি-নীৰ মুছি
শান্তাইলা দশানন, "নকৰিবা শোক ;
এতোধিক শোক ৰাম পাইব অচিৰে।
যোৱা গৃহে। ৰাজ-ভগ্নী তুমি, শূৰ্পনখা!
কাহাৰ শকতি হেন কৰে অৱহেলা
তোমাক লঙ্কাত? ভগ্নি যোৱা লঙ্কাপুৰে।"
কহিলা মাৰীচ, "মাই, সম্বৰি ক্ৰন্দন
আনন্দে চলিও লঙ্কা ; নিৰানন্দ আজি
কৰিবোঁ তপস্বী নৰে ; কন্দাবোঁ তাহাক ;
কান্দিব বৈৰীও তাৰ, পৰে লঙ্কাপুৰে।"
পাইয়া প্ৰবোধ বাণী, নিচুকি ক্ৰন্দন,
প্ৰণমি দোঁহাৰ পদে ৰৌদ্ৰা নিশাচৰী
ধৰিলা লঙ্কাৰ পথ ; দন্তিলা মনত
"আনোক জানকী। আগে হুতাহ পলাই
ছিণ্ডিবোঁ কামুড়ি দন্তে সুবলিত নাসা
তাইৰ ; খণ্ডিবোঁ আৰু সুকৰ্ণ যুগল
ভূষিত ভূষণে। পাছে ভুঞ্জাই যাতনা,
বৈদেহী অদেহী কৰি থইবোঁ গিলিয়া।"
চলিলা চৰিবে ৰথে ৰক্ষোৰথী বলী
মহাকায় ; মহামায় স্তুতিলা হৃদয়ে,
"ৰাৱণ তোমাৰ দাস, দানব-দলনি!
প্ৰাৰ্থে পদে কৰ-পুটে ; পূৰ্ণ কৰা আশা।
দিয়া বৰ, হে বৰদে! বাঞ্ছা সিদ্ধি যেন
হোৱে, সাদ্ধি, ই ৰক্ষৰ। ৰমণী-ৰতন,
—সীতানাম—' পাবোঁ যেন কৰিবে হৰণ
অক্লেশে।" কৈলাস শিৰে হাসি হৈমৱতী
হৰপ্ৰিয়া, দিলা বৰ 'তথাস্তু' বুলিয়া।
শুনি বাক্য নিঃসৰণ ৰৰদা-বদনে,

নেত্ৰ মেলি জটাধৰ হসিত অধৰ
সুধিলা, "তথাস্তু শব্দ শবদিল মুখে
তোমাৰ ; দানিলা বৰ কাক বৰাননি ?"
যোগীন্দ্ৰ বচনে সতী নগেন্দ্ৰ নন্দিনী
উত্তৰিলা কৰ যুৰি, "অন্তৰ্য্যামী তুমি,
কি না জানা ভূতনাথ ? ৰক্ষকুল নাথ
বৈদেহী হৰণ বাঞ্ছে ; দিলোঁ বৰ তাক।"
উত্তৰিলা বিশ্বেশ্বৰ বিষাদে, "ৰাৱণ
পৰম ভকত মম ; পৰম পূজক
তোমাৰো ; নাজানে আনে আমি দুই বিনে
বীৰেশ্বৰ। কিন্তু সতি সি বুলি কি হব ?
মদগৰ্ব্বে গৰ্ব্বী ৰাজা ; ঘটিছে কুমতি ;
বিড়ম্বিছে বিধি তাক, নিকট পতন।"
কহিলা গিৰিজা, "প্ৰভু ! ভাবিলে সিকথা
লাগে ব্যথা। ৰক্ষোবৰ কায়মনে সদা
পূজে পদে। নষ্ট কিন্তু নিজ কৰ্ম্ম গুণে।
কৰিছে অধৰ্ম্ম বহু ; বহু পাপে, ক্ষয়
অনিবাৰ্য্য ; অতি কাৰ্য্য নোশোভে কদাচো।
টুটিছে দশাস্য আয়ু ; সিহেতু কমলা-
তেজোদ্ভূতা সীতা আজি ইচ্ছিছে হৰিবে
ৰক্ষোৰাজ। ৰাজলক্ষ্মী যায় লঙ্কা এৰি ;
সিন্ধু-বক্ষশোভী লঙ্কা ডুবে সিন্ধুজলে।"
অনন্তৰে উঠি ৰথে মাৰীচ ৰাৱণ
শূন্যপথে গলা চলি। সুদূৰ সাগৰে
পড়িল কনক লঙ্কা মাৰীচ নয়নে।
স্থিৰ দৃষ্টে মন কষ্টে, পৰিণাম স্মৰি
ভাবিব লাগিলা ৰক্ষ দ্বীপক নেহালি,
"হায় হেমময়ী লঙ্কা মনোহৰপুৰী

জিনিয়া অমৰাবতী ! অমৰ বিজয়ী
বীৰদল-প্ৰসবিনি ! বিনয়ে বিদায়
মাগিছে মাৰীচ আজি তব পদে নমি
দূৰ হন্তে। শেষ দেখা অধম পুত্ৰৰ ;
আশিসি বিদায় তাক কৰিও জননি।
সুনীল বাৰিধি বক্ষে দীপ্ত অলঙ্কাৰ
তুমি লঙ্কা, যথা হায় শশাঙ্ক ভূষণ
নীল নভঃ বক্ষে ; ভাবি ভাবী-পৰিণাম।
(দশস্কন্ধ দোষে) তব, বিদৰে অন্তৰ।
দেখিও চলিছে দুষ্ট পৰস্ত্ৰী হৰিবে ;
—সামান্যা পৰস্ত্ৰী নোহে, লক্ষ্মী স্বৰূপিনী
ৰাঘব বনিতা— ; ৰক্ষকুলাঙ্গাৰ ক্ষয়
হইব ; তুমিও মাতা যাবা ৰসাতলে।
সাৰি সাৰি অট্টালিকা, —ৰজত ৰচিত
কতো, কতো হেমময় ; দ্বাৰ সুশোভিত
নানা ৰত্নে, বনৰাজি বন-ৰত্নে যথা ;
উড়িছে উপৰে যাৰ পতাকা নিচয়—,
তব অঙ্ক-অলঙ্কাৰ, হুঙ্কাৰ কৰিয়া
প্ৰজ্জ্বলিবে ৰণানল যবে ৰঘুমণি,
সমভূমি সম সবে পাইব বিলয়।
অতুল অশোক বন,—প্ৰবেশিলে যথা
শোক দুঃখ অন্ত হয়—, নন্দন কানন

ভাবী-পৰিণাম—ভবিষ্যত পৰিণাম। বন-ৰত্ন—ফুল।

'সাৰি সাৰি অট্টালিকা...পাইব বিলয়।'—কতো বিলাক ৰৌপ্যময়, কতো বিলাক স্বৰ্ণময়, যাৰ দুৱাৰ (বন যেনে ফুলেৰে শোভিত) নানা ৰত্নেৰে সুশোভিত, আৰু যাৰ ওপৰত পতাকাবিলাক উড়িছে, এনেকুৱা তোমাৰ কোলাৰ অলঙ্কাৰ স্বৰূপ সাৰি সাৰি অট্টালিকা, যেতিয়া ৰঘুমণিয়ে হুঙ্কাৰ কৰি ৰণানল জ্বালিব, সমভূমিৰ সমান হই সকলোবিলাক লোপ পাব।

নিন্দি, শোভে তব ক্রোড়ে শ্যামল সাজেৰে ;
সম্ভাৱ সি ৰূপ বন, হব মৰুভূমি।
দেৱতা বাঞ্ছিত ফল অমৃত সমান
স্রৱে যেহি মধুবন ; সহস্র সহস্র
ৰক্ষকে ৰক্ষিত, পক্ষী পশিব নাপাৰে
ভয়ে যৈত ; ভস্মীভূত, (সর্ব্বভুক যথা),
কৰিব কানন সেহি ৰাম কোপানল ;
মধু নাম এৰি বন হুইব অমধু।
যি সমুদ্র ৰুদ্ৰৰূপে, ক্ষুদ্র দেহ তব,
বিস্তাৰি সুনীল বাৰি বেষ্টিয়া আছয়
বিধৌতি চৰণ ; যিটো সমীৰ মিলনে
পৰ্ব্বত প্রমাণ ঊর্ম্মি অলেখ অপাৰ
ধৰে দেহে ; নাদে ঘনে ভীষণ হুঙ্কাৰ ;
ঘাত প্রতিঘাতে কৰি সলিল সফেণ
সলায় সুনীল কায়, ধৰয় ধবল ;
শুকাইব সেহি সিন্ধু, অগস্ত্য গণ্ডুষে
যথা ; কিম্বা সেতু-বন্ধে লভিব বন্ধন
ৰত্নোদৰ ৰত্নাকৰ ৰত্নৰ সলনি,
কৰ্ব্বুৰ-কুণপ পুঞ্জ বহিব শৰীৰে।”

গুণোতে ইমতে মনে তাড়কা-তনয়,
স্তব্ধ ভঙ্গি ভীমবাহু কহিলা লঙ্কেশ
মৃদু বাক্যে, “কোৱা, পাত্র ! কিৰূপ কৌশলে
লভিবোঁ কৌশল্যা-বধূ, কৌশল্যা আত্মজ
শূৰে ভাণ্ডি। লভিবে সি দুৰলভ নিধি
উত্ৰাৱল মন মোৰ—যাহাৰ আশায়
আমি আদি কত ভূপ মিথিলা নগৰে

কুণপ—মৃতদেহ। কৌশল্যা-বধূ—কৌশল্যাৰ বোৱাৰী, অর্থাৎ সীতা।

গলোঁ স্বয়ম্বৰে ; কিন্তু ব্যৰ্থ মনোৰথ—
নহল শকতি ভাঙ্গি আশুতোষ-আস
লভিবে যাহাক ; আজি তোমাৰ সহায়ে
ফাঁন্দ পাতি ধৰোঁ সেহি বিহগী-ৰতনে ;
কহিও কুহক কিবা আলোচিছা মনে।
যদি লাভ হোৱে সীতা ; শীতল মূৰতি
অশীতল হৃদে ধৰি শীতলিবে যদি
পাৰোঁ তব মন্ত্ৰবলে,—সুদীৰ্ঘ বাঞ্ছিত
নব অৰ্দ্ধাঙ্গিনী লাভে—তোমাক নিশ্চয়
পুৰস্কাৰ দিবোঁ ৰাজ্য অৰ্দ্ধেক অক্লেশে।”

কহিলা তাপস ৰক্ষ ৰক্ষকুলেশ্বৰে
সবিনয়ে “ত্ৰিনয়ন ত্ৰিনয়ন-প্ৰিয়া
প্ৰীত প্ৰীতা যাৰ প্ৰতি, ত্ৰিলোক-বিজয়ী
লঙ্কা অধীশ্বৰ তুমি ; কি অসাধ্য তব ?
পুৰস্কাৰ দিবা ৰাজ্য অৰ্দ্ধেক অক্লেশে
কহিলা,—অসাধ্য নোহে— ; কিন্তু অমাৰীচ
হুইলে অবনী আজি অৰি-অস্ত্ৰাঘাতে,
অৰ্দ্ধ ৰাজ্য পুৰস্কাৰ লইবেক কোনে ?
উপায় নাপাওঁ ভাবি, কিৰূপ ছলনা
কৰিয়া ছলিবোঁ ৰামে ; সামান্য মায়ায়,
সামান্য মানব ন্যায়, অসামান্য বীৰ
নুভুলিব। চিন্তি, শূৰ, নাপাওঁ উপায়।”

চলিছে পুষ্পক ৰথ আশুগতি গতি,
অতিজৱ অশ্ব যোগে, দণ্ডকৰ দিশে,
বিস্ফাৰিত কৰি বায়ু ; বাৰি বিস্ফাৰিয়া
অৰ্ণবে অৰ্ণবপোত যন্ত্ৰযুক্ত যেন

আস—ধনু। শীতল মূৰতি—সীতাক বুজাইছে। অৰ্দ্ধাঙ্গিনী—পত্নী।
আশুগতি গতি—পৱন গতি। অতিজৱ—বেগৱান। যন্ত্ৰযুক্ত—কল থকা।

চলায় নির্দ্দিষ্ট স্থানে ধৰি তীব্ৰগতি।
যান বেগে শো শো শব্দ হুইয়া ধ্বনিত
ক্ৰমশঃ আধিক্য ভাবে পশিল আসিয়া
ঋষ্যমুখাচলে ;—যথা বিষণ্ণ অন্তৰে,
বানৰ সমাজ লই বানৰাধিপতি
সুগ্ৰীব, দোঁৱাই গ্ৰীব, অধোমুখ কৰি
নিন্দিছে অদৃষ্ট নিজ, লভি পৰাভব
বাৰম্বাৰ বালি সহ সুঘোৰ সংগ্ৰামে।
চমকে বানৰ বৃন্দ শূন্যে শব্দ শুনি
ঘোৰতৰ। বৃক্ষশাখে শাখামৃগগণ
লাফে লাফে উঠি, সবে দেখিলা নেহালি
আসে এক গোট কিবা অতুল প্ৰতাপে,
যাৰ প্ৰতিঘাতে বায়ু নভঃস্থল যুৰি
স্বনিছে ভীষণ স্বন। বৃক্ষ হ'তে লম্ফি
পড়িয়া ভূতলে ভীত বৃদ্ধ জাম্বুবান,
চলিলা চপলা গতি, নাচায় পশ্চাতে ;
কহি গৈলা উচ্চৰাৱে, "পলা পলা সবে
আসিছে বলীন্দ্ৰ বালি কিষ্কিন্ধ্যাধিপতি
প্ৰচণ্ড প্ৰতাপে কোপে ; বধিব পৰাণে।"
ত্ৰাসিত সুগ্ৰীব বীৰ শক্ৰ-ভ্ৰাতৃ নামে,
"আগত কৃতান্ত মোৰ ; কৰা পৰিত্ৰাণ,
হে বিধি, বিপদে," বুলি পলাইলা ; যথা
মৃগ মৃগৰাজ ভয়ে! নীল বীৰবৰ
নীলবৰ্ণ হুয়া ভয়ে পলালা অন্তৰে ;
সমৰ-অনল নল সমল বদনে
লুকাইলা ; ঘন বনে গয় হলা লয় ;

শাখামৃগ—বানৰ। 'ঘন বনে গয় হলা লয়'—ডাঠ বনত গয় বানৰ লুকাল।

গবাক্ষ বিস্ফাৰি অক্ষ লৰিলা সত্বৰে।
ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ কপিগণ, শলভ সদৃশ,
চিতিকিলা চতুৰ্দ্দিশে। মল মূত্ৰ ত্যাগি
কোনোবা, কোনোবা ডৰে চেঞাই, আতঙ্কে
উভলেজে পলাইলা; সঙ্কুচিত চিতে
লুকালা কাননে, গৰ্ত্তে, বিটপী কোটৰে।
চিন্তিত হইলা হনু, "লুকাওঁ কিৰূপে?
কৈত স্থান মোৰ হেতু? হৰিণৰ অৰি
হৰিণৰ মাংস যথা; প্ৰকাণ্ড ই দেহ
হল তথা অৰি মোৰ সঙ্কট সময়ে।
বালি নিকালিব প্ৰাণ। পৰ্ব্বত-গহ্বৰ
পূৰ্ণ কৰি পড়ি থাকোঁ, যি থাকে কপালে।
শুনিছিলোঁ ছিলে শাপ মাতঙ্গ মুনিৰ,
মাতঙ্গ-বিক্ৰম তাৰাপতি কপীশ্বৰ
লভিব মৰণ যদি আসে ঋষ্যমুখে।
ই শাপে শঙ্কিত ৰাজা অচল অঞ্চলে
নাসিছিলা; পৰিত্ৰাণ পাইলা সিহেতু
সুগ্ৰীব, পশিয়া ঐত। মুনি অভিশাপ
হ'ল কি বিফল এবে, তাহাৰ মৰণে?
নহলে কি সাহে বালি আসে মৃত্যু স্থানে?"
ক্ষণ পাছে পুনৰ্ব্বাৰ ভাবিলা পাবনি
সাহসে কৰিয়া ভৰ, "ইকি দুৰ্ভাবনা
উদিল অন্তৰে মোৰ! প্ৰভঞ্জন পিতা,
অঞ্জনা জননী মোৰ; কি হেতু গঞ্জনা
ৰাখিবোঁ দেবতা-বীৰ্য্যে, কাপুৰুষ সম
পলাইয়া? প্ৰজা আমি, কপিৰাজ পদে

শলভ—ফৰিং, পতঙ্গ।

নমিবোঁ বিহিত মানে। যদি বীৰেশ্বৰ
তথাপি বিৰোধ কৰে; যুঁজিবোঁ বিক্রমে।
ইন্দ্রসুত সূর্য্যসুত ভাই ভাই ৰণ
ঘটিছে অনেক বাৰ; দেখোক এবাৰ
ইন্দ্রজ বায়ুজ যুদ্ধ জগতে কৌতুকে।
নাহি লাজ পৰাজয়ে কপিৰাজ হাতে।"
অনন্তৰে বায়ুপুত্র ভীষণ শৰীৰী
দণ্ডাইলা উঠি; যেন শিখৰী শিৰত
দণ্ডাইলা তুঙ্গ শৃঙ্গ শূন্য স্থল ভেদি।
দেখিলা দশাস্য ঋষ্যমুখাদ্রি উপৰে
পৰ্ব্বত প্ৰমাণ কপি স্থিৰ নেত্র কৰি
অপেক্ষিছে আগমন! বালিৰাজ বোধে,
স্মৰিয়া পূৰ্ব্বৰ কথা,—অসীম লাঞ্ছনা—,
দিশান্তৰ লঙ্কেশ্বৰ চলালা স্যন্দন
বায়ুবেগে; ফিৰি ফিৰি চাহন্তে চলিলা।
ৰাৱণৰ মন শঙ্কা বুজিলা মাৰীচ;
কহিলা প্ৰকাশি হাসি, "কিষ্কিন্ধ্যাৰ নাথ
নোহে সিটো, দেখি যাক ডৰালা অন্তৰে,
ৰক্ষপতি। কপিপতি,—আছে অভিশাপ—,
নসম্ভবে কদাচিত এই গিৰি শিৰে
কিন্তু ভাবি দেখা মনে, তুমি বিজ্ঞজন,
ধনুৰ্ব্বিদ্যা-অনভিজ্ঞ, অবিজ্ঞ প্ৰয়োগে
বাণৰ,—বানৰ হেন বালি বীৰবৰ—;
বৃক্ষ শিলা সাৰ মাত্র; তথাপি টুটিল

* ইন্দ্রসুত, ইন্দ্রজ—বালি। সূর্য্যসুত—সুগ্রীব। বায়ুজ—হনুমান। অদ্রি—পৰ্ব্বত। তুঙ্গ—উচ্চ। স্যন্দন—ৰথ। অনভিজ্ঞ—মূৰ্খ। অবিজ্ঞ—নজনা। প্ৰয়োগ—ব্যৱহাৰ। অবিজ্ঞ প্ৰয়োগে বাণৰ—বাণৰ ব্যৱহাৰ নঁজনা।

তব বিংশ ভুজে বল, তাহাৰ সমীপে ;
পাইলা অশেষ ক্লেশ লেঙ্গৰ বন্ধনে।
ৰণ-বিদ্যা বিশাৰদ, সমৰ-কুশল
কৌশল্যা কুমাৰ সহ কৰিয়া বিবাদ,
—হৰিয়া বৈদেহী সতী—, তাৰ কোপানলে
কিমতে তৰিবা ? মহী গৰ্ভে অহিবৎ
লুকালেও নাই ত্ৰাণ। কি কবোঁ অধিক ;
ভাবি চোৱা, বীৰমণি, বিজ্ঞতম তুমি।”
আকৰ্ণি মাৰীচ বাণী কহিলা ৰাৱণ,
“তাৰাপতি-চন্দ্ৰ সম, বালি তাৰাপতি
দীপ্তিমান কপিকুলে। মহা বলীয়ান,
পাৰে উপাৰিবে বীৰ বলে হিমগিৰি।
নকৰিলোঁ হন্তে ভয় তথাপি তাহাক,
নাথাকিলে লেঙ্গ তাৰ ; পাশীপাশ সম
নেঙ্গুৰ-বন্ধন ডৰোঁ, নডৰোঁ তাহাক।
ৰামত—বালিত আছে ব্যবধান বহু ;
ৰাঘব সামান্য নৰ ; ইন্দ্ৰ বীৰ্য্যজাত
কপীন্দ্ৰ—প্ৰদীপোদ্ভূত প্ৰদীপ যদ্ৰূপ
সমতেজী—তেজী বীৰ জনক সমান।
হ’ল বা ৰাঘব বলী ; সি বুলিয়া কিবা
নলভিবোঁ সীতা, মোৰ নুপূৰিবোঁ আশা ?
কণ্টকৰ ভয়ে কোন্ পুষ্প আহৰণে
কুণ্ঠিত ? বিৰত কোন্, তৰঙ্গ তৰ্জ্জনে,
ৰত্নাকৰ গৰ্ভ হন্তে ৰত্ন উত্তোলনে ?
যত্ন বিনা ৰত্ন লাভ নোহে কদাচিত ;
লভিবোঁ কামিনী-নিধি, নিশ্চয় যতনে।”

বিশাৰদ—নিপুণ।

পঞ্চম সৰ্গ

আন্দোলন

নোৱাৰে ৰমণীকুল ৰাখিব গুপুতে
গুপ্ত কথা ;—কথা যেন সূচি হেন তাড়ে
অন্তৰে—; অন্তৰ থাকি কৰয় অন্তৰ
বেকাত, এদিন নোহে এদিনৰ পৰে।
ৰাম লক্ষ্মণৰ ৰূপে কিৰূপে মোহিতা,
কিৰূপে মুখাঙ্গহীনা, হলা শূৰ্পনখা ;
কহিত ৰাৱণ গলা, কি মানস কৰি,
কাৰ সঙ্গে ; লঙ্কা পশি ইজনী সিজনী
কহিলা ৰাক্ষস-ভগ্নী। জনৰবে পাই
লঙ্কাময় বিয়াপিলে ৰঞ্জিত কাহিনী।

সৰোবৰে,—কাখে কৰি কনক-কলসী
মধুৰ সুহাসি হাসি মধুৰ অধৰে,
লোচন যুগলে কাঢ়ি যুবদল মন,
মনোৰম কুচ মাজে আসনি মনোজে—,
চলিছে ৰঙ্গিনী দল ; নিতম্বৰ ভৰে
উফৰি পড়িব ভয়ে ধীৰে কাঢ়ে খোজ,
চৰি মৰালিনী কিম্বা মাতঙ্গিনী গতি।
শোভিছে ৰজত-প্ৰভ সৰস-সলিলে
ফুটি সৰোজিনী ৰাশি ; সৰস-চৌকূলে
গ্ৰথিত বৰফনিভ সুশ্বেত প্ৰস্তৰে,

কৰয় অন্তৰ—বাহিৰ কৰে। বেকতি—প্ৰকাশি। আসনি—বহুৱাই।
মনোজ—কামদেৱ। মৰালিনী—হংসিনী। চৌকূলে—চাৰি পাৰত।

ফুটিল ক্ৰমশঃ আসি ৰমণী-সৰস-
বদন-কমল বৃন্দ। পদ্মপুষ্প ভ্ৰমে,
(কূলত কামিনীকুল নিৰখি), কৌতুকে
উড়িলা মধুপপুঞ্জ মধুজীৱী সদা,
চুহিবে অধৰ মধু জিনি ফুলমধু।
কামিনীৰ কৰে কিন্তু বিতাৰিত হয়া,
(আশাত নিৰাশ, দেহি!), ভুন্ ভুন্ কান্দি
উড়িলা উভতি সবে কমল-কাননে।
স্থানে স্থানে জুম পাতি দৰ্ব্বাঙ্গনাগণ
দেবাঙ্গনা সমা ৰূপে ৰাজ-ভগ্নী কথা
উত্থাপিলা। প্ৰকাশিলা বিৰক্তি এজনী,
"বিধবাতে গ'ল দিন ; বাৰ্দ্ধক্যে ব্যাকুলা
কাম মদে শূৰ্পনখা, কিনো আচৰিত!
বন-বিহাৰিণী শুচি, তপস্বিনী হব
বাঞ্ছিলা, তপস্বী ভজি। বিধবা সধবা
হব যদি ছিলে মন ; জগতে বিচাৰি
যক্ষ ৰক্ষ দৈত্য কুলে নাপালে কি বৰ ;
বসিল তাইৰ মন ভিখাৰী মানবে?"
উত্তৰিলা অন্য বালা "যাত যাৰ মন
বসে, সখি! তাৰ পক্ষে মদন সমান
সেহি জন। মনে যাক বুলিয়া আপোন
সঁপে প্ৰাণ ; তুমি তাক বুলিলে অধম
কি হব? দেখিবা যাক ৰূপবান তুমি,
ৰূপহীন মোৰ নেত্ৰে হয়তো লাগিব।
ভ্ৰমি ৰাজ-ভগ্নী সদা আকাশ পাতাল,

ৰমণী-সৰস-বদন-কমল—তিকতাৰ ৰসযুক্ত মুখৰূপ পদ্ম। দৰ্ব্বাঙ্গনাগণ—ৰাক্ষসৰ কন্যাবিলাক।

দেখিছে স্বৰূপ কত ; নহ'ল বিকলা ;
হুইলে বিহ্বলা কিন্তু মানবৰ ৰূপে।
অবশ্য আছয় হেতু ; কাৰণ বিহনে
নোহে কৰ্ম্ম। ৰাম হুনু হৈমবতী সুত
কাৰ্ত্তিক সদৃশ ৰূপে! অসামান্য ৰূপে
আকৰ্ষিলে বালা মন ; চুম্বক প্ৰস্তৰে
আকৰ্ষে যদ্ৰূপ লৌহ। সৃজিলা বিধাতা
ৰূপ দৰশন হেতু নয়ন যুগল ;
নফলিল কিন্তু হায় নয়ন-দৰ্পণে
সেহি ৰূপ প্ৰতিৰূপ, যি ৰূপে ভুলিলা
শূৰ্পনখা ; নেদেখিলোঁ। মূৰতি মোহন।”
আৰু এক বালা পাছে কহিবে লাগিলা
“শুনিছোঁ শ্ৰীৰাম থাকি লক্ষ্মণ উত্তম ;
ৰতিপতি মৰি বোলে হৰ কোপানলে
জন্মিলা লক্ষ্মণ হুয়া। অপ্সৰী সদৃশ
নধৰিলোঁ। পক্ষ ভুজে ; কিম্বা শূন্য গতি,
যথা শূৰ্পনখা ধৰে, নধৰিলোঁ। দেহে।
ধৰিলে উড়িলোঁ। হয় যুৰাবে নয়ন
নিৰখি মধুৰ ৰূপ। মন হাবিলাষ
ৰহিল মনতে।” আৰু ৰূপসী কহিলা,
“কি হব থাকিলে ৰূপ? কঠিন হৃদয়
পুৰুষ। পুড়িয়া প্ৰেমে দানব-প্ৰেয়সী
চলিলা বেছেৰী দেহি বৰিবে তপস্বী
পতিপদে। কিনো সিটো নীৰস মানব,
বৰ্খিলে আশাত! কিনো নিৰ্দ্দয় অন্তৰ!
কাটে আকৌ নাক কাণ, হায় হায় দেহি!”–

দানব-প্ৰেয়সী—শূৰ্পনখা (শূৰ্পনখাৰ স্বামী পূৰ্ব্বে এটা দানব আছিল)

কহিলা ৰূপসী অন্য, "দোষিলে কি হব
অপৰক ? নৈকষেয়া নোহে কিন্তু ভাল।
পৰম দ্বন্দুৰী ; সদা কটুৰ বচন
দুৰ্ম্মুখে। কি বুজে প্ৰেম, কি বুজে সাদৰ,
কিৰূপে ভুলাব লাগে পুৰুষৰ মন ?
গ'ল মূঢ়া ভাৰ্য্যা হবে পৰ পত্নী বধি।"
অপৰ সুন্দৰী বোলে, "নহয় নো কি ?
ডকুয়াই কোনে, সখি, মন লাভ কৰে
পুৰুষৰ ; প্ৰেম জালে নাবান্ধিলে তাক ?
ধীৰ কৰভিনী গতি, নিতম্ব নিটোল,
শিৰত সজ্জিত কেশ, স্ফীত বক্ষঃস্থল,
অধৰে মধুৰ হাসি, লোচনে কটাক্ষ,
এত অস্ত্ৰ ৰমণীৰ ;—বীৰ বৃন্দ যাত
অধীৰ, যোগীন্দ্ৰ মুনি ঋষি ব্ৰতধাৰী
ৰিপুঞ্জয়, পৰাজয়— ; সাংসাৰিক ৰাম
লক্ষ্মণ কি বস্তু, সখি, ভাবি চোৱা মনে।
যদিও সুৰূপ ধৰি মায়াৰ কৰ্ব্বুৰী
গৈয়াছিলা ; কিন্তু ভীমা নাজানে কৌশল ;
কি হব থাকিলে অস্ত্ৰ নাজানে প্ৰয়োগ ;
অভাগী অমূল্য ৰত্ন হেৰুৱালে পাই।"
হাসিয়া ৰসিকা এক কৰিলা উত্তৰ,
"চলা সবে যাওঁ সাজি পঞ্চবটী বনে ;
ৰক্ষোবালা-মন-হৰ ভাই দুই জনে
দৰশোঁ নয়নে। ধৰে কত বল দেহে
দণ্ডক অন্তক দ্বয়, বুজোঁ একবাৰ।

কৰভিনী—ডেকেৰী হাতী। ৰক্ষোবালা-মন-হৰ—ৰক্ষবালাৰ (অৰ্থাৎ শূৰ্পনখাৰ) মনহৰণকাৰী।

যদিও নাজানো আমি ধনুৰ্ব্বাণ-ৰণ ;
মল্লযুদ্ধে সবে কিন্তু নিয়ত নিপুণা ;
সদৰ্পে আহ্বানো ৰাজ-ভগ্নী-মনচোৰে
মল্লযুদ্ধে। যুঁজে যথা বিহগ বিহগী
শালিকা শালিকী, খুটি আচুড়ি বাকুহি
পক্ষাঘাতি, ভূমিতলে বাগৰি যুগৰি ;
যুঁজি তথা, পৰাভবি ভূমিতল-ৰণে,
আনো ধন দ্বয়ে বান্ধি স্বৰ্ণ লঙ্কাধামে।
দেখোক ৰমণী-ৰিপু কত বল ধৰে
ৰমণী, মৃণাল ভুজে ; কত বল ধৰে
কৰী-অৰি সম সৰু ৰমণী-ককালে ;
বুজোক ৰমণী বান্ধে কিৰূপ বন্ধনে।”
ৰসিকা ৰসিক-বাক্যে ৰক্ষোবালাদল
হাসিলা বিস্তৰ। কৰি হাস উপহাস
ইৰূপে ; কনকালুকা কীলাল-পূৰ্ণিত
কাষে কৰি, সবে পাছে গলা ঘৰাঘৰি।
যুবক অশ্ৰপদল সুৰাপান কৰি
প্ৰমোদ ভবনে সবে বসিলা বিভোলে ;
বজাইলা বাদ্য কোনো ; নাচিলা হাসিলা
গাইল বা কোনো ; কোনো কৰিলা বিবাদ ;
কোনোএবা সুৰাপানে দিব্য জ্ঞান লভি
প্ৰণমিলা সুৰেশ্বৰী ভূমিতলে পড়ি।
কহিলা ৰাক্ষস এক, “শুন ভাই আজি
শূৰ্পনখা কথা লই মহা আন্দোলন
পড়িছে লঙ্কাত। হুমু তপস্বী মানব,

ৰমণী-ৰিপু—ৰাম—লক্ষ্মণক বুজাইছে। কনকালুকা—সুবৰ্ণ কলসী। কীলাল—জল। অশ্ৰপ—ৰাক্ষস। সুৰেশ্বৰী—সুৰা-ৰূপা দেৱী।

(লক্ষ্মণ তাহাৰ নাম) বলে ধৰি নিয়া
বনত একলা পাই ৰাজ-ভগিনীক,
চাহিলা কৰিবে পত্নী। নুহিলা সম্মতা
শূৰ্পনখা। ক্ৰোধে নৰ দণ্ডিলা তাহাক।”
কহিলা অগিৰ অন্য, “কহিত শুনিলি
হেন অযথাৰ্থ কথা ? প্ৰকৃত ঘটনা
শুনিও কহিবোঁ আমি যি শুনিলোঁ কাণে
যুবতীদল বদনে সৰোবৰ ঘাটে।
আছিলা যৌবনকালে পৰমা সুন্দৰী
নিকষা ; ভুলাই বিশ্বশ্ৰবা তপোধনে
তপোবনে, নিজৰূপে ; বৰমাল্য দিলা,
মাল্যবান-আজ্ঞা পালি,—জনক তাহাৰ—।
মুনিৰ ঔৰস জাত ৰক্ষপতি কালে
উদ্ধাৰিলা লঙ্কা, বলে খেদিয়া কুবেৰে।
জননী দৃষ্টান্ত অনুসৰি শূৰ্পনখা
ইচ্ছিলা তপস্বী পতি ; মনে আশা কৰি
তপস্বীৰ বীৰ্য্যে কিবা দশকণ্ঠ সম
জন্মে পুত্ৰ মহাবলী। কুৰূপ সলাই
মায়াবলে মায়াবিনী সাজিলা ৰূপসী,
ভুলালা লক্ষ্মণ ৰামে। দ্বন্দ্বিলা দুভাই
মোহিত মোহিনী ৰূপে ; সুন্দ উপসুন্দ

অগিৰ—ৰাক্ষস।

লঙ্কাৰ পৰা খেদাখাই মাল্যবান আদি ৰাক্ষসবিলাক পাতালত আছিল ; বিশ্বশ্ৰবাৰ পুত্ৰ কুবেৰে পাছত শূন্য লঙ্কা অধিকাৰ কৰিলে। মাল্যবানে সহিব নোৱাৰি নিজ কন্যা নিকষাৰ দ্বাৰাই বিশ্বশ্ৰবাক মোহিত কৰি তেওঁৰ ঔৰসে নিকষাৰ গৰ্ভত ৰাৱণ আদি পুত্ৰ জন্মালে। ৰাৱণে কুবেৰক খেদি লঙ্কা উদ্ধাৰ কৰিলে।

দশকণ্ঠ—ৰাৱণ।

বিবাদিলা মুগ্ধ যথা তিলোত্তমা ৰূপে।
দেখিলা বিভ্ৰাট সীতা, নিয়ে ভুলাইয়া
নিজপতি মায়াবিনী ; কাটিলা কৌশলে
শূৰ্পনখা-অঙ্গ সতী, বদন বিৰূপি।
মহা বুদ্ধিমতী নাৰী ইৰূপে শাস্তিলা
ৰাক্ষসীক ; আৰু পতি দেৱৰে ৰাখিলা।”
উত্তৰিলা অন্য ৰক্ষ, খল খল হাসি,
“শুনিলি তোহঁতে যি যি, সব কথা মিছা।
তপস্বীৰ ৰূপে ভুলি নিজে আপদিনী
চলিলা হুইবে পত্নী। যুবত দুভাই ;
শূৰ্পনখা বুড়ী কিন্তু, বিভীষণ বড় ;
ৰূপো অনুপম অতি, কৃতান্ত-কিঙ্কৰী
দেখি যাক হাৰ মানি ডৰিয়া পলায়।
কাকুতি মিনতি যত কৰিলা কামুকী,
হুইলে বিফল সব ; তাহাৰ কুহকে
সুভুলিলা দুই ভাই। পাই অতি লাজ
কলঙ্কিনী, অভিমানে ধিক্কাৰে কাটিলা
নিজে নিজ অঙ্গ ; এবে নৰে বাদ দিয়া
মিছা অভিযোগে ক্ৰুদ্ধ কৰিলে ৰাজনে।”
“দেখা দেখা ভাই,” কহে অন্য এক জন,
“দেখা শূৰ্পনখা কথা ! নিজে নাক কাণ
কাটি দিয়ে অন্যে বাদ ভীমা নিশাচৰী !
কোনে বুজে বিশ্বমাজে ৰমণীৰ মন ?
দেখাত কোমল যেনে ৰমণী-আনন,
মন কিন্তু নোহে তেনে। কোনে পায় মন
ৰমণীৰ ? নীৰজিনী অতীব কোমলা ;

বিৰূপি—কুৎসিত কৰি। দেৱৰ—সীতাৰ দেওৰ, অৰ্থাৎ লক্ষ্মণ

অন্তৰ কি হয় তেনে? শক্ত বীচিমালা
থাকে গৰ্ভে; ৰস তাৰ নাপায় ভ্ৰমৰে।
প্ৰভাময় ৰমণীৰ বদন-কমল,
অন্তৰ আন্ধাৰ কিন্তু; যথা দীপ-শিখা
প্ৰভাময়, তলভাগে আন্ধাৰ চকলা।"

দন্তবক্ৰ ৰাজভৃত্য কহিবে লাগিলা
অতঃপৰ, "ৰাজ ক্ৰোধ আজি সভাতলে
কি ভীষণ! মেঘ-চন্দ্ৰ জিনিয়া গৰ্জ্জন
শুনি চমকিল প্ৰাণ; সভাসদগণ
কঁপিলা সভয়ে সবে থৰ থৰ থৰে।
সহোদৰা বাক্যে ৰাজা মহাকোপ বেগে
চলিলা হৰিবে সীতা দিলোঁ ৰথ আনি।
দুৰভাগ্য মোৰ; মোক নিনিলা লঙ্কেশ
সঙ্গে; নেদেখিলোঁ সীতা অপৰূপ ৰূপ;
নেদেখিলোঁ, শূৰ্পনখা বুলিলা যাহাক
মৰতে মানবী-ৰূপা অমৰী সুন্দৰী।
চলিও প্ৰাচীৰে সবে থাকোঁ দণ্ডাইয়া,
দেখিবোঁ আসোঁতে পথে স্যন্দনে সুন্দৰী,
নেদেখিবোঁ আৰু প্ৰবেশিলে অন্তঃপুৰে।"

শ্ৰীৰাম লক্ষ্মণ সীতা আৰু শূৰ্পনখা
এই চাৰি জন নাম হল মুখে মুখে
লঙ্কাপুৰে। অন্তঃপুৰে পুৰ-সুশোভিনী;
সভাতলে সভাসদ; দুৱাৰে দুৱাৰী;
সৈন্যক্ষেত্ৰে সৈন্যদল; প্ৰাচীৰে প্ৰহৰী;
গৃহে গৃহী; পথে পথী; কুসুম-শয্যাত
দম্পতী; বিবিধ স্থানে বিবিধ প্ৰকাৰে

বীচি—গুটি। মৰতে—মৰ্ত্ত্যে।

লঙ্কাপুৰবাসীগণ কৰিলা আলাপ
পঞ্চবটী অঘটন,—ৰঞ্জিত ৰটনা—।
গাইলা বালিকা দল মিলি ঠাই ঠাই,
"নাক কাটী কাণ কাটী শূৰ্পনখা বাই
দেখি ধাতু যায়।" হৰ্ষে গাইলা বালক,
"অনঙ্গ মোহন ৰূপ ধৰে দুই ভাই।"
শূৰ্পনখা যেহিৰূপে ৰাজাৰ সমীপে
বৰ্ণিলা জানকী ৰূপ ; অন্তঃপুৰে গই
ৰাণী মন্দোদৰী আগে বৰ্ণিলা সিৰূপে
ৰাজ-চামৰিণী দ্বয়। শুনিলা মহিষী
তদন্তৰে দূতীমুখে, কৰ্ব্বুৰ-ঈশ্বৰ
কৰ্ব্বুৰ-তাপসে লই, পঞ্চবটী বনে
চলিলা হৰিবে সীতা। চিন্তিলা অন্তৰে
বিষাদে বিশাল নেত্ৰী লঙ্কা-অধীশ্বৰী,
"এত দিনে অন্তভোগ! বিলুপ্ত হবলা
মুখ্যাৰাণী নাম মোৰ ; ঘূৰিল অদৃষ্ট!
হোৱে কিবা নৱ-পত্নী পুৰ-পাটেশ্বৰী!
উপজিলা শূৰ্পনখা খ্যাত ৰক্ষকুলে
কাল ভুজঙ্গিনী। হায়, নিকষা শাশুড়ী
কি কুক্ষণে কুলক্ষিণী ধৰিলা গৰভে!
ইহেন দ্বন্দুৰী নেদেখিলোঁ ভূমণ্ডলে ;
বিবাদিলা মোৰ সহ, চিত্ৰাঙ্গদা সহ,
সৰমা প্ৰমীলা সহ, নিজ মাতৃ সহ,
কৰিলা কন্দল চণ্ডা যাৰ তাৰ সঙ্গে
লঙ্কাধামে। অৱশেষে দুৰ্ম্মুখৰ গুণে
দুৰ্ম্মুখী এৰিয়া লঙ্কা চলিলা দণ্ডকে।

অঘটন—দুৰ্ঘটনা। চিত্ৰাঙ্গদা—বীৰবাহুৰ মাক, ৰাৱণৰ স্ত্ৰী।

বনে গই নাম আৰু চৰালে পাপিনী ;
হেৰুৱালে নাক কাণ ; কৰ্ম্মোচিত ফল
দিলে ধাতা। দুঃখ কিন্তু, নষ্টাৰ কাৰণে
ৰক্ষোবল নষ্ট বনে। এবে কলঙ্কিনী
লঙ্কা আসি, লঙ্কানাথে ভুলালে কহিয়া
সীতা ৰূপ। ৰূপ-মুগ্ধ কাম-দাস ৰাজা
পৰ-স্ত্ৰী হৰিবে গ'লা উন্মত্ত অন্তৰে।
উন্মাদ ৰমণী নামে প্ৰমত্ত মাতঙ্গ
অতৃপ্ত হুতাশ হেন (হুতাশন যথা),
নেদেখিলোঁ। নুশুনিলোঁ। ই মহীমণ্ডলে।
শুনিছোঁ জনম কালে গ্ৰহ দৃষ্টি মতে
লভে ফলাফল প্ৰাণী ; গ্ৰহৰূপ ধৰি
কিবা জানি ৰঙ্গদৃষ্টি কৰিলা অনঙ্গ
যি মুহূৰ্ত্তে প্ৰসবিলা ৰাজাক শাশুড়ী।
যুবত তনয়গণ ; বাৰ্দ্ধক্য বয়সী
ৰক্ষোৰাজ, তেও লাজ নাভাবিলে মনে।
কি কব শুনিলে মেঘনাদ বীৰবাহু
অতিকায় আদি পুত্ৰ ; কি বুলিব শুনি
কুম্ভকৰ্ণ, বিভীষণ ধৰ্ম্মিষ্ঠ দেৱৰে !
কি কহিব ত্ৰিজগতে হেন পাপাচাৰে !"
ভাবোঁতে ইৰূপে মনে, স্মৰিলা হঠাৎ
চাৰুনেত্ৰী লঙ্কা-ভৰ্ত্ৰী, যেহি অভিশাপ
কুবেৰ-নন্দন দিলা, উপপত্নী তাৰ
ৰম্ভাবতী অপ্সৰীক যত্নে দশানন
কৰিছিলা পথে বল। সি কথা স্মৰণে

[1] 'উন্মাদ ৰমণী নামে…ই মহীমণ্ডলে'—অগ্নিৰ দৰে অতৃপ্ত হুতাশ ৰমণীৰ নাম শুনিলে পগলা এনে প্ৰমত্ত হাতী এই পৃথিবীত নেদেখিলোঁ। নুশুনিলোঁ।।
কুবেৰ-নন্দন—নল কুবেৰ ; সম্বন্ধে ৰাৱণৰ ভাতিজা হয়।

আতঙ্কিতা হ'লা ৰাণী ; হিয়া মাজে ঘন
আঘাতিলে হৃদ-জেঠী। ব্যথিত অন্তৰে
বিমৰ্ষে গুণিলা পুনঃ ৰাৱণ-ৰমণী,
"হায়, কি ঘটনা আজি ঘটয় অদৃষ্টে,
জীৱন মৰণ কিম্বা! চমকিছে প্ৰাণ।
কামাকুল পতি যদি কৰে বলাৎকাৰ
জানকীক ; আছে নল কুবেৰৰ শাপ,
ঘটিবেক বলাৎকাৰ ৰমণে মৰণ।
পৰস্ত্ৰী হৰণ হেতু যায় ৰক্ষোমণি
নাজানিলোঁ আগে ; হায় জানিলে ই কথা,
নিবাৰিলোঁ হস্তে হেন পাপ কৰ্ম্ম থাকি
ধৰি পদ যুগে ; নতু স্মৰণ কৰাই
দিলোঁ হয় অভিশাপ। হায় প্ৰাণনাথ
পাসৰিলা কিবা জানি ভাতিজাৰ শাপ।
হা বিধাতা! তব পদে মিনতি দাসীৰ
দিয়া পতি দান প্ৰভু! মহামতি যেন
নোহে ভ্ৰম-মতি। দেব, কৰিও কৰুণা ;
ময়-সুতা দয়াময় প্ৰাৰ্থয় আতুৰে।"
অতি ত্ৰস্তে অশ্ৰুনেত্ৰে লঙ্কেশ-মহিষী
মহেশী-মন্দিৰে গ'লা ; পতিৰ মঙ্গল
বাঞ্ছি, আৰাধিলা সতী সতী-পদাম্বুজে।

ময়-সুতা—ময়দানবৰ কন্যা, মন্দোদৰী। আতুৰে—আতুৰ হৈ; ব্যাকুল হৈ। 'সতী সতী-পদাম্বুজে'—প্ৰথম 'সতী' মন্দোদৰীক বুজাইছে, আৰু দ্বিতীয় 'সতী' শিৱপত্নী সতীক বুজাইছে।

ষষ্ঠ সৰ্গ

দেব-মন্ত্ৰণা

চলিও কল্পনে! এবে দীনে সঙ্গে কৰি
একবাৰ সুৰপুৰে; ৰাজ ৰাজেশ্বৰী
কিঙ্কৰ লইয়া সঙ্গে মহাতীৰ্থে যথা;
চলা একবাৰ দেখি ত্ৰিদশ-আবাসে।
সুৰাৰি লঙ্কেশে শঙ্কি সুৰদল তথা,
—লাঞ্ছিত ৰাক্ষস-ৰণে—, কি কৰে মন্ত্ৰণা,
দৰশোঁা, হে দয়াময়ি, তোমাৰ নয়নে;
ৰাজৰাজেশ্বৰী-ব্যয়ে সহগামী দাস
দৰ্শে যথা মহাতীৰ্থ কৌতুক অন্তৰে।
নিস্তব্ধ বাসব সভা। সভাতলে আজি
বসিছে ত্ৰিদিববাসী ত্ৰিদিবেশ সহ
বিমৰ্ষে নীৰব হুয়া; নাহি বাক্য মুখে,
কাষ্ঠ-পুত্তলিকাগণ বাক্যহীন যথা।
উল্লাস আনন্দ নৃত্য গীত বাদ্যধ্বনি
বিৰাজিত যেহি স্থলে,—মহোৎসৱে যেন—,
অবিৰল; আজি হায় বিৰস সি গৃহ।
নাই নৃত্য নৃত্যস্থলে; মেনকা উৰ্ব্বশী
মিশ্ৰকেশী চিত্ৰলেখা ৰম্ভা তিলোত্তমা,
নিৰুপমা মনোৰমা বিদ্যাধৰী দল
নাই সভা গৃহে; নৃত্য কৰিবেক কোনে?
কোনেবা গাইব গীত, নাই ৰঙ্গস্থলে
সুকণ্ঠী গায়কী বৃন্দ কিন্নৰ-অঙ্গনা।

ত্ৰিদশ-আবাসে—দেৱতাৰ বাসস্থানলৈ অৰ্থাৎ স্বৰ্গপুৰীলৈ।

নাবাজে খঞ্জৰী তাল, নাবাজে মন্দিৰা,
নাবাজে বাঁশৰী বীণা সুস্বৰী ছেতাৰ ;
নীৰব অমৰ-বাদ্য। নহব বা কিয় ?
ৰক্ষ ক্ষয়ে ৰাম জয়ে দণ্ডক সমৰে,
দেবৰ আনন্দ শুনি শূৰ্পনখা মুখে,
লঙ্কাধামে সভাতলে বসি লঙ্কাপতি
যিৰূপে গৰ্জ্জিলা দেবে ; শব্দবাহী বহি
ৰাৱণ-গৰ্জ্জন স্বৰ্গে শুনাইল সুৰে।
শুনিলা দেবতাগণ, "কি কহিলি ভনি !
ৰক্ষকুল ক্ষয় দেখি আদিতেয়গণ
শৃগাল পালৰ সম, দিলে হুৱাধ্বনি
উল্লাসে। বজালে বাদ্য ৰক্ষোৰিপু জয়ে ?
দেখিবোঁ দেবতা সবে দেখিবোঁ বাসবে।
মেঘনাদ সহ ৰণে মেষপাল যেন
পলাল সবেও ; লাজ নহল। ইবাৰ
সুৰৰ সুৰস ৰক্ত শুষি অস্ত্ৰানলে
খণ্ডাইবোঁ তেজ ; লণ্ডি ভণ্ডি সুৰপুৰী
অবৰোধ অবৰুদ্ধ কৰিবোঁ সবাক,
খটাবোঁ কিঙ্কৰবৎ স্বৰ্ণ লঙ্কাধামে।
আৰু ই প্ৰতিজ্ঞা,—দিবোঁ আনিয়া লঙ্কাত
দাসী কৰি দেবেন্দ্ৰাণী দৰ্ব্বেন্দ্ৰাণী পদে।
যাহ ভৃত্য বক্ৰমুখ ! যা চলি সত্বৰে,
আন্ ৰথ সজ্জা কৰি সাৰথি সহিত,
যুৰি তুৰঙ্গম তেজী। সাধোঁ উপস্থিত
কাৰ্য্য আগে ; বিদলিবোঁ পৰে দেবদলে।"

দৰ্ব্বেন্দ্ৰাণী—ৰাক্ষসৰ ইন্দ্ৰাণী অৰ্থাৎ মন্দোদৰী।

অদিতি নন্দনগণ সশঙ্কিত সদা
এনেয়ে দশাস্য ভয়ে ; তদুপৰি আজি
হুমিয়ালে পুনঃ বীৰ। শুনিয়া তৰ্জ্জন
চিন্তাকুল দেবকুল অকুল চিন্তাত ;
নীৰব নিস্তব্ধ সভা, যেন শূন্যময়।
অনন্তৰ শোকান্তৰ দেব পুৰন্দৰ
সুদীৰ্ঘ নিশ্বাস কাঢ়ি, লাঘবি কিঞ্চিৎ
অন্তৰৰ অগ্নিতাপ, (কলসী উদৰে
উত্তপ্ত সলিলা বাষ্প অবৰুদ্ধ থাকি
নিৰ্গতিলে শেষে, যেন হোৱে লঘুতাপ
কিঞ্চিৎ কলসী-গৰ্ভ ; দুঃখৰ কাহিনী
কহিলে স্বজনে, তথা সন্তপ্ত হৃদয়
(লঘুভাৰ হোৱে অল্প), কহিবে লাগিলা
নিস্তব্ধতা ভঙ্গ কৰি দেবকুল প্ৰতি,
“কত দিনে ভ্ৰাতৃগণ ! কত দিনে আৰু
পুৱাইব অমাসাৰ অমা-বিভাবৰী !
কি কাৰণে অমৰত্ব অমৰ সমূহে
দিলে বিধি ; যদি হায় হুইয়া অমৰ
লাঞ্ছিত হুইব লাগে মৰগণ হাতে ?
সহিয়াছোঁ কতবাৰ লাজ অপমান
দৈত্যাসুৰ দল হাতে ; কত কত বাৰ
বসিছে দেবাৰিগণ দেব-সিংহাসনে।
বাৰম্বাৰ বিড়ম্বনা কৰিছে বিধাতা
এহিৰূপে ; এবে পুনঃ ৰাক্ষস আসিয়া
লভিলে প্ৰভুত্ব স্বৰ্গে। লঙ্কানাথ-সুত
কৰিলে দেবতা বৃন্দে অসীম লাঞ্ছনা ;
ৰক্ষোদল দলি পদে পবিত্ৰ ত্ৰিদিব
কৰিয়াছে অপবিত্ৰ। পূজিবেক কোনে,

—মৰ্ত্ত্যলোকে মৰ-তুল্য—, লাঞ্ছিত অমৰে ?
দেবতা দেবত্বহীন মানিবে বা কোনে ?
শুনিলা কিৰূপে আজি গৰ্জ্জিছে পুনৰ
লঙ্কাপুৰে সুৰ-ৰিপু গৰ্ব্বিত ৰাৱণ
কহিছে দম্ভিয়া দুষ্ট মোৰ শচী-ৰাণী
কৰিব লঙ্কাত নিয়া মন্দোদৰী দাসী।
হা অদৃষ্ট! ছিলে হেন বাণী অসহন
শুনিবে কপালে মম, অমৰেশ আমি!"
এত কহি মন দুঃখে অধোমুখ কৰি
নীৰবিলা নাকনাথ; নতশিৰ হুয়া
ৰহিলা দেবতাগণ অম্লান বদনে।
তৰুৰাজ হলে তপ্ত তপন উত্তাপে,
ম্লান অবলম্বী পত্ৰ যিমত; অথবা
হলে জলাশয় জল তপ্তময়, যথা
হোৱয় জীৱনজীবী যত জীৱগণ
সন্তপ্ত; সিমত আজি দেবেন্দ্ৰ সন্তাপে
সন্তাপিত দেবগণ, বিষণ্ণ বদন।
তুলিয়া মলিন মুখ সুদুঃখে কহিলা
পুনৰ পৌলোমী পতি, "প্ৰমিলা-বল্লভ
উঃ কি বলীয়ান্! যবে যজ্ঞ কৰি উঠে
নিকুম্ভিলা, তৃণবৎ ত্ৰিভুবন জিনে।
বজ্ৰপাণি ইন্দ্ৰ আমি, তাৰ প্ৰহৰণে
অস্থিৰ হইলো ক্ষণে; হৰিল শৰীৰে
চেতনা; অচল ব'ল বজ্ৰ মোৰ হাতে।
জিনি মোক 'ইন্দ্ৰজিৎ' নামে অভিহিত
হুইলেক ৰক্ষোবীৰ অখিল ভুবনে।"

নাকনাথ—(নাক—স্বৰ্গ, নাথ—অধিপতি) ইন্দ্ৰ

সমাপিলা বাক্য যদি বাসব ; "বাসনা,
দেবেন্দ্ৰ !" জলদ-ৰাজ কহিবে লাগিলা,
"নুপূৰিব অমৰৰ, জীবে যত দিন
মম নাদ সম নাদী মন্দোদৰী সুত ।
সিদিনৰ ৰণে আমি উদাৰ অম্বৰ
আবৰি, বিস্তাৰি দেহ, বিশ্ব আন্ধাৰিলোঁ।
অমাবস্যা নিশি নিভ ; উদিগৰি অনল
হাসিয়া বিকট হাসি নাচিলা চপলা
জ্বলকি নয়ন মুহুঃ ; গভীৰ গৰ্জ্জনে
জল স্থল হিমাচল কঁপিল সভয়ে ।
পড়িল মূষলধাৰা ; জুকলি জুপুৰি
যত নিশাচৰ সেনা ডাকিলা আতঙ্কে
'ৰক্ষ ৰক্ষ বিধি আজি ; সঙ্গে দেৱতাৰ
কৰে বাদ মেঘনাদ কিনো বুদ্ধিহীন ;
কড়মড় কড়মড় মস্তক উপৰে
কৰে বজ্ৰ, কোন স্থানে লুকাইবোঁ শিৰ ;
এই যে ধাইয়া আসে ভীষণ অনল,
বজ্ৰানলে পুড়ি হায় হাৰালোঁ জীৱন ।'
হ'ল ছিন্ন ভিন্ন সেনা কঁপি থৰ থৰি
আতঙ্কে অম্বুদ-নাদে । কিন্তু সি ৰাৱণি
ৰহিলা অটল ৰণে ; অতুল সাহস,
অতুল অস্ত্ৰৰ শিক্ষা, ধন্য ৰক্ষোমণি ।
কি বিষম মায়া তাৰ ; সমৰ সময়
মোৰ দেহে লুকাইয়া মোকে হানে বাণ,
নেদেখোঁ তথাপি তাক ; হইলো অস্থিৰ
দিলোঁ ৰণভঙ্গ শেষে খণ্ডিত শৰীৰে ।"

অম্বুদ—মেঘ । অটল—ভ্ৰূক্ষেপ নকৰি স্থিৰভাৱে থকা ।

শুনিয়া ঘনেশ বাণী, মুখ উত্তোলিয়া
উত্তৰিলা ত্ৰয়ীতনু "তুমি মেঘপতি !
ভঙ্গ দিলা যুদ্ধে যৱে অনুচৰগণ
তোমাৰ পলাল যথা পঙ্গপাল দল,
ভ্ৰূভঙ্গে নিমিষে। আমি থাকিয়া অন্তৰে
দেখিলোঁ গৰ্জ্জিছে গৰ্ব্বে জয়লাভ কৰি
ৰাৱণ-নন্দন শূৰ, 'ছি ছি লাজ লাজ
পলায় অমৰগণ ডৰিয়া মৰণ।'
নসহিল বাক্য তাৰ ; চলিলোঁ সম্মুখে
পূৰ্ণ তেজ বিকাশিয়া ; পাইলে বিনাশ
লক্ষ লক্ষ প্ৰাণী পুড়ি ; হুইলা বাৰিধি
বাৰিশূন্য ; বিশ্বমাজে জ্বলিল অগনি।
বিষম সমৰ শিক্ষা কিন্তু ৰাৱণিৰ ;
ক্ষণেকে পৰাস্ত হলোঁ ; ফুটিল শৰীৰে
বিষময় শৰগণ প্ৰতি লোমকূপে।
পলাইলোঁ উৰ্দ্ধশ্বাসে, লুকাইলোঁ গৈয়া
হিমাদ্ৰি কন্দৰে ; তথা উত্তাপত মোৰ
সঞ্চিত তুষাৰ ৰাশি অনন্ত কালৰ
পমিয়া চলিলা বেগে নদৰূপ ধৰি
ব্ৰহ্মপুত্ৰ সিন্ধুনামে, সিন্ধুৰ সন্নিধি ;
অজীৱন সিন্ধু পুনঃ পাইলা জীৱন।
সপ্ত দিন অচেতন অচল গহ্বৰে
আছিলোঁ যন্ত্ৰণা ভোগি ; আছিল জগৎ
সপ্তদিন অন্ধকাৰ মোৰ অনুদয়ে।"
এতেক কহিলা যদি দেব অংশুমালী
আৰম্ভিলা মৃত্যুপতি বিষাদিত মনে,

ত্ৰয়ীতনু—সূৰ্য্য। 'অজীৱন সিন্ধু পুনঃ পাইলা জীৱন'—জলশূন্য সাগৰে পুনৰ জল পালে।

"কি কবোঁ দুঃখৰ কথা। সি দিনৰ ৰণে
হলোঁ উপস্থিত যৱে আমি, দেবপতি!
সাহসে কৰিয়া ভৰ; লঙ্কেশ নন্দন
নিন্দিয়া নীৰদ-নাদ নাদিলা প্ৰকোপে।
চমকিল হৃদিস্থল ভৈৰৱ হুঙ্কাৰে,
হস্ত হন্তে দণ্ড খসি পড়িল ভূতলে।
মোৰ ই অৱস্থা দেখি দেবাৰি-বদনে
উঠিল হাসিৰ ৰোল খল খল কৰি;
লাজত মৰিলোঁ প্ৰাণে। প্ৰমীলা-ৰমণ
কহিলা বিকথি পাছে, 'ভীৰু দণ্ডধৰ!
দণ্ড খসি পড়ে তোৰ যাৰ সিংহনাদে
কৰ হস্তে; তাৰ সঙ্গে কহ কোন্ মুখে
আসিলি কৰিবে বাদ? নিৰ্ম্মম অধম
প্ৰাণী অন্তকাৰী তই; পত্নী-পুত্ৰ পতি
পিতা স্নেহময়ী মাতা হৰি, শোকানল
জ্বাল নৰ নাৰী বুকে হৰ্ষে নিৰন্তৰ।
জীৱৰ নিয়ন্তা তই, তোৰ যে নিয়তি
মেঘনাদ, মূঢ়মতি! নাজানিছ মনে;
নাজানিছ কাৰ সঙ্গে পশিছ সংগ্ৰামে?
ধৰ ধনু কিম্বা দণ্ড; জীৱ-অন্তকাৰী
অন্ত কৰি, ধৰো নাম আজি অন্তকাৰী;
নৰ নাৰী মৃত্যু অন্ত হোক ত্ৰিভুবনে।'
এত কহি সুৰ-বৈৰী তৃণতা টঙ্কাৰি
এৰিলেক বাণগণ বিদ্যুতৰ বিভা;
নিবাৰিলোঁ নিজ অস্ত্ৰে পাৰিলোঁ যতেক;
যুঁজিলোঁ ক্ষণেক। পাছে ৰক্ষশূৰ মণি

অন্তকাৰী—(অন্তক+অৰি) যমৰ শত্ৰু। তৃণতা—ধনু।

মাৰি পঞ্চ ইষু আশু বিন্ধিলে হৃদয় ;
পড়িলোঁ মূৰ্চ্ছিত হুয়া মহিষ থাকিয়া
ভূমিতলে ; বহুক্ষণে লভিয়া চেতন
দেখিলোঁ বন্ধনে আছোঁ ইন্দ্ৰজিত ৰথে।
নিদিলেক মুক্তি দুষ্ট ; নিয়া লঙ্কাপুৰে
কৰিলেক বন্দী। প্ৰাণী হব মৃত্যুহীন
জগতে ; জনম ৰল, মৃত্যু কিন্তু নাই ;
বাঢ়িল প্ৰাণীৰ সংখ্যা। বিভ্ৰাট ভাবিয়া
চলিলা চতুৰানন দশানন পাশে ;
মাগিয়া মুক্তিলা মোক। হনূষৰ হাতে
পাইলোঁ লাঞ্ছনা হেন, ধিক্ ই জীৱনে।
অমৰ কৰিয়া কিয় সৃজিলে বিধাতা।"
শেষিলে ইৰূপে নিজ বৃত্তান্ত কৃতান্ত,
উত্তৰিলা প্ৰভঞ্জন, "শুনা, মৃত্যুপতি !
দেখিলোঁ সুদূৰ হন্তে অৰাতিৰ ৰথে
বন্দী হলা তুমি। তব মহিষ বাহন
লুইলা সক্ৰোধ অতি, বিতাড়িলা খুড়
ক্ষৌণী বিদাৰিত কৰি ; চলিলা সবেগে,
(চলি যায় যথা ইষু আস-সূত্ৰ এৰি),
মেঘনাদ ৰথ লক্ষি ; প্ৰকম্পি ধৰণী
ক্ৰোধে উনমত্ত শূৰ মহিষ-অসুৰ
চলিলা খেদিয়া যেন মহিষ-মৰ্দ্দিনী।
ৰক্ষোবীৰ বাণাঘাতে আহত হুইয়া
পলালা বাহন ; তেওঁ প্ৰকাশি বিক্ৰম
শৃঙ্গে বিদাৰিয়া গৈলা নিশাচৰ চমূ

ইষু—বাণ। মুক্তিলা—মুক্ত কৰিলা। ক্ষৌণী—পৃথিবী। আস—ধনু।

সম্মুখে পাইলা যত। সম্মুখিলো ৰণে
তব মুক্তি বাঞ্ছি আমি ; প্ৰবল প্ৰতাপে
বহিলোঁ আলোড়ি বিশ্ব ; বৃক্ষ গিৰিচূড়া
পড়িল ভাঙ্গিয়া কত ; দিক্ দিগন্তৰ
ধূলাময় অন্ধকাৰ ; ৰাক্ষস কটক
ছিন্ন ভিন্ন উড়ি গ'ল ; হাহাকাৰ ধ্বনি
উঠিল সমৰ ক্ষেত্ৰে। ঘূৰ্ণিত বতাসে
আগুলিলোঁ ৰিপু যান ; জলচক্ৰ যথা
ঘূৰিল শূন্যত ৰথ ; ব্যস্ত ৰক্ষোৰথী।
কিন্তু কি সুদক্ষ ৰণে বিংশাক্ষ কোঙৰ !
কৰিলা (অচল যেন) অচল স্যন্দন
স্থিৰ বাণে ক্ষণে বীৰ ; এৰি শত বাণ
জৰ্জ্জৰিলা দেহ মোৰ ; ৰণে ভঙ্গ দিলোঁ।"
হেনকালে গীত ধ্বনি বীণাধ্বনি সহ
অদূৰে, ধ্বনিলা আসি সবাৰো শ্ৰৱণে।
প্ৰবেশিলা দেব সভা দেবৰ্ষি নাৰদ,
হৰিগুণ-গীত মুখে ; সম্মান কৰিয়া
দণ্ডাইলা দেৱগণ। আসন দানিলা
সম্ভ্ৰমে পৌলোমীৰম , কৰযোৰ কৰি
কহিলা, "পবিত্ৰ প্ৰভু সুৰপুৰ আজি
তব শুভ আগমনে ; পদ-অব্জ-ৰজ
কৰিলেক শুদ্ধ এই দৰ্ব্ব-বিদলিত
কলুষিত নাকপুৰী নৰক সমান।
কি হেতু বা আগমন হুয়াছে ই স্থানে
কহিলে আমাক, হওঁ কৃতাৰ্থ, দেবৰ্ষি !"

কৰিলা (অচল যেন) অচল স্যন্দন—প্ৰথম 'অচল' অৰ্থে পৰ্ব্বত, দ্বিতীয় 'অচল' অৰ্থে চলনহীন। দৰ্ব্ব—ৰাক্ষস। নাকপুৰী—স্বৰ্গপুৰী।

উত্তৰিলা তপোধন, "দেব দুঃখে দুঃখী
আমি সদা ; তুমি সবে আসিলেঁা দেখিবে।
শুনিলেঁা, দেবেন্দ্র, পুনঃ গৰ্জ্জিছে ৰাৱণ
দণ্ডিবে দেবতা বৃন্দে। কহিলা বাসব,
"কি কৰোঁ লাঞ্ছনা প্ৰভু! ইন্দ্ৰৰ ইন্দ্ৰত্ব,
পদ্মপত্ৰে পয়ঃ হেন, কৰিলা অস্থিৰ
বিধাতা। প্ৰতিজ্ঞা আজি কৰিছে ৰাৱণ
সুৰত্ৰাস, সুৰপুৰী বলে নিব কাঢ়ি
পথৰ কঙ্গাল কৰি যত দেবদলে।
অমৰ-অদৃষ্ট এই! দেখা দেবগণ,
হে দেব, অদেব প্ৰায়, নিষ্প্ৰভ মূৰতি ;
বিবুদ্ধি বিবুধদল। দেখিও স্বচক্ষে,
মৰুৎ মলিন মুখ, নীৰদ নীৰব,
দিনমণি দীন প্ৰায়, অনল সমল,
মৃত্যুপতি মৃত যেন, বিষণ্ণ বৰুণ ;
বজ্ৰপাণি ইন্দ্ৰ আমি মেঘনাদ জিত,
নিন্দিত জীৱন ধৰি ৰহিছো ত্ৰিদিবে।
কৰিয়াছে আৰু পণ দুৰ্ম্মতি ৰাৱণ,
আমি ইন্দ্ৰ, ৰাণী মম কৰিব কিঙ্কৰী
লঙ্কাপুৰে ; বাক্যে তাৰ ফাটি যায় হৃদি।"
এত কহি হুমুনিয়া এৰিলা বাসব,
নীৰবিলা কৰতলে কপোল বিশ্ৰামি।
"নকৰিবা শোক শক্ৰ!" কহিলা নাৰদ,
"সদা একৰূপে দিন নাযায় কাহাৰো,
বিধাতাৰ বিধি ইটো নিশা পাছে দিন,
দিবসান্তে আসে নিশা ; প্ৰচণ্ড মাৰ্ত্তণ্ড

পয়ঃ—জল। বিবুধ—দেৱতা। কপোল—গাল। শক্ৰ—ইন্দ্ৰ।

শক্তিমন্দ শীতে, গ্ৰীষ্মে শক্তিমন্ত হোৱে ;
পূৰ্ণচন্দ্ৰ হ্ৰাস হই ক্ৰমে পায় লয়,
অমাবস্যা চন্দ্ৰ পুনঃ পূৰ্ণ মূৰ্ত্তি লভে।
সদা সদাগতি ভাগ্যে দুৰ্গন্ধ-যাতনা
নঘটে ; নঘটে কিম্বা পুষ্প পৰিমল
অবিৰল। নিৰমল (অমেঘ), অথবা
সমল (সমেঘ), সদা নাথাকে আকাশ।
বহুল দৃষ্টান্ত হেন আছয়, সুৰেন্দ্ৰ,
কত কৰোঁ ? ভাবি দেখা বিজ্ঞতম তুমি ;
এহিৰূপ ঘটে পৰিবৰ্ত্তন জগতে
অহৰহ। দুৰ্ব্বিসহ মনস্তাপ তব
নাথাকিব চিৰকাল : পুনঃ পুৰন্দৰ !
পূৰ্ণৰূপে অভ্যুদয় অৰ্চিব অচিৰে।
তব শত্ৰু লঙ্কেশ্বৰ,—যাৰ ভুজবলে
কঁপিছে মেদিনী স্বৰ্গ ; অবনত শিৰ
সুৰ নৰ কিন্নৰাদি—, কহিলোঁ তোমাক
লভিব পতন দেব আজি নোহে কালি।”
মুনীন্দ্ৰ বচন শুনি বুলিলা শচীন্দ্ৰ,
“আশ্বস্ত হইলোঁ প্ৰভু শান্তি বাক্যে তব
আশাপ্ৰদ। আশা-লতা, ৰোপিলোঁ হৃদয়ে ;
ফলে যেন আশা-লতা, হোৱে যেন তব
বাক্য সিদ্ধি, হে ঋষীন্দ্ৰ, বাক্-সিদ্ধ তুমি।
কিন্তু দৰ্ব্ব-দৰ্পবাক্যে পোলোম-নন্দিনী
বিষাদিনী অতি, দেব ! প্ৰিয়াৰ অমল

শক্তিমন্দ—তেজহীন। শক্তিমন্ত—তেজযুক্ত। সদাগতি—বায়ু।
দৰ্ব্ব-দৰ্পবাক্যে—ৰাক্ষসৰ (অৰ্থাৎ ৰাৱণৰ) দৰ্প বাক্যত। পোলোম-নন্দিনী—শচী।

বদন কমল আজি সমল দৰ্শনে,
নৰহে ধৈৰয দেহে ; অন্তৰ বিদৰে।”
উত্তৰিলা ঋষিৰাজ, “ফলিব অচিৰে
আশা-লতা, সিঞ্চা যদি ধৈৰ্য্য-বাৰি মূলে।
নৈকষেয় ক্ষয় হেতু সূত্ৰপাত আজি
ঘটিছে ; চলিছে দুষ্ট হৰিবে বৈদেহী
ৰাঘব-ৰঞ্জিনী। দৃপ্ত দেব-ৰিপু অতি,
নগণিছে ত্ৰিভুবন ; নিৰ্ব্বাপণ কালে
জ্বলে দীপ-শিখা অতি ; গজি দেহে পাখি
পিপৰা উড়য় উৰ্দ্ধে, মৰণ সময়ে।
অতি কাৰ্য্য অতি কথা ‘অতি’ শব্দ কদা
নোহে ভাল। ‘অতি’ সঙ্গী সদা ‘অবনতি’ ;
আলো সঙ্গী ছায়া যথা। ‘অতি’ উদ্ভূত,
উহ্য হুয়া ‘অবনতি’ মধ্য দ্বি অক্ষৰ ;
‘অতি’ হোৱে ‘অবনতি’ পূৰ্ব্ব লক্ষণ।
চৰিছে ৰাৱণ অতি। লক্ষ্মী স্বৰূপিণী
সীতাৰ হৰণে, তাৰ নিস্তাৰ ইবাৰ
নাহিক ; ঐহিক ভোগ অন্তিছে মূঢৰ ;
ৰাম বাণে অৰাৱণ হুইব অবনী।
দেখিয়া পাবক-শিখা পতঙ্গম যথা
মোহিত ; মোহিত তথা অগিৰ-অধিপ
অগ্নি-শিখা সীতাৰূপে ; পতঙ্গ সদৃশ,
হব ভস্ম তাৰ তেজে, মুগ্ধ যাৰ ৰূপে।

ধৈৰ্য্য-বাৰি—ধৈৰ্য্যৰূপ জল। দৃপ্ত—গৰ্বিত, উদ্ধত। ‘অতি উদভূত...দ্বি অক্ষৰ’—‘অবনতি’ শব্দৰ মাজৰ আখৰ দুটা (ব, ন,) লোপ হৈ ‘অতি’ শব্দ উৎপন্ন হইছে ; অৰ্থাৎ অতি কাৰ্য্যত অবনতি বা বিপদ ঘটে।

অগিৰ-অধিপ—ৰাক্ষসৰ কৰ্ত্তা অৰ্থাৎ ৰাৱণ।

পৰ্শি সীতা পাপ মনে হীনায়ু ৰাৱণ
হুইব। মাৰীচে কৰি সঙ্গে ৰক্ষোবৰ
চলিছে, মন্ত্ৰণা কৰি,—মায়ায় মাৰীচ
ছলিব লক্ষ্মণ ৰামে; এই অৱসৰে
ৰাৱণ হৰিব সীতা পাই শূন্য ঘৰে—।
এহি যুক্তি স্থিৰিয়াছে; কিন্তু কি কৌশলে
ছলিব দুভায়ে, তাক তাড়কা তনয়
নাপাইছে ভাবি। ৰক্ষোমায়াজাল যদি
ব্যৰ্থ হোৱে; নুহুইব মৈথিলী হৰণ;
নুহুইব ৰক্ষশূৰ বিংশাক্ষ বিলয়।
কুহক-নিপুণ বুলি মাৰীচে আশ্ৰয়
কৰিছে কৰ্ব্বুৰনাথ; কিন্তু কি শকতি
মাৰীচৰ; ভুলাইবে ৰাক্ষস-মায়ায়
মায়াভেদী ৰাঘবেন্দ্ৰ বিচক্ষণ অতি?”
“তেন্তে কি উপায় প্ৰভু,” সুধিলা সুৰেশ,
“কি উপায়ে হব সীতা হৰণ সাধন,
—নিৰ্ভৰিছে যাত অমৰাৰিৰ মৰণ—?”
উত্তৰিলা বীণাপাণি নাৰদ, “উপায়
নাহি অন্য শূৰশ্ৰেষ্ঠ! পঠোৱা সত্বৰে
অনুৰোধি মায়াদেৱী দণ্ডক কাননে
মাৰীচ সহায় হেতু; তাৰ দেহে দেৱী
হোক অধিষ্ঠিতা গৈয়া; উদ্দেশ্য উদ্ধাৰ
কৰোক, মাৰীচে কৰি মায়া বুদ্ধি দান।”
মুনি বাক্য শুনি পাছে দেৱকুল-নিধি
কহিলা, “দেৱৰ্ষি! আমি যত দেৱগণ
পৰাস্ত ৰাক্ষস ৰণে। পিতা পুত্ৰ দুই
ৰাৱণ ৰাৱণি, যেন দুগোট কেশৰী
ভীমবল, ত্ৰিভুৱন তৃণতুল্য গণে।

পাৰিব কি ৰাজপুত্র ৰঘুকুলমণি,
—কোমলাঙ্গ শিশু সম—, ৰাক্ষস-সংগ্রামে ?
ভ্রূভঙ্গ দেখিয়া যাৰ, মতিভঙ্গ হোৱে
ৰণে মোৰ ; যাৰ বিংশ লোচন ঘূর্ণনে
সক্রোধ, ডৰাওঁ মই সহস্র লোচন ;
দন্ত কড়মড়ি দর্শি দশাস্যে যাহাৰ
কঁপে হৃদিস্থল মোৰ—বজ্রধাৰী আমি—
ইহেন বিষম যম সম ভয়ঙ্কৰ
কুড়িকৰ ৰণে স্থিৰ হব ৰঘুপতি,
সন্দেহ দাসৰ অতি। নামানিছে মন
ৰাঘব পাৰগ শূৰ ৰাৱণ নিধনে।"
প্রকাশি ঈষদ হাসি উত্তৰিলা ঋষি,
"নাজানা, দেবেন্দ্র ! ৰাঘবেন্দ্র পৰাক্রম ;
পাহৰিছা কোন তেওঁ ; সিহেতু সন্দেহ
তোমাৰ ; বুলিছা বীৰে কোমল বালক
নাজানা কি শচীপতি কোমলতা থাকি
কাঠিন্য অদ্ভুত হোৱে ? বজ্রই প্রমাণ
তব হস্তস্থিত, যাৰ জনম অস্থিত।
তৰল সলিল হোৱে শক্ত শিলা সম ;
জলময় মেঘ হয় কালান্তক কাল,
ভীষণ গর্জ্জন কৰে উগাৰে অনল।
শ্রীৰাম কোমল তেনে ; কিন্তু যথাকালে
ধৰিব কেশৰী মূর্ত্তি ; কোদণ্ড টঙ্কাৰে
কঁপাইব জল স্থল গগন মণ্ডল।
ৰবি মুখে ছায়া যথা, অগ্নি মুখে তৃণ,
ধ্বংস হব ৰাম কোপে ৰাৱণ ৰাৱণি।"

অস্থিত—হাড়ৰপৰা। কোদণ্ড—ধনু।

নাৰদে সম্বোধি উত্তৰিলা বিভাবসু,
"বিফল বচন প্ৰভু কৰিয়াছা ব্যয় ;
মুহিছে প্ৰত্যয় মনে। হিমাদ্ৰি সদৃশ
অটল সি দশানন ; দৰশনে যাৰ
ভীম মূৰ্ত্তি, ভেদি হৃদি প্ৰাণ বাহিৰায়।
পাৰিব কি নৰতনু ৰামচন্দ্ৰ বলে
তাৰ সনে ? দেবদলে নকৰা ভাওনা ;
অলীক বচনে, দেব, প্ৰাণ মুযুৰায়।"
"আমাৰো সন্দেহ অতি", কহিলা বৰুণ,
"তব বাক্যে ঋষিবৰ। ক্ষুদ্ৰ ৰঘুবৰ
উড়ি যাব ৰাৱণৰ প্ৰলয় প্ৰশ্বাসে,
কিম্বা প্ৰবেশিব গৰ্ভে নিশ্বাসাকৰ্ষণে।
কি কাৰণে অকাৰণে অসম্ভব কথা
কহিলা দেবৰ্ষি ? কোনে কৰিব প্ৰত্যয় ?"
বৰুণ বহ্নিৰ বাক্যে কুপিলা নাৰদ ;
দ্বিৰদ আস্ফালে কৰ যথা ক্ৰোধ ভৰে,
আস্ফালিলা তথা মুনি কৰস্থিত বীণা
সকোপে ; কঁপিল দেহ শ্মশ্ৰু জটাজুট
থৰ থৰি ; জবা বৰ্ণ ধৰিলে নয়নে।
উত্তৰিলা তপোধন, "বচনে আমাৰ
কৰিয়াছ অবিশ্বাস ? দেবৰ সমাজে
কহিয়াছোঁ মিথ্যাবাণী ভাবিছ দুজনে ?
বুলিছ মিথ্যুক মোক প্ৰজাৰ অন্তৰে ?
হে বৰুণ, সৰ্ব্বভুক, তুমি দুয়ো দেব,
অদেব সদৃশ, ভৃত্যপ্ৰায় এহি দোষে,
যি ৰামে বুলিয়া নৰ অৱহেলা মনে,
হেন নৰ যানবাহী হুইবা কলিত।"

বিভাবসু—অগ্নি। শ্মশ্ৰু—দাড়ি। জটাজুট—জটাবিলাক।

শাপ শুনি সচকিত হই দুই জন,
"ক্ষমা দোষ, মুনিবৰ! বুলিয়া বিনয়
কাকুতি কৰিলা বহু; নুশুনিলা ঋষি,
"ব্যৰ্থ নোহে বাক্য মোৰ," দানিলা উত্তৰ।
অব্যৰ্থ দেবৰ্ষি শাপ; ইকালে সিহেতু
অনল বৰুণ দুই হুই সম্মিলিত
অহৰহ নৰ গৃহে চলাইছে কল।
বাষ্পযান যত আছে ভূতলে নৰৰ,
—ৰেল ৰথ ব্যোমযান, বাষ্পপোত আদি—,
বহিয়াছে ভৃত্যভাবে দুয়ো অবিৰল।
ঋষি ক্ৰোধে সুদুঃখিত সুৰকুল-নিধি
বাসব, বুলিলা নম্ৰে, "ক্ষমা অপৰাধ
মুনিকুল-মণি দেব! এনেয়ে অমৰ
মৰ-তুল্য মৰ-তাপে; মিত্ৰ শাপে এবে
যায় ৰসাতল, গৃহবিবাদ অনলে।
তুমি ৰুষ্ট হলে কোনে কৰিব উপায়
ৰক্ষ ক্ষয় হেতু? কোৱা—বৈৰী নিৰ্য্যাতন
কি মতে হুইব প্ৰভু? দেবকুল হিত
কিৰূপে ফলিব, তুমি হুইলে কুপিত?"
মুনিপদে ধৰি যদি কহিলা এতেক
শচীকান্ত; হুয়া শান্ত বিনয় বচনে,
কহিলা নাৰদ, "দেব-মঙ্গল আকাঙ্ক্ষী
আমি সদা, দেবৰাজ! চলা মোৰ সঙ্গে
যাইবোঁ উভয়ে মায়াদেবীৰ সদনে।"
অনন্তৰে মুনিবৰ দেববৰ সহ
চলি গৈলা মায়াপুৰ। সভা ভঙ্গ কৰি
চলিলা দেবতাগণ আপোন আলয়ে।

ৰাৱণ তৰ্জ্জন বাৰ্ত্তা সুৰ-অন্তঃপুৰে
প্ৰবেশিছে। ভয়ে যত সুৰাঙ্গনাগণ
বিহ্বলা, স্মৰিয়া পূৰ্ব্ব দানব-পীড়ন,
—অসীম লাঞ্ছনা—। পুনঃ কি ঘটে কপালে
দাৰুণ ৰাক্ষস হাতে! আশঙ্কি আপদ
নিষ্প্ৰভ বদনা সবে ; নিষ্প্ৰভ যদ্ৰূপ
শশাঙ্ক, শশাঙ্ক-শঙ্কা ৰাহুৰ গৰাসে।
নাই সাজ আভৰণ অমৰী শৰীৰে ;
অসজ্জিত কেশদাম ; নাই ফুলমালা
গলদেশে, কিম্বা শিৰে কুশলা-বন্ধনে।
চিৰ হাস্যমুখে আজি সুহাসি ৰহিত,
যেন বাসি ফুল দেহি! ৰমণী মণ্ডলে
আতঙ্ক প্ৰবাহ হায় বহিছে প্ৰবল ;
নিৰানন্দ বিৰাজিছে চিৰানন্দ পুৰে।
পৰিচাৰিকাক চাই উত্তৰিলা শচী,
"ব্যজনে কি কাম আৰু, অ' সখি বিমলা!
পেলোৱা চামৰ। আমি নোহোঁ সি ইন্দ্ৰাণী ;
ৰাৱণ কৰিছে পণ, দু এদিন পাছে
নিব স্বৰ্গ হন্তে মোক স্বৰ্ণ লঙ্কাধামে
দাসী কৰি। হাতে ধৰি চামৰ আপুনি
ব্যজনিবোঁ লঙ্কেশ্বৰী দানব-নন্দিনী।
ভাগ্যবতী ময়-সুতা ; মহেন্দ্ৰ-মহিষী
হব দাসী পদে যাৰ, আজ্ঞা অনুপালি
সতত। সখি হে, কোৱা, কি ফল বতাসি
আজি তাক, হব যোন কালি পৰ দাসী।"

শশাঙ্ক-শঙ্কা—চন্দ্ৰৰ শত্ৰু। কুশলা—চুলি।

"কি কাৰণে অমঙ্গল," কহিলা বিমলা
(বিমল বৰণী ধনী, বিমল হাসিনী)
চামৰিণী, "ভাবা মনে, সুৰেন্দ্ৰ-ৰঞ্জিনি ?
শক্ৰুৰ হীনাৰ্থ বাক্যে কিয় চিন্তাকুলা ?
শক্ৰুৰ সদম্ভ বাক্য আছয় সতত
বিপক্ষৰ প্ৰতি, সতি ! সি বুলি কি কভু
হোৱে দম্ভ সিদ্ধ তাৰ ? অলীক ভাবনা
অযোগ্য স্বপ্নতো ভাবা ; এৰা চিন্তা মনে ;
মনকষ্ট হয়, দেবী, তোমাৰ বচনে ।"
ইন্দ্ৰাণী-মালিনী চন্দ্ৰবালা নিতম্বিনী
উত্তৰিলা, "চন্দ্ৰাননি ! দুৰ্জ্জয় দানব
স্বৰ্গজয়ী, গ'ল ক'ত ভাবি দেখা মনে ।
ৰাক্ষস প্ৰবল আজি ; হীনবল কালি
হব পাৰে দেব-ৰণে ; পাব পাৰে লয় ;
নাহিক বিচিত্ৰ একো বিচিত্ৰ জগতে ।
ভাগ্যচক্ৰ ঘূৰে সদা বিধাতা বিধানে ;
সখি হে, নাযায় দিন কাৰো সমভাবে ।"
কৰিলা উত্তৰ শচী সুচাৰু লোচনী,
"সি আশা বিফল, চন্দ্ৰা ! ৰাৱণ ৰাৱণি
অজেয় কুঞ্জৰদ্বয় হব পৰাজয়
দেব ৰণে কোনকালে ? বিফল দুৰাশা
ৰাৱণৰ বাক্য বিদ্ধ, শূল সম যেন,
ৰহিছে হৃদয়ে মোৰ ; ৰহিব ইমতে
হুয়া বিদ্ধ চিৰকাল, চিৰায়ু যে আমি ।
তোমাৰো নাহিক কাম গাঁথি, চন্দ্ৰবালা,
সুচিকণ ফুলমালা । আৰু নোশোভিব
নন্দন প্ৰসূন-হাৰ মন্দভাগী দেহে ;
মন্দাকিনী নীৰে সখি পেলোৱা কুসুম,

পেলোৱা গাঁথনি সূত্ৰ ; বন ৰত্নৰাজি
ৰঞ্জি স্ৰোতস্বতী দেহ ভাসি যক্ স্ৰোতে।
অশোক কানন পুষ্প অবচয়ি নিজে
লঙ্কাপুৰে, লঙ্কেশ্বৰী গলে দোলাইবোঁ
ৰচি সুচিকণ মালা ; হুইবোঁ মালিনী ;
হবোঁ মন্দোদৰী দাসী মন্দভাগী আমি।
ভাগ্যে মোৰ, হা বিধাতা, এই বিধানিলা,
মম পতিজিত-মাতা-চৰণ সেবিকা !
অমৰীৰ, হৰি হৰি, মৰী-পদ সেবা !"
মায়াৰ আশ্বাস পাই, মায়াপুৰ থাকি
সুৰপতি হৰ্ষমতি উলটিলা গৃহে ;
প্ৰবেশিলা অন্তঃপুৰ,—পৌলোমী সুন্দৰী
মন দুঃখে বসি যথা সখীদল সহ
আক্ষেপিছে। আসে পতি দেখি বিষাদিনী
সম্বৰি অম্বৰ অবয়ব আবৰিয়া,
সসম্ভ্ৰমে দণ্ডাইলা সখীদল সহ।
সুবৰ্ণ আসন আনি যোগালে বিমলা ;
বসিলা বাসব, বামে বসিলা বাসব-
ৰমণী, মলিন মুখে। মল্লিকা, মঙ্গলা,
চন্দ্ৰা, চিত্ৰা, তাৰা আদি সখী অন্তৰিলা
স্থলান্তৰ। বিশালাক্ষী-বদন নিৰখি
কহিলা সহস্ৰ আখি, "দুষ্ট দুৰমুখ
দশমুখ মুখে শুনি তৰ্জ্জন বচন
সুদুঃখী, সুমুখি, তুমি ; বুজিছোঁ অন্তৰে
প্ৰফুল্ল আনন তব ম্লান সি কাৰণ।

মম পতিজিত-মাতা—ইন্দ্ৰজিত-মাতা অৰ্থাৎ মন্দোদৰী। ইন্দ্ৰজিত বুলিলে নিজ স্বামীৰ নাম কৰা হয়, সেই নিমিত্তে শচীয়ে ইন্দ্ৰজিতক "মম পতিজিত" বুলিছে। সহস্ৰ আখি—ইন্দ্ৰ।

উন্মাদ ৰাৱণ, প্ৰিয়ে! উন্মাদ বচনে
অনুচিত শোক তব। অচিৰে বিনাশ
পাব ৰক্ষ,—সুৰ-নৰ-গন্ধৰ্ব্ব-প্ৰলয়—।”
সুৰপতি বাক্যে শচী বিৰস বদনা
তিতি নেত্ৰজলে, ধীৰে কৰিলা উত্তৰ
“ৰাৱণ উন্মাদ নোহে; যি কহিছে মুখে
ফলাব কাৰ্য্যত কালে। ভুজবলে বলী,
দলি দেবদলে পুনঃ, পালি নিজ পণ,
নিব দাসী কৰি তব শ্ৰীচৰণ-দাসী।
নিস্তাৰ সৌভাগ্যবলে,—অভাগিনী ভালে
সম্ভবে সৌভাগ্য যদি,—যদিওবা পাওঁ
কোনমতে দৰ্ব্বহাতে; দুৰ্বচন তাৰ,
(নীচ মুখে উচ্চ বাণী!), ৰহিব হৃদয়ে
বিদ্ধ সদা। ইচ্ছা, যেন আত্মঘাতী হুয়া
লভি অন্ত, অন্ত কৰো অন্তৰ যন্ত্ৰণা
অভাগিনী। তালৈকো যে হইলো অমৰী,
নঘটে মৰণো; কিনো অভাগ্য-কপালে!”
“নকৰিবা শোক সতি!” কহিলা সুৰেন্দ্ৰ,
“সম্লান বদনে তব, বিদৰে অন্তৰ।
প্ৰফুল্ল আননে তব উৎসাহিত আমি;
নব বল জাগে, প্ৰিয়ে, দুৰ্ব্বল হৃদয়ে
সুহাসি দৰ্শনে তব,—সঞ্জীবনী তুমি—।
শশী তুমি, শশিমুখি! নভঃস্থল আমি;
হুইলে মলিনা তুমি, অন্ধকাৰ মম।
দিবোঁ শুভবাৰ্ত্তা এক। সুন্দ-সুত সহ

উন্মাদ—পাগল। দৰ্ব্বহাতে—ৰাক্ষসৰ হাতত। অমৰী—মৰণশূন্য।
সুন্দ-সুত—মাৰীচ।

চলিছে দণ্ডক বনে আজি লঙ্কাপতি
হৰিবে ৰাঘৱ-প্ৰিয়া। কহিলা দেবৰ্ষি
সীতাৰ হৰণে ধ্ৰুব সীতাপতি হাতে
হুইব দুৰন্ত অন্ত, শুনা সুহাসিনি!
আলচ,—মাৰীচে মায়া কৰিয়া বিস্তাৰ
অন্তৰাব গৃহ হন্তে শ্ৰীৰাম লক্ষ্মণ ;
অবসৰে কুড়িকৰ কৰিব হৰণ
জানকী। ৰাঘব কিন্তু তীক্ষ্ণদৰ্শী অতি,
নুভুলিব মায়াবীৰ সামান্য কুহকে।
সিহেতু মুনীন্দ্ৰ সহ কৰিয়া মন্ত্ৰণা,
অনুৰোধি মায়াদেবী পঠালোঁ। দণ্ডকে
মাৰীচ সহায় হেতু। ৰক্ষোদেহে দেবী
হুয়া অধিষ্ঠিতা, নিজে পাতিব কুহক,
বিচলিত হব যাত ৰবিকুল মণি।
মায়াসহ বাগ্দেবী, আশা কুহকিনী
চলিছে সঙ্গিনী হুয়া ; যথোচিত কালে
কৰিব সহায় দুয়ো মৈথিলী হৰণে,
—ন্যস্ত যাত শত্ৰুনাশ, সুৰ সুমঙ্গল—।”
উত্তৰিলা সুৰেশ্বৰী, সখীগণ মুখে
শুনিয়াছোঁ সব কথা। সমুখ সমৰে
বিমুখিবে বৈৰী কাৰো নহল শকতি।
ধন্য দেব দেবী বুদ্ধি! যুক্তিলা সবেও
বধিবে ৰমণী এক অৰ্পিয়া শাৰ্দ্দূলে!
আশা, মায়া, সৰস্বতী, মিলিলা ত্ৰিদেবী,
—ভুল কথা, দেবী নোহে—, তিনি নিশাচৰী।
মিলিলা, গ্ৰাসিবে এক বন-বিহাৰিণী

কুড়িকৰ—ৰাৱণ।

নির্দ্দোষী ৰমণী দেহি, ৰাম-কণ্ঠ-মণি।
ছি ছি লাজ মুণ্ড খাই অবলা বালাৰ,
উদ্ধাৰে অমৰ-ৰাজ্য অমৰ সমাজ ;
হেন ৰাজ্যসুখ-বাঞ্ছা বাঞ্ছে কোন জনে ?
বাল-ক্রীড়া সম কথা ! দুর্জ্জয়-ৰাৱণ
—তব বজ্রাঘাতে যাৰ নুটুটে শকতি—
ছাৱাল ৰাঘব হাতে লভিব পতন,
হেন অসম্ভব কথা কহিয়া নাৰদ
ভুলালে তোমাক। মুনি হৰিভক্তি জানে,
জানে তপ জপ যজ্ঞ ; কিন্তু কিবা জানে
বীৰ দৰ্প, ভুজবল, সমৰ বাতৰি ?
অকাৰণে ঋষিশ্রেষ্ঠ,—পাৰ্গত কেৱল
ক্রোধ প্রদর্শনে—, হায় দিলে অভিশাপ
সুবুজি, উচিত বক্তা দেব দুই জনে ;
শুনিয়াছোঁ সব কথা চন্দ্রা সখী মুখে।”
উত্তৰিলা দেবশ্রেষ্ঠ লজ্জিত বদনে,
“যি কহিলা সত্য, সতি চাৰু চন্দ্ৰাননি !
নুযুয়ায় হেন কাৰ্য্য দেবৰ। উপায়
নাই কিন্তু ; দৈববলে বলী লঙ্কেশ্বৰ ;
হীনবল দেবদল দুৰভাগ্যক্রমে।
সি যি হোক সুলোচনে ! বিমৰ্ষতা এৰি
প্রফুল্ল-বদনা হোৱা ; জানিবা নিশ্চয়
ইন্দ্ৰৰ ইন্দ্ৰত্ব তব প্রফুল্ল বদনে,
—যায়ো যদি সুৰপুৰ সুৰ-ৰিপু হাতে—।
তব বলে বলী ইন্দ্ৰ ; ৰজ্জুবলে বলী
চিলা যথা। ৰজ্জু বিনে উড়ে কি কদাচ

বাল-ক্রীড়া সম কথা—ল'ৰাৰ ধেমালিৰ নিচিনা কথা

শূন্যে চিলা ? তুমি সূত্ৰ হুইলে দুৰ্ব্বল
(মলিন আননে তব হীনবল আমি)
পড়িবোঁ খসিয়া ৰক্ষ-প্ৰলয় বতাসে।
তুমি কমলিনী, সতি, মুদিলে নয়ন
বিমৰষে ; মধুৰস বিনে মধুজীবী
মধুপ কি গতি তবে ? দেখোৱা সুহাসি
সুবদনে, সুবদনি ! বচোৱা সুৰেশে।”

ইফালে মিলিলা মায়া, আশা, বীণাপাণি,
হুয়া কাল জানকীৰ। চলিলা ত্ৰিদেবী
পঞ্চবটী বনে ; যেন সপ্তৰথী মিলি
চলিলা বধিবে শিশু অভিমন্যু বীৰ
অৰ্জ্জুন-নন্দন, কুৰুক্ষেত্ৰ মহাৰণে।
লম্ভিলা মাৰীচ দেহে মায়া ; লঙ্কেশ্বৰে
আক্ৰমিলা আশা দেবী ; বাগ্দেবী লুকাই
ৰহিলা আপেক্ষি কাল ৰাঘব কুটিৰে।

সপ্তম সৰ্গ

হৰণ

উতৰে পুষ্পক ৰথ দণ্ডক কানন
খৰ দূষণৰ ৰাজ্যে। নামিলা সি স্থানে
লঙ্কেশ মাৰীচ। ৰথচক্ৰ ঘৰ ঘৰি
নীৰবিল; স্থিৰ ৰথ; ক্ষণকাল হেতু
বিশ্ৰামিলা অবিশ্ৰান্ত অশ্ব ৰথবাহী।
দণ্ডক বিভিন্নৰূপ কৰিছে ধাৰণ;
জনশূন্য ৰক্ষোগৃহ; গৃহৰ সামগ্ৰী
থান্ বান্ পড়ি আছে গৃহস্থ অভাবে
অনাদৰে য'তে ত'তে। উন্মীলিত দ্বাৰে
যাতায়াত কৰে গৃহে বন-জন্তুগণ,
—ৰাক্ষসৰ পৰিবৰ্ত্তে—, নিঃশঙ্কিত চিতে।
যতেক ৰন্ধন-পাত্ৰ শৃগাল কুকুৰ
আনিছে বাহিৰে কতু। কতুবা বানৰ
লম্ফি জম্ফি খাদ্যবস্তু সুউচ্চ ৰক্ষিত
নিক্ষেপিছে ক্ষিতিতলে; অন্য জন্তুগণ
আনন্দে সি সব পাই কৰিছে চৰ্ব্বণ।
কোনস্থলে দিব্য ৰক্ষ-আসনে ভল্লুক
ভয়ঙ্কৰ, কৰে বসি গাত্ৰ কণ্ডুয়ন
হৰ্ষ চিত। সুসজ্জিত কোমল শয্যাত
শুইছে কতুবা ব্যাঘ্ৰ কৰাল কেশৰী
অৰ্দ্ধ নিমীলিত নেত্ৰে, পুলক অন্তৰে।
বেৰ দ্বাৰ ভাঙ্গি কতু শুণ্ডে শুণ্ডধৰ

কণ্ডুয়ন—খজুৱতি।

ভাণ্ডাৰ লুটিছে বলে। মৃগ মৃগীদল
পুষ্পোদ্যানে নিৰাতঙ্কে ভ্ৰমিছে কৌতুকে,
ভক্ষিছে কপোল ভৰি পল্লব নিকৰ।
এহিৰূপে নানা স্থানে নানা জন্তুগণ
বনবাসী, গৃহবাসী ভাবে অধিকাৰ
কৰিছে ৰাক্ষস স্থান, ৰাক্ষস অভাবে।
দেখিলা ৰাক্ষসনাথ ৰাক্ষসৰ বন।
ৰাক্ষস-তাপস সহ ; বিষণ্ণ অন্তৰে
অনন্তৰে চলি গলা পঞ্চবটী বনে।
দেখিলা সি স্থানে শূৰ-শিখৰ ৰাৱণ।
কৰ্ব্বুৰ-কুণপ পুঞ্জ পূৰ্ণি ধৰাতল
আছে পড়ি ; ৰণ-বন ৰুধিৰে ৰঞ্জিত।
পৰিয়াছে মধ্যস্থলে অশ্ৰপ প্ৰধান
দু-ভাই দূষণ খৰ, দুগোট কুঞ্জৰ।
শৃগাল কুকুৰ কাক শগুণ শগুণী
কৰে কলৰব সবে, শব ৰাশি ৰাশি
পাই হৰষিত মনে। অগণ্য কাউৰ
খায় মাংস ; দেখি ক্ৰোধে খেদিছে কুকুৰ
বায়স উড়িছে ভয়ে, কিন্তু মাংস লোভ
এৰিব নোৱাৰি, শূন্যে ঘূৰিয়া ঘূৰিয়া
জিজ্ঞাসিছে, "কাকা তই নিদিয় কি খাব ?"
বায়স বিপত্তি দেখি হাসিছে শগুণী
"হিহি হিহি খিকি খিকি" ; কুকুৰ ধাইছে
লক্ষি সি সবাক ক্ৰোধে ; প্ৰসাৰি ডেউকা
ভয়ে পলাইছে যত শগুণৰ শ্ৰেণী।

কুণপ—মৃতদেহ। অশ্ৰপ—ৰাক্ষস।

গৃধিনী উড়িল দেখি, প্ৰশংসি শ্বাপদে
"হুৱা হুৱা ভাল হুৱা" অদূৰে গোমায়ু
ডাকিলা আনন্দে। পুনঃ তাড়িলা সিদিশে
বৃকাৰি ; পলাল যত বৃকধূৰ্ত্ত ভয়ে।
খেদে কাক, খায় মাংস শৃগাল শগুণে ;
শগুণ খেদিলে, খায় কাউৰ শৃগালে ;
শৃগাল খেদিলে, খায় কাউৰ শগুণে।
এহিৰূপে খেদাখেদি কৰিছে কুক্কুৰ
নিৰন্তৰ ; শান্তি নাই ; শুকাইছে ভোকে ;
শ্ৰান্ত কলেৱৰে পাছে ডাকিছে সঘনে,
"ভুক্ ভুক্ ভোকে মৰোঁ খায় যে অপৰে।"
হিংসুকৰ শান্তি নাই, দৃষ্টান্ত কুক্কুৰে।
ডাকিনী যোগিনীগণ বিস্তীৰ্ণ শ্মশানে
পাই অগণিত মৰা, আনন্দে বিহ্বলা,
নাচিছে হাসিছে, গীত গাইছে পুলকে
নিকটাই দীৰ্ঘ দন্ত বিকট বদনে।
কাহাৰো প্ৰকাণ্ড মুণ্ড, সুক্ষীণ শৰীৰ,
জিলিকে হাড়ৰ জকা চৰ্ম্মৰ ওপৰে।
খৰ্ব্বাকৃতি কোনো জনী, বিশুষ্ক উৰস,
উদৰ কলসবৎ ; তুটী মৃতদেহ
খালেও নহব পূৰ্ণ। ওষ্ঠৰ উপৰে
দীৰ্ঘদন্ত বক্ৰাকাৰে প্ৰকাশিছে কাৰো।
সুদীৰ্ঘ কাৰো বা জিবা লহ লহ কৰে,
শোণিত সোৱাদে সদা চেলেকে কোৱাৰি।
কাৰো হস্তে ছিন্ন মুণ্ড ; পদখণ্ড কাৰো ;

শ্বাপদ—কুকুৰ। গোমায়ু—শৃগাল। বৃকাৰি—কুকুৰ। বৃকধূৰ্ত্ত—শৃগাল
উৰস—বুকু।

কাৰো কৰে কৰ ; ধড় কৰে টনাটনি
কেহোবা ; কেহবা মাংস চৰ্ব্বিছে প্ৰচুৰ ;
ৰুধিৰ পীয়াছে কোনো অঞ্জলি কৰিয়া ;
দেখিলে ভীষণ দৃশ্য, অন্তৰাত্মা কঁপে।
দশাননে দেখি যত ডাকিনী যোগিনী
পাই ভয় পিছুৱালে ; ঘূৰি ঘূৰি চাই
ইজনী সিজনী কৰি কহিব লাগিলে,
"ইটো কি আহিছে হেঁয়ে হাতী যেন গাৰে ?"
"চাছোঁ চা দহোটা মূৰ," কহে অন্য জনী।
বোলে কোনো, "চাছোঁ বাই শালগছ যেন
একুড়ি এবুড়ি হাত।" কয় আৰু জনী,
"টেলেকা একুড়ি চকু টেঁৰা কৰি কৰি
কেনেকৈ চাইছে চাছোঁ ; কেনে কৰে দেখোঁ।"
আন জনী বোলে, "সিটো হলং হলং কৰি
আহিছে ইফালে ; পলা, ধৰিবহি আজি।"
শ্মশান-বাসিনী যত পলাল তৰাসে।
ধীৰে ধীৰে ৰক্ষপতি ভ্ৰমন্তে চলিলা ;
অগিৰ দুৰ্গতি দেখি স্তম্ভিত অন্তৰে
গুণিলা, "এতেক বল ধৰয় ৰাঘব !
নোহেতো সামান্য নৰ ! বংশ ৰাক্ষসৰ
অন্তিলে সমূলে এই দণ্ডক অৰণ্যে !
কি সাহে জোকাবোঁ হেন অতুল প্ৰতাপী
সমৰ-কুশল বীৰ বিষ্ণু অবতাৰ
ৰঘুপতি ? মূঢ়মতি আমি লঙ্কাপতি
নিচিনিছোঁ ৰঘুনাথে ; লঙ্কা বংশ মোৰ
চাহিছোঁ কৰিবে ধ্বংস, যথা ৰক্ষকুল

ধড়—গা। অগিৰ—ৰাক্ষস।

সমূল নিৰ্ম্মূল এই বিপুল দণ্ডকে।
নাচাহোঁ জানকী ; পৰ ৰমণী হৰণে
নাহি কাম ; চলি যাওঁ ঘূৰি লঙ্কাপুৰে।”
দৰশিলা আশা দেবী উপজিছে ভয়
ৰক্ষৰ ; মুহূৰ্ত্তে পৰিবৰ্ত্তন ঘটিছে ;
জানকী হৰণ-ইচ্ছা দীপ্ত দীপ-শিখা
নিৰ্ব্বাপিত প্ৰায়। দেবী উদ্ৰেকিলা আশা
ৰক্ষোমনে ; ৰক্ষ যেন শুনিলা শ্ৰৱণে,
“কিয় ভয় লঙ্কানাথ ! উপজিছে মনে
তোমাৰ ? তুমি যে ৰক্ষোবীৰ-চূড়ামণি
অজেয় জগতে ; ভয় সামান্য মানবে ?
গিৰিজা হুইয়া তুষ্টা স্তুতিত তোমাৰ
দিছে বৰ, আজি তুমি কৰিলে যতন
নিশ্চয় লভিবা সীতা অতুল ৰতন।
তব কুলে অপমান কৰিলে মানব ;
ৰহিব অখ্যাতি যদি শাস্তি নাহি পায়
তব কৰে শত্ৰু তব, শত্ৰুন্দম তুমি।”
আশাৰ কুহক-বাক্য, পিক-কুহৰণ
মিষ্ট কথা, ধ্বনিলেক শ্ৰৱণ-কুহৰে
ৰাজাৰ। হুইলা মুগ্ধ ৰাত্ৰিমট-মণি,
দেখিলা সুসাধ্য সব চক্ষুৰ গোচৰে,
সীতা লাভ হব যেন অবশ্য অক্লেশে।
গুণিলা মনত বীৰ, “ইকি হল মোৰ ?
স্বপন দেখিলোঁ কিবা দিঠকতে আজি !
নিৰ্ভীক অন্তৰে হ'ল শঙ্কাৰ সঞ্চাৰ
হঠাৎ কিহেতু আজি ? সামান্য ৰাঘবে,
—তপস্বী মানৱে—, ভয় ই মোৰ হৃদয়ে ?

ৰাত্ৰিমট—ৰাক্ষস।

যি শত্রু কৰিলে হেন লাঞ্ছনা ৰাক্ষসে
মোৰ হাতে দণ্ডনীয় অবশ্য নিশ্চয়।”
আসিলা সুকেতু-সুতা-সুত হেনকালে
অন্যত্র থাকিয়া ; চিন্তাযুত দশগ্রীৱে
কহিলা, “ৰাজন্ ! ৰাজ্য খৰ দূষণৰ
শ্মশানত পৰিণত দেখিও নয়নে।
দণ্ডক ৰাক্ষস শূন্য ; শূন্য গৃহ সবে
জন্তুগণ অনুক্ষণ বিচৰণ কৰে।
চতুৰ্দ্দশ সহস্ৰ কটক সহ হায়
কীলসম কীলালপ-অধিপ দু-ভাই
ভূতলে শায়িত আজি। বুদ্ধিমান তুমি,
ভাবি চোৱা ৰাঘৱৰ ৰণ-শিক্ষা কেনে।”
আকৰ্ণি মাৰীচ-বাণী অগিৰ-ঈশ্বৰ
কোপে কম্পি, ৰক্তবৰ্ণ বিংশতি লোচনে
উত্তৰিলা, “দেখা কাৰ্য্য নগণ্য নৰৰ !
সহোদৰা নাসা কৰ্ণ কাটিলে পামৰ
একবাৰ ; পুনৰ্ব্বাৰ কৰিলে সংহাৰ
দু-ভাই দূষণ খৰ ৰক্ষোগণ সহ
আছিল ই বনে যত। বনবাসী ৰাম,
কৰে অত্যাচাৰ হেন ! বৃথা মোৰ তেজ,
বৃথা মোৰ বাহুবল ; পুত্ৰ মোৰ বৃথা
ইন্দ্ৰজিত হেন ; বৃথা কুম্ভকৰ্ণ ভাই ;
নাপায় ৰাঘৱ যদি কাৰ্য্য প্ৰতিফল !
কোৱা মিত্ৰবৰ এবে তপস্বী দুজনে,
—মাতৃহন্তা তব, আৰু ৰক্ষকুল ক্ষয়ী—,

সুকেতু-সুতা-সুত—সুকেতুৰ কন্যা তাড়কা, তাড়কাৰ পুত্ৰ মাৰীচ।
কীল—অগ্নিশিখা। কীলালপ—ৰাক্ষস।

ছলিবে কৌশল কিবা কৰিছা সুস্থিৰ।
বলে ছলে নিবোঁ আজি সীতাক ধৰিয়া
ৰামৰ হৃদয়-ধন ; সি ধন বিহনে
কান্দে যেন কৰ্ম্মফল কৰিয়া স্মৰণ
বনে বনে বন্য ৰাম শোকে অহর্নিশি।”
বুলিলা মাৰীচ পাছে, “শুনা লঙ্কেশ্বৰ !
দেখিলোঁ আশ্চৰ্য্য এক ; ৰক্ষ-পুষ্পবনে
জন্তুগণ মাজে এক সুবৰ্ণ হৰিণ
লৰিয়া পলাল মোৰ দেখি আগমন ;
মোহিত হইলোঁ ৰূপে ; চলিলোঁ পশ্চাতে ;
নেদেখিলোঁ কিন্তু আৰু হয় অনুমান
দেবতা সদয় হুয়া শিকালে কৌশল।
মায়া কৰি স্বৰ্ণ মৃগ আকাৰ ধৰিয়া
ছলিবোঁ তপস্বী দ্বয়ে ; লইবা হৰিয়া
ৰামৰ হৃদয়-ধন সীতা সুহাসিনী।”
আহ্লাদিত লঙ্কেশ্বৰ মাৰীচ বচনে
কহিলা, “হে মিত্র তব বুদ্ধি বিচক্ষণ।
সতত মৃগয়া প্রিয় ৰবিকুলোদ্ভব
ক্ষত্রিয় নৃপতিগণ ; শ্রীৰাম লক্ষ্মণ
দেখি স্বৰ্ণ-মৃগ বনে, ভুলিব অবশ্য।
বিলম্বে নাহিক কাৰ্য্য ; ধৰা মৃগৰূপ
স্বৰ্ণময়, যেহিৰূপে ভুলাবা ৰাঘবে।”
মায়াবলে মৃগৰূপ ধৰিলা মাৰীচ ;
সুপ্রসন্না মায়াদেবী কৰিলা সহায় ;
ৰচিলা মৃগৰ দেহ আপুনি স্বকৰে
কৰিয়া বিচিত্র অতি চিত্রিত শৰীৰ
কৰিছে কজ্জল ৰেখা ; কোমল নিটোল
অবয়ব ; শিৰে যেন দ্বিখণ্ড প্রস্তৰ

বহুমূল্য, শৃঙ্গৰূপে হ'ল সুশোভিত।
সুশ্বেত চাৰিটা খুড়া ; ৰক্ত ওষ্ঠ দুটী ;
সুবঙ্কিম নেত্ৰযুগ, নয়নৰ মণি
যেন নীলমণি দুটী অতি মনোহৰ ;
কোনো নুভুলিব তাৰ মৃদু দৰশনে।
স্বৰ্ণপ্ৰভ মৃগ দেখি লভিলা আনন্দ
দশমুণ্ড ; দশমুখে খল খল হাসি
কহিলা, "অতুল মায়া তব মিত্ৰবৰ !
ধন্য বুদ্ধি ; এই ৰূপে মানব ৰাঘব
অৱশ্যে ভুলিব ; যোৱা তাহাৰ গোচৰে ;
থাকোঁ লুকাইয়া আমি নিকটস্থ বনে !"
কুটিৰৰ পাশে বনে ৰলা লুকাইয়া
ৰক্ষোৰাজ ; বনৰাজ যেন বন মাজে
লুকায়, অপেক্ষি কাল ধৰিবে হৰিণী !
যি স্থানে কুটিৰে বসি শ্ৰীৰাম জানকী
আলাপিছে নানা কথা ; সুবৰ্ণ হৰিণ
দিলে দেখা সেইস্থলে। ৰূপ-জেউতিত
জিলিকিলে বন। মৃগ ক্ষণে আগে যায় ;
ক্ষণেকে উলটি চায় ; খায় দূৰ্ব্বাদল
কোনোবাৰ ; কোনোবাৰ ভেলেকা চাহনি
ধৰে ; লম্ফে চঁকি বৃক্ষপত্ৰৰ পতনে ;
অথবা চমকে নিজ ছায়া দৰশনে।
দেখিলা দম্পতিদ্বয় মৃগ বিতোপন
চৰে এইৰূপে বনে। বিমোহিত সীতা
অনুপম ৰূপে তাৰ, মৃদু মধুস্বৰে
কহিলা স্বামীক, "কিবা আচৰিত মৃগ

বনৰাজ—বাঘ। লম্ফে—জাপ মাৰে।

দেখিও হে কান্ত ! কান্তি কনক স্বৰূপ
আলোকিছে বনস্থলী ; কৰিয়া কৰুণা
দিয়া ধৰি তাক । আমি তৃণ জল দানে
হৰিষে হৰিণ শিশু পুষিবোঁ যতনে ।
অথবা জীয়ন্তে যদি ধৰা অসম্ভৱ,
বিনাশি, প্ৰকাশি দয়া তব দাসী প্ৰতি,
দিয়া তাৰ চৰ্ম্মখানি ; পাতিয়া কুটিৰে
বসিবোঁ আনন্দে দুয়ো কৰিয়া আসন ।”
শুনি মৃগশিশু প্ৰিয় প্ৰেয়সী প্ৰাৰ্থনা,
লক্ষ্মণে লক্ষ্মণাগ্ৰজ কহিলা সম্বোধি,
“দেখিও হৰিণ ভাই ; হেমপ্ৰায় প্ৰভা
দেহে তাৰ ; হেন মৃগ দৰ্শন-দুৰ্লভ
কৈত থাকি উপস্থিত ? ইচ্ছিছে মৈথিলী
পাইবে তাহাক ; আনা ধৰিয়া জীয়ন্তে ;
অথবা সাধিয়া মৃত্যু আনা চৰ্ম্মখানি,
কৰা সন্তোষিতা সীতা জনক-নন্দিনী ।”
কৌশল্যা-নন্দন বাণী শুনিয়া সৌমিত্ৰ
সৌম্যমূৰ্ত্তি, সাম্যভাবে বুলিলা, “নৃমণি !
নহয় প্ৰকৃত মৃগ ; নসম্ভবে কদা
হেন অসম্ভৱৰূপী মৃগ মৃগকুলে ;
পাতিয়াছে মাত্ৰ মায়া কোনোবা ৰাক্ষসে ।
স্বজ্ঞাতী ৰাক্ষস বধ দেখি তব বাণে
দণ্ডকে, দণ্ডিবে আজি আমি দুয়োজনে
লই প্ৰতিহিংসা তাৰ, কোনোবা মায়াবী
পাতিছে মায়াৰ জাল ঘটাবে জঞ্জাল ;
জঞ্জালিলা যথা শূৰ্পনখা সেহি দিন
ধৰিয়া মোহিনীৰূপ । হইও নিৰস্ত,
নাহি কাৰ্য্য, আৰ্য্যশূৰ, সুবৰ্ণ হৰিণে ।”

উত্তৰিলা ৰঘুপতি, "শুনিও লক্ষ্মণ,
প্ৰকৃত হৰিণ যদি, আবৰণ তাৰ
লইবোঁ বিচিত্ৰ অতি ; যদিবা ৰাক্ষস
মায়াবী, মাৰিবোঁ তাক দণ্ডক-কণ্টক ;
মুনিগণ নিষ্কণ্টক হোক ই কাননে।
যতক্ষণ নাসোঁ আমি নাশিয়া ইয়াক,
—প্ৰকৃত হৰিণ কিম্বা মায়াবী ৰাক্ষস—
থাকা এই স্থানে ভাই ; নাযাইবা কভু
জনক জীয়াৰী এৰি গৃহে একেশ্বৰী।"
এতেক কহিয়া বীৰ ধৰি ধনুৰ্ব্বাণ
চলিলা উদ্দেশি মৃগ ; ধৰিবাৰ হেতু
কৰিলা যতন বহু ; থাকে থাকে মৃগ
ওচৰ চাপিলে ৰাম, পলায় অন্তৰে।
ক্ষণেকে নিকট হয়, ক্ষণে যায় দূৰ
মায়াবী ; প্ৰলোভি হেনৰূপে নৃপসুতে
অন্তৰালে বহুদূৰ। জানিয়া ৰাঘব
নহয় প্ৰকৃত মৃগ, শৰাসনে শৰ
যুৰিলা, ভেদিলা মৃগ ; ত্যজি মায়াৰূপ
ৰাক্ষস আকাৰ ধৰি পড়িলা মাৰীচ।
মৰণ সময়ে ৰাজ মন্ত্ৰণা সাধিবে,
ৰাম স্বৰ অনুকৰি মায়াবী ৰাক্ষস
দিলা ডাক উচ্চৰবে, "ভাই হে লক্ষ্মণ
আসিও সত্বৰে মোক বেড়িলে ৰাক্ষসে।"
ডাকিয়া ইৰূপে ঘনে তাড়কা-নন্দন
নীৰবিলা অৱশেষে ;—যন্ত্ৰণা অসীম
বাণাঘাতে—, ৰাম স্মৰি ত্যজিলা জীবন।
এইৰূপে সীতাকান্ত ৰাক্ষসান্ত কৰি,
মায়াবীৰ ডাক শুনি নিজ ধ্বনি সম

চিন্তিত হইলা অতি ; ভাবিলা অন্তৰে,
“কি আশ্চৰ্য্য ৰক্ষোমায়া ! ছলিলা আমাক
আনিলে অৰণ্যে দুষ্ট ; মৰণ সময়ে
কিহেতু ডাকিলে পুনঃ সুমিত্ৰা নন্দনে
ধৰি মোৰ স্বৰ ? অৰ্থ নিগূঢ় ইয়াৰ
আছয় অবশ্য কিবা। কিবা জানি হায়,
ভুলিয়া ৰাক্ষস ডাকে বালক লক্ষ্মণ,
ভাবি মোক বিপদস্থ, আসে সীতা এৰি
শূন্যগৃহে ; তেন্তে কিবা ঘটে অঘটন।”
এত ভাবি চিন্তান্বিত অতি ৰঘুপতি
চলিলা গৃহাভিমুখে সবেগ গমনে।
ইফালে লক্ষ্মণ সীতা মায়াবী ৰক্ষৰ
শুনিলা আতঙ্ক ডাক ৰাম স্বৰ সম।
বাগ্দেবী সুযোগ পাই হেনকালে আসি
বসিলা সীতাৰ কণ্ঠে। পতি ডাক হেন
মানিয়া ৰাক্ষস-ডাক, কাতৰে জানকী
কহিলা, “দেৱৰ, চলা ত্বৰিত গমনে ;
পড়িয়া অগ্ৰজ তব নিশাচৰ হাতে
ডাকিছে তোমাক ; যোৱা শীঘ্ৰে বীৰমণি !
ৰাক্ষস-কুহকে ভুলি ৰাক্ষসৰ মুখে
দিলোঁ প্ৰাণনাথে, মই কিনো অভাগিনী।”
কান্দোঁ কান্দোঁ সীতা দেবী ; ক্ষণে দুকপোল
তিতিল অক্ষিৰ নীৰে ; নিৰখি লক্ষ্মণ
বুলিলা সস্নেহে, “দেবি, নকৰা ক্ৰন্দন ;
স্থিৰ হোৱা, কিয় হেন উৎকণ্ঠিতা অতি।
কাৰ হেন শক্তি আছে ৰাঘবে অনিষ্ট
কৰে ? নিশাচৰ মায়া সুবুজিছা, সতি,
মায়াবীৰ মাত সিটো জানিবা নিশ্চয়।”

উৰ্মিলা-বল্লভ বাক্যে শ্ৰীৰাম-বল্লভা
নামানি, ক্ৰন্দন কৰি কহিবে লাগিলা,
"কি কোৱা দেৱৰ তুমি ? নিশাচৰ মাত ?
কদাচ নহয় আমি স্বকৰ্ণে শুনিছোঁ,
ডাকিয়াছে প্ৰভু মোৰ বিপদে পড়িয়া ;
মিনতি কৰিছোঁ যোৱা নকৰি পলম।"
কহিলা সুমিত্ৰা-সুত দেখি জানকীৰ
অস্থিৰতা, "অকাৰণ ভাবা অমঙ্গল।
যাত্ৰাকালে ৰঘুমণি কহিলা আমাক
নাযাইবে গৃহ ত্যজি ; যাইবোঁ কিমতে
প্ৰভুৰ আদেশ লঙ্ঘি, তব বাক্যে সতি ?
নোশোভে তোমাৰ হেন চিত্ত ব্যাকুলতা,
বীৰপত্নী তুমি। কিয় শঙ্কা অকাৰণ ?
যেহি জন ভাঙ্গিয়াছে শিব শৰাসন
ভয়ঙ্কৰ ; ভৃগুৰাম যাৰ পৰাক্ৰমে
লজ্জিত ; পতিত যাৰ ঘোৰ অস্ত্ৰানলে
মূহূৰ্ত্তে ৰাক্ষস সেনা দেখিলা প্ৰত্যক্ষে
সিদিন ; ইহেন বীৰ বীৰদল-গুৰু
ৰাঘব, কৰে কি ভয় সামান্য ৰাক্ষসে ?
কি চিন্তা তোমাৰ, সতি, পতিৰ কাৰণে ?"
হুইলা কুপিতা সীতা সৌমিত্ৰি বচনে
ৰাঙ্গি অক্ষ। ৰুক্ষ বাণী নিঃসৰিল মুখে
ধনীৰ, "কি চিন্তা মম পতিৰ কাৰণে ?
পতিৰ অভাৱ নাই কহিছ সঙ্কেতে
দুৰ্ম্মুখ দুৰ্ম্মুখ তই। প্ৰভুৰ অভাৱে
পূৰাবি কি স্বামীস্থল ? কহিছ সিহেতু
'কি চিন্তা তোমাৰ, সতি, পতিৰ কাৰণে।'
এই তোৰ মন বাঞ্ছা ? ৰাঘৱ বিপদ

বাঞ্ছিয়া সিহেতু তুষ্ট ৰহিছ আনন্দে।
কৈকেয়ী কৌশল কৰি কৌশল্যা-নন্দনে
দিলে বনবাস ; নিলে ৰাজ্যভাৰ কাঢ়ি
ভৰতে ; এতিয়া তই নে তাৰ ৰমণী।
কপটি ! বাসনা তোৰ সুপূৰিব কদা
ত্যজিবোঁ পৰাণ মোৰ প্ৰভুৰ বিহনে।
যত স্নেহ ভক্তি তোৰ ৰঘুপতি প্ৰতি
বুজিলোঁ কৃত্ৰিম সব ; বিমাতৃ তনয়ে
নসম্ভৱে কদাচিত প্ৰকৃত মমতা ;
পাইলোঁ প্ৰমাণ তাৰ সঙ্কট সময়ে।
ধিক্ তোৰ ভ্ৰাতৃ-ভক্তি ; ধিক্ তই হেন
বিষকুম্ভ পয়োমুখ কপটী অনুজে।”

প্ৰিয়বাক্য যাৰ মুখে বিৰাজিত সদা,
দুগ্ধে মধুৰতা যথা ; হেন ৰাম-প্ৰিয়া
বদনে অপ্ৰিয় বাণী কৰ্কশ নিঠুৰ
শুনি আচৰিত অতি অপাপ-অন্তৰ
সুবলী, বুলিলা, “হেন অবাচ্য বচন
প্ৰয়োগিলা কিয় সতি ? অনুগত দাস
ৰাঘৱৰ মই ; আৰু ভৃত্য আজ্ঞাবাহী
তোমাৰো সতত। ৰাজ্য-সুখ পৰিহৰি,
দুইৰো আদেশ পালি, তপস্বী সাজিয়া
ভ্ৰমিছোঁ সতত সঙ্গে বিজন কাননে,
ইহেন লক্ষ্মণ প্ৰতি তব কটুবাণী ?
জননী স্থানীয়া তুমি, পূজনীয়া মোৰ ;
দাস আমি, কি কহিবোঁ ? তোমাৰ বচনে
অবাচ্য, জননি, মোৰ জ্বলিছে অন্তৰ।”

“কি কাম, লক্ষ্মণ, তব,” কহিলা বৈদেহী,
“হুয়া পৰদাস ? বনে ভক্ষি ফলমূল,

কি কাম কৰিবে কষ্ট ? অযোধ্যা নগৰী
যোৱা ফিৰি ; ভৰত শত্ৰুঘ্ন দুই সহ
ভুঞ্জা ৰাজ্য-সুখ সুখে ; কৰা সন্তোষিত
উৰ্ম্মিলাৰ মন। সীতা, উৰ্ম্মিলা-ৰমণ,
নাহি চায় তব ন্যায় সহায় কাননে।"
দুঃখিত অন্তৰে শূৰ-শিখৰ লক্ষ্মণ
উত্তৰিলা, "আৰু সতি, দুৰক্ষৰ বাণী
নুবুলিবা ; যাওঁ আমি তবাদেশ পালি
অগ্ৰজ উদ্দেশ্যে। কিন্তু ভবিষ্য গৰভে
নাজানো কি আছে আজি ! নাহি দোষ মোৰ ;
যাওঁ প্ৰভু-আজ্ঞা লঙ্ঘি তোমাৰ আদেশে।"
এতেক কহিয়া বীৰ গৃহ চতুৰ্দ্দিশে
শৰাগ্ৰে অঙ্কিলা ৰেখা ; কহিলা সীতাক,
"শৰাগ্ৰে ৰেখিলোঁ গৃহ ; শত্ৰু সাধ্য নাই
প্ৰবেশে ভিতৰে। দেবি, গৃহৰ বাহিৰ
নুহুইবা কদাচিত, থাকে যেন মনে।
প্ৰণমোঁ চৰণে ; এবে হইলোঁ বিদায়
ই দাস !" আকাশ দিশে চাই বীৰমণি
প্ৰাৰ্থিলা, "হে দেবকুল, হবা অনুকূল।
ৰাক্ষস-সঙ্কুল ঘোৰ অকূল অৰণ্যে
শূন্যঘৰে, হে দেবতা, নিৰাশ্ৰিতা সীতা
এৰিলোঁ ; ৰাখিও সবে কৰিয়া কৰুণা।"
সমাপিয়া স্তুতি বীৰ ধৰি ধনুৰ্ব্বাণ
চলিলা অন্বেষি ৰামে ; বৃক্ষ আড়ে থাকি
দৰ্শিলা দশাস্য ; হাস্য কুটীল বদনে,
জানি গৃহে একাকিনী ৰাঘব-ৰমণী।
তুৰন্তে তপস্বীবেশ ধৰিলা লঙ্কেশ,
—ৰক্তবস্ত্ৰ পৰিধান ; যজ্ঞসূত্ৰ দেহে

সুশুভ্ৰ, ওসমে স্বৰ্ণ অঙ্গুৰীৰ ভৰে
আঠু-পৰ্শি ; কক্ষতলে জুলে স্থূল জুলি
শিৰে সেৰা সেৰি কেশ ৰাঙ্গিচা বৰণ
বান্ধিয়াছে জটাজুটি ; হাতত লাখুটি ;
কপালে চন্দন ; গলে ৰুদ্ৰাক্ষৰ মালা।
এহিৰূপে ছদ্মৰূপে ৰাজা দশানন,
ধৰি ধীৰগতি গলা সীতাৰ সমীপে
লাখুটিত কৰি ভৰ। শশিপ্ৰভা সম
জানকীৰ কান্তি দেখি হুইলা মোহিত
লঙ্কেশ, মহেশ যথা মোহিনীৰ ৰূপে।
শূৰ্পনখা যেহিৰূপ সীতা সুন্দৰীৰ
দিছিলা বৰ্ণনা পূৰ্ব্বে, সত্য সি বৰ্ণনা
অক্ষৰে অক্ষৰে, বীৰ ভাবিলা অন্তৰে।
সম্ভাষিলা ৰক্ষ পাছে, "হে চাৰু বদনি !
কোন তুমি ? কোথা হন্তে আসিলা ইস্থানে ?
দেবী কি মানবী ? এই সুঘোৰ কাননে
ভীষণ ৰাক্ষস পূৰ্ণ, কি কাৰ্য্যে বসতি ?"
শুনি ছদ্মবেশী বাণী, তপস্বীৰ জ্ঞানে,
মধুৰ ভাষিণী মৃদু মধুৰ বচনে
মধুৰিলা কৰ্ণ তাৰ, "পৰিচয় মোৰ
শুনা তপোধন ! আমি জনক দুহিতা,
সীতা নাম। সূৰ্য্যবংশী অযোধ্যা নৃপতি
দশৰথ ; ৰামচন্দ্ৰ তেওঁৰ তনয়
পতি মোৰ, আসিয়াছে পিতৃ সত্য হেতু
কাননে ; আসিছোঁ আমি স্বামীৰ সংহতি।
পাইব পাৰোঁ কি প্ৰভু তব পৰিচয়
ই দাসী ?" হনূষপতি হৰিষ আননে
কহিলা, "অন্নপ্তে ; কিন্তু পূৰ্ণ পৰিচয়

পাবা শেষে ; কহোঁ এবে সম্প্রতি সংক্ষেপে
শুনা সুহাসিনী, আমি কুবেৰৰ ভাই ;
এৰিছোঁ সংসাৰ মায়া ; থাকোঁ এই বনে
কৰি তপ, ফল মূল আহাৰি কেবল।
আসিলোঁ ভিক্ষাৰ হেতু ; যদি আছে কিবা
গৃহে তব, দিলে হয় উদৰ উপায়।"
শুনি তপস্বীৰ বাক্য কহিলা জানকী
কোমল অন্তৰা, "কৰা অপেক্ষা ক্ষণেক ;
লক্ষ্মণ আসিব এবে ফল মূল লই,
দিবোঁ ভিক্ষা। মম পতি ৰঘুপতি অতি
হব তুষ্ট দেখি দ্বিজ ; কৰিব শুশ্রূষা।"
"হয়াছে বহুত বেলা ;" কহিলা ৰাৱণ,
"পূজাৰ সময় মোৰ ; অপেক্ষা কৰিব
নোৱাৰোঁ ৰামৰ হেতু। প্রস্থানিলোঁ আমি।"
হুইলা দুঃখিতা সীতা। "ফিৰি যায় দ্বিজ
ভিক্ষা বিনে, শুনি পতি কি বুলিব মোকে,"
এতেক ভাবিয়া সতী কহিলা, "ৰহিও,
দ্বিজবৰ ! দুটী ফল আছে মাত্র গৃহে,
গ্রহিও অত্যল্প দান অধিক অভাবে।"
শুনিয়া সীতাৰ বাক্য উলটিলা ধীৰে
ছলকাৰী, আশীৰ্ব্বাদি সস্নেহে বুলিলা,
"ধন্যা তুমি সুভাষিণি ! সাদৰ বচনে
তোমাৰ, সন্তুষ্ট আমি ; লবোঁ যথা দান।"
আনি দুটী ফল সীতা, সম্ভ্রম কৰিয়া
গৃহৰ ভিতৰ থাকি যাচিলা ৰাৱণে।
"নলওঁ আশ্রমে ভিক্ষা," কহিলা তপস্বী,
"বাহিৰে আসিয়া ভিক্ষা কৰিও প্রদান,
লই যাওঁ, বিধুমুখি, আশীৰ্ব্বাদ কৰি "

সীতা বোলে, "দ্বিজবৰ, আছয় নিষেধ
গৃহ হন্তে বাহিৰিবে।" বুলিলা ৰাৱণ,
"আমাৰো নিষেধ আছে গৃহে ভিক্ষা লবে ;
নোৱাৰোঁ লইব দান, যাওঁ সুবদনি !"
ভাবিতা হুইলা সীতা, "কৰিছে বাৰণ
গৃহ-হন্তে বাহিৰিবে সুমিত্ৰা কুমাৰ।
বাহিৰ নহলে বিপ্ৰ ভিক্ষা নাহি লয় ;
তপস্বী ব্ৰাহ্মণ যায় মধ্যাহ্ন সময়ে
বিনা দানে। শুনি ইটো অতীব অধৰ্ম্ম
বুলিব যে মন্দ মোক নিশ্চয় ৰাঘবে।"
হুইয়া বাহিৰ সতী ডাকিলা ব্ৰাহ্মণে,
"লইও, তপস্বি ! ভিক্ষা, বাহিৰিছোঁ আমি
গৃহ থাকি।" শুনি ৰক্ষ ৰঙ্গে উলটিলা।
ভিক্ষা লোৱা ছল কৰি মায়াবী ধৰিলা
ধনীকা কোমল কৰে, দৃঢ় মুষ্টি কৰি।
"কি কৰ কি কৰ দুষ্ট," কহিলা সুন্দৰী,
"এৰি দে, এৰি দে হাত, কিহেতু ধৰিলি।"
টনাজোৰা কৰে সীতা হাত এৰাইবে ;
কিন্তু কি শকতি ? মৃগী পাবে কি এৰাব
কেশৰী কৱল থাকি ? কহিলা ৰাৱণ,
"পাইবা কৰত কষ্ট ; কৰি টনাটনি
নোৱাৰা এৰাব কভু। শুনা সুবদনি
পৰিচয় মম ; নোহোঁ যি দেখিছা মোক,
—সামান্য তপস্বী—, মাত্ৰ ছদ্মবেশ ইটো।
লঙ্কাৰ ঈশ্বৰ আমি, ৰাক্ষসৰ নাথ,
যাৰ ভয়ে দেবকুল আকুল সতত
থাটে লঙ্কাপুৰে ; দেখা ধৰোঁ নিজৰূপ।"

ধনীকা—যুবতী। কৱল—গ্ৰাস।

এত কহি নিজৰূপ ৰক্ষ প্ৰকাশিলা
—নীলবৰ্ণ ভীমকায় ; ৰাজ আভৰণ
শৰীৰে ; দ্বিপঞ্চ মুণ্ড, দুই দশ কৰ ;
বিংশতি লোচন যেন বিংশতি নক্ষত্ৰ
কৰে টল টল—। সীতা দেখি মহাকায়
ভয়ত বিহ্বল হুয়া মুদিলা নয়ন,
উত্তৰিলা আৰ্ত্তস্বৰে, "এৰি দে ৰাক্ষস,
নিৰ্দ্দোষী অবলা নাৰী কৰিছোঁ মিনতি ;
নহলে পাইবি শাস্তি মম নাথ হাতে।"
আসিলে ৰাঘবদ্বয় বন হন্তে ঘূৰি,
ঘটিব বিপদ ভাবি নিকষা তনয়,
তুলা তুল্যা লঘু সীতা তুলিলা তুৰন্তে
ৰথে। ৰথ চলিলেক, ৰথচক্ৰ ঘূৰি
ঘড়ঘড়ি, বায়ুবেগে এৰি পঞ্চবটী।
ছট্‌ফট কৰে সতী ৰথৰ ওপৰে ;
হইলা বাউলী প্ৰায় ; কৰি কৰাঘাত
আপোন ললাটে বক্ষে, কান্দে হুম হুমি,
"হা প্ৰভু ৰহিলা কৈত ? শ্ৰীচৰণ দাসী
নিয়ে ৰক্ষে বলে ধৰি, আসিও সত্বৰে।
হা দেব হৃদয়েশ্বৰ সীতা-চিন্তামণি
কৈত এই বিপদকালে ? তব অভাগিনী
তপস্বীৰ বেশে, নাথ, ছলিলে ৰাৱণে ;
হৰিলে ৰাৱণে ছলে ভিখাৰীৰ বেশে,
উদ্ধাৰা তুৰন্তে কান্ত। আসিও লক্ষ্মণ,
স্নেহৰ দেৱৰ মোৰ ; কৰিয়া কৰুণা,
কাতৰে বিনয় কৰোঁ উৰ্ম্মিলা-ৰমণ—,
কৰিয়া কৰুণা মোক নিস্তাৰা বিপদে।"
লঙ্কেশ্বৰ ! ৰাজা তুমি জগতে বিখ্যাত।

ইকি আচৰণ ? পৰ ৰমণীহৰণে
মুহিলা কুণ্ঠিত ? ছি ছি ৰক্ষকুলপতি !
ইহেন বিধান তব ৰক্ষ-ৰাজবিধি
লেখে কি ? চলে কি হেন পাপ আচৰণ
তব ৰাজ্যে ? ৰক্ষকুলে নাই কি বিচাৰ ?
ৰাজা তুমি, দণ্ডা প্ৰজা কৰে যদি দোষ ;
কৰিলে কি পাপ তুমি, দণ্ড বিধানিবে
নাই কোনো ? ৰক্ষোৰাজ, জানিবা নিশ্চয়
দণ্ডিবেক ভগবান ৰাজকুল-ৰাজা ।
কাতৰে বিনয় কৰোঁ ; এৰি দিয়া মোক ;
নাৰাখা অখ্যাতি তব সুবিখ্যাত কুলে ।”
সীতাৰ কৰুণ বাক্যে অচলিত চিত
উত্তৰিলা লঙ্কানাথ, “হে নাৰী-সুন্দৰি !
তব ৰূপে মুগ্ধ আমি । তব অনুনয়ে
বধিৰ শ্ৰৱণ মোৰ ; অন্ধ নেত্ৰ দ্বয়
ৰোদনে তোমাৰ । ৰূপে বিমোহিত মন,
বিমোহিত কুড়ি আখি ; অন্তৰে বাহিৰে
দেখিছোঁ কেৱল ৰূপ, হে ৰূপ-মাধুৰি !
ভাগ্যোদয় আজি তব ; ভাবা অমঙ্গল
কি হেতু ? ৰাঘব হেতু ফল মূলাহাৰী
জটাধাৰী, কিয় ধনি কান্দা অকাৰণ
হুইয়া বিহ্বলা ? তুমি হেন ৰূপবতী
সুভাষ-ভাষিণী দেব-দুৰ্ল্লভ কামিনী
শোভে কি সামান্য নৰে অৰণ্য-সন্ন্যাসী ?
আমি ৰাজা দশানন ত্ৰিলোক বিজয়ী,
—যাৰ ভয়ে সুৰ নৰ কিন্নৰ ভূধৰ
সাগৰ তৰসি কম্পে—, হেন লঙ্কেশ্বৰ
হবোঁ অনুগত তব ; চিত্ত-বিনোদিনী

হইবা আমাৰ প্ৰিয়া, হে প্ৰিয়ভাষিণি !
মন্দোদৰী আদি মম যতেক ম'হিষী
আছে লঙ্কাপুৰে ; সবে হইয়া কিঙ্কৰী
সেৱিব শ্ৰীপদ তব ; হইবোঁ কিঙ্কৰ,
হইবা ঈশ্বৰী মোৰ, মুখ্যা পাটেশ্বৰী ।"
 সুপ্তা ভুজগিনী যেন, জোকালে কোনোএ,
তুলি শিৰ ধৰি ফণা ফোঁপায় সকোপে ;
ধৰিত্ৰী-ধীলটী তথা ৰাৱণ বচনে,
মুখ দাঙ্গি চকু ৰাঙ্গি হইয়া কুপিতা,
বিকথিলা দৰ্ব্বনাথে ভৎ'সনা-বচনে,
"নীচাশয় নিশাচৰ বৰ্ব্বৰ পামৰ,
পাপ বাক্য মুখে তোৰ ? জ্বলোক পাৱক
তোৰ পাপ-দশাননে । বখানিছ নিজ
প্ৰতাপ বীৰত্ব বহু ; কিন্তু নগণিছোঁ
প্ৰভুৰ কনিষ্ঠ এক পদাঙ্গুলি সম
তোক, হে ৰমণী-চোৰ ! সামান্য মূষিক
তই ৰে' কৰ্ব্বুৰ ; মোৰ ৰাঘব কেশৰী ।
বিষ্ণু অবতাৰ নাথ ; তই অধৰমী
অগিৰ ; অন্তৰ বহু,—স্বৰ্গ মৰ্ত্ত্য যেন—,
তোত ৰাঘবত । পাপি, কহ কি সাহসে
কুবচন হেন জনে ? ভাবিছ ভিখাৰী ?
লঙ্কানাথ বুলি তই উচ্চ পৰিচয়
দিবে নাপাইলি লাজ ? হুয়া ৰক্ষোৰাজ
চোৰৰ প্ৰকৃতি ! পৰ ৰমণী হৰণ
ধৰ্ম্ম তোৰ ! নীচমতি হৰিলি অবলা

ধৰিত্ৰী ধীলটী—পৃথিবীৰ কন্যা অৰ্থাৎ সীতা । দৰ্ব্বনাথ—ৰাক্ষসৰ পতি অৰ্থাৎ ৰাৱণ । অগিৰ—ৰাক্ষস ।

অকলা গৃহত পাই ছদ্মবেশ ধৰি ;
ই তোৰ পৌৰুষ ? লাজ ! মোৰ্ প্ৰাণ প্ৰভু,
দেৱৰ লক্ষ্মণ কিম্বা থাকিলে গৃহত,
তোৰ এই দশ মুণ্ড মুকুট ভূষিত
ভূতলে পড়িয়া আজি লোটালে হতন ।
এৰি দে অধৰ্ম্মী মোক ; নহিলে সংহাৰ
হব তোৰ ৰক্ষকুল, ৰঘুমণি ৰোষে ।”
আকৰ্ণি ভৎ'সনা বাণী বৈদেহীৰ্ মুখে,
তৰ্জ্জিলা বৈদেহী-হৰ দন্ত কড়মড়ি
দশ মুখে কুড়ি পাটি, “অবোধ ৰমণি !
তিৰস্কাৰ কৰ তই অশ্ৰপ-ঈশ্বৰে ?
এতেক সাহস ? ভাগ্যে অবলা ৰমণী ;
নহলে মস্তক তোৰ ছেদিলোঁ হতন ।
কি গুণ শ্ৰীৰাম ধৰে ? ৰাজ্য হেৰুৱাই
কৰিছে কাননে বাস ; গৃহৰ অভাবে
কুটিৰ আশ্ৰয় তাৰ ; ভূতলে লুণ্ঠিত
দেহ সদা শয্যা বিনে ; বল্কল ধাৰণ
বস্ত্ৰাভাবে ; তৈলাভাবে বান্ধিয়াছে জটা
শিৰে, দেহে উড়ে ধূলি ; আহাৰ অভাবে
খায় কপি খাদ্য ৰাম ফল মূল আদি ;
এয়ে তো প্ৰণয়ী তোৰ যাৰ লাগি কান্দ !
ছি ছি সামান্যৰ প্ৰতি প্ৰেম তোৰ মনে !
বৃথা কষ্ট নাপাইবি, মুক্তি নাই তব ;
পাইবি স্বৰ্গৰ সুখ ভজিয়া আমাক
দ্বিতীয় ত্ৰিদিব তুল্য স্বৰ্ণ লঙ্কাধামে ।”
উত্তৰিলা ৰক্ষবাক্যে মৈথিলী সুন্দৰী,
“ৰাক্ষস ! তৰ্জ্জনে তোৰ নডৰে জানকী

অশ্ৰপ—ৰাক্ষস ।

স্নভুলে স্নেহৰ বাক্যে যত প্ৰলোভনে
জানিবি নিশ্চয়, পাপি, পতি-প্ৰাণা সীতা।
যি আশা কৰিয়া মোক হৰিলি পামৰ
নহব সি আশা পূর্ণ ; কিয় অকাৰণ
হবি নাৰীবধী ? মূঢ় কিয় অকাৰণ
ডুবাবি কনক লঙ্কা, ডুবিবি আপুনি ?”
“হে বিধাতা, মনে এয়ে আছিল তোমাৰ ?
চন্দ্ৰকুলোদ্ভবা আমি ; ৰাজর্ষি জনক
জনক আমাৰ ; হলোঁ সূর্য্যকুল-বধূ ;
ৰথীশূৰ দশৰথ নৰেন্দ্ৰ শ্বশুৰ ;
পতি ৰঘুকুলমণি ; হায় হে বিধাতা
লেখিলা কপালে মোৰ ইহেন দুর্গতি ?
সজ্ঞানে অজ্ঞানে যদি কৰিছোঁ অবলা
অপৰাধ তব পদে, ক্ষম চতুর্ম্মুখ !
দশমুখ গ্ৰাস হন্তে উদ্ধাৰা দাসীক।”
“হায় ৰবিকুল-মণি ! নামানি বাৰণ
গুৰুজন শাশুৰীৰ, বন্ধু বান্ধবৰ,
অৱহেলি সবজনে আসিলোঁ কাননে,
—কপোতৰ সঙ্গে যথা কপোতী বিহগী—,
তব সঙ্গে ; ৰক্ষ-ব্যাধ মায়াজাল পাতি
ধৰিলে কপোতী তব দীনা দুর্ভাগিনী ;
ৰাখিও কপোতী-কান্ত আসিয়া সত্বৰে।
সাদৰত যাক প্ৰভু শশিমুখী বুলি
মাতিছিলা ; নিপতিতা ৰাহুগ্ৰাসে আজি ;
উদ্ধাৰা হে বীৰবৰ তব শশিমুখী।
যাৰ নেত্ৰযুগে কৰ কমল বুলাই
বুলিছিলা কতবাৰ কুৰঙ্গ-নয়নী ;
কালচক্ৰে আজি সেই স্নেহৰ কুৰঙ্গী

তোমাৰ, লইলে ধৰি কৰ্ব্বুৰ-কৰ্ব্বৰে
পাইয়া সুযোগ ; শূৰ ৰাখাহি নিবাৰি ;
ৰাখাহি নৃমণি তব কুৰঙ্গী-নয়নী।
তুমি ৰবিকুল-ৰবি ; আমি কমলিনী
ৰবিগত-প্ৰাণা ; হেন কমলিনী তব
আদৰৰ আক্ৰমিলে আসিয়া মৰাল
দুষ্ট চোৰ ; কৈত কান্ত হেন অসময়ে ?”
“কৈতেবা ৰহিলা, বীৰ সুমিত্ৰা-নন্দন,
হে প্ৰিয় দেৱৰ ! ক্ষমা অপৰাধ মোৰ,
দুবুজি বুলিলোঁ কটু। নামানি বচন
তব, অভাগিনী আমি পড়িলোঁ বিপাকে।
প্ৰিয় ভ্ৰাতৃ ৰঘুপতি,—যাৰ সুখে সুখী,
যাৰ দুঃখে দুঃখী তুমি ; যাৰ স্নেহ বান্ধে
আসিলা কাননে বীৰ ৰাজ্য পৰিহৰি—,
তাৰ পত্নী নিয়ে ধৰি দুৰ্ম্মতি ৰাৱণে ;
কিহেতু উদাস ভাবে ৰহিলা, কেশৰি ?
সদা ধনুৰ্ব্বাণ ধৰি, কুটিৰ সম্মুখে,
—ৰাজগৃহ দ্বাৰে যেন প্ৰখৰ প্ৰহৰী,—
ৰাখিছিলা যাক সদা ; গৃহশূন্য কৰি
হৰিলে তাহাক চোৰে ; শূন্যগৃহে এবে
আৰু নো ৰখিবা কাক কোৱা কুল-মণি !
কাতৰে জনক-কনী প্ৰিয় বউ তব
ডাকিছে বিপদে পড়ি, মাতিছে কান্দিয়া ;
উদ্ধাৰা অবলা, শূৰ, নাৰী-চোৰে মাৰি।
অথবা নকৰা ক্ষমা যদি মোৰ দোষ,

কৰ্ব্বুৰে-কৰ্ব্বৰে—ৰাক্ষস ৰূপ বাঘে। জনক-কনী—জনক-কন্যা অৰ্থাৎ সীতা।

—দোষী আমি অভাগিনী, ভৎ'সিলোঁ তোমাক
বিনা দোষে—, যদি নোহে দয়া মোৰ প্ৰতি ;
তব প্ৰিয় ভ্ৰাতৃ নামে দিলোঁ, হে দেৱৰ
দোহায় ; আসিয়া শীঘ্ৰ, ভ্ৰাতৃ মুখ চাই,
নিস্তাৰাহি নিমাখিতা সীতা, বীৰবাহু !"
"হায় হায় ! ৰঘুমণি কিমতে জানিব
হৰিলে যে মোক দুষ্ট লঙ্কাৰ ৰাৱণে ;
কোনে দিব বাৰ্ত্তা ইটো, কোনে দিব হায়
প্ৰভুৰ চৰণে ? দেব সদাগতি ! তব
সদা গতি সৰ্ব্ব স্থানে ; 'লঙ্কাৰ ৰাৱণে
হৰিলে জানকী,' এই বাৰ্ত্তা কৃপা কৰি
পশোৱা প্ৰভুৰ কৰ্ণে ; জীৱৰ জীৱন
তুমি দেব, জানকীক কৰা জীৱ দান
এই উপকাৰ কৰি,—মিনতি চৰণে
বিহায়-বিহাৰী পক্ষি ! প্ৰাৰ্থিছোঁ কাতৰে,
যোৱা দ্ৰুতগতি উড়ি সীতাকান্ত যথা,
কোৱা ই সম্বাদ নাথে, 'লঙ্কাৰ ৰাৱণে
হৰিলে জানকী' । যত তৰু লতা বন
জীৱকুলাশ্ৰয়, যৱে লইব আশ্ৰয়
তোমাসাৰ ছায়াতলে জানকী-জীৱন
হুইয়া ভ্ৰমণশ্ৰান্ত, 'লঙ্কাৰ ৰাৱণে
হৰিলে জানকী,' সবে কবা ই বাতৰি
হে বন কুসুম ! তুমি আদৰৰ ধন
সীতাৰ ; তোমাক সীতা ধৰিছিলে শিৰে
সতত ; প্ৰভুৰ সঙ্গে যদি হয় দেখা
কহিবা কৰুণা কৰি, 'লঙ্কাৰ ৰাৱণে
হৰিলে জানকী,'—এই অভাগী প্ৰাৰ্থনা ।"
"হে ৰাক্ষস ! নাই কিবা ধৰ্ম্মভয় তোৰ ?

হুয়া লঙ্কাপুৰেশ্বৰ ৰাক্ষসৰ নাথ
হৰ পৰ নাৰী। নাই লাজ তোৰ মনে ?
এয়ে কি গৌৰব ? হায়, তোহেন পাপীক
কিমতে ধৰিছে বক্ষে জননী ধৰণী ?
ৰে' পাপি ! পড়োক তোৰ দশশিৰ ব্যাপি
অশনি আকাশ হন্তে। এৰি দে নির্ম্মম !
এৰি দে মিনতি কৰোঁ ; প্ৰভু কোপানলে
নহলে সকুলে তুষ্ট পাইবি পতন ;
অথবা, অনলে কিম্বা সলিলে প্ৰবেশি
অন্তিবোঁ ই দেহ মোৰ ; কদাপি পামৰ
নফলে যি আশা কৰি হৰিছ ছলেৰে।”
শুনিয়া নিৰাশ বাণী বিষাদিনী মুখে
বিষণ্ণ হৃদয় ময়-নন্দিনী-ৰমণ
লঙ্কেশ্বৰ মনে মনে স্তুতিলা মহেশে,
“ৰাৱণ তোমাৰ দাস বিদিত সংসাৰে
বিশ্বেশ্বৰ ! বিষধৰ ধৰিলা ভূষণ
দেহে, কিবা দিবে ফল তব ভক্তজনে,
হলাহল ? শক্তিনাথ, ভক্তিৰ সাগৰ
ভক্ত চিত্ত ; তুমি তথা মন্দৰ ভূধৰ ;
শৰীৰ ভুজঙ্গগণ ৰজ্জুৰ স্বৰূপ।
মথিলে সমুদ্ৰ এই, এই গিৰিযোগে,
এই ৰজ্জু ধৰি ; প্ৰভু, ফলে কিবা ফল
কালকূট ? যথা হায় সমুদ্ৰ মন্থনে
পুনৰ্ব্বাৰ তবাদেশে, ফলিল গৰল ?
নহলে কি, মহেশ্বৰ !—চিৰদাস আমি
তোমাৰ ; নাজানো আনে—, মোৰ খ্যাত কুলে

অশনি—বজ্ৰ।

ইহেন লাঞ্ছনা ঘটে ? যায় নাক কাণ
নৰ হাতে সোদৰীৰ ? হাসয় জগতে ?
থাকিলে কি কৃপা তব এই ভৃত্য প্ৰতি,
পশুপতি ! বনপতি বীৰ ভ্ৰাতৃদ্বয়
দ্বিৰদ সদৃশ, বন-ৰক্ষোবল সহ
হয় ক্ষয় ? শুনো পুনঃ গালি নাৰী মুখে ?
যদি নোহে কৃপা তব এই দাস হেতু,
বৃথা ভক্তি আৰাধনা পদম্বুজে তব
নিয়ত ভৃত্যৰ তবে ; বৃথা তেন্তে, প্ৰভু,
ভোলানাথ দাস মোক বোলে সৰ্ব্বজনে।
তব কোপানলে পুড়ি অনঙ্গ অনঙ্গ
হুইছিলে ; কি যে ভাগ্য, লভিয়া মৰণ,
পাইলে জীৱন পুনঃ। পীড়ে দাসে এবে
তব ৰিপু, ৰিপুঞ্জয় ! কৰিও কৰুণা
কিঙ্কৰক, কায়ে মনে শ্ৰীপদে অৰ্পিত
নিয়ত। হে নীলকণ্ঠ ! নীলকায়ে মম
শোভে যেন হেমময়ী ই নাৰী-মালিকা,
ভজে যেন তব ভৃত্যে সীতা সীমন্তিনী।"

মালিকা—মালা।

দ্বিতীয় খণ্ড

গল্প আৰু জীৱন-স্মৃতিৰ টোকা

লঙ্কাৰ সম্বাদ কি ?

বেনাৰ গাঁও আৰু কুমাৰী গাঁও নামে দুখন ওচৰাওচৰি গাঁও আছিল। গাঁও দুখনৰ মাজত মিল নাছিল ; সদাই ইখানে সিখানৰ, আৰু সিখানে ইখানৰ নিন্দা কুৎসা কৰি থাকে। দৈবাৎ বেনাৰ গাঁৱৰ দৰা এটালৈ কুমাৰী গাঁৱৰ কন্যা এজনী দিয়াৰ বন্দোবস্ত হ'ল। বিয়াৰ দিনা দৰা ঘৰীয়া মানুহৰ লগত কন্দল কৰিবৰ মনেৰে কুমাৰী (অৰ্থাৎ কন্যাৰ) গাঁৱৰ ডেকা কিছুমানে আলচ পাতিলে। বেনাৰ গাঁৱৰ মানুহ দৰাৰ লগত নিশা বিয়ালৈ আহোঁতে, বাটতে কুমাৰীগঞা ডেকাবিলাকে আগচি ধৰি সুধিলে, "লঙ্কাৰ সম্বাদ কি ?" বান্দৰবিলাক ৰামৰ লগত লঙ্কালৈ গৈছিল আৰু সেই নিমিত্তে লঙ্কাৰ সকলো কথা জানিছিল। কুমাৰীগঞাইঁতে "লঙ্কাৰ সম্বাদ কি"—এই প্ৰশ্নৰ দ্বাৰাই বেনাৰগঞাইঁতক প্ৰকাৰান্তৰে বান্দৰ বুলিছিল। বিয়াখনত বুঢ়া মানুহবিলাক আগত গৈছিল ; কুমাৰীগঞাৰ "লঙ্কাৰ সম্বাদ কি" প্ৰশ্ন শুনি বুঢ়াবিলাকে কলে, "আমাৰ পাছত আদহীয়াসকল আহিছে, তেওঁলোকক সুধিবা। আমাক বাট এৰি দিয়া।" কুমাৰীগঞাইঁতে তেওঁলোকক বাট এৰি দি আদহীয়াবিলাকক লগ পাই উক্ত প্ৰশ্ন কৰিলে। তেওঁলোকে উত্তৰ দিলে, "আমাৰ পাছত ডেকাসকল আহিছে, তেওঁলোকক সুধিবা।" ডেকা দলক লগ পাই কুমাৰীগঞাই পুনৰ প্ৰশ্ন কৰিলে, "লঙ্কাৰ খবৰ কি ?" ডেকা দলৰ এজনে উত্তৰ কৰিলে, "আমাক বিয়াৰ থললৈ এতিয়া যাব দিয়া ; সভাত তোমালোকৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিম।" এই বুলি কোৱাত কুমাৰীগঞাইঁতে হেঙাৰ এৰি দিলে। দৰা ঘৰীয়া মানুহ যেতিয়া কন্যা ঘৰত বহিল, আৰু সভাস্থল স্থিৰ হ'ল তেতিয়া দৰা ঘৰীয়া উক্ত ডেকাজনে থিয় দি কলে, "বাইজসকল, আমি বাটত আহোঁতে কুমাৰীগঞা ডেকাইঁতে আগচি ধৰি আমাক প্ৰশ্ন কৰিছিল, "লঙ্কাৰ খৱৰ কি ?" পাছে মই কলোঁ যে তাৰ উত্তৰ সভাস্থলত দিম। এই বুলি কোৱাত আমাক বাট এৰি দিলে। সেই প্ৰশ্নটোৰ

উত্তৰ মোৰ প্ৰতিজ্ঞা মতে এতিয়া মই দিব লগীয়া হৈছে। আপোনাসকলে মোৰ কথালৈ যেন কাণ কৰে, এই প্ৰাৰ্থনা। মই এটা দুখীয়া মানুহ, খোৱা পিন্ধাত বৰ কষ্ট ; এসাজ খাই এসাজ লঘোণে থাকোঁ। মোৰ ঘৰৰ মানুহজনীয়ে দুঃখ সহিব নোৱাৰি মোক কলে, 'আমিনো সদাই ইয়াত কষ্ট পাই কিমান থাকিম, লঙ্কাখান বোলে সুবৰ্ণৰ, তুমি যদি তালৈকে গৈ এচপৰা সোণ আনিলাহেঁতেন, তেনেহলে আমাৰ কষ্ট গুচিলহেঁতেন।' তেওঁৰ কথাবাৰত মোৰ মন লাগিল, লঙ্কালৈ গৈ কিছু সোণ আনিলেইতো দুঃখ দূৰ হয়। ইয়াকে ভাবি ঘৈণীয়ে বান্ধি দিয়া পিঠাগুৰি আৰু আঠিয়া কল কেইটামান বাটৰ সমল কৰি লৈ লঙ্কালৈ ৰাওনা হলোঁ। কেইবা দিনৰ মূৰত লঙ্কা পালোঁগৈ। লঙ্কাপুৰীলৈ সোমোৱা বাট-ঘৰতে দেখিলোঁ। বীৰ হনুমানক ডিঙিত শিকলি লগাই বান্ধি থৈছে ; মানুহৰ ঘৰত শিকলি লগাই বান্ধি থোৱা পোহনীয়া বান্দৰে যেনেকৈ ইফাল সিফালকৈ খোজ চলাই থাকে, সেইদৰে বীৰ হনুমানেও ডিঙিত শিকলিৰ সৈতে ইফাল সিফালকৈ টহলি আছে। মোক দেখা পাই তেওঁ আলহ-উলহকৈ মাতিলে, "আহা বোপাই আহা, তুমি নৰলোকৰপৰা আহিছা, তোমাক দেখি বৰ সন্তোষ পালোঁ। তুমি মোৰ প্ৰভু শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ দেশৰপৰা আহিছা। মোৰ এই দুৰ্দ্দশা দেখিছাই ; ডিঙিত শিকলিৰ বান্ধ লৈ বন্দী হৈ আছোঁ ; মোৰ এই দুঃখৰ কথা মোৰ দেশৰ পো-নাতিহঁতক কবাগৈ।" এই কথা শুনি মই কলোঁ, আপোনাৰ পো-নাতিয়েকহঁত নো কোন আৰু ক'ত থাকে মই নাজানো। মই তেওঁলোকক বাতৰি কবলৈ কেনেকৈ চিনি পাম? মোৰ এই কথা শুনি হনুমান বীৰে কলে, "তাৰ নিমিত্তে তুমি চিন্তা কৰিব নালাগে। মোৰ পো-নাতিহঁতক তুমি বিচাৰিবও নালাগে, চিনি পাবও নালাগে ; তুমি লঙ্কাৰপৰা গলে সিহঁতে নিজেই তোমাক লগ ধৰি তোমাক "লঙ্কাৰ খবৰ কি?" বুলি সুধিব ; তেওঁবিলাকেই মোৰ পো-নাতি বুলি জানিবা। বাইজসকল, যিবিলাক ডেকাই আজি "লঙ্কাৰ খবৰ কি" বুলি আমাক বাটত প্ৰশ্ন কৰিছিল তেওঁলোকেই বোধকৰোঁ বীৰ হনুমানৰ পো-নাতি। যদি

সেয়েই হয়, তেন্তে তেওঁলোকক কওঁ যে তেওঁলোকৰ পিতা, পিতামহ বা প্ৰপিতামহ (যাৰ যেনে সম্বন্ধ) বীৰ হনুমানক লঙ্কাৰ ছুৱাৰত ছুৱৰী কৰি ডিঙিত শিকলি লগাই কোনোবাই বান্ধি থৈছে।"

ডেকাজনৰ এই বুদ্ধিৰ উত্তৰটি শুনি বেনাৰগঞ্জাইঁতে হাঁহিবলৈ ধৰিলে, আৰু কুমাৰী গাঁৱৰ প্ৰশ্ন কৰা ডেকাইঁত লাজ পাই মূৰ পৰিল।

মণ্ডুৰ

নগাঁও জিলাৰ পাথৰিগাঁৱত মণ্ডুৰ নামে এটি মানুহ আছিল। এবছৰৰ পাছতে তেওঁৰ বাপেক ঢুকাল। বাপেকে অধিক সম্পত্তি ৰাখি যোৱা নাছিল। বাপেকৰ উপাৰ্জ্জিত ১০ জনী গৰু, আৰু ২০ জনী ছাগলী মাত্র মণ্ডুৰে পাইছিল; তেওঁৰ ভাল আপডালত সিহঁতৰ পৰাই বছৰে বছৰে সংখ্যা বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। ৩০ বছৰৰ পাছত ২৫০ জনী গৰু আৰু ৫০০ জনী ছাগলী হ'ল। মণ্ডুৰে সিহঁতক চৰাবলৈ গৰখীয়া আৰু খীৰাবলৈ দোঁৱতী নিযুক্ত কৰিলে। গাখীৰৰপৰা চানা, মাখন আৰু ঘিউ প্রস্তুত কৰি বেচিবলৈ ধৰাত মণ্ডুৰ ক্রমে ধনী হবলৈ ধৰিলে। তেওঁৰ ঘৰত কোনো অনাটন নোহোৱা হ'ল। তেওঁৰ উন্নত অৱস্থাত গাঁৱৰ মানুহৰ ঈৰ্ষা উপজিল আৰু কবলৈ ধৰিলে, মণ্ডুৰ ভাগ্যৱান পুৰুষ, তেওঁৰ ঘৰ সকলো বস্তুৰে প্রতুস; সংসাৰ তেওঁৰ পক্ষে সুখময় হৈছে।

অৱস্থাপন্ন লোকসকলে মণ্ডুৰৰ কথা শুনি তেওঁৰ লগত চিনাকি হ'ল। দূৰ-দূৰান্তৰৰ মানুহো তেওঁৰ ঘৰলৈ আহিবলৈ ধৰিলে। তেওঁ অভ্যাগত লোকসকলক অতি সাদৰে ৰাখিছিল, আৰু তেওঁলোকৰ খোৱা-বোৱাৰ যত্ন কৰিছিল। যেয়ে যি সময়তে আহক বা নাহক, তেওঁৰ ঘৰত ভাল দৈ গাখীৰ, এৱাঁ গাখীৰ, মাখন, ক্ষীৰ ইত্যাদি আছেই আছে। কেতিয়াবা অতিথিৰ অৰ্থে পঠাটো খাহীটো, সৰহ অতিথি হলে দুটা তিনিটাকৈও মৰা হৈছিল।

মণ্ডুৰৰ দুটা ল'ৰা আৰু এজনী ছোৱালী আছিল; কেউটাৰে বিয়া হ'ল। মণ্ডুৰৰ অৱস্থা যেতিয়া বেয়া আছিল, তেতিয়া পুতেকহঁতে তেওঁৰ লগত কাম কৰিছিল, আৰু গৰু-ছাগলী ৰাখিছিল। কিন্তু যেতিয়াৰপৰা তেওঁ ধনী হবলৈ ধৰিলে, পুতেক দুটি নষ্ট হ'ল। ডাঙৰটো পুতেকে মদত ধৰি মহা মদপী হ'ল। লগৰীয়া মদপীৰ লগত মৰামৰি কৰি তেওঁ প্রাণ হেৰুৱালে। সৰুটো পুতেকৰ ঘৈণীয়েক

মইমতালি স্বভাৱৰ আছিল ; পুতেকে তাইৰ কথা শুনি শুনি বাপেকক নমনা হ'ল, আৰু লগে থাকিব নোৱাৰাত পৰিল।

মঞ্জুৰে গৰু-ছাগলী আৰু অন্যান্য সম্পত্তিৰ ভাগ দি আৰু অইন ঘৰ-দুৱাৰ দি পুতেকক বেলেগ কৰিলে। এই বিভাগত মঞ্জুৰৰ সম্পত্তিৰ পৰিমাণ কমি গ'ল। ইয়াৰ পাছতে মৰক হৈ তেওঁৰ বহু গৰু ছাগলী মৰিল, খেতিও সেই বছৰ গোটেই বেয়া হ'ল। তেওঁৰ বহু মাটি আছিল, তাৰ খাজানাৰ বাবে তেওঁৰ ভাল ভাল গৰু আৰু গাই ক্রোকত গ'ল। তেওঁৰ অৱস্থা ক্রমে হীন হবলৈ ধৰিলে ; তেতিয়া তেওঁৰ বয়স ৭০ বছৰ ; পৰিশ্রম কৰিবলৈকো তেওঁৰ শৰীৰত সিমান শক্তি নাছিল। যি অলপ গৰু-ছাগলী কানি-কাপোৰ আৰু আন সম্পত্তি আছিল তাকে বেচি কেই বছৰমান জীৱন নির্ব্বাহ কৰিলে। কেনিনো কেনেকৈ তেওঁৰ বিপুল সম্পত্তি গ'ল তাৰ যেন তেওঁ গমকে নাপালে। শেহত চাকৰি নকৰিলে কোনোৰূপে গা নোৱোৱাত পৰিল। তেওঁৰ থকাৰ ভিতৰত, তেওঁৰ ঘৈণীয়েক মালতী আৰু গাত লোৱা কাপোৰ কেই ডোখৰমান। তেওঁৰ বেলেগ হোৱা পুতেকটি দূৰ দেশলৈ উঠি গ'ল আৰু জীয়েক মৰিল।

মঞ্জুৰ আৰু মালতীৰ অৱস্থা দেখি, তেওঁলোকৰ ওচৰ-চুবুৰীয়া নীলকান্তৰ মনত দয়া উপজিল। নীলকান্ত দুঃখীয়াও নহয় ধনীও নহয় ; কষ্ট নোহোৱাকৈ সংসাৰ চলাই আছিল। মঞ্জুৰৰ পূর্ব্বৰ আতিথ্য আৰু বদান্যতা সুঁৱৰি, আৰু বর্ত্তমান অৱস্থাত দুঃখ লাগি তেওঁ কলে, "মঞ্জুৰ, আহাঁ, তুমি ঘৈণীয়েৰাৰ সৈতে আমাৰ লগতে থাকাঁহি। জহকালি মোৰ তিয়ঁহ-চিৰালৰ খেতিতে তোমাৰ শক্তিমতে যি হয় কাম কৰিবা আৰু জাৰকালি মোৰ গৰু-গাইবিলাক চৰাবা। মালতীয়ে গাইবিলাক খীৰাব, আৰু গাখীৰৰপৰা মাখন ঘিউ ইত্যাদি কৰিব। তোমালোকক মই খাব পিন্ধিবলৈ দিম। তোমাক কোনো বস্তু লাগিলে মোক কবা, মই দিম।"

মঞ্জুৰে নীলকান্তৰ কথাত বৰ বাধিত হৈ, ঘৈণীয়েকৰ সৈতে তেওঁৰ ঘৰত কাম কৰিবলৈ মান্তি হ'ল। কিছুমান দিনলৈ এই অৱস্থা তেওঁ-

লোকৰ মনত কষ্টকৰ যেন লাগিছিল; কিন্তু অভ্যাসত সি সহনীয় হৈ উঠিল; আৰু তেওঁলোকে সামৰ্থ্য অনুসাৰে কাম কৰিবলৈ ধৰিলে। তেওঁলোকে পূৰ্ব্বে নিজে প্ৰভুত্ব কৰি অহা মানুহ, সেই নিমিত্তে কোন কাম কেনেকৈ চলাব লাগে তাক জানি নীলকান্তৰ ঘৰত আসোঁৱাহ নোহোৱাকৈ কাম চলাইছিল আৰু কাম কৰিছিল। এনে গুণৰাকী মানুহ পাই নীলকান্ত বৰ আনন্দিত হলেও, সুখৰ অৱস্থাৰপৰা নামি আহি মানুহ যে ইমান হীন অৱস্থাত পৰিব পাৰে এই কথা ভাবি তেওঁৰ মনত কষ্ট লাগিছিল। এদিন নীলকান্তৰ ঘৰলৈ তেওঁৰ সম্বন্ধীয়া কেইজনমান আলহী আহিল। নীলকান্তই এটা পঠা মাৰিবলৈ মঞ্জুৰক আদেশ কৰিলে। মঞ্জুৰে পঠা এটা মাৰি কাটি-বাছি মাংসৰ আঞ্জা ৰান্ধি অতিথিসকলৰ নিমিত্তে পঠাই দিলে। অতিথি কেইজনে নানা কথা-বাৰ্ত্তা পাতি খাই থাকোঁতে মঞ্জুৰক সেই পোনে যোৱা দেখি নীলকান্তই অতিথি এজনক সুধিলে, "এতিয়া যে এই পিনে মানুহটো গ'ল মন কৰিলে নে?"

অতিথিয়ে কলে, "মন কৰিলোঁ, কিয়নো? কিবা বিশেষত্ব আছে নেকি?"

নীলকান্তই কলে, "আছে। আমালোকৰ ভিতৰত তেওঁ এজন বৰ ধনী মানুহ আছিল। তেওঁৰ নাম মঞ্জুৰ। তেওঁৰ বিষয়ে বোধ কৰোঁ শুনিব পোৱা।"

অতিথি—"তেওঁৰ কথা শুনিছোঁ; তেওঁক আগেয়ে দেখা নাই, কিন্তু তেওঁৰ যশ বহুদূৰলৈকে ফুটি-ফাটি গৈছিল।"

নীলকান্ত—"হয়; এতিয়া কিন্তু তেওঁৰ একো সম্পত্তিয়ে নাইকিয়া হ'ল। এতিয়া তেওঁ মোৰ ঘৰতে চাকৰ কাম কৰে; আৰু ঘৈণীয়েকে গাই খীৰায় আৰু অইন কাম কৰে।"

অতিথি এই কথা শুনি অতি আচৰিত হ'ল। তেওঁ দুখ প্ৰকাশ কৰি মূৰ লৰাই জিভাৰে টকলিয়াব ধৰিলে আৰু কলে, "ভাগ্য চক্ৰবৎ; ই কাকো তোলে, কাকো পাৰে। তেওঁৰ যথা সম্পত্তি নষ্ট হোৱাত তেওঁ দুখ নকৰে নে?"

নীলকান্ত—"কব নোৱাৰোঁ। তেওঁ শান্তভাৱে ভালৰূপে কাম-বন কৰি থাকে।"

অতিথি—"তেওঁৰ লগত কথা হব পাৰোঁ নে? তেওঁৰ জীৱন সম্বন্ধে তেওঁক কথা সুধিবলৈ মোৰ মন গৈছে।"

"কথা হব নোৱাৰিবা কিয়?" এই বুলি নীলকান্তই বুঢ়াটিক 'বাপ' বুলি মাত দিলে। চাকৰ কাম কৰিলেও মঞ্জুৰক নীলকান্তই সম্ভ্ৰম কৰি 'বাপ' বুলি মাতিছিল।

মতা শুনি মঞ্জুৰ ঘৈণীয়েকৰ সৈতে ঘৰৰ ভিতৰলৈ গ'ল। তেওঁ ঈশ্বৰক স্মৰণ কৰি দুৱাৰৰ গুৰিতে বহিল; আৰু ঘৈণীয়েক আঁৰ-কাপোৰৰ সিফালে গৃহিণীৰ ওচৰত বহিলগৈ।

এপিয়লা চাহ মঞ্জুৰক দিয়া হ'ল। মঞ্জুৰে পিয়লাটি লৈ অতিথি সকললৈ সৎ ইচ্ছা জনাই অলপ চাহ খাই পিয়লাটি মাটিত থলে।

যি জন অতিথিয়ে কথা হব খুজিছিল তেওঁ মঞ্জুৰক কলে, "মোমা, আমাক দেখি তোমাৰ চাগৈ দুখ লাগিছে; তোমাৰ আগৰ সুচল অৱস্থা আৰু এতিয়াৰ দুঃখাৱস্থা বোধ কৰো মনত পৰিছে।"

মঞ্জুৰে মিচিকিয়াই হাঁহি উত্তৰ কৰিলে, "সুখ নো কি আৰু দুখ নো কি? মই যদি তোমাক কওঁ, তুমি মোক নপতিয়াবা। এতেকে মোৰ ঘৈণীক সোধা। তেওঁ তিৰোতা মানুহ; তেওঁৰ পেটে মুখে একে; তেওঁ সকলো কথা সঁচাকৈ কব।"

অতিথিয়ে ভিতৰৰ ফালে চাই কলে, "মামী, তোমালোকৰ আগৰ অৱস্থা বৰ্ত্তমান অৱস্থাৰ লগত তুলনা কৰিলে মনত কেনে ভাব হয়?"

মালতী—"মই ইয়াকে ভাবোঁ, ৫০ বছৰ আমি দুয়োৱে সুখ বিচাৰিয়েই আছিলোঁ, কিন্তু সুখ নাপালোঁ। যোৱা এই দুবছৰ মাথোন, যেতিয়াৰপৰা এই চাকৰ চাকৰণীৰ কামত সোমাইছোঁ আমি প্ৰকৃত সুখ অনুভৱ কৰিছোঁ; এই বৰ্ত্তমান অৱস্থাতকৈ আমি একো ভাল নিবিচাৰোঁ।"

এই কথা শুনি গৃহস্থ আৰু অতিথি কেইজনে আচৰিত মানিলে। কথা কোৱা অতিথি কেইজনে বুঢ়াটীক চাবৰ মনেৰে আঁৰকাপোৰখান

আঁতৰাই দিলে। বুঢ়ীয়ে হাতযোৰকৈ থিয় হ'ল; গিৰিয়েকৰ ফালে হাঁহিমুখে চালে, আৰু গিৰিয়েকেও তেওঁৰ ফালে সেইভাৱে চালে। পাছত বুঢ়ীয়ে কলে, "মই ধেমালি বা কপটতা কৰা নাই, সঁচা কথা কৈছোঁ। ৫০ বছৰ আমি ধনী আছিলোঁ, কিন্তু ইমান কালৰ ভিতৰত সুখ নাপালোঁ। এতিয়া আমাৰ একো নোহোৱা হৈ পৰৰ চাকৰি কৰাতেই সুখ লাভ কৰিছোঁ। ইয়াতকৈ ভাল আমাক একো নালাগে।"

অতিথি—"তুমি নো কিহত সুখ পাইছা?"

মালতী—"যেতিয়া আমি দুয়ো ধনী আছিলোঁ, আমি সকলো বিষয়ে ইমান চিন্তা কৰিব লাগিছিল যে দুয়ো অলপ বহি কথা পাতিবলৈ, নিজ আত্মা সম্বন্ধে ভাবিবলৈ, বা ঈশ্বৰচিন্তা কৰিবলৈকো আজৰি নাপাইছিলোঁ। আলহি আহিলে তেওঁলোকক কি খুৱাম-খুৱাম আৰু কি বস্তু দান স্বৰূপে দিম, কিবাজানি তেওঁলোকে আমাৰ অপযশ ৰটনা কৰে এই বিলাককে ভাবি থাকোঁ। আলহী গলে, চাকৰ-বন্ধাবিলাকৰ কামলৈ মন কৰিব লগীয়া হয়; সিহঁতে কামত ক্ৰুটি কৰে, কিন্তু খাবলৈ বিচাৰে ভাল; আমি যিমান পাৰোঁ সিহঁতক মৰি-মুজি কামত খটুৱাবলৈ বিচাৰোঁ। এইদৰে পাপ আৰ্জ্জিলোঁ। আকৌ বাঘে গৰু-ছাগলী মাৰে বুলি, চোৰে চুৰকৈ নিয়ে বুলি মনত সদায় ভয়। নিশা সাৰে থাকোঁ; গোহালিত অলপ শব্দ হলেই বাৰে বাৰে উঠি আহি চাওঁ। এটা চিন্তা আঁতৰ হলে আন এটা চিন্তা আহি পৰে, যেনে খৰালি ঘাঁহ-বন শুকাই গলে গৰু ছাগলীক কি খুৱাম, বা বাৰিষা পানী উঠিলে সিহঁতক ক'ত থম, ক'ত চৰাম ইত্যাদি। ইয়াৰ বাহিৰে, স্বামীৰ লগত মোৰ মতভেদ হয়; তেওঁ একৰূপ কৰিব খুজিলে মই অন্যৰূপ কৰিব খোজোঁ, তাতে দ্বন্দ হয় আৰু দ্বন্দৰ ফল—পাপ। এইদৰে আমি এটা জঞ্জালৰপৰা অইন এটাত পৰোঁ; এটা পাপৰ পাছত অইন এটা কৰোঁ; সুখ কিন্তু নাপালোঁ।"

অতিথি—"এতিয়া একা?"

মালতী—"এতিয়া স্বামী আৰু মই পুৱা উঠি দুইকো দুয়ো

ভাল মুখে মতা-বোলা কৰোহঁক; শান্তিৰে থাকোহঁক; দন্দ-খৰিয়াল কৰিবৰ নিমিত্তে এতিয়া একো হেতু নাই। আমালোকৰ গৰাকীক শুশ্ৰূষা কৰাৰ বাহিৰে আমি একো ভাবিব নালাগে। আমাৰ শক্তিৰ জোখাই কাম কৰোঁ আৰু তাক এনে ইচ্ছাৰে কৰোঁ যেন আমাৰপৰা গৰাকীৰ হানি নহৈ লাভ হয়। কামৰপৰা আহি সুপৰীয়া আৰু গধূলি খোৱা বস্তু সকলো প্ৰস্তুত পাওঁ। জাৰকালি জুই পুৱাবলৈ খৰি পাওঁ, গাত লবলৈ কাপোৰ পাওঁ। কথা-বাৰ্ত্তা পাতিবলৈ, আত্মা সম্বন্ধে ভাবিবলৈ, আৰু ঈশ্বৰৰ নাম-কীৰ্ত্তন কৰিবলৈও সময় হৈছে। আঠৈকুড়ি বছৰ সুখ বিচাৰোতে এতিয়াহে পাইছোঁ।”

আলহী কেইজনে হাঁহিবলৈ ধৰিলে।

মঞ্জুৰে কলে, “বন্ধুসকল, নাহাঁহিবা। এইটি উপলুঙা কৰিব লগা বিষয় নহয়, জীৱনৰ ইয়েই সাৰ আৰু সত্য কথা। আমি বৰ মুৰ্খ যে সম্পত্তি নষ্ট হোৱাত প্ৰথমে বেজাৰ কৰিছিলোঁ। যি সত্য, তাকে ভগৱানে এতিয়া আমাক দেখুৱাইছে। এই কথা নিজক প্ৰবোধাবলৈ বুলি কোৱা নাই। তোমালোকৰ ভালৰ অৰ্থে কৈছোঁ।

আলহীসকলৰ মুখৰ হাঁহি মাৰ গ’ল; তেওঁলোক ভাবযুক্ত হৈ ৰ’ল।

মেতোৰৰ সাধু

এজন ৰজাৰ এটা মেতোৰ আছিল। মেতোৰে তাৰ দৰমহা বৃদ্ধিৰ কাৰণে ৰজাক প্ৰাৰ্থনা জনাবলৈ বহু দিনৰপৰা ছল চাই ফুৰিছিল। দৈবাৎ এদিন ৰজাক সি অকলশৰীয়াকৈ বাৰীৰ ভিতৰত লগ পালে। দীঘল হৈ পৰি কৰযোৰ কৰি সি কলে, "মহাৰাজ স্বৰ্গদেৱ! মই বন্দীয়ে বৰ দুঃখ পাইছোঁ, স্বৰ্গদেৱে কৃপা নকৰিলে মোৰ উপায় নাই।"

ৰজা—"তোৰ কি হৈছে?"

মেতোৰ—"মই যি দৰমহা পাওঁ তাৰে মোক খাবলৈ নাটে। অনুগ্ৰহ কৰি যদি বন্দীৰ দৰমহা—" মেতোৰৰ কথা নৌ শেষ হওঁতেই ৰজাই কলে, "তোৰ দৰমহা বঢ়াই দিব লাগে? তই এতিয়া কিমান পাৱ?"

মেতোৰ—"মহাৰাজ! ১২ টকা পাওঁ।"

ৰজা—"১২ টকা দৰমহাই তোক নাটে? কিহত খৰচ কৰ?"

মেতোৰ—"মহাৰাজ! মোৰ দৰমহা চাৰিভাগ কৰোঁ; এভাগ ঋণ পৰিশোধ কৰাত খৰচ হয়, এভাগ ঋণ লগাওঁতে যায়, এভাগ অতিথি সেৱাত যায়, আৰু বাকী ভাগ দুষ্‌মনক (শত্ৰুক) খুৱাওঁতে খৰচ হয়; মোলৈ একো নেথাকে।"

ৰজাই মেতোৰৰ কথা শুনি মনে মনে ভাবিলে যে তাৰ ধাৰ আছে সেই কাৰণে এভাগ টকাৰে সেই ধাৰ মাৰে, ভবিষ্যৎ আয়ৰ নিমিত্তে এভাগ টকা ধাৰত লগাই সুদ আৰ্জ্জে, এভাগ টকাৰে অতিথি বা দুখীয়া মানুহক খুৱায়। এইখিনি ভাল কথাই। কিন্তু সি এভাগ টকাৰে শত্ৰুক খুৱায় কিয়? মনত সন্দেহ হৈ ৰজাই সুধিলে, "মেতোৰ! তোৰ কথাৰ অৰ্থ মই ভালকৈ বুজিব নোৱাৰিলোঁ, তই মোক ভাঙি কচোন।"

মেতোৰ—"মহাৰাজ! মোৰ আয়ে সৰুৰেপৰা মোক খুৱাই বুৱাই ডাঙৰ দীঘল কৰিলে, মই সেই নিমিত্তে তেওঁৰ ওচৰত ধৰুৱা।

সেই কাৰণে মোৰ এভাগ টকাৰে তেওঁক এতিয়া পোহপাল দি সেই ঋণ পৰিশোধ কৰি আছোঁ। মোৰ এটা ল'ৰা আছে ; তাৰ প্ৰতিপালনত এভাগ টকা খৰচ হৈছে, সেই টকা যেনিবা তাক ঋণ লগাইছোঁ। ঘৰলৈ কোনো আলহী আহিলে খুৱাব লাগে বা মগনীয়া আদি আহিলে অলপ ভিক্ষা দিব লাগে, তাত এভাগ টকা খৰচ হয়। মোৰ এজনী তিৰোতা আছে ; বাকী ভাগ টকা তাইৰ খোৱা পিন্ধাত যায় ; তিৰোতা মহা দুষ্‌মন ; সেই নিমিত্তে সেই ভাগ টকা দুষ্‌মনক খুৱাওঁতে যায় বুলি ধৰিছোঁ। মোৰ কথাৰ এয়ে অৰ্থ মহাৰাজ।"

ৰজা—"মই তোৰ কথাৰ অৰ্থ বুজিলোঁ, কিন্তু নিজৰ তিৰোতাজনী যে দুষ্‌মন এই কথা পতিয়াব নোৱাৰিলোঁ। যিহক তোৰ দৰমহা মই কুৰি টকালৈ বৃদ্ধি কৰি দিলোঁ ; কিন্তু কি বাবে বৃদ্ধি কৰিলোঁ, আৰু তোৰ মোৰ ভিতৰত যি কথা-বাৰ্ত্তা হ'ল এই কথা কাকো নকবি ; যদি এই কথা প্ৰকাশ পায় তেন্তে তোক শূলত দিম, নিশ্চয় জানিবি।"

"ভাল মহাৰাজ! মই এই কথা গুপুতেতে ৰাখিম ; কাকো নকওঁ।" এই বুলি মেতোৰে ৰজাক দণ্ডৱত কৰি বিদায় হ'ল। দৰমহা বৃদ্ধি হোৱাত মেতোৰৰ বৰ আনন্দ। সি সেই দিনা ডাঙৰ মাছ এটা কিনি ঘৰত বৰ আনন্দেৰে খালে। তাৰ বৰ আনন্দ দেখি ঘৈণীয়েকে সুধিলে, "তোমাৰ দেখোন আজি বৰ আনন্দ দেখিছোঁ, কি হৈছে?" মেতোৰে কলে, "ৰজাই মোৰ দৰমহা কুৰি টকালৈ বঢ়াই দিছে, কোন মেতোৰে ইমান দৰমহা পায়?"

মেতোৰক নিশা শুবৰ সময়ত ঘৈণীয়েকে সুধিলে, "তোমাৰ দৰমহা ৰজাই কিয় বঢ়াই দিলে?"

মেতোৰ—"সেইবিলাক কথা নুসুধিবি, ৰজাই মোক কবলৈ হাক দিছে।"

মেঃ ঘৈণী—"কোৱাচোন কিনো কথা ; মই কাকো নকওঁ।"

মেতোৰ—"মই কব নোৱাৰোঁ, সেইবিলাক কথা প্ৰকাশ হলে ৰজাই মোক শূলত দিব, ৰজাই মোক দঢ়াই দঢ়াই হাক দিছে।"

ঘৈণীয়েকে নেৰা নেপেৰাকৈ সুধি থকাত মেতোৰে উপায় নাপাই

তাইক সকলো কথা কলে, আৰু তাইক সেই কথা প্ৰকাশ কৰিবলৈ মানা কৰিলে, "তই যদি এইবিলাক কথা প্ৰকাশ কৰ, তেন্তে মোৰ প্ৰাণ যাব।" ঘৈণীয়েকে উত্তৰ কৰিলে, "মোক তেনে যেন দেখিছা নে? মোৰ জীৱটো থাকে মানে ই কথা ক'তো মুলিয়াওঁ।"

মেতোৰৰ লগত কথা-বাৰ্ত্তা হোৱাৰ পাছ দিনা ৰজাই সভাত বহি মন্ত্ৰীক কলে, "মন্ত্ৰী! মোৰ এটা প্ৰশ্ন আছে; তুমি তাৰ উত্তৰ ৭ দিনৰ ভিতৰত দিব লাগে; ঠিক উত্তৰ দিব নোৱাৰিলে তোমাক মন্ত্ৰী পদৰপৰা অবসৰ দিয়া যাব।"

মন্ত্ৰী—"কিবা প্ৰশ্ন মহাৰাজ?"

ৰজা—"এটা মানুহৰ দৰমহাৰ চাৰি ভাগৰ এভাগ ঋণ পৰিশোধ কৰাত খৰচ হয়; এভাগ দৰমহা ঋণ লগাওতে যায়; এভাগ অতিথি সেৱাত যায়; আৰু বাকী ভাগ দুষ্‌মনক (শত্ৰুক) খুৱাওতে খৰচ হয়; তালৈ একো নাথাকে। এই কথাৰ অৰ্থ ভাঙি মোক ৭ দিনৰ ভিতৰত তুমি কব লাগে; নহলে তুমি মন্ত্ৰী পদ হেৰুৱাবা।"

মন্ত্ৰীয়ে কথাটো শুনি প্ৰথমতে উজু হেন ভাবি কলে, "মহাৰাজ, এই কথাৰ উত্তৰ মই যথা সময়ত দিম।"

মন্ত্ৰী ঘৰলৈ গৈ কথাটোৰ উত্তৰ ভাবি চিন্তি একো থিৰ কৰিব নোৱাৰিলে। তেওঁৰ মন বিমৰ্ষ দেখি ঘৈণীয়েকে সুধিলে, "আপোনাৰ আজি মনটো মৰা কিয়?" মন্ত্ৰীয়ে ৰজাৰ প্ৰশ্নটো ঘৈণীয়েকক কলে; তাৰ উত্তৰ দিব নোৱাৰিলে ৭ দিনৰ মূৰত তেওঁ মন্ত্ৰী ভাগিব সেই কথাও কলে। মন্ত্ৰীৰ ঘৈণীয়েকে কলে, "আপুনি মহা বুদ্ধিমান, বুদ্ধিৰ বলতে আপুনি ইমান দিন মন্ত্ৰী হৈ আছে। এই প্ৰশ্নৰো উত্তৰ আপুনি উলিয়াব পাৰিব, ৭ দিন সময় আছে ভাবি গুণি চাওক।"

মন্ত্ৰীয়ে ভাবি ভাবি প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঠিক কৰিব নোৱাৰিলে। যেতেকতে দুই চাৰি দিনকৈ সময় যাব ধৰিলে, জোৰ পুৰি হাত পোৱাৰ নিচিনা মন্ত্ৰীৰ গাত তৰণি নোহোৱা হ'ল। তেওঁৰ ঘৰখনত আমোদ-আহ্লাদ নোহোৱা হ'ল। ঘৈণীয়েকৰ মন নিৰানন্দ, তেওঁ আগৰদৰে বেশ-ভূষা কৰিবলৈ এৰিলে।

ওপৰত কৈ অহা মেতোবৰ ঘৈণীয়েকে মন্ত্ৰীৰ ঘৰত চোতাল সাৰে আৰু পাইখানাৰ কাম কৰে। তাই মন্ত্ৰীৰ ঘৈণীয়েকক কেইদিনমানৰপৰা বৰ বিমৰ্ষ দেখি সুধিলে, "আই আপোনাৰ কি হৈছে? আগৰদৰে আপোনাক চাফ-চিকুন নেদেখোঁ; মুখত হাঁহি নাই; মন বিমৰ্ষ। আপোনাৰ কি হৈছে?" মন্ত্ৰীৰ ঘৈণীয়েকে আচল কথা নকৈ মুঠতে কলে যে মন ভাল লগা নাই।

মেতোবৰ ঘৈণীয়েকে আকৌ এদিনা অৰ্থাৎ ৰজাৰ খাটিকৰ ৬ দিনৰ দিনা মন্ত্ৰীৰ ঘৈণীয়েকক চকু লো টোকা দেখি সুধিলে, "আই, আপুনি কিয় সদায় দুঃখ কৰি আছে? আপোনাৰ কি হৈছে? সিদিনাও সুধিছিলোঁ আপুনি ভাঙি একো নকলে। আমি তিৰী মানুহ, তিৰী মানুহে শোক কৰি থকা দেখিলে মনে নসহে; সেই নিমিত্তেহে সুধিছোঁ; বিশেষ মই আপোনাৰ চাকৰণী; আপোনাৰ ঘৰত চাকৰি কৰি পেট প্ৰবৰ্ত্তাই আছোঁ।"

মন্ত্ৰীৰ ঘৈণীয়েকে দেখিলে যে মেতোৰণীজনীয়ে বাস্তৱিকেই তেওঁৰ দুঃখ দেখি মনত দুঃখ পাইছে। তেওঁ তেতিয়া ৰজাই মন্ত্ৰীক সোধা প্ৰশ্নটো মেতোৰণীক জানিবলৈ দি কলে, "এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ৭ দিনৰ মূৰত অৰ্থাৎ কালিলৈ দিব নোৱাৰিলে মন্ত্ৰীৰ মন্ত্ৰীপদ যাব। মই আজি মন্ত্ৰীৰ ঘৈণী, কালিলৈ ভিখাৰিণী হব লাগিব।"

মেতোৰণী—"এ আই, এইটো মোৰ ঘৰৰে কথা দেখোন। ইয়াৰ উত্তৰ দিয়াত কি চিন্তা আছে? সেই কথা কৈয়েই মোৰ মানুহটোৱে ৰজাৰপৰা দৰমহা বঢ়াই পালে।"

মন্ত্ৰীয়নী—"কি কলি মেতোৰণী! তোৰ হাততে দেখোন মোৰ জীৱনটো! প্ৰশ্নৰ অৰ্থ মোক বুজাই কচোন।"

"মোৰ মানুহটোৱে এই কথাৰ অৰ্থ কাকো কবলৈ হাক দিছে; যিহক আপোনাক নকৈ নোৱাৰিলোঁ।" এই বুলি মেতোৰণীয়ে প্ৰশ্নৰ অৰ্থ ভাঙি কলে।

মন্ত্ৰীয়নীয়ে মেতোৰণীক উপযুক্ত বক্‌ছিছ্ দি বিদায় দিলে আৰু কলে, "মন্ত্ৰীয়ে যদি প্ৰশ্নৰ এই অৰ্থ ৰজাক কৈ মুক্তি পায় তেন্তে তোক আৰু ধন দিম।"

মন্ত্ৰীৰ আগত ঘৈণীয়েকে মেতোৰণীয়ে কোৱা কথা কলে ; দুইবো মনত বৰ আনন্দ হ'ল।

পিছদিনা মন্ত্ৰী ৰাজসভালৈ যোৱাত ৰজাই সুধিলে, "কি মন্ত্ৰী! মোৰ প্ৰশ্নটোৰ অৰ্থ পাইছা নে নাই? আজি শেষ দিন।"

মন্ত্ৰী—"মহাৰাজ, অৰ্থ ঠিক কৰিছোঁ। মাতৃৰ ওচৰত পুত্ৰ ধৰুৱা, সেই নিমিত্তে পুত্ৰই ডাঙৰ হৈ মাক-বাপেকক পোহপাল দিয়া অৰ্থে ঋণ পৰিশোধ কৰা। বাপেকে পুত্ৰক প্ৰতিপালন কৰাত যি টকা খৰচ হয় সেইখিনি জানিবা পুত্ৰৰ গাত ঋণ লগায়। গৃহস্থে অতিথি সেৱাত কিছু খৰচ কৰে ; সেইটি সাধাৰণ কথা, সকলোৱে বুজি পায়। স্বামীয়ে ঘৈণীয়েকক পোহপাল দিয়ে, সেইখিনি খৰচ দুষ্‌মনক খুৱাওতে খৰচ হোৱাৰ সমান ; তিৰোতাত বিশ্বাস নাই, সেই নিমিত্তে তাইক শত্ৰু-স্থলত ধৰা হৈছে।

ৰজাই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ শুনি আচৰিত হ'ল। তেওঁ মনে মনে ভাবিলে, "এই কথা মই জানো আৰু মেতোৰটোৱে জানে ; মেতোৰে নকলে মন্ত্ৰীয়ে জানিবৰ উপায় নাই। মই হাক দিয়ালৈ ভয় নকৰি মেতোৰে অৱশ্যে সকলো কথা মন্ত্ৰীক ভাঙি কৈছে।" ৰজাই তেতিয়াই মেতোৰক ধৰাই আনি কলে, "যি কথাৰ নিমিত্তে তোৰ দৰমহা বৃদ্ধি কৰা হ'ল সেই কথাৰ অৰ্থ অন্যক প্ৰকাশ কৰিলে তোৰ প্ৰাণদণ্ড কৰিম বুলি কৈছিলোঁ ; তথাপি তই মোৰ কথালৈ ভয় নকৰি প্ৰকাশ কৰিলি। নহলে মন্ত্ৰীয়ে কেনেকৈ জানিলে? এতেকে তোক শূলত দিবৰ আজ্ঞা কৰিলোঁ।" এই কথা কোৱা মাত্ৰে কটোৱালে মেতোৰৰ হাতত হাতকড়া লগাই নিব খোজাত মেতোৰে কলে, "মহাৰাজ, মোৰ উপযুক্ত শাস্তি হৈছে ; মহাৰাজৰ হুকুম নামানি মোৰ তিৰোতাই বৰকৈ ধৰাত তাইক সেই কথা কৈছিলোঁ, কথা প্ৰকাশ পালে মহাৰাজ মোৰ প্ৰাণদণ্ড কৰিব এই বুলি তাইক বুলিয়াবলৈ দোহাই দোহাই মানা কৰিছিলোঁ ; তথাপি তাই প্ৰকাশ কৰি মোৰ মৰণ মিলালে। তিৰোতাক মই দুষ্‌মন বোলাত মহাৰাজে নপতিয়াইছিল। তিৰোতা দুষ্‌মন হয় নে নহয় মহাৰাজে এতিয়া ভাবি চাওক।"

ৰজাই ভাবিলে, "মেতোৰে যে তিৰোতা পোহা দুষ্‌মন পোহাৰ সমান বুলিছিল, আজি তাৰ গাতে ফলিয়ালে। মেতোৰৰ সিদ্ধান্ত বাস্তৱিকতে সঁচা।" তেওঁ তেতিয়া মেতোৰক প্ৰাণদণ্ডৰপৰা মুক্তি দিলে, আৰু মন্ত্ৰীবো মন্ত্ৰীপদ থাকিল।

হোজা বেঙাসিং

এজন ধনী খেতিয়কৰ তিনিটা ল'ৰা আৰু এজনী ছোৱালী আছিল। ল'ৰা তিনিটাৰ নাম দিলীপসিং, খৰ্গসিং আৰু বেঙাসিং। ছোৱালীজনী আঁকৰী আছিল দেখি তাইক সকলোৱে আঁকৰী বুলি মাতিছিল। দিলীপে ৰাজ ঘৰত চিপাহী সোমাই যুদ্ধ কৰিবলৈ গ'ল; খৰ্গই এজন মুদৈৰ লগত বেপাৰ আৰম্ভ কৰিলে। বেঙা মূৰ্খ আছিল; সি নিজ মাটিত হাল বাই খেতি কৰিবলৈ ধৰিলে।

দিলীপৰ ক্ৰমে উন্নতি হৈ, সৈনিক বিভাগত তেওঁ ডাঙৰ কাম পালে। তেওঁ এজনী ভাল মানুহৰ ছোৱালী বিয়া কৰালে। তেওঁৰ দৰমহা সৰহ, সম্পত্তিও অধিক; তত্ৰাচ আয়-ব্যয় সমান; ৰাখিব নোৱাৰে। তেওঁ যি উপাৰ্জ্জন কৰে, ঘৈণীয়েকে খৰচ কৰি পেলায়, সেই নিমিত্তে তেওঁ টকা সাঁচিব নোৱাৰিছিল।

দিলীপে পাছে পিতাকৰ ঘৰলৈ গৈ কলে, "পিতা, তুমি ধনী, কিন্তু মোক একো দিয়া নাই। তোমাৰ যি আছে, তাক তিনি ভাগ কৰি, এভাগ মোক দিয়া; মোৰ খাট-পামৰ উন্নতি কৰোঁ।

বুঢ়াই কলে, "তই তোৰ উপাৰ্জ্জনৰ মোক একো দিয়া নাই, মই নো কিয় দিম? তোক দিলে বেঙা ভায়েৰা আৰু আঁকৰী ভনীয়েৰাই কেনেকৈ খাব?"

দিলীপ—"বেঙা মহামূৰ্খ, সি সম্পত্তিৰে কি কৰিব?"

বুঢ়া—"বাৰু তেন্তে বেঙাই কি কয় শুনা যাওক।"

বেঙা—"ককাইক যি লাগে নিয়ক।"

দিলীপে বাপেকৰ সম্পত্তিৰ ভাগ লৈ নিজ ঠাইলৈ গ'ল, আৰু পুনৰ ৰজাৰ তলত চাকৰি আৰম্ভ কৰিলে।

খৰ্গয়ো বহু ধন গোটাইছিল আৰু মুদৈ এজনৰ ছোৱালী বিয়া কৰাইছিল। তেওঁৰো ইমান খৰচ যে, ধনে নাটে। সেই নিমিত্তে তেওঁ পিতাকৰ ওচৰ চাপি কলে, "মোৰ ভাগ সম্পত্তি মোক দিয়া।"

বুঢ়াৰ কিন্তু খৰ্গকো ভাগ দিবৰ মন নাছিল। তেওঁ কলে, "তই তো এইখন ঘৰলৈ একো দিয়া নাই। এইখন ঘৰৰ সকলো বস্তু বেঙাৰ উপাৰ্জ্জন। মই তাৰ অন্যায় কৰিব নোৱাৰোঁ।"

খৰ্গ—"তাক কি লাগিছে? সি তো এটা গোট গৰু। তাৰ বিয়াও নহয়, তালৈ নো কোনে বিয়া সোমাব? বেঙা, মোৰ ফালে চা; শস্যৰ সমানে এভাগ মোক দে। মোক কোৰ, কটাৰী, হাল, গৰু একো নালাগে; কেৱল সেই বগী ঘোঁৰাজনী দে।"

বেঙাই হাঁহিবলৈ ধৰিলে আৰু কলে, "তোমাক যি লাগে নিয়া; মই হালবাই, কোৰ মাৰি আকৌ উপাৰ্জ্জন কৰিম।"

খৰ্গই শস্যৰ ভাগ পাই গাৰীবে কঢ়িয়াই লৈ গ'ল আৰু ঘোঁৰাজনীও নিলে।

বেঙাই নিজৰ আৰু মাক বাপেকৰ পোহপালৰ নিমিত্তে পুনৰ মনপুতি খেতিত ধৰিলে।

(২)

তিনিটা ককাইভাই দন্দ-হাই নোহোৱাকৈ এইদৰে বেলেগ হোৱা দেখি কলিৰ মনে নসহিলে; তেওঁ তিনিজনী যক্ষিনীক মাতি আনি কলে, "চাইঁকচোন, দিলীপ, খৰ্গ আৰু বেঙা এই তিনিটা ককাইভাইৰ ভিতৰত দন্দ কাজিয়া একো নাই। এই হেন কলিকালত সিহঁতৰ ভিতৰত সম্পত্তিৰ অৰ্থে কটাকট মৰামৰি হব লাগিছিল; সেয়ে নহৈ সিহঁতৰ ভিতৰত মিলাপ্ৰীতিয়ে হে দেখা দিছে। মই ভালপোৱা সকলোখিনি কথা বেঙায়ে নষ্ট কৰিলে। তহঁতে সিহঁতৰ পাছ ধৰ; যেতিয়ালৈকে ইটোৱে সিটোৰ চকু ঘুকি মুলিয়াই তেতিয়ালৈকে সিহঁতক নেৰিবি। মই যি কৈছোঁ কৰিব পাৰিবিহঁক নে?"

সিহঁতে কলে, "পাৰিম।" এই বুলি সিহঁতে এখন বিলৰ কাষলৈ গৈ তাত মন্ত্ৰণা কৰিবলৈ ধৰিলে। কোন্‌জনীয়ে কোন্‌টোক ধৰিব, আৰু তিনিও যি কাম কৰিলে তাক পৰস্পৰক জনাবলৈ কিমান দিনৰ মূৰত আকৌ বিলৰ কাষত গোট খাব তাক ঠিক কৰি ললে।

নিৰ্দ্দিষ্ট দিনত বিলৰ কাষত তিনিওজনী যক্ষিনী একেলগ হৈ কোনে কি কাম কৰিলে কবলৈ ধৰিলে। যি জনীয়ে দিলীপক ধৰিছিল তাই কলে, "মোৰ কাম ভালেই চলিছে; কালিলৈ দিলীপ বাপেকৰ কায চাপিবহি।"

লগৰীয়া দুজনীয়ে সুধিলে, "তই কি কৰিলি?"

প্ৰথম যক্ষিনী—"মই দিলীপক ইমান সাহী কৰি তুলিলোঁ যে তেওঁ ৰজাৰ নিমিত্তে সমুদায় সংসাৰ জয় কৰিবলৈ আগ বাঢ়িল। ৰজাই তেওঁক সেনাপতি বৰণ কৰি ভাৰতবৰ্ষৰ ৰজাৰ লগত যুদ্ধ কৰিবলৈ পঠালে। তেওঁ সেনাপতি হৈ যুদ্ধলৈ গ'ল; যুদ্ধৰ আগদিনা সৈন্যবিলাকৰ বাৰুদবিলাক মই সেমেকাই থলোঁ; আৰু ভাৰতবৰ্ষৰ ৰজাৰ ফালে অসংখ্য খেৰৰ সেনা সাজি দিলোঁ। যেতিয়া দিলীপৰ সেনাই দেখিলে যে শত্ৰুপক্ষৰ খেৰৰ সেনাই সিহঁতক আগুৰি ধৰিছে তেতিয়া সিহঁতে ভয় পালে। দিলীপে বন্দুক চলাবলৈ আদেশ কৰিলে; সেনাবিলাকে সেমেকা খাৰেৰে খঁজা বন্দুক টিপেহে টিপে, বন্দুক নচলে। দিলীপৰ সেনাবোৰ ভয়তে ভেড়াৰ দৰে পলাবলৈ ধৰিলে। বহুতে বিপক্ষৰ হাতত প্ৰাণ হেৰুৱালে। ৰজা-ঘৰত দিলীপৰ দুৰ্ণাম হ'ল; ৰজাই তাৰ সম্পত্তি কাঢ়ি ললে, আৰু কালিলৈ তাৰ প্ৰাণদণ্ড হব। মোৰ এতিয়া কেৱল এদিনৰ কাম বাকী আছে; বাপেকৰ ঘৰলৈ পলাই আহিবলৈ দিলীপক ফাটেকৰপৰা মুক্ত কৰিব পাৰিলেই হ'ল। তহঁতৰ কোনোবাজনীক সহায় কৰিব লাগিলে কালিৰপৰা মই সহায় কৰিব পাৰিম।"

খৰ্গৰ পাছ ধৰা যক্ষিনীয়ে কবলৈ ধৰিলে, "মোক সহায় নালাগে। মোৰ কাম সুচাৰুৰূপে চলিছে। খৰ্গই সাত দিনৰ অধিক আৰু চলিব নোৱাৰে। তাৰ লোভ ইমান বেছি হ'ল যে সি যিহকে দেখে তাকে কিনে। এইৰূপে বহুত বস্তু কিনোতে কিনোতে তাৰ সমুদায় ধন খৰচ হ'ল, তথাপি সি বস্তু কিনিবলৈ এৰা নাই। এতিয়া সি ধন ধাৰ কৰি খৰচ কৰিব লাগিছে। ধাৰ কাণে-মূৰে হৈছে; তাৰপৰা সি মুক্তি নাপায়। সপ্তাহ দিনৰ ভিতৰত ধৰুৱাবিলাকৰ ধন সি দিব লগা হব; তাৰ আগতেই তাৰ সমুদায় ধন নষ্ট কৰি থম। ধন দিব নোৱাৰি সি বাধ্য হৈ বাপেকৰ গুৰি পাবহি।"

সিহঁতে পাছে বেঙাৰ যক্ষিনীক সুধিলে, "তই কৰিছ কি ?" তাই কলে, "মোৰ সকলো চেষ্টা ভ্ৰষ্ট হৈছে। বেঙাৰ পেট কামোৰণি উঠিবলৈ তাৰ খোৱা পানীত মই থুই পেলাই দিছিলোঁ; আৰু পথাৰলৈ গৈ পথাৰৰ মাটি খুন্দি পিটি শিলৰ দৰে টান কৰি থৈছিলোঁ; ভাবিছিলোঁ যে সি তাত নাঙল টোৱাবই নোৱাৰিব। কিন্তু সি তাতেই হাল যুৰি মাটি চাহ কৰিবলৈ ধৰিলে। সি পেটৰ কামোৰত নেথাই আছিল, তেও হাল নেৰিলে। মই পাছে তাৰ নাঙলটো ভাঙি দিলোঁ; সি ঘৰলৈ গৈ আৰু এটা নাঙল আনি হাল বাবলৈ ধৰিলে। মই মাটিৰ তলত সোমাই নাঙলৰ ফালত ধৰিলোঁ, কিন্তু ৰাখিব নোৱাৰিলোঁ। ধাৰাল ফালে মোৰ হাত কাটিলে। তাৰ সমুদায় মাটি চাহ কৰা হ'ল; এছিটাহে বাকী আছে। বাইহঁত, পাৰ যদি মোক সহায় কৰ। বেঙাই যদি এইদৰে খেতি কৰে, তেন্তে তাৰ ককায়েকহঁতৰ একো অভাব নাথাকিব; সিয়েই সিহঁতক খুৱাব।"

দিলীপৰ যক্ষিনীয়ে পিছ দিনালৈ সহায় কৰিবলৈ গাত ললে, আৰু যক্ষিনী কেইজনী দিহা-দিহি গ'ল।

(৩)

বেঙাই সমুদায় মাটি চাহ কৰিলে; কেৱল এধাৰি বাকী আছিল। সেই ধাৰিও শেষ কৰিবলৈ সি পেট-কামোৰণি নামানি হাল বাবলৈ ধৰিলে। এক সিৰল দি ঘূৰি আহোঁতে তাৰ নাঙল গছৰ শিপাত লগাৰ দৰে লাগি ৰ'ল। কিন্তু সি শিপা নাছিল, যক্ষিনীয়ে মাটিৰ তলত সোমাই নাঙলৰ ফালত ভৰি দুটাৰে পাক্ দি ধৰি ৰাখিছিল। বেঙাই ভাবিলে, "কি আচৰিত! ইয়াত দেখোন কোনো শিপা নাই, তেও শিপাৰ দৰে কিহে ধৰিলে।" সি সিৰলৰ ভিতৰলৈ হাত ভৰাই খপিয়াওঁতে কোমল কিবা এটা যেন পাই টানি উলিয়ালে আৰু দেখিলে যে দুটা সৰু ঠেং; সি আকৌ টান মাৰি দিওঁতে যক্ষিনীজনী ওলাই পৰিল। সি তাইক নাঙলত আছাৰি মাৰিবৰ উপক্ৰম কৰা দেখি,

তাই কাওঁবাওঁ কৰি কলে, "মোক নামাৰিবা, তুমি যিহকে কোৱা মই তাকে কৰিম।"

বেঙা—"তই মোক কি কৰি দিব পাৰ?"

যক্ষিনী—"তুমি যি আদেশ কৰা, তাকে কৰিম।"

বেঙাই মূৰ খজুৱাই খজুৱাই কলে, "মোৰ পেট কামোৰণি আছে; গুচাই দিব পাৰ নে?"

যক্ষিনী—"অৱশ্যে পাৰোঁ।"

বেঙা—"তেন্তে মোৰ পেট কামোৰণি ভাল কৰি দে।"

যক্ষিনীয়ে তেতিয়া সিৰলৰ ভিতৰত খপিয়াই তিনি ডোখৰ শিপা আনি বেঙাক দি কলে, "যি বেমাৰেই হওক, ইয়াৰ এডোখৰ খালেই ভাল হব।"

বেঙাই শিপা তিনি ডোখৰ লৈ, এডোখৰ খোৱা মাত্ৰকে তাৰ পেট কামোৰণি ভাল হ'ল। যক্ষিনীয়ে কলে, "মোক এতিয়া যাবলৈ দিয়া; মই মাটিৰ তলত সোমাম, আৰু কেতিয়াও নাহোঁ।" বেঙাই যাবলৈ অনুমতি দি কলে, "যা, ঈশ্বৰে তোক সুমতি দিয়ক।"

ঈশ্বৰৰ নাম শুনি যক্ষিনীজনীয়ে পানীত এডোখৰ শিল পৰি টুপকৈ তললৈ যোৱাৰ দৰে সোমাই গ'ল; কেৱল এটি বিন্ধাহে থাকিল।

বেঙাই বাকী শিপা দোডোখৰ গামোছাত বান্ধি থৈ, আকৌ হাল বাবলৈ ধৰিলে। মাটি ছিটা হাল বাই উঠি সি ঘৰলৈ গৈ দেখিলে যে তাৰ ককায়েক দিলীপে তাৰ ঘৈণীয়েকৰ সৈতে খাবলৈ বহিছে। দিলীপৰ সমুদায় সম্পত্তি ৰাজ ঘৰৰপৰা আটক কৰিলে; সি কোনো ৰূপেহে ফাটকত নপৰাকৈ সাৰিল। সেই নিমিত্তে সি বাপেকৰ ঘৰত থাকিবলৈ আহিছিল।

দিলীপে বেঙাক দেখা পাই কলে, "মই তোৰ লগত থাকিবলৈ আহিছোঁ; যেতিয়ালৈকে মই এটা ৰোজগাৰ কৰিব নোৱাৰোঁ, তেতিয়ালৈকে তই মোক আৰু মোৰ ঘৈণীক প্ৰতিপাল কৰিব লাগিব।"

"বাৰু আমাৰ লগত থাকিব পাৰিবা", এই বুলি বেঙা ওচৰতে বহিল। দিলীপৰ ঘৈণীয়েকে গোন্ধ পাই গিৰিয়েকক কলে, "মই এনে গেন্ধেলা চহাৰে সৈতে খাব নোৱাৰোঁ।"

দিলীপে বেঙাক কলে, "ঘৈণীয়ে কৈছে তোৰ গাটো গোন্ধায়। তই বাহিৰত খা গৈ যা।"

বেঙা—"বাৰু। যেনেতেনেই আজি নিশাটো মই বাহিৰত কটাবই লাগিব, কাৰণ মোৰ হালোৱা গৰু দুটাই আজি চাৰ পোৱা নাই, সিহঁতক চৰাব লাগে।" এই বুলি বেঙাই বাহিৰতে খাই বৈ গৰু চৰাবলৈ গ'ল।

(৪)

দিলীপৰ যক্ষিনীয়ে তাইৰ কৰিব লগা কাম সমাধা কৰি, বেঙাৰ যক্ষিনীক সহায় কৰিবলৈ আহিল। বেঙাৰ যক্ষিনীক বিচাৰি বিচাৰি নাপালে। পথাৰত গাঁতটো দেখি তাই ভাবিলে, "বেঙাৰ যক্ষিনীৰ কিবা এটা দুৰ্ঘটনা হ'ল। বেঙাৰ পথাৰত হাল বোৱা হলেই, তাৰ হোৱা খেতিতহে ধৰিব লাগিল। ইয়াকে ভাবি তাই আহুধানৰ খেতিত পানী তুলি দিলে।

বেঙাই আহু খেতিত পানী উঠা দেখি, দাবলৈ ধৰিলে। কিন্তু তুবাৰ এবাৰ কাচি চলালেই তাৰ ধাৰ পৰে, আৰু দাঁৰবিলাক মোটোকা খায়। সি মনে মনে ভাবিলে, "ই কথাই কথা নহয়। ঘৰলৈ গৈ দাঁৰ পোনাবৰ নিমিত্তে কিবা এটা আনো গৈ, আৰু খাবলৈকো অলপ কি হয় লৈ আহোঁ গৈ। ইয়াতে এসপ্তাহ লাগিলেও থাকিম। তেও ধান দোৱা নোহোৱাকৈ নাযাওঁ।"

যক্ষিনীয়ে এই কথা শুনি মনে মনে ভাবিলে, "ই বেঙা কম নহয়; বৰ টান মানুহ। এইদৰে ইয়াক বলে নোৱাৰো; আন এটা উপায় হে কৰিব লাগিব।"

বেঙাই ঘৰৰপৰা ঘূৰি আহি কাঁচিখানৰ দাঁৰ পোনাই-পজবাই ধাৰ

দি ধান কাটিবলৈ ধৰিলে। যক্ষিনীয়ে ধাননিত সোমাই কাঁচিখান গেবোৱাৰে হেঁচা মাৰি তাৰ আগটো মাটিত বাৰে বাৰে পুতি ধৰিলে। বেঙাই সেই বাবে দাওতে টান পাইছিল, কিন্তু তথাপি ধান দাই শেষ কৰিলে।

যক্ষিনীয়ে ভাবিলে, "মোৰ ভৰিখনো কাঁচিৰে কটালোঁ, তেও বেঙাক বলে নোৱাৰিলোঁ। সি ধানবিলাক মাৰিবলৈ বুলি দ'মাই থৈছে, তাৰ মাজত সোমাই ধানবিলাককে পচাই দিওঁ গৈ।" এই বুলি যক্ষিনীয়ে কাটি থোৱা গছিধানৰ মুঠিবিলাকৰ মাজত সোমাল। বেঙাই ধান মাৰিবৰ মনেৰে চোতালত দ'মকৈ থোৱা ধানৰ মুঠিবিলাক ওখনেৰে বহলাবলৈ ধৰিলে। ধানৰ মাজত সোমাই থকা যক্ষিনীৰ পিঠিত ওখনৰ খোঁচ লাগি তেজ ওলাই ধানৰ মুঠিবিলাকত লাগিছিল। বেঙাই যক্ষিনীক টেপা মাৰি ধৰি কলে—"অ' নষ্টযাইতি, তই আকৌ ইয়াত?"

যক্ষিনী—"মই অইন এজনী; আগৰজনী মোৰ ভনী হয়। মই তোমাৰ ককায়েৰা দিলীপৰ লগত আহিছোঁ।"

বেঙা—"যেয়ে বা হোৱ নোহোৱ, একে প্ৰতিফল ল।" এই বুলি সি কাঠৰ মূঢ়া এডোখৰত আছাৰি মাৰিব খুজিছিল। এনেতে যক্ষিনীয়ে কান্দি কান্দি কলে, "মোক এৰি দিয়া। মই আৰু তোমাক লগ নধৰোঁ; আৰু তুমি যি কোৱা তাকে কৰিম।"

বেঙা—"তই কি কৰিব পাৰ?"

যক্ষিনী—যেই সেই বস্তুৰপৰা সেনা কৰিব পাৰোঁ।"

বেঙা—"সিহঁতে কি কৰি দিব?"

যক্ষিনী—"তুমি যি কৰিবলৈ কোৱা, সিহঁতে তাকে কৰিব।"

বেঙা—"সিহঁতে গীত গাব পাৰে নে?"

যক্ষিনী—"পাৰে; গীত গাব বুলিলে গীতকে গাব।"

বেঙা—"বাৰু তেন্তে কিছুমান সেনা কৰি দে।"

যক্ষিনী—"ইয়াৰে গছি ধানৰ মুঠি এটা লৈ মাটিতে থিয়ভাৱে ঠেকেচি দিয়া আৰু এই কথা কেই আষাৰ গোৱা—

"ধানৰ মুঠি অ, ধানৰ মুঠি !
কৰে আজ্ঞা মোৰ যক্ষিনী বেটী,
ধান খেৰ ডালে প্ৰতি, হবি সেনা এটি এটি,
ই বাক্য যদি কৰ অনাথিতি ।
দহিব তোক কালিকা পাৰ্ব্বতী ॥"

বেঙাই ধানৰ মুঠি এটা লৈ মাটিত ঠেকেচা মাৰি, যক্ষিনীয়ে কোৱা কথা কেইষ আষাৰ গালে। মুঠিটো ঠান ঠান হৈ পৰিল ; আৰু খেৰ ডালে পতি একোটা সেনা হ'ল। ঢাক ঢোল বিকুল আদি বাজানাৱালাৰে সৈতে এক ফৌজ সৈন্য হৈ আগত নাচিবলৈ ধৰিলে।

বেঙাই ঢেকৃঢেকৃ:ক হাঁহিবলৈ ধৰিলে আৰু কলে, 'বঢ়িয়া হৈছে, গাঁৱৰ ল'ৰা-ছোৱালীবিলাকে দেখিলে বৰ ৰং পাব ।"

যক্ষিনী—"মোক এতিয়া এৰি দিয়া ।"

বেঙা—"নিদিওঁ। মৰা ধান খেৰৰ চিপাহী কৰিব লাগে, নমৰা খেৰৰ ধানবিলাক এইদৰে নষ্ট কৰিব নোৱাৰোঁ। ইহঁতক আকৌ কেনেকৈ ধানৰ মুঠি কৰিব পাৰি শিকাই দে। ধান মাৰি উলিয়াব লাগে ।"

যক্ষিনী—তেন্তে তুমি এই বুলি গোৱা—

"প্ৰতিটো সেনা ধান খেৰ হবি,
আগৰ দৰে মুঠি হৈ ৰবি ।
ই কথাত যদি নকৰ কাণ,
যক্ষিনীয়ে লব সবাৰো প্ৰাণ ।"

বেঙাই এই মন্ত্ৰ গোৱা মাত্ৰকে সেনা গুচি ধানৰ মুঠিটো হ'ল।

যক্ষিনী—"মোক এতিয়া বিদায় দিয়া ।"

বেঙা—"বাৰু, এৰি দিলোঁ যা। ঈশ্বৰে তোক সুমতি দিয়ক ।"

ঈশ্বৰৰ নাম উচ্চাৰণ হোৱা মাত্ৰকে যক্ষিনীজনী মাটিত সোমাই গ'ল ; মাথোন বিন্ধা এটি ৰ'ল।

বেঙাই ঘৰলৈ আহি দেখিলে যে তাৰ সিটো ককায়েক, খৰ্গ, বৈণীয়েকৰ সৈতে খাবলৈ বহিছে খৰ্গই তাৰ ধাৰ পৰিশোধ কৰিব

নোৱাৰি পলাই আহি বাপেকৰ ঘৰ পালেহি। সি বেঙাক দেখি কলে, "চাচোন, মই পুনৰ এটা ব্যৱসায়ত ধৰিব নোৱাৰোঁ মানে, মোক আৰু ঘৈণীক তোৰ লগত ৰাখিব লাগে।" বেঙাই কলে, "থাকিব খুজিছা যদি থাকাঁ।"

বেঙাই কানি-কাপোৰ থৈ ওচৰতে খাবলৈ বহাত খৰ্গৰ ঘৈণীয়েকে মাত লগালে, "মই এই হজুৱাটোৰ সৈতে খাব নোৱাৰোঁ; তাৰ গাটো ঘাম ঘাম গোন্ধাইছে।" এই কথা শুনি খৰ্গই কলে, "হয়তো, বেঙা, তোৰ গাটো বৰ গোন্ধাইছে? তই বাহিৰলৈ যা, তাতে খা গৈ।"

বেঙাই চোতালতে খাই তাৰ হালোৱা গৰু দুটা নিশা চৰাবলৈ গ'ল।

(৫)

খৰ্গৰ যক্ষিনীয়ে সেই নিশা আজৰি পাই, পূৰ্ব্বৰ কথামতে তাইৰ লগৰীয়া দুজনীক সহায় কৰিবলৈ গ'ল। সিহঁতক বিচাৰি নাপাই ধাননিলৈ গৈ দেখিলে যে তাত এটা বিন্ধা আছে, আৰু তাৰপৰা ধান মৰা থলিলৈ আহি দেখিলে যে তাতো এটা বিন্ধাহে আছে। তাই মনতে ভাবিলে, "মোৰ লগৰীয়া দুজনীৰ কিবা দুৰ্ঘটনা ঘটিল; সিহঁতৰ সলনি ময়ে বেঙাক ছল কৰিব লাগিল।"

বেঙাৰ ভায়েকজন তিৰোতাৰে সৈতে একে ঘৰতে থাকিবলৈ ঠাইৰ নাটনি হোৱাত, সিহঁতৰ নিমিত্তে দুটা ঘৰ সাজিবলৈ বেঙাক কলে। সেই কাৰণে বেঙাই হাবিত বাঁহ কাঠ কাটিছিল। খৰ্গৰ যক্ষিনীয়ে তাক বিচাৰি হাবিত পাই বাঁহ কটাত বিঘিনি লগালে। বাঁহ কাঠ কাটিলেই এডালৰ ডাল-ডুল জেঙ-জেঙনি অইন এডালত লাগি জোঁট্‌পোট্‌ খাই ৰয়; অতি কষ্টেৰেহে বেঙাই একুৱাব পাৰিছিল। আঢ়ৈ কুৰি কৰাব বাঁহ কাটিব খুজি সি কেৱল দিনটোত কুৰিটাহে কাটি উলিয়াব পাৰিছিল। তাৰ ক্ৰমে ভাগৰ লাগি আহিল। শেষত গধূলি পৰত এডাল গছ কুঠাৰেৰে কাটিবলৈ ধৰিলে। তাৰ পিঠিখান বিষাবলৈ ধৰাত জিৰাবলৈ বুলি অলপ বহিল। তাৰ ভাগৰ লগা

দেখি যক্ষিনীয়ে বৰ আনন্দ পালে; আৰু নিজেও জিৰাওঁ বুলি সেই গছজোপাৰ ডাল এটাত বহিল। বেঙাই অলপ জিৰণি লৈ গছজোপা উধামুধাকৈ আকৌ কাটিব ধৰিলে। গছ মৰমৰকৈ পৰি গ'ল। যক্ষিনীয়ে ইমান সোনকালে পৰিব বুলি ভবা নাছিল। তাই যিটো ডালত বহি আছিল, সেই ডালটো মাটিত পৰি তাইৰ ঠেংটো চেপা মাৰি ধৰিলে। বেঙাই গছৰ ডালবিলাক কাটোতে এটা ডালৰ তলত যক্ষিনীজনী চেপা খাই থকা দেখি আচৰিত হ'ল।"

বেঙাই কলে, "এই বেটী বান্দুলি! তই আকৌ আছিছ ?"

যক্ষিনী—"মই অইন এজনী। মই খর্গৰ লগত আছিলোঁ।"

বেঙা—"যোনেই বা হোৱ, তোৰ মৰণ মিলিল।"

এই বুলি বেঙাই যক্ষিনীক ঘপিয়াবলৈ কুঠাৰ দাঙিলে। যক্ষিনীয়ে কাকুতি কৰিব ধৰিলে, "মোক নেকাটিবা, ক্ষমা কৰা; তুমি যিহকে কোৱা তাকে কৰিম।"

বেঙা—"তই কি কৰি দিব পাৰ ?"

যক্ষিনী—"তোমাক যিমান ধন লাগে, সিমান ধন কৰি দিব পাৰোঁ।"

বেঙা—"বাৰু, কিছুমান ধন কৰি দে।"

যক্ষিনী—"এই গছজোপাৰ পাত কেইটামান হাতত লৈ মোহাৰি দিয়া। তোমাৰ হাতৰপৰা সোণ সৰি পৰিব।"

এই কথা শুনি বেঙাই পাত কেইটামান লৈ দুই হাতে মোহাৰিবলৈ ধৰিলে, আৰু হাতৰপৰা সোণ পৰিবলৈ ধৰা দেখি কলে, "এইবিলাক লৈ ল'ৰা-ছোৱালীবিলাকৰ উমলিবলৈ ভাল হব।"

যক্ষিনী—"মোক এতিয়া এৰুৱাই দিয়া, মই যাওঁ।"

"বাৰু যা।" এই বুলি বেঙাই গছৰ ডালটো বাঁহ এডাল সুমুৱাই দাঙি ধৰিলে আৰু কলে, "তোক ঈশ্বৰে সুমতি দিয়ক।"

ঈশ্বৰৰ নাম শুনি যক্ষিনী ততালিকে মাটিৰ তললৈ সোমাই গ'ল; আৰু তাই যোৱা বিন্ধাটি মাটিত ৰ'ল।

(৬)

তিনিওটা ককাইভায়ে ঘৰ সাজি বেলেগে থাকিবলৈ ধৰিলে। বেঙাই তাৰ মাহ, ধান আদি শহবিলাক চপাই উঠি এটা ভোজ পাতি ককায়েকহঁতক খাবলৈ মাতিলে। কিন্তু ককায়েকহঁতে "হালোৱা চহাৰ ভোজ কোনে খায়" বুলি নাহিল। বেঙাই গাঁৱৰ মটা-তিৰোতা বিলাকৰ সৈতে ভোজটো খালে। পাছত সি পদূলিত ধেমালি কৰি থকা ল'ৰা-ছোৱালীবিলাকৰ ওচৰলৈ আহি কলে, "এটা গীত গা, মই তহঁতে কেতিয়াও নেদেখা বস্তু দিম।"

ল'ৰা-ছোৱালীবিলাকে এই কথা শুনি হাঁহিলে। আৰু গীত এটা গাই উঠি কলে, "তুমি কি দিব খুজিছিলা এতিয়া দিয়া।"

"বাৰু, মই এতিয়াই আনিম" এই বুলি বেঙাই হাতত খৰাহি এটা লৈ হাবিলৈ লৰ ধৰিলে। ল'ৰা-ছোৱালী আৰু তিৰোতাবিলাকে ই এটা পাগল এই বুলি হাঁহি পাছত আন কথা-বাৰ্ত্তা পাতিলে।

অলপ পৰৰ পাছতে বেঙাই খৰাহিটোত গধুৰ কিবা বস্তু লৈ হাবিৰপৰা ওলাই লৰি আহি কলে, "তহঁতক কিবা দিম নে?"

ল'ৰা-ছোৱালী আৰু তিৰোতাবিলাকে কলে, "কি দিব খুজিছা, দিয়া।" বেঙাই তেতিয়া খৰাহিৰপৰা এমুঠি সোণ লৈ সিহঁতৰ মাজত ছটিয়াই দিলে। ওচৰত থকা মানুহবিলাকেও তালৈ আহি কঢ়া আজোৰা লগালে। এজনী বুঢ়ী হেঁচাতে মৰিব লগা হৈছিল।

বেঙাই হাঁহিবলৈ ধৰিলে আৰু কলে, "অই অগিয়ানহঁত! বুঢ়ীজনীক চেপি মাৰিব খুজিছিলি কিয়? থিৰ হ, তহঁতক আৰু কিছু দিম।" এই বুলি বেঙাই আৰু কিছুমান সোণ দলিয়াই দিলে। মানুহবিলাক কেউফালে জমা লাগিল; বেঙাৰ হাতত যিমান সোণ আছিল এটাইখিনি সি ছটিয়াই দিলে। মানুহবিলাকে আৰু খুজিছিল। বেঙাই কলে, "এতিয়া আৰু নাই, কেতিয়াবাকৈ আৰু কিছু দিম। এতিয়া তহঁতে নাচ্ আৰু গীত গা।"

তিৰোতাবিলাকে গীত গাবলৈ ধৰিলে। বেঙাই কলে, "তহঁতৰ গীত ভাল নহয়।" সিহঁতে কলে, "ইয়াতকৈ ভাল ক'ত পাব?"

"বাৰু, মই দেখুৱাওঁ," এই বুলি বেঙাই ঘৰলৈ গৈ ভঁৰালৰপৰা ধানৰ মুঠি এটা উলিয়াই ভৰিৰে মাৰি খেৰখিনি মাটিত ঠেকেচি গাবলৈ ধৰিলে—

"ধানৰ মুঠি অ, ধানৰ মুঠি
কৰে আজ্ঞা মোৰ যক্ষিনী বেটী
ধানখেৰ ডালে প্ৰতি, হবি সেনা এটি এটি
ই বাক্য যদি কৰ অনাথিতি
দহিব তোক কালিকা পাৰ্ব্বতী।"

ধানখেৰবিলাক সিঁচৰতি হৈ পৰি, ডালে প্ৰতি একোটা সেনা হ'ল। ঢাক, ঢোল, বাঁহী আদি যন্ত্ৰ বাজিবলৈ ধৰিলে। বেঙাই সেনাবিলাকক গান গাবলৈ হুকুম দি সিহঁতক বাটলৈ লৈ গ'ল। মানুহবিলাকে দেখি বিচুত্তি খালে। গান গোৱা হ'লত বেঙাই সেনাবিলাকক পুনৰ ধানখেৰ কৰি ভঁৰালত পেলাই থলে।

(৭)

দিলীপে পাছদিনা পুৱা এইবিলাক কথা শুনি ভায়েকৰ গুৰিলৈ গ'ল।

দিলীপ—"তই সেই সেনাবিলাক ক'ৰপৰা পাইছিলি, আৰু সিহঁতক ক'লৈ নিলি?"

বেঙা—"তোমাক কিয়?"

দিলীপ—"কিয়! সেনাৰে যেই-সেই কাম কৰিব পাৰি। ৰাজ্য এখানো লাভ কৰিব পাৰি।"

বেঙা—"সঁচাই নে কি? তুমি আগেয়ে কোৱা নাছিলা কিয়? তোমাক যিমান লাগে সিমান সৈন্য কৰি দিব পাৰোঁ। মৰা ধান খেৰ আছেই।"

বেঙাই ককায়েকক ভঁৰালৰ ওচৰলৈ নি কলে, "ককাই! কিন্তু এটি কথা। মই তোমাক সেনা কৰি দিয়া মাত্ৰে সিহঁতক লৈ যাবা;

সিহঁতক খাবলৈ দিব লগীয়া হলে, সিহঁতে একে দিনে সমুদায় গাঁও-খান খাই পেলাব।"

দিলীপে সেনাবিলাক আন ঠাইলৈ লৈ যাবলৈ সম্মত হোৱাত, বেঙাই খেৰৰপৰা বহু সেনা কৰি দি সুধিলে, "এইখিনি সৈন্যই হব নে?"

দিলীপে বৰ আনন্দ পাই কলে, "হব।"

বেঙা—"বাৰু তেন্তে, যদি আৰু লাগে ঘূৰি আহি মোক কবা, মোৰ ঘৰত খেৰ আছে।"

দিলীপে সৈন্য চলাবৰ ভাৰ লৈ, যুদ্ধলৈ যাত্ৰা কৰিলে।

দিলীপ যোৱাৰ পাছতেই খৰ্গ আহি উপস্থিত হ'ল। যোৱা দিনৰ ঘটনা তেওঁও শুনিছিল। তেওঁ ভায়েকক কলে, "তই সোণ ক'ৰপৰা আন মোক দেখুৱাই দে। বেপাৰ চলাবলৈ মই কিছু পোৱা হলে, গোটেই সংসাৰখানৰ ধন আনিলোঁহেঁতেন।

বেঙা—"হয় নে। তুমি মোক ইমান দিনে কোৱা নাই কিয়? যিমান লাগে সোণ কৰি দিব পাৰোঁ।"

খৰ্গই বৰ হৰ্ষ পাই কলে, "কাম আৰম্ভ কৰিবৰ কাৰণে সম্প্ৰতি তিনি পাচি দে।"

বেঙা—"বাৰু, হাবিলৈ যাওঁ আঁহা। ঘোঁৰাজনী লৈ যাওঁ, তাইৰ ওপৰতে বোজা দি আনিম, তুমি অকলৈ ইমান সোণ কেনেকৈ আনিবা।"

দুয়ো হাবিলৈ গ'ল। বেঙাই নিৰ্দ্দিষ্ট গছ জোপাৰ পাত মোহাৰি মোহাৰি এক দ'ম সোণ কৰিলে আৰু ককায়েকক সুধিলে, "ইমানে হব নে?"

খৰ্গই অতি আনন্দিত হৈ কলে, "সম্প্ৰতিকৰ নিমিত্তে এয়ে হব। তোৰ মই বৰ শলাগ লৈছোঁ।"

বেঙা—"লাগিলে আকৌ আহিবা; আৰু সোণ কৰি দিম। গছত পাত বহু আছে।"

খৰ্গই সোণেৰে বহু টকা গোটাই, গাৰী ভাৰা কৰি বেপাৰলৈ ওলাল।

এইদৰে দুজন ককায়েক দিহাদিহি গ'ল ; দিলীপে যুদ্ধ কৰিবলৈ আৰু খৰ্গই বেচাকিনা কৰিবলৈ। দিলীপে এখান ৰাজ্য জয় কৰি ললে ; আৰু খৰ্গই বাণিজ্যত বহু টকা উপাৰ্জ্জন কৰিলে।

সিহঁত দুয়োৰে যেতিয়া দেখাদেখি হ'ল, দিলীপে কেনেকৈ সৈন্য পালে, পৰস্পৰ কোৱাকুই কৰিলে। দিলীপে কলে, "মই ৰাজ্য এখান জয় কৰি, ৰমৰমীয়া অৱস্থাত আছোঁ, কিন্তু সেনাবিলাক ৰাখিবৰ কাৰণে মোৰ যথেষ্ট ধন নাই।"

খৰ্গই উত্তৰ কৰিলে, "মই বহু ধন ঘটিছোঁ, কিন্তু তাৰ নিমিত্তে মোৰ ৰখীয়া নাই।" দিলীপে কলে, "আমি দুয়ো বেঙাৰ ওচৰলৈ যাওঁ ব'লা। তাৰ হতুৱাই কিছুমান সেনা কৰাই তোমাৰ ধন-ৰখীয়া কৰি দিম, আৰু তুমিও কিছুমান ধন কৰাই মোৰ সেনাবিলাকৰ পোষণৰ নিমিত্তে দিবা।" এই বুলি দুয়ো বেঙাৰ ঘৰলৈ গ'ল।

দিলীপ—"ভাই বেঙা, মোৰ সৈন্য কম হৈছে ; আৰু কিছুমান কৰি দে।"

বেঙা—"ওহোঁ, তোমাক আৰু সেনা কৰি দিব নোৱাৰোঁ।"

দিলীপ—"তই দেখোন কৈছিলি যে সেনা লাগিলে আৰু দিম।"

বেঙা—"কৈছিলোঁ, কিন্তু এতিয়া নিদিওঁ।"

দিলীপ—"নিদিয়াৰ কাৰণটো কি, বেঙা ?"

বেঙা—"কাৰণ তোমাৰ সেনাই এটা মানুহ মাৰিছে। সিদিনা মই হালবাই থাকোঁতে বাটেদি এটা মৰা মানুহ নিয়া আৰু পাছে পাছে এজনী তিৰোতাই কান্দি যোৱা দেখিলোঁ। তাইক সুধিলোঁ, 'কোন মৰিছে ?' তাই কলে, 'দিলীপ সিংহৰ সেনাই মোৰ গিৰিহঁতক যুদ্ধত বধ কৰিছে।' মই ভাবিছিলোঁ যে বাজানা বজাবৰ কাৰণে সেনা-বিলাক নিছিলা, এতিয়া জানিলোঁ সিহঁতে মানুহ মাৰিছে। তোমাক আৰু সেনা নিদিওঁ।"

বেঙাই তাৰ কথা নলৰালে, দিলীপৰ অনুৰোধ মতে তাক আৰু সেনা নিদিলে। তাৰ পাছত খৰ্গই কিছুমান (সোণ) কৰি দিবলৈ বেঙাক ধৰিলে ; কিন্তু বেঙাই মুৰ জোকাৰিলে।

বেঙা—"আৰু সোণ তোমাক নিদিওঁ।"

খৰ্গ—"তই দেখোন দিওঁ বুলিছিলি।"

বেঙা—"বুলিছিলোঁ, কিন্তু নিদিওঁ।"

খৰ্গ—"কিয় ?"

বেঙা—"কিয়। তোমাৰ সোণে নিচলীৰ গৰুজনী নিলে।"

খৰ্গ—"কেনেকৈ ?"

বেঙা—"নিলে আৰু, কেনেকৈ কি ? নিচলীৰ এজনী গৰু আছিল। তাইৰ ল'ৰা-ছোৱালী কেইটাই সেই গৰুজনীৰেই গাখীৰ খাইছিল। সিদিনা ল'ৰা-ছোৱালী কেইটাই মোক গাখীৰ খুজিছিল। সিহঁতৰ গৰুজনী কি হ'ল বুলি সোধাত সিহঁতে কলে বোলে তোমাৰ চাকৰে সিহঁতৰ মাকক তিনিডোখৰ সোণ দি গৰুজনী কিনি নিলে, সেই নিমিত্তে সিহঁতৰ গাখীৰ নাইকিয়া হ'ল। মই ভাবিছিলোঁ তুমি সোণবিলাক ধেমালি কৰিবলৈ নিছিলা ; এতিয়া যে দেখোঁ তুমি সেই সোণৰে কেইডোখৰমান দি গৰুজনী কিনি ল'ৰা-ছোৱালী দুটীৰ মুখৰ গাখীৰ টোপা কাঢ়ি নিলা। তোমাক আৰু মই সোণ নিদিওঁ।"

বেঙাই ককায়েকহঁতক যি কথা কৈছিল তাৰ লৰচৰ নকৰিলে। ককায়েকহঁত নিৰাশ হৈ গ'ল ; যাওঁতে নিজ নিজ অসুবিধা কেনেকৈ গুচাব পাৰি তাৰে আলোচনা কৰিছিল। দিলীপে খৰ্গক কলে, "কি কৰা উচিত, মই কওঁ শুনা। সেনাবিলাকৰ খোৱা খৰচৰ বাবে তুমি মোক ধন দিয়া, আৰু মই মোৰ অৰ্দ্ধ ৰাজ্য সেনা সমন্বিতে তোমাৰ ধন ৰক্ষাৰ নিমিত্তে দিম।" খৰ্গ এই প্ৰস্তাৱত সম্মত হ'ল। দুয়ো নিজ নিজ বিষয় সম্পত্তি ভাগ কৰি ললে, আৰু দুয়ো ৰজা আৰু ধনৱান হ'ল।

(৮)

বেঙা খেতি-বাতি কৰি মাক বাপেকক পোহপাল দি ঘৰতে থাকিল। বেঙাৰ এটা কুকুৰ আছিল ; তাৰ কিবা এটা বেমাৰ হৈ লেলাই লেলাই মৰিব লগীয়া হৈছিল। তাৰে মৰম লাগি বেঙাই তাৰ

গামোচাখনত খোৱা বস্তু নি গামোচা মোকলাই দিওতে খোৱাবস্তুৰ লগতে পূৰ্ব্বে বান্ধি থোৱা ঔষধৰ শিপা এডোখৰো ওলাই পৰিল ; কুকুৰটোৱে শিপাডোখৰ খোৱা মাত্ৰে জপিয়াই ধেমালি কৰিবলৈ ধৰিলে, আৰু অলপ পাছতে তাৰ বেমাৰ সম্পূৰ্ণৰূপে ভাল হ'ল।

বেঙাৰ মাক-বাপেকে দেখি আচৰিত হৈ সুধিলে, "কুকুৰটো কেনেকৈ ভাল কৰিলি ?"

বঙাই কলে, "সকলো বেমাৰ ভাল কৰিব পাৰা মোৰ এডোখৰ শিপা দৰৱ আছিল ; তাৰে এডোখৰ কুকুৰটোৱে খাই ভাল হ'ল।"

এই সময়ত ৰজাৰ জীয়েকজনী নৰিয়া পৰিছিল ; কোনোৰূপে ভাল নোহোৱাত, ৰজাই গাঁৱে নগৰে ঢোল পিটাই শুনাই দিছিল যে যোনে আইদেউক ভাল কৰিব পাৰিব তেওঁক ৰজাই যথোচিত পুৰস্কাৰ দিব ; আৰু তেওঁ অবিবাহিত পুৰুষ হলে, তেওঁলৈকে আইদেউক বিয়া দিব।

বেঙাক মাতি মাক বাপেকে কলে, "ৰজাই কিহৰ ঢোল পিটাইছে তই শুনিছ নহয়। যেই সেই বেমাৰ ভাল কৰিব পাৰা তোৰ শিপা দৰৱ আছে বুলি কৈছিলি। ৰজাৰ ছোৱালীজনীৰ নৰিয়া ভাল কৰগৈ যা, তই জীৱনত সুখীয়া হৈ থাকিব ' াৰিবি।"

বেঙাই মাক বাপেকৰ কথা শলাগি, তাৰ যি ভাল কাপোৰ-কানি আছিল তাকে পিন্ধি ৰজাৰ ঘৰলৈ যাবলৈ ওলাল। ঘৰৰপৰা ওলাইয়েই বাটত এজনী হাত কোঙা মগনীয়া তিৰোতা লগ পালে। তাই বেঙাক দেখি কলে, "মই শুনিছোঁ তুমি বোলে মানুহৰ বেমাৰ ভাল কৰিব পাৰা ; মই তোমাক সেৱা এটি কৰিছোঁ মোৰ হাতখন ভাল কৰি দিয়া ; হাতখনেৰে মই একো তুলি ধৰিব নোৱাৰোঁ।"

বেঙাই 'বাৰু' বুলি ঔষধৰ শিপাডোখৰ তাইক দি খাবলৈ কলে। তাই খোৱা মাত্ৰে তাইৰ হাতখন ভাল হ'ল ; ইচ্ছামতে হাতখন লৰাব-চৰাব পাৰা হ'ল।

বেঙাৰ মাক-বাপেকো বেঙাৰ সৈতে ৰজাৰ ঘৰলৈ যাম বুলি পাছতে ওলাই আহিছিল ; শিপা দৰৱখিনি তিৰোতাজনীক দিয়া শুনি সিহঁতে

বেঙাক খং কৰি কলে, “মগনীয়াজনী লৈহে তোৰ মৰম লাগিল; ৰজাৰ জীয়েকৰ নিমিত্তে তোৰ দুঃখ নালাগিল ?”

বেঙাৰ মনত ৰজাৰ জীয়েকলৈকেও দুঃখ লাগিছিল। সি গৰু গাৰীখন জুৰি তাত খেৰ পাৰি বহি ৰজাৰ ঘৰলৈ যাবলৈ ধৰিলে।

মাক বাপেক—“কলৈ যাৱ, বেঙা ?”

বেঙা—“ৰজাৰ জীয়েকৰ নৰিয়া ভাল কৰিবলৈ।”

মাক বাপেক—“নৰিয়া ভাল কৰিবলৈ তোৰ দেখোন দৰৱ নাই।”

বেঙা—“বাৰু নহওক” এই বুলি বেঙাই গাৰী চলাই দিলে। সি গৈ ৰজাৰ ঘৰৰ দুৱাৰমুখ পাওঁতেই, ৰজাৰ জীয়েকৰ বেমাৰ ভাল হ’ল। ৰজাই বৰ সন্তোষ পাই তাক তেওঁৰ ওচৰলৈ নি সুন্দৰ কাপোৰ পিন্ধালে।

ৰজা—“তুমি মোৰ জোৱাঁই হোৱা।”

বেঙা—“বাৰু হম।”

বেঙাই ৰজাৰ জীয়েকক বিয়া কৰালে। কিছুদিনৰ পাছত ৰজা মৰিলত বেঙাসিং ৰজা হ’ল। তিনিওটা ককাই-ভায়েই এতিয়া একোখন ৰাজ্যৰ গৰাকী হ’ল।

(৯)

দিলীপসিং আৰু খৰ্গসিংয়ে নিজ নিজ ৰাজ্যত নানাৰূপ নিয়ম প্ৰণালী প্ৰৱৰ্ত্তাই আৰু কৰ-কাটল লগাই অতি সমৃদ্ধিশালী হৈ উঠিল। বেঙাসিঙৰ অৱস্থাও বেয়া নাছিল। শহুৰেক মৰাৰ অলপ দিনৰ পাছতে তেওঁ ৰাজ-সাজ সোলোকাই পেৰাৰ ভিতৰত থলে, আৰু পূৰ্ব্বৰদৰে চহাৰ কাপোৰ পিন্ধি কাম বন কৰিবলৈ ধৰিলে। তেওঁ কলে, “মোৰ ভাল নালাগে। কাম নকৰি নকৰি মই পেটাল হৈছোঁ, খাবৰ মন নাযায়, আৰু টোপনিও নাইকিয়া হৈছে।” তেওঁ মাক বাপেক আৰু আঁকৰী ভনীয়েকজনীক তেওঁৰ লগত থাকিবলৈ অনালে; আৰু তেওঁলোকৰ সৈতে পূৰ্ব্বৰদৰে খেতিবাতি কৰিবলৈ ধৰিলে।

মানুহে কলে, "তুমি ৰজা মানুহ।"

বেঙা—"হয় মই ৰজা। কিন্তু ৰজা হলেও খাব যে লাগিব।"

এজন মন্ত্ৰী আহি কলে, "দৰমহা দিবলৈ ৰাজ ভঁৰালত ধন নাইকিয়া হ'ল।"

বেঙা—"তেন্তে কাকো দৰমহা দিব নালাগে।"

মন্ত্ৰী—"তেনেহলে কোনেও খাটনি নকৰিব।"

বেঙা—"বাৰু, খাটনি নকৰক। সিহঁতে তেন্তে নিজৰ কাম বন কৰিবলৈ বহু সময় পাব। সিহঁতে নিজ নিজ পথাৰত সাৰ দিয়ক।"

কোনো কোনো প্ৰজা বেঙাৰ ওচৰলৈ বিচাৰৰ নিমিত্তে আহিছিল। এটাই কলে, "অমুকে মোৰ ধন চুৰ কৰি নিলে।" বেঙাই উত্তৰ দিলে, "নিলে নিয়ক; তাক ধন লগা হৈছিল কাৰণেহে সি চুৰ কৰিছে।"

প্ৰজাবিলাকে বেঙাসিঙক মূৰ্খ বুলি ঠাৱৰ কৰিলে। ঘৈণীয়েকে বেঙাক কলে, "মানুহে তোমাক মূৰ্খ বুলিছে।" বেঙাই উত্তৰ কৰিলে, "বুলিছে বোলক।"

বেঙাৰ ঘৈণীয়েকে এই বিষয়ে ভাবিবলৈ ধৰিলে; তেওঁ এজনী মূৰ্খ তিৰোতা আছিল। তাই মনতে কলে, "গিৰিহঁতৰ বিপৰীতে মই চলিম নে? বেজীটি যেনি যায় সূতাডালিও তেনি যায়।" মই তেওঁৰ অনুসৰণ কৰাহে উচিত, তেওঁ ৰাণীৰ পোছাক খহাই থৈ আঁকৰীৰ ওচৰত বন কৰি শিকিবলৈ ধৰিলে; আৰু অলপ দিনৰ পাছতে শিকি বুজি গিৰিয়েকক সহায় কৰিব পৰা হ'ল।

জ্ঞানী মানুহবিলাক বেঙাৰ ৰাজ্য এৰি গ'ল। কেৱল মূৰ্খবিলাকহে থাকিল। সিহঁতৰ কাৰো ধন নাছিল; সিহঁতে পৰিশ্ৰম কৰি খাইছিল আৰু আনকো খুৱাইছিল।

(১০)

যক্ষিনী তিনিজনীয়ে ককাই-ভাই তিনিটাৰ সৰ্ব্বনাশ কৰাৰ সম্বাদ পাম পাম বুলি কলিয়ে ইমান দিন বাট চাই আছিল। কিন্তু একো সম্বাদ নাপাই, কি হ'ল নহ'ল জানিবৰ নিমিত্তে তেওঁ নিজেই ওলাল। যক্ষিনীহঁতক বিচাৰি বিচাৰি নাপালে, কিন্তু গাঁত তিনিটা পাই ভাবিলে "সিহঁত কৃতকাৰ্য্য হব নোৱাৰিলে; মই নিজেই এবাৰ চাব লগীয়া হ'ল।"

কলিয়ে প্ৰথমতে দিলীপ আৰু খৰ্গৰ পাছ ধৰিলে; দুয়োৰে যথা সম্পত্তি আৰু ৰাজ্য নষ্ট কৰি সিহঁতক দৰিদ্ৰ কৰিলে। দুইৰো সৰ্ব্বনাশ সাধি, তেওঁ সেনাপতি বেশে পাছত বেঙাৰ ওচৰলৈ গৈ কলে, "সেনা নোহোৱাকৈ থকাটো ৰজাৰ পক্ষে শোভা নাপায়। মোক আদেশ দিলে প্ৰজাৰ ভিতৰৰপৰা চিপাহী গোটাই এদল সৈন্য গঠন কৰিব পাৰোঁ।"

বেঙাই শুনি থাকি মাত লগালে, "বাৰু, এদল সেনা গোট কৰা, আৰু সিহঁতক ভালকৈ গীত গাবলৈ শিকোৱা। সিহঁতৰ গীত শুনিবলৈ মই ভাল পাওঁ।"

কলি বেঙাৰ ৰাজ্যত ফুৰি ফুৰি প্ৰজাবিলাকক সেনাভুক্ত হবলৈ ধৰিলে, আৰু কলে, "যেয়ে চিপাহী হব সি এবটল মদ আৰু এটা ৰঙা টুপী পাব।" এই শুনি মানুহবিলাকে হাঁহিবলৈ ধৰিলে। সিহঁতে কলে, "আমাৰ মদৰ একো নাটনি নাই, আমি নিজেই ঘৰে ঘৰে মদ কৰি লওঁ, আৰু আমাৰ তিৰোতাবিলাকে সকলো ৰকমৰ ভাল ভাল টুপী প্ৰস্তুত কৰিব পাৰে।"

প্ৰজাবিলাকৰ ভিতৰত কোনেও সেনাভুক্ত হবলৈ মান্তি নোহোৱাত কলি বেঙাৰ ওচৰলৈ আহি কলে, "তোমাৰ প্ৰজাবিলাক বৰ মূৰ্খ; কোনেও নিজ ইচ্ছাৰে সেনা নহয়। সিহঁতক বল নকৰিলে নচলে।"

বেঙা—"বাৰু, বল কৰিয়েই চোৱা।"

কলিয়ে অনুমতি পাই ৰাজ্যৰ ভিতৰত জাননী দিলে যে, যেয়ে চিপাহী হবলৈ অমান্তি হব, বেঙাসিং ৰজাই তাৰ প্ৰাণ বধ কৰিব।

এই জাননী পাই প্ৰজাবিলাকে সেনাপতিৰ ওচৰলৈ আহি কলে, "তুমি কৈছা বোলে যেয়ে চিপাহী নহব, ৰজাই তাকে বধ কৰিব। চিপাহী হলে নো কি হব তাক তুমি কোৱা নাই। আমি শুনিছোঁ বোলে চিপাহী হলে প্ৰাণ হেৰুৱায়।"

কলি—"সেইটো হয়, কেতিয়াবা কেতিয়াবা মৰণ মিলে।"

এই কথা শুনি প্ৰজাবিলাক অবাধ্য হ'ল, আৰু কলে, "আমি চিপাহী নহওঁ। চিপাহী হলেও মৰণ, নহলেও মৰণ; মৰণৰ হাত এপিনেও এৰাব নোৱাৰি। ঘৰতে মৰাই ভাল।"

কলি—"তহঁত বৰ মূৰ্খ। চিপাহী হলে কেতিয়াবা মৰণ ঘটিবও পাৰে, নঘটিবও পাৰে। কিন্তু চিপাহী নহলে যে বেঙা ৰজাই প্ৰাণ বধ কৰিব ই একেবাৰেই নিশ্চয়।" এই কথা শুনি প্ৰজাবিলাকৰ মন খ্‌-ভুৰনি লাগি বেঙাসিং ৰজাৰ ওচৰলৈ গ'ল।

তেওঁবিলাকে কলে, "এজন সেনাপতি আহিছে; তেওঁ কৈছে যে আমি সকলোৱে সেনা হব লাগে। যদি সেনা হওঁ তেন্তে আমি মৰিবও পাৰোঁ, নমৰিবও পাৰোঁ; কিন্তু সেনা নহলে আপুনি বোলে নিশ্চয় আমালোকৰ প্ৰাণ বধ কৰিব। এই কথা সঁচা হয় নে?"

বেঙাই হাঁহিবলৈ ধৰিলে, আৰু কলে, "মই অকলৈ কেনেকৈ তোমালোকৰ আতাইবিলাকৰ প্ৰাণ বধ কৰিব পাৰোঁ? মই মূৰ্খ নোহোৱা হলে তাৰ উপায় বুজালোহেঁতেন; কিন্তু মই যেনে মূৰ্খ, মই নিজেই তাক বুজিব পৰা নাই।"

প্ৰজা—"আমি তেনেহলে সেনা হবলৈ নাযাওঁ।"

বেঙা—"বাৰু, নাযাবা।"

প্ৰজাবিলাক তেতিয়া সেনাপতিৰ ওচৰলৈ গৈ সেনা হবলৈ অসম্মতি জনালে। কলিয়ে দেখিলে যে তেওঁৰ ফন্দিটি মিছা হ'ল। তেওঁ অসন্তুষ্ট হৈ দৰঙ্গী ৰজাৰ ওচৰলৈ গ'ল, আৰু বহু কথা-বাৰ্ত্তাৰ পাছত তেওঁক কলে, "আমি যুদ্ধ কৰি বেঙাসিঙৰ ৰাজ্যখান জয় কৰোঁ দিয়ক। তাৰ ধন নহলেও, গৰু, মহ, শস্য আদি বহু বস্তু আছে।"

দৰঙ্গী ৰজাই যুদ্ধ কৰিবলৈ সম্মত হৈ তাৰ নিমিত্তে আয়োজন

কৃষিৰলৈ ধৰিলে। অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰৰ সৈতে ডাঙৰ এদল সৈন্য লৈ বেঙাৰ ৰাজ্যত সোমালগৈ।

প্ৰজাবিলাক বেঙাৰ ওচৰলৈ গৈ কলে, "দৰঙ্গী ৰজাই যুদ্ধ কৰিবলৈ আহিছে।"

বেঙা—"বাৰু, আহিছে আহক।"

দৰঙ্গী ৰজাই বেঙাৰ ৰাজ্যত সোমাই সেই ৰাজ্যৰ সেনাবিলাক ক'ত আছে তাক থিৰ কৰিবলৈ চোৰাংচোৱা পঠালে। চোৰাংচোৱাইঁতে বিচাৰিলেহে বিচাৰিলে কিন্তু ক'তো সেনা নেদেখিলে। সেনা থকাৰ একো আঁটকাল নাপালে; যুঁজিব লগীয়া এনে কোনো মানুহ নাই। পাছে দৰঙ্গী ৰজাই গাঁওবিলাকক আক্ৰমণ কৰিবলৈ আদেশ দিলে। আদেশৰ মতে চিপাহীবিলাক এখান গাঁৱলৈ গ'ল; গাঁৱৰ মতা-তিৰোতা আতাইবিলাক ওলাই আহিল, আৰু ভেবা লাগি চিপাহীবিলাকক চাবলৈ ধৰিলে। চিপাহীইঁতে গৰু মহ ধান চাউল লুটি ললে। প্ৰজাবিলাকে একো আপত্তি নকৰিলে; চিপাহীবিলাকে দুদিনমান এইদৰে গাঁৱে গাঁৱে ফুৰিলে; সকলো গাঁৱতে একে কথা। সিহঁতে যিহকে নিব খুজিছিল, তাকে গাঁৱৰ মানুহবিলাকে দিছিল আৰু একো প্ৰতিবন্ধকতা নকৰিছিল। সিহঁতে বৰং চিপাহীবিলাকক সিহঁতৰ লগতে থাকিবলৈ মাতিছিল আৰু এইদৰে কৈছিল, "বোপাইঁত, তোমালোকৰ দেশত খোৱা লোৱাৰ বৰ কষ্ট যদি আমাৰ ইয়াতে নথকাহি কিয়?"

চিপাহীবিলাক এইদৰে ফুৰি ফুৰি আমনি লাগি দৰঙ্গী ৰজাৰ ওচৰলৈ আহি কলে, "ইয়াত যুঁজিব লগীয়া একো নাই; আমাক অইন ঠাইলৈ যাত্ৰা কৰাওঁক। যুদ্ধহে ভাল লাগে।"

দৰঙ্গী ৰজাৰ খং উঠি চিপাহীবিলাকক আদেশ কৰিলে, "সমুদায় ৰাজ্যখান একাকাৰ পথাৰ মহটিয়াই যা, গাঁওবিলাক নষ্ট কৰ, ঘৰ আৰু শস্যত জুই লগাই দে, আৰু গৰু, মঁহ, ছাগলী যি পোহনীয়া জন্তু আছে পুৰি পেলা। এই আজ্ঞা নাপালিলে, তহঁতৰ আতাইবিলাকক কাঁচি দিম।"

সৈন্যবিলাকে ভয় পাই, ৰজাৰ আদেশ মতে কাম কৰিবলৈ ধৰিলে। সিহঁতে ঘৰ আৰু ধান মাহ সৰিয়হ আদি শস্যবিলাকত জুই লগাই দিলে, আৰু গৰু, ম'হ আদি জন্তুবিলাক বধ কৰিবলৈ ধৰিলে; কিন্তু তথাপি হোজা প্ৰজাবিলাকে একো প্ৰতিবন্ধকতা নকৰিলে; সিহঁতে কান্দিবলৈ ধৰিলে। বুঢ়াই কান্দিলে, বুঢ়ীয়ে কান্দিলে, ডেকা গাভৰু সকলোৱে কান্দিলে। সিহঁতে কলে, "তোমালোকে আমাৰ কিয় অপকাৰ কৰিছা? লাগতিয়াল বস্তুবোৰ নষ্ট কৰা কিয়? যদি সেইবোৰ বস্তু তোমালোকক লাগে তেনেহলে লৈ যোৱা।"

প্ৰজাবিলাকৰ করুণ কথা শুনি সেনাবিলাকে পাছে সহিব নোৱাৰা হ'ল। সিহঁতে আৰু অপকাৰ কৰিবলৈ অস্বীকাৰ হৈ দিহা-দিহি পলাই গ'ল।

(১১)

কলিৰ মন্ত্ৰণা সিদ্ধি নহ'ল। সৈন্যেৰে বেঙাক ছলিব নোৱাৰি তেওঁ এজন ভদ্ৰ মানুহৰ বেশ ধৰি সেই ৰাজ্যত থিতাপি হ'ল। তেওঁ ধনেৰে বেঙাক চলিব মন কৰিলে। তেওঁ বেঙাক কলে, "মই তোমাৰ উন্নতি কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰিছোঁ; তোমাক জ্ঞান আৰু বুদ্ধি শিকাম। মই তোমাৰ ইয়াতে এটা ঘৰ কৰিম, আৰু বেপাৰ চলাম।"

বেঙাই কলে, "ভাল কথা; তোমাৰ ইচ্ছা হৈছে যদি মোৰ ৰাজ্যতে ঘৰ কৰি থাকিব পাৰা।"

পিছদিনা এই ভদ্ৰলোকজনে এমোনা সোণৰ মোহৰ আৰু এখন কাগজ লৈ গাঁৱলৈ গৈ মানুহবিলাকক কলে, "তহঁতে গাহৰিৰদৰে দিন নিয়াইছ কেনেকৈ ভাল মতে থাকিব লাগে মই তহঁতক শিকাব খোজোঁ। এই নক্‌ছাখনৰ আৰ্হি মতে মোক এটা ঘৰ সাজি দে, তহঁতক সোণৰ মোহৰেৰে দৰমহা দিম।" এই বুলি তেওঁ মোহৰবিলাক সিহঁতক দেখুৱালে।

হোজাহঁত আচৰিত হ'ল। সিহঁতৰ ভিতৰত টকা কড়িৰ ব্যৱহাৰ নাই। সিহঁতে বস্তু সলনা সলনি কৰে, নাইবা পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ কাম

কৰি দিয়ে। চকচকীয়া সোণৰ মোহৰ দেখি সিহঁতে আচৰিত মানিলে, আৰু কলে, "এই সৰু সৰু বস্তুবোৰ দেখিবলৈ কেনে চিকুণ।"

সিহঁতে পাছে বস্তু দি বা কাম কৰি দি, মোহৰ লবলৈ ধৰিলে। কলিয়ে সোণৰ মোহৰ দিয়াত হাত মুকলি কৰি দিলে, আৰু গাঁৱলীয়াইঁতেও মোহৰৰ নিমিত্তে সকলো প্ৰকাৰৰ বস্তু সদাবলৈ আৰু সকলো কাম কৰিবলৈ ধৰিলে ।

কলিৰ মনত বৰ আনন্দ হ'ল, আৰু তেওঁ ভাবিলে, "এইবাৰ বৰশীত মাছ লাগিছে; কাম ভাল চলিছে; এইবাৰ মূৰ্খ বেঙাক দেহে প্ৰাণে কিনি লম।"

গাঁৱৰ মানুহবিলাকে এইদৰে সোণৰ মোহৰ লৈ তিৰোতাহঁতক ডিঙিত পিন্ধিবলৈ দিলে। ল'ৰা-ছোৱালীবিলাকে বাটত মোহৰ লৈ উমলি থাকে। ঘৰে ঘৰে ইমান মোহৰ হ'ল যে গাঁৱৰ মানুহে আৰু মোহৰ নোলোৱা হ'ল। ভদ্ৰলোকজনৰ ঘৰটি ইমান দিনে আধা আধিহে হ'ল। তেওঁ জাননী দিলে যে মানুহবিলাক আহি ঘৰটো উলিয়াই দিয়ক, সিহঁতক যিমান লাগে সিমান মোহৰ দিয়া যাব। কিন্তু কোনো মানুহ কাম কৰিবলৈ নাহিল, আৰু একো বস্তু মোহৰৰ বাবে নসলোৱাত পৰিল। কাচিৎ ল'ৰা-ছোৱালীবিলাকে লৰি গৈ কণীটো বা বেঙেনাটো দি ধেমালি কৰিবলৈ মোহৰ আনিছিল; তাৰ বাহিৰে কোনো নগৈছিল। ভদ্ৰলোকজনৰ শেহত খোৱা বস্তু নোহোৱাত পৰিল। ভোকত থাকিব নোৱাৰি তেওঁ কিবা বস্তু কিনিব পাৰে বুলি গাঁৱলৈ গ'ল। এঘৰত এটা মোহৰ দি এটা হাঁহ কিনিব খুজিলে; ঘৰৰ ঘৈণীজনীয়ে নিদিলে আৰু তাই কলে, "আমাৰ বহুত মোহৰ আছে।"

তেওঁ এজনী বাঁৰী তিৰোতাক এটা মোহৰ যাচি পাৰ এটা কিনিবলৈ বিচাৰিলে। তাই কলে, "মোক নালাগে দেউতা! মোহৰেৰে উমলিবলৈ মোৰ ল'ৰা-ছোৱালী নাই; মোৰ তিনিটা মোহৰ আছেই।"

তেওঁ পাছে এটা হালোৱাৰ ঘৰলৈ গৈ কলে, "মই মোহৰ দিওঁ,

মোক খাবলৈ দে।" হালোৱাই উত্তৰ দিলে, "মোহৰ-টোহৰৰ মোৰ আৱশ্যক নাই। যদি তুমি ভিক্ষা খোজা, তেন্তে ঈশ্বৰৰ সৃষ্ট জীৱৰ উপকাৰ হক বুলি ভিক্ষা দিব পাৰোঁ। অলপ অপেক্ষা কৰা, মই কি হয় আনো।"

ঈশ্বৰৰ নাম শুনি ভদ্ৰবেশী কলিয়ে থু থু কৰি গুচি গ'ল। ঈশ্বৰৰ নামে তেওঁৰ কাণত বেজীয়ে বিন্ধা দৰে বিন্ধিছিল। তেওঁ খাবলৈ নাপালে। সকলোৰে ঘৰে ঘৰে সোণৰ মোহৰ; তেওঁ যেনেকৈ কৈছিল, কোনেও সোণৰ সলনি বস্তু দিবলৈ সম্মত ন'হ'ল। প্ৰত্যেক-জনে কলে, "হয় আন কিবা বস্তু সলনিলৈ আনা, নাইবা আমাৰ লগত কাম কৰা, নহলে ঈশ্বৰৰ নাম কৰি ভিক্ষা দিওঁ লোৱা।"

কলিৰ সোণৰ ব্যতিৰেকে আন বস্তু নাছিল; কাম কৰিবলৈও ভাল নাপাইছিল; ঈশ্বৰৰ নামে ভিক্ষা লবও নোখোজে। বৰ খং কৰি তেওঁ কলে, "তইঁতক ধন দিছোঁ, তাতকৈ কি বেছি লাগে? ধনেৰে যি লাগে তাকে কিনিব পাৰিবি; তাৰে দৰমহা দি কাম কৰিবলৈ মানুহ লগাবও পাৰিবি।"

কিন্তু গাঁৱৰ মানুহে তাক কথা যেনকে নেদেখিলে। সিহঁতে কলে, "নাই নাই, আমাক ধন নালাগে; আমি কাকো ধন দিব লগা নাই, মাটিৰ খাজানা কৰ-কাটল একো দিবলৈ নাই; এনেস্থলত আমি ধনেৰে কি কৰিম?"

কলিয়ে সেইদিনা পেটৰ ভোকেৰেই শুই থাকিলগৈ।

এই বৃত্তান্ত বেঙাৰ কাণত পৰিল। মানুহবিলাকে আহি তেওঁক সুধিলে, 'আমি কি কৰোঁ? এজন ভদ্ৰ মানুহ ওলাইছেহি; তেওঁ ভাল খাব পিন্ধিবলৈ বিচাৰে। কিন্তু কাম বন কৰিব নোখোজে, ঈশ্বৰৰ নামে ভিক্ষাও নলয়, কেৱল সোণৰ মোহৰ দি বস্তু নিবলৈ ইচ্ছা কৰে। পোনে পোনে মানুহে মোহৰৰ সলনি বস্তু দিছিল; এতিয়া ঘৰে ঘৰে যথেষ্ট মোহৰ হোৱাত মানুহে আৰু বস্তু দিব নোখোজে, মানুহজনৰ কি দিহা কৰা যায়? তেওঁ এতিয়া খাবলৈ নাপায়েই মৰিব।"

ধেঙাই কথাবিলাক শুনি থাকি পাছে কলে, "বাৰু, আমি তেন্তে তেওঁক খাবলৈ দিওঁহক। তেওঁ পাল পাতি প্ৰতি মানুহৰ ঘৰত খাওক।" অন্য উপায় নথকাত কলিয়ে বাধ্য হৈ গাঁও ফুৰি ঘৰে ঘৰে খাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। কালক্ৰমে এদিন বেঙাৰ ঘৰলৈ খোৱাৰ পাল পৰিল। কলিয়ে খাবলৈ গ'ল; বেঙাৰ ভনীয়েক আঁকৰীয়ে খোৱাৰ যোগাৰ কৰিলে।

আঁকৰীক অনেক সময়ত এলেহুৱা মানুহে ঠগিছিল, অৰ্থাৎ সিহঁতে নিজৰ ভাগৰ কাম শেষ নকৰাকৈ আগ ধৰি খাবলৈ গৈ ভাল ভাল বস্তু-খিনি খাইছিল। সেই নিমিত্তে তাই হাত চাই এলেহুৱা মানুহ থিৰ কৰিব ধৰিলে; যিবিলাকৰ হাতত কাঠ বান্ধিছিল, সিহঁতক আগ ধৰি খাবলৈ দিছিল, তাৰ পাছত আন আন বিলাকক সিহঁতৰ বোৱা খাবলৈ দিছিল।

কলিয়ে যেতিয়া খাবলৈ বহিল, আঁকৰীয়ে আহি তেওঁৰ হাতখনত ধৰি চালে, হাতত কাঠ বন্ধা নাই; দুইখন হাত কোমল আৰু মিহি; নখবিলাকো ক্ষয় যোৱা নহয়। আঁকৰীয়ে বেঙ্‌বেঙাই কলিক টানি নি আঁতৰাই থলে। বেঙাৰ ঘৈণীয়েকে তেওঁক কলে, "হেৰা মানুহটি, তুমি বেয়া নাপাবা। মোৰ ননন্দীয়ে যাৰ হাতত কাঠ বন্ধা নাই তেনে মানুহক খাবলৈ নিদিয়ে। তুমি বাৰু অলপপৰ থাকা; আন মানুহে খাই উঠি যি ৰয় তাকে খাবলৈ পাবা।" কুকুৰক উচ্ছিষ্ট খাবলৈ দিয়াৰ দৰে ৰজাঘৰত কলিক আনৰ বোৱা খাবলৈ যচাত তেওঁ বেজাৰ পাই বেঙাক কলে, "তোমাৰ ৰাজ্যত প্ৰত্যেক মানুহে নিজ হাতে কাম কৰিব লগীয়া বিধিটো বেয়া, তাৰ কোনো অৰ্থ নাই। তোমাৰ মূৰ্খালিৰ পৰাহে এনে বিধি হৈছে। মানুহে কি অকল হাতেৰেহে কাম কৰে নে? জ্ঞানী মানুহে কিহেৰে কাম কৰে বুলি ভাবিছা?"

বেঙা—"আমি হোজা মানুহে সেইটো কেনেকৈ বুজিম? আমি হাত আৰু পিঠিৰে কাম কৰিব লাগে বুলিহে জানো।"

কলি—"তোমালোক মূৰ্খ দেখিহে তাকে জানিছা। মূৰেৰে

"কেনেকৈ কাম কৰিব লাগে মই তোমালোকক শিকাম। তেতিয়া জানিবা যে হাততকৈ মূৰৰ কাম কৰাতহে অধিক লাভ।"

বেঙাই শুনি আচৰিত হ'ল। তেওঁ কলে, "সেইটোৱেই যদি হয়, তেন্তে আমাক মূৰ্খ বুলিবই পোৱা।"

কলি—"কিন্তু এটা কথা; মূৰেৰে কাম কৰা সহজ নহয়। মোৰ হাতত কাঠ বন্ধা নাই দেখি মোক খাবলৈ নিদিয়া। কিন্তু মূৰেৰে কাম কৰা যে এশ গুণে টান তাক তুমি নাজানা। কেতিয়াবা মূৰ ফাটি যায়।"

বেঙাই কথাখিনি অলপ গমি চাই কলে, "তেনেহলেনো তোমালোকে নিজকে নিজেই ইমান কষ্ট দিয়া কিয়? মূৰটো ফাটি গলে ভাল পোৱা নে কি? তাতকৈ হাত আৰু পিঠিৰে সহজ কাম কৰাটো ভাল নহয় নে?"

কলি—"তোমালোকে মূৰ্খ, গতিকে মোৰ দয়া হৈছে। মই যদি কষ্ট সহ্য কৰি নিশিকাওঁ, তোমালোকে চিৰকাল মূৰ্খ হৈ থাকিবা। সেই নিমিত্তে মূৰেৰে কাম কৰি শিকনি দিব খুঁজিছোঁ।"

বেঙা—"বাৰু তেন্তে শিকোৱাঁ। কাম কৰোঁতে কৰোঁতে হাত জঠৰ বা ঠেৰেঙা লাগিলে, মূৰৰ কাম কৰিম।"

কলিয়ে শিকাবলৈ মান্তি হ'ল। বেঙাই ৰাজ্যত জাননী দিলে যে এজন ভদ্ৰলোকে মূৰেৰে কেনেকৈ কাম কৰিব লাগে সকলোকে শিকাব, হাততকৈ মূৰেৰে অধিক কাম কৰিব পাৰি; এতেকে সকলো প্ৰজাই আহিব লাগে আৰু শিকিব লাগে।

বেঙাৰ ৰাজ্যত খট্‌খটি থকা এটা বৰ ওখ স্তম্ভ আছিল। সকলো প্ৰজাই দেখাকৈ ভদ্ৰলোকটিক তাৰ ওপৰত তুলি দিলে। তেওঁ স্তম্ভৰ ওপৰত উঠি বক্তৃতা কৰিবলৈ ধৰিলে, আৰু তেওঁক চাবলৈ বহুত মানুহ তাত গোট খালে। মানুহবিলাকে ভাবিছিল যে ভদ্ৰলোকটিয়ে হাতৰ পৰিবৰ্তে মূৰেৰে কেনেকৈ কাম কৰিব পাৰি দেখুৱাব। কিন্তু কলিয়ে কাম নকৰাকৈ মানুহে কেনেকৈ চলিব পাৰে তাক মাথোন শুদা কথাৰে কবলৈ ধৰিলে। মানুহবিলাকে একো

বুজিব নোৱাৰিলে। কিছুমান পৰ চাই থাকি মানুহবিলাক ভাগি নিজৰ কামলৈ যাবলৈ ধৰিলে।

সমুদায় দিন কলিয়ে স্তম্ভৰ ওপৰত থিয় দি আছিল। ভোকত তেওঁৰ গা অথিৰ-অবিৰ হবলৈ ধৰিলে। তেওঁ খাবৰ নিমিত্তে স্তম্ভৰ ওপৰত কিবাকিবি নি দিব লাগি বুলি কোনেও নাভাবিলে। সকলোৱে ভাবিছিল যে তেওঁ যদি হাততকৈ মূৰেৰে ভাল কাম কৰিব পাৰে, তেন্তে যেনেতেনে তেওঁৰ খোৱাৰ যোগাৰটি তেওঁ নিজে কৰিব পাৰিব।

কলিয়ে এইৰূপে স্তম্ভৰ ওপৰতে তিনি দিন বক্তৃতা কৰি থাকিল। মানুহবিলাক কিছুপৰ চাই থাকি গুচি গৈছিল।

বেঙাই মানুহবিলাকক সুধিলে, "ভদ্ৰলোকজনে মূৰেৰে কাম কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে নে?"

প্ৰজা—"নাই কৰা; কিবা বকৃবকাই হে আছে।"

কলি আৰু এদিন স্তম্ভত থিয় হৈ থাকিল; তেওঁ বৰ দুৰ্ব্বল হ'ল। গা অথিৰ হৈ তেওঁ খুটা এটাত মূৰত খুন্দা খালে। মানুহ-বিলাকে মূৰত খুন্দা খোৱা দেখি বেঙাৰ ঘৈণীয়েকক সম্বাদ দিলে; তাই গিৰিয়েকক কবলৈ পথাৰলৈ লৰ ধৰিলে।

তাই কলে, "আহাঁচোন আহাঁ; মানুহজনে বোলে মূৰেৰে কাম কৰিবলৈ ধৰিছে।"

বেঙাই আচৰিত হৈ কলে, "সঁচাই নে?"

এই বুলি তেওঁ স্তম্ভৰ ওচৰলৈ বেগ দিলে। তেওঁ আহি দেখিলে যে মানুহটিয়ে চলিব লাগিছে; ইটো খুটাত মূৰ লাগি খুন্দা খায় এবাৰ, আকৌ সিটো খুটাত খায় এবাৰ। চাই থাকোঁতেই মানুহ-জন পৰি গ'ল, আৰু খট্‌খটিয়েদি বাগৰি মূৰত খুন্দা খাই খাই মাটি পালেহি।

বেঙাই মাত লগালে, "ভালেতো হে তেওঁ কৈছিল বোলে কেতিয়াবা কাম কৰোঁতে মূৰ কাটি যায়। সঁচা কথা, ইমান কাম কৰোঁতে কৰোঁতে ঘা লাগি মূৰ উথহিল।"

কিমান কাম কৰা হ'ল চাবলৈ বুলি বেঙা ওচৰ চাপি যাওঁতেই

পৃথিবীয়ে ফাট মেলিলে, আৰু কলি ফাটেদি সোমাই গ'ল। গাঁওটি ৰ'ল মাথোন।

বেঙাই মুখ খজুৱাবলৈ ধৰিলে আৰু কলে, "কি আপদ! এইটো যক্ষিনীহঁতৰ বাপেক হবলা!"*

* কাউণ্ট টলষ্টয়ৰ গল্পৰ ছাঁ লৈ।

মোৰ জীৱন-স্মৃতিৰ টোকা*

১৮৫৮ খৃষ্টাব্দৰ জুলাই মাহত নগাঁও নগৰত মোৰ জন্ম হয়। মোৰ পিতৃৰ নাম বাপিৰাম দাস আৰু মাতৃৰ নাম পদ্মাৱতী আছিল। মোৰ পিতৃ বিখ্যাত বাখৰ বৰাৰ বংশৰ হোৱা সত্বেও তেওঁ নামৰ শেষত 'বৰা' নেলেখি 'দাস' লিখিবলৈহে ভাল পাইছিল। তেওঁৰ সাংসাৰিক অৱস্থা বৰ ভাল নাছিল। তেওঁ নগাঁও দেৱানী চিৰস্তাদাৰ নাজিৰ আছিল আৰু মাহে ২৫ টকাকৈ দৰমহা পাইছিল। ইমান অলপীয়া দৰমহাৰেও তেওঁ বৰ বেছি অভাৱত নপৰাকৈ চলিব পাৰিছিল; কাৰণ সেই কালত আৱশ্যকীয় বস্তুবোৰ সস্তাতে পোৱা হৈছিল আৰু মানুহবিলাকে খোৱা-লোৱা, পিন্ধা-উৰা আদি সকলো বিষয়তে পোন-পটিৰে চলিছিল। তেতিয়াৰ সমাজত লাসবিলাসৰ ছায়াটোও নাছিল।

মোৰ পিতৃ-মাতৃৰ ময়ে একমাত্ৰ সন্তান আছিলোঁ। মই নগাঁও হাইস্কুলতে পঢ়ি-শুনি তাৰেপৰাই ১৮৭৯ খৃষ্টাব্দত প্ৰৱেশিকা পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হৈ পোন্ধৰ টকীয়া বৃত্তি এটা লাভ কৰিছিলোঁ। সেই কালত উচ্চ শিক্ষাৰ কাৰণে আমাৰ দেশত কোনো কলেজ নথকাত আমাৰ মানুহৰ উচ্চ শিক্ষালৈ বৰ ধাউতি নাছিল। কলিকতা বা আন কোনো ঠাইত পঢ়িবলৈ গলেও বহুত খৰচ লাগিছিল; ৰেলগাড়ী নোহোৱা বাবে সেইবিলাক ঠাইলৈ যোৱাও কষ্টকৰ আছিল। মন্থৰগামী মাল জাহাজেৰে শিলঘাটৰপৰা গোৱালন্দলৈ যাওঁতে সাত দিন লাগিছিল, এনেকুৱা ভ্ৰমণত কষ্টৰো অবধি নাছিল। একমাত্ৰ সন্তানক দূৰ দেশলৈ পঠিয়াই বিচ্ছেদ যাতনা সহ্য কৰিবলৈ অপাৰগ হোৱাৰ কাৰণেই হওক বা মই কলিকতালৈ গৈ জাতিভ্ৰষ্ট হোৱাৰ ভয়তে হওক মোৰ

---

* ভোলানাথ দাসৰ আত্ম-জীৱনী। ১৯২৯ চনত ১৭শ বছৰৰ ৪ৰ্থ সংখ্যা-বাহীত স্বৰ্গীয় জলতিৰাম লহকৰে সংগ্ৰহ কৰি প্ৰকাশ কৰাইছিল। (সম্পাদক)

পিতৃ-মাতৃয়ে, মোক কলিকতালৈ নপঠোৱাটোকে স্থিৰ কৰিছিল। পাছত জানিবা আমাৰ হিতাকাঙ্ক্ষী বন্ধুসকলৰ সুপৰামৰ্শৰ সুফল ফলিল, আৰু মই কলিকতালৈ যাবলৈ অনুমতি পালোঁ। মই কলিকতাৰ মেট্ৰোপলিটান কলেজত নাম লগালোঁগৈ; কিন্তু বেছি দিন নৌহওতেই মোৰ মাতৃৰ বৰ নৰিয়া হ'লত মই ঘৰলৈ উভতিবলৈ বাধ্য হলোঁ, আৰু ইয়াতেই মোৰ উচ্চ শিক্ষাৰ অন্ত পৰিল।

এইদৰে শিক্ষা সাং কৰাৰ কিছুকাল পাছতেই মই মাহে ৫০ টকা দৰমহাত নগাঁওত ডিষ্ট্ৰিক্ট চাৰ্ভেয়েৰৰ পদত নিযুক্ত হলোঁ। কিন্তু এই কামত বৰ বেছিকৈ ঘূৰি ফুৰিব লগীয়া হোৱাত অত্যধিক শাৰীৰিক পৰিশ্ৰমৰ ফলত মোৰ ঘন ঘনকৈ নৰিয়া হবলৈ ধৰিলে। কিয়নো ইমান পৰিশ্ৰম কৰা মোৰ অভ্যাস নাছিল। অৱশেষত এই কামটো মই এৰি দিবলৈ বাধ্য হলোঁ।

ইয়াৰ পাছত ১৮৮০ খৃষ্টাব্দৰ ২৪ আগষ্ট তাৰিখে নগাঁও হাইস্কুলৰ লাষ্ট মাষ্টৰৰ পদত মই মাহে ১৫ টকা দৰমহাত মকৰল হৈছিলোঁ। এই সময়তে মৌজাদাৰী কাম আৰু জঙ্গলী বিভাগৰ চাৰ্ভেয়ৰ কামো মোক যচা হৈছিল; কিন্তু মই সেইবোৰ কাম নললোঁ আৰু লাষ্ট মাষ্টৰৰপৰা শিক্ষা বিভাগৰ কেৰাণী হলোঁ। ইয়াৰ পাছত নগাঁও আৰু শিৱসাগৰত থকা মণ্ডলী কাম শিকোৱা ছাৰ্ভে স্কুলৰ মাষ্টৰ হৈছিলোঁ আৰু মাহে ৪০ টকাকৈ পাইছিলোঁ।

মই ১৮৮৭ খৃষ্টাব্দত 'ছাবৰ্ডিনেট ছিভিল ছাৰ্ভিছ' পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হলোঁ, আৰু ১৮৮৮ খৃষ্টাব্দৰ ৩০ মেই তাৰিখে মাহে ১০০ টকা দৰমহাত ছুব ডিপুটী কলেক্টৰৰ পদ গ্ৰহণ কৰিলোঁ। এই কামত ক্ৰমোন্নতি কৰি অৱশেষত মই প্ৰথম শ্ৰেণীৰ কৰ্ম্মচাৰী হৈছিলোঁ আৰু মাহে ২৫০ টকা ভোগ কৰিছিলোঁ। নগাঁও, গোলাঘাট, যোৰহাট, শিৱসাগৰ, তেজপুৰ, ডিব্ৰুগড়, মঙ্গলদৈ আৰু গুৱাহাটীত মই এই কাজ কৰি ঘূৰি ফুৰোঁতে মাজে মাজে দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰ মেজিষ্ট্ৰেটৰ ক্ষমতা প্ৰাপ্ত হৈ এছিষ্টেণ্ট্ ছেটেলমেণ্ট্ অফিচাৰো নিযুক্ত হৈছিলোঁ। অৱশেষত গুৱাহাটী নগৰৰ ৰি-ছাৰ্ভে আৰু ৰি-ছেটেলমেণ্ট কাম শেষ

কৰিয়েই ১৯১২ খৃষ্টাব্দৰ ১২ ডিচেম্বৰ তাৰিখে মই চৰ্কাৰী কামৰপৰা অৱসৰ লৈছিলোঁ।

১৯১৩ চনৰ এপ্ৰিল মাহত মই গুৱাহাটীৰ আদালতত দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰ ক্ষমতাপ্ৰাপ্ত অনাৰেৰী মেজিষ্ট্ৰেট নিযুক্ত হৈছিলোঁ, আৰু ১৯২৫ চনত মোক অকলে বিচাৰ কৰাৰ ক্ষমতাও দিছিল। ১৯১৪ চনৰপৰা মই গুৱাহাটী মিউনিছিপেলিটিৰ কমিশ্যনাৰ হৈছিলোঁ। ১৯১৫ চনৰ অক্টোবৰ মাহৰপৰা ১৯১৯ চনৰ ডিচেম্বৰলৈকে উপৰোক্ত মিউনিছি-পেলিটিৰ ময়ে ভাইছ-চেয়াৰমেন আছিলোঁ আৰু ইয়াৰ পাছৰ আঠ মাহ কাল চেয়াৰমেন হৈছিলোঁ।

লতাশিল কো-অপাৰেটিভ বেঙ্কৰ মই প্ৰথম চেয়াৰমেন আছিলোঁ। এই বেঙ্ক ১৯১৪ চনত স্থাপিত হয়। মই জীৱনৰ বাকী কেইটা দিন গুৱাহাটীত কটাবলৈ ইচ্ছা কৰি ইয়াতে ঘৰবাৰী কৰি থাকিলোঁ।

মোৰ প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় পত্নীৰ মৃত্যুৰ পাছত ইংৰাজী ১৮৮৭ চনত গোলাঘাটৰ ৰাজখোৱা বংশৰ যজ্ঞেশ্বৰীক মই বিয়া কৰাও। এওঁৰপৰা প্ৰথমতে এটি ল'ৰা আৰু এটি ছোৱালী উপজি মৰাৰ পাছত এওঁ আৰু তিনিটা সন্তানক জন্ম দি নিজে ১৯০০ চনত দেহত্যাগ কৰে। এই মাতৃবিহীন সন্তান তিনিটিৰ প্ৰথম শ্ৰীমান লক্ষ্মীনাথ ১৮৯৩ চনত আৰু দ্বিতীয় শ্ৰীমান কুমুদনাথ ১৮৯৫ চনত গুৱাহাটীত উপজিছিল। তৃতীয় সন্তান শ্ৰীমতী চন্দ্ৰবালা তেজপুৰত ১৮৯৭ চনত উপজিছিল। এই গৰাকী সহধৰ্ম্মিনীক হেৰুৱাই মই আৰু কেতিয়াও বিয়া নকৰাও বুলি স্থিৰ কৰিছিলোঁ। কিন্তু ১৯০৬ চনত মোৰ দ্বিতীয় পুত্ৰ শ্ৰীমান কুমুদনাথৰ মৃত্যু হোৱাত মই তুনাই বিয়া কৰাবলৈ মোৰ বৃদ্ধা মাতৃ আৰু বন্ধুসকলে মোক ইমান বলেৰে ধৰিলে যে মই তেওঁলোকৰ, বিশেষকৈ মোৰ স্নেহশীলা জননীৰ বচন অৱহেলা কৰিবলৈ একেবাৰে অপাৰগ হলোঁ, আৰু সেই চনতে উত্তৰ গুৱাহাটীৰ ৺তুলাৰাম মজুমদাৰ বৰুৱাৰ কন্যা শ্ৰীমতী ৰজনীগন্ধাক বিয়া কৰাও। এৱেঁই মোৰ বৰ্ত্তমান পত্নী। এওঁ পাঁচ কন্যা আৰু দুই পুত্ৰৰ, মুঠতে সাতোটি সন্তানৰ জননী। তাৰে ভিতৰত এটি পুত্ৰ আৰু এটি কন্যাই ইহলীলা সম্বৰণ কৰিছে; বাকী

কেইটি আছে। শেহতীয়া সন্তান শ্ৰীমতী প্ৰিয়বালা ১৯২০ চনত উপজিছিল। মোৰ কন্যা শ্ৰীমতী চন্দ্ৰবালাক উত্তৰ গুৱাহাটী ৰংমহলৰ শ্ৰীমান শশধৰ চৌধাৰী পেস্কাৰে বিয়া কৰিছে। দ্বিতীয় কন্যা শ্ৰীমতী কিৰণবালাক ভৰলুমুখৰ শ্ৰীমান চন্দ্ৰনাথ বৰাই বিয়া কৰিছে।

মোৰ স্বাস্থ্য বেয়া হোৱা গতিকে ১৯২৭ চনৰ জানুৱাৰী মাহত মই অনাৰেৰী মেজিষ্ট্ৰেটৰ কাম এৰি দিওঁ।*

*১৯২৯ চনৰ ২ জুলাই মঙ্গলবাৰে পুৱা ৯-৪০ মিনিটত গুৱাহাটীৰ উজান বজাৰৰ নিজ গৃহত এপ'প্লেক্সী ৰোগত ভোলানাথ দাসৰ মৃত্যু হয়। (সম্পাদক)

প্ৰথমভাগ কবিতামালাৰ অৰ্থ পুস্তক

তলত লেখা সঙ্কেতবিলাক কবিতামালাত ব্যৱহাৰ কৰা হইছে·

বি	..	...	...	বিশেষ্য
বিণ	...	...	...	বিশেষণ
অ, ক্রি	...	..	...	অসমাপিকা ক্রিয়া
স, ক্রি	...	...	...	সমাপিকা ক্রিয়া
ক্রি, বিণ	...	...	...	ক্রিয়া বিশেষণ
অং	...	...	...	অব্যয়
কৰ্ত্তা	...	...	...	কৰ্ত্তা কাৰক
কৰ্ম্ম	...	...	...	কৰ্ম্ম কাৰক
কৰণ	...	...	...	কৰণ কাৰক
অধি	...	...	...	অধিকৰণ কাৰক·
সম্ব	...	...	...	সম্বন্ধ
সম্বো	...	...	...	সম্বোধন

উপদেশ

উপদেশ, (বি) শিক্ষাদান ।

শিক্ষক, (কর্ত্তা) যি জনে শিক্ষা দিয়ে, অধ্যাপক

পৰম, (বিণ) প্ৰধান, শ্ৰেষ্ঠ ।

বিদ্যা বিতৰণে, (অধি) বিদ্যা দানে, বিদ্যা দান কৰাত ।

কৰন্ত যতন, (স, ক্ৰি ; গদ্যত "যত্ন") চেষ্টা কৰে, পুৰুষাৰ্থ কৰে ।

হিয়ে, (অধি) অন্তৰত ।

তিৰস্কাৰ, (কৰ্ম্ম) ভৎ´সনা, খং ।

সংশোধন হেতু—সংশোধনৰ নিমিত্তে, বেয়াৰ পৰা ভাল কৰিবৰ কাৰণে ।

সমস্ত, (বিণ) সমুদায় ।

তব, (সম্ব) তোমাৰ ।

মঙ্গল কাৰণ—শুভৰ নিমিত্তে ।

সম্পত্তি, (বি) ঐশ্বৰ্য্য ।

ফলাফল, (কৰ্ত্তা, ফল+অফল) ভাল বেয়া ।

"নপঢ়িয়া থাকা যদি সদা ধেমালিত ।

পেট ছিঁড়ি বিদ্যা দিব নোৱাৰে নিশ্চিত ॥

তোমাৰ শিক্ষকে ;"

যদি তুমি নপঢ়ি সদাই ধেমালি কৰি থাকা, তেন্তে তোমাৰ অধ্যাপকে পেট ফালি নিশ্চয় বিদ্যা দিব নোৱাৰে ।

বঞ্চন কৰা, (স, ক্ৰি) প্ৰতাৰণা কৰা ।

"কৰা নিজেক বঞ্চন ।

ল'ৰাকালে ধেমালিত লিপ্ত কৰি মন ।"

ল'ৰাকালত ধেমালিত মন লিপ্ত কৰি নিজকে মাথোন বঞ্চন কৰা ।

দৰ্শাই, (অ, ক্ৰি) দেখুৱাই ।

পৰিণামে, (ক্ৰি, বিণ) শেষত ।

স্মৰি, (অ, ক্ৰি) স্মৰণ কৰি, মনত পেলাই ।

মুৰখ, (গদ্যত 'মুৰ্খ') অজ্ঞান ।

জঞ্জাল, (কৰ্ত্তা) আপদ, বিপদ ।

প্ৰফুল্লিত, (বিণ) আনন্দিত ।

অৰ্থ, (কৰ্ম্ম) ধন।
ব্যয় কৰে, (স, ক্রি) খৰচ কৰে।
মোহ, (কৰ্ম্ম) মায়া।
পৰিহৰি, (অ, ক্রি) এড়ি, ত্যাগ কৰি।
প্রশংসিবে, (স, ক্রি) প্রশংসা কৰিব, শলাগিব।
আদৰ কৰিব, (স, ক্রি) স্নেহ কৰিব, মমতা কৰিব।

ঈশ্বৰলৈ সেৱা

সৃষ্টি, (কৰ্ম্ম) জগৎ।
নিৰমাণ, (গদ্যত 'নির্ম্মাণ') সৃজন।
আদেশত, (অধি) আজ্ঞাত।
শীতলয়, (স, ক্রি) শীতল কৰে, জুড় কৰে।
শিৰে, (অধি) মস্তকত, মূৰত।
অবিশ্রামে (ন+বিশ্রামে, ব্যঞ্জনবর্ণৰ আগত 'ন' থাকিলে 'অ' হয) বিশ্রাম নলোৱাকৈ অর্থাৎ অলপো নৰই।
অহৰহ, (অহঃ+অহ) দিনে দিনে, প্রতিদিনে, নিতৌ।
মনোৰম, (বিণ) মনোহৰ, সুন্দৰ।
পক্ক, (বিণ) পকা।
কৃপাবলে, (কৰণ) দযাৰ বলত।
জীৱগণ, (কৰ্ত্তা) প্রাণীবিলাক।
সেৱিবা, (স, ক্রি) সেৱা কৰিবা।
আনন্দচিত্তে, (ক্রি, বিণ) হৰ্ষমনে।
দিবস শৰ্ব্বৰী, (বি) দিন ৰাত্তি।
ত্রাণ, (কৰ্ম্ম) ৰক্ষা।
লভিয়া, (অ, ক্রি) পাই।
নয়ন, (কৰ্ম্ম) চকু।
অপৰূপ, (বিণ) আশ্চর্য্য, আচৰিত।
দৰশন কৰা, (স, ক্রি) দেখা।
পদ, (কৰ্ম্ম) ভৰি।
বিচৰণ কৰা, (স, ক্রিয়া) ভ্রমণ কৰা, ফুৰা।

দ্বি, (বিণ) দুই।
শ্ৰৱণ, (কৰ্ম্ম) কাণ, কৰ্ণ।
নৰ, (কৰ্ত্তা) মনুষ্য, মানুহ।
নিৰন্তৰ, (ক্ৰি, বিণ ; নিঃ+অন্তৰ) সদাই।
উচ্চাৰে, (স, ক্ৰি) উচ্চাৰণ কৰে, মুখত লয়।
মহিমা, (কৰ্ত্তা) মাহাত্ম্য।
চৰাচৰে, (অধি, চৰ+অচৰ) সকলো ঠাইত।
দীন, (কৰ্ত্তা) দৰিদ্ৰ লোক।
মানামান, (কৰ্ত্তা, মান+অমান) মান অপমান।

"ভক্তজন যাৰ পাশে এড়ি এহি লোক।
ভক্তিৰ বলত লভে অনন্ত সুখক॥"

ভক্তজনে এই সংসাৰ এড়ি ভক্তিৰ বলত যাৰ ওচৰত অনন্ত সুখ লাভ কৰে।

খল ব্যক্তি

খল, (বিণ) দুৰ্জ্জন, টুটকিয়া।
ব্যক্তি, (বি) লোক।
অনিষ্ট, (ন+ইষ্ট) অহিত, অমঙ্গল, হানি।
বিবাদ, (বি) দ্বন্দ্ব।
অনল, (কৰ্ম্ম) অগ্নি, জুই।
বিবাদ অনল=বিবাদ ৰূপ অগ্নি।
মিষ্ট, (বিণ) মিঠা, সোৱাদ লগা।
ৰটে (স, ক্ৰি) ৰটনা কৰে, প্ৰকাশ কৰে।
ৰসনা, (কৰ্ত্তা) জিহ্বা।
অভীষ্ট, (কৰ্ম্ম) মনৰ বাঞ্ছা।
সাধিবাক চায়, (স, ক্ৰি) পূৰ্ণ কৰিবলৈ খোজে।
গৰল, (কৰ্ত্তা) বিহ।
দংশয়, (স, ক্ৰি) দংশন কৰে, (অৰ্থাৎ) অনিষ্ট কৰে।
সিদ্ধি—পূৰ্ণ।
সুহৃদ, (কৰ্ম্ম) মিত্ৰ, বন্ধু।

চৰণ, (কৰ্ম্ম) পদ, ভৰি।

অকৃতজ্ঞ, (বিণ) উপকাৰ নমনা।

অনৰ্থৰ, (সম্ব) অমঙ্গলৰ।

বচন, (কৰ্ম্ম) বাক্য।

মানুহৰ শত্ৰু কোন্

ভীষণ, (বিণ) ভয়ানক, ভয় লগা।

আকাৰ—আকৃতি, মূৰ্ত্তি।

ক্ৰূৰাচাৰ, (বিণ, ক্ৰূৰ+আচাৰ) নিৰ্দ্দয়।

বিকট, (বিণ) ভয়ঙ্কৰ।

দশন, (কৰ্ম্ম) দন্ত, দাঁত।

"মনুষ্যৰ শত্ৰু ল'বা, হোৱে কোন জন ?"

ইত্যাদি

"উড়ে প্ৰাণ দেখি যাৰ বিকট দশন ?"

হে ল'বা ! মানুহৰ শত্ৰু কোন্ ? ভীষণ আকাৰ ম'হ সিংহ শত্ৰু নে ? নাই, অতি নিৰ্দ্দয় ভালুক ঘোং শত্ৰু, যাৰ ভয়ঙ্কৰ দাঁত দেখিলে প্ৰাণ উড়ি যায় ?

প্ৰকাণ্ড, (বিণ) বৃহৎ, ডাঙ্গৰ।

ধীৰগামী, (বিণ) যি লাহে খোজ কাঢ়ে।

গজপতি, (কৰ্ত্তা) হাতী।

বলী, (বিণ) বলৱন্ত।

শাৰ্দ্দূল, (কৰ্ত্তা) বাঘ।

কালকূট, (কৰ্ত্তা) বিষ।

"হোৱে কিবা শত্ৰু সিটো প্ৰকাণ্ড আকাৰ"

ইত্যাদি

"হোৱে কিবা সৰ্প, মুখে কালকূট যাৰ ?"

প্ৰকাণ্ড আকৃতিৰ ধীৰগামী মহাবলী হাতীয়েই।কবা মানুহৰ শত্ৰু নে ? কিম্বা বাঘেই শত্ৰু নে, যাৰ চকু বিজুলীৰ দৰে টল্‌টলিয়া ? নাই, সাপেই শত্ৰু নে, যাৰ মুখত বিষ থাকে ?

কুম্ভীৰ, (কৰ্ত্তা) ঘড়িয়াল।
হাঙ্গৰ, (কৰ্ত্তা) এক প্ৰকাৰ জল জন্তু।
ঘন, (বিণ) ডাঠ, গহীন, নিবিড়।
ঘন স্থিত, (বিণ) মেঘত থকা।
তাড়িতৰ মালা—বিজুলী সমূহ।
লৌহ বিনিৰ্ম্মিত—লৌহ ৰচিত, লোৰে কৰা।
তীক্ষ্ণ, (বিণ) ধাৰাল, চোকা।
ৰিপুগণ, (কৰ্ত্তা) শত্ৰুবিলাক।
জ্ঞান অস্ত্ৰ—জ্ঞান ৰূপ অস্ত্ৰ।

"যিটো অস্ত্ৰে জ্ঞানী, সৰ্ব্বে পেলায়ে ধ্বংসিয়া॥"

যি অস্ত্ৰৰ দ্বাৰাই জ্ঞানীজনে সকলোটিকো (অৰ্থাৎ শৰীৰত থকা কাম, ক্ৰোধ আদি ৰিপুবিলাকক) ধ্বংসি পেলায়।

দমি ৰব, (স, ক্ৰি) দমন কৰিব, শাসন কৰিব।
দুৰ্দ্দম, (বিণ) দমন কৰিব নোৱৰা।
অমূল্য, (বিণ, ন+মূল্য) ধন দিও যি বস্তু পাব নোৱাৰি।
সুখালয়, (সুখ+আলয়) সুখৰ ঘৰ।

সদ্‌গুণৰ আদৰ

তৃপ্তিকৰ, (বিণ) সন্তোষ লগা।
কদাকাৰ, (বিণ) কুৎসিত, দেখিবলৈ বেয়া।
অসিত, (বিণ) ক'লা।
আবৰি, (অ, ক্ৰি) আবৰণ কৰি, ঢাকি।
অকালে, (অধি) অসময়ত।
বৰষি, (অ, ক্ৰি) বৰ্ষণ কৰি।
ভুঞ্জি, (অ, ক্ৰি) খাই, ভক্ষণ কৰি।
সদ্‌গুণ, (বি) ভাল গুণ।
কৃষ্ণ, (বিণ) ক'লা।
উজ্জ্বল, (বিণ) চক্‌চকিয়া।
মণি মুক্তাৰূপ—মণি মুকুতাৰ নিচিনা।
অধিকাৰী, (বিণ) গৰাকী।

অগম্য, (বিণ) যাব নোৱৰা।

অৰণ্য, (কৰ্ম্ম) হাবি, বন।

বনচৰ, (কৰ্ম্ম) হাবিত ফুৰা জন্তু।

সুৰম্য, (বিণ) সুন্দৰ।

যান, (কৰ্ত্তা) যিহৰ ওপৰত মানুহ উঠি যায়, যেনে গাড়ী নাও ইত্যাদি।

চয়—সমূহ, বিলাক।

নিৰমিত হয়, (স, ক্রি) সজা হয়।

কলেবৰ, (বি) শৰীৰ।

বিৰূপ, (বিণ) কুৰূপ, দেখিবলৈ বেয়া।

আদৰে, (স, ক্রি) আদৰ কৰে, স্নেহ কৰে।

বিগুণ, (কৰ্ম্ম) বেয়া গুণ।

সমীৰে, (অধি) বতাহত।

ৰব, (কৰ্ম্ম) বাও, শব্দ।

"নিন্দা কৰে সেহি স্বৰে বীণাৰ সুস্বৰ।"

অৰ্থাৎ বীণাযন্ত্ৰৰ স্বৰতকৈও কুলিৰ মাত ভাল শুনি।

হিংসা

অপ্রিয়, (বিণ) ভাল নোপোৱা।

বাঢ়য়, (স, ক্রি) বৃদ্ধি পায়, বাঢ়ে।

ক্রূৰ, (বিণ) নিৰ্দ্দয়, কঠিন।

অহিত, (কৰ্ম্ম) অমঙ্গল।

সুঘোৰ, (বিণ) দাৰুণ, ভয়ঙ্কৰ।

আত, (অপা) ইযাৰ পৰা।

নোপজয় (স, ক্রি ; ন+উপজয়) উৎপন্ন নহয়।

ৰক্ষপতি, (কৰ্ত্তা) ৰাক্ষসৰ পতি অৰ্থাৎ ৰাৱণ।

হৰিয়া, (অ, ক্রি) চুৰ কৰি।

চ্যুত, (বিণ) ভ্রষ্ট।

ভীমাঘাতে, (কৰণ, ভীম+আঘাতে) দাৰুণ প্রহাৰেৰে।

সংহাৰ, (কৰ্ত্তা) নাশ।

হিংসানল, (কৰ্ত্তা, হিংসা+অনল) হিংসা ৰূপ অগ্নি।

এক ব্যক্তিৰ মনভাব

অবনী, (বি) পৃথিবী।

হুইবেক সম্পাদন, (স, ক্রি) সম্পন্ন হব।

অগণিত, (বিণ) অসংখ্য।

হীন, (বিণ) নিকৃষ্ট।

"কি লাভ আমাৰ হস্তে" ইত্যাদি "কুনীতি দমন।"

মোৰ পৰা কি লাভ আছে ? মই হীন, যি বিদ্যাৰ গুণেৰে অলঙ্কৃত হই জ্ঞানী জনে কুনীতি দমন কৰে, সেই বিদ্যাৰ বল মোৰ নাই।

কুনীতি, (কৰ্ম্ম) বেয়া ৰীতি, কুসংস্কাৰ।

অতুল, (বিণ) অসদৃশ, যাৰ তুলনা নাই অৰ্থাৎ অতি অধিক।

স্বদেশ, (সম্ব) নিজ দেশৰ।

নিদাঘ, (কৰ্ম্ম) গ্ৰীষ্ম, জহৰ কাল।

অৱহেলি, (অ, ক্রি) তুচ্ছ ভাবি, টান নাভাবি।

উৎকীৰয়, (স, ক্রি) চাহ কৰে, চহায়।

"হাতত লাঙ্গল ধৰি কৃষক সজ্জন"

ইত্যাদি।

"উৎকীৰয় ক্ষেত্ৰ ভূমি কৰিয়া যতন।"

অৰ্থাৎ

কৃষকে হাতত লাঙ্গল ধৰি ৰ'দ বৰষুণ আৰ একোকে নামানি ক্ষেতিৰ মাটি চাহ কৰে।

সাধে, (স, ক্রি) সিদ্ধি কৰে। (এই ক্রিয়াৰ কৰ্ত্তা "কৃষক")

কল্যাণ, (কৰ্ম্ম) মঙ্গল।

পুচ্ছধাৰী, (বিণ) অৰ্থাৎ যি সকলে কলম চলাই খায়।

"শ্ৰমফলে সাধে নিজ আনৰো কল্যাণ ;"

ইত্যাদি

"দেখনীয়া, কৃষকৰ অন্নে ধৰে প্ৰাণ।"

কৃষকে পৰিশ্ৰমৰ ফলেৰে নিজৰ আৰু অন্যৰো মঙ্গল সাধন কৰে ; বিশেষকৈ কলম চলাই খোৱা দেখনীয়াৰ যিমানবিলাক বাবুলোক আছে, সেই সকলে কৃষকৰ অন্নেৰে প্ৰাণ ধাৰণ কৰে।

ভুলি, (অ, ক্রি) পাহৰি।

'বিঁনে, (অং) অভাবে, নহলে।
অধম, (বিণ) নিকৃষ্ট, হীন।
সৰলান্তৰে, (সৰল+অন্তৰে) অকপট মনেৰে।
দ্ৰব্য, (কৰ্ম্ম) বস্তু।
বণিক, (কৰ্ত্তা) বেপাৰী।
পৰাভৱ কৰি, (অ, ক্রি) জয় কৰি, দূৰ কৰি।

"বিদেশৰ দ্রব্য আনি কৰয় মিলন"

ইত্যাদি

"কৰি, কৰে লোক হিত ; সাৰ্থক জীৱন।"

বণিকসকলে বিদেশৰ বস্তু নিজ দেশলৈ আনে ; আৰু তাৰ দ্বাৰাই অভাব দূৰ কৰি লোকৰ হিত কৰে ; তেওঁলোকৰ জীৱন সাৰ্থক।

সাহায্য, (কৰ্ম্ম) সহায়।
বিহগগণ, (কৰ্ত্তা) পক্ষীগণ, চড়াইবিলাক।
মধুৰ, (বিণ) সুললিত।
মুগ্ধ কৰি, (অ, ক্রি) মোহিত কৰি।
শ্ৰৱণ, (সম্ব) কৰ্ণ, কাণ।
'বিবৰে, (অধি) গৰ্ত্তত, গাঁতত।
প্ৰস্ফুটিত, (বিণ) বিকশিত, ফুলি থকা।
মনোহৰ, (বিণ) মনোৰম, সুন্দৰ।
আমোদিত কৰে, (স, ক্রি) সন্তুষ্ট কৰে, আহ্লাদিত কৰে।
ন্যূনাধিক (বিণ) অলপ অধিক।
উদ্দেশ্য, (কৰ্ত্তা) লক্ষ্য।
ব্যথা, (কৰ্ত্তা) কষ্ট, দুঃখ।
তমোময়, (তমঃ+ময়) আন্ধাৰময়।
ক্ষীণ, (বিণ) কৃশ, দুৰ্ব্বল।
অহৰ্নিশি, (অহঃ+নিশি) দিন ৰাতি।
শশী, (কৰ্ত্তা) চন্দ্ৰ, জোন।
অলক্ষিতৰূপে, (ক্রি, বিণ) অজ্ঞাতৰূপে, গম নোপোৱাকৈ।
জীৱনৰ লক্ষ্য—জীৱনৰ উদ্দেশ্য।
জীৱন, (সম্ব) জল, পানী।

মীন, (বি) মাছ।
কূপে, (অধি) গাঁতত।
অন্তৰে—দূৰৈত।

সুখী কোন্

সংসাৰত, (অধি) পৃথিবীত, জগতত।
অন্তে, (অধি) অন্তকালত, অৰ্থাৎ মৃত্যু হলে।
ধামে, (অধি) ঠাইলৈ।
তথাত, (অধি) তাত।
সন্তোষি, (অ, ক্ৰি) সন্তুষ্ট কৰি।
বিবেকৰ, (সম্ব) যি আন্তৰিক গুণৰ দ্বাৰাই ভাল বেয়া বিবেচনা কৰিব পাৰি।
কদাপি, (অং) কদাচ, কেতিয়াও।
অপবাদ, (কৰ্ম্ম) নিন্দা, কুযশ ৰটনা।
শ্ৰৱণে নধৰে—সুশুনে।
বস্ত্ৰ, (কৰ্ম্ম) কাপোড়।
পুণ্যভাগী, (কৰ্ত্তা) পুণ্যশালী, ধাৰ্ম্মিক।
অঙ্গীকৃত, (বিণ) প্ৰতিশ্ৰুত, কৰোঁ বোলা।
প্ৰতিজ্ঞা, (কৰ্ম্ম) অঙ্গীকাৰ।
প্ৰবঞ্চনা, (কৰ্ম্ম) প্ৰতাৰণা, ঠগ।
বিচলিত নোহে, (স, ক্ৰি) চঞ্চল নহয়, লৰ নহয।
অৰ্পিয়া, (অ, ক্ৰি) অৰ্পণ কৰি, দান কৰি।
কৰয় সেবন, (স, ক্ৰি) ভোগ কৰে।
তিয়াগিয়া, (অ, ক্ৰি) ত্যাগ কৰি, এড়ি।

বৰ্ষাকাল

ধীৰে ধীৰে, (ক্ৰি, বিণ) লাহে লাহে।
আঁতৰিল দূৰে—দূৰৈলৈ আঁতৰিল, অৰ্থাৎ অতীত হ'ল, গত হ'ল।
ভীত, (বিণ) সভয়।
ভীষণ, (বিণ) ভয়ানক।

ৰব, (কৰ্ম্ম) শব্দ।
নিপাতিছে, (স, ক্রি) নাশ কৰিছে।
সমীৰণ, (কৰ্ত্তা) বায়ু, বতাহ।
অন্তৰীক্ষে, (অধি) শূন্যত।
অবিৰল, (ক্রি, বিণ) অনবৰত, সদাই।
পৰিপূৰ্ণ, (বিণ) পুৰ।
পঙ্কময়, (বিণ) বোকাময।
অসুচল, (কৰ্ম্ম) অসুবিধা।
বৰষায়, (অধি) বৰ্ষাকালত।

মনুষ্য শ্রেষ্ঠ জীৱ কিয়

সুচতুৰ, (বিণ) টেঙৰ।
শৃগাল, (কৰ্ত্তা) শিয়াল।
বৰ্ব্বৰ, (বিণ) হীন, নীচ, অধম।
ভক্ষোঁহোঁ, (স, ক্রি) খাওঁ।
ভক্ষে, (স, ক্রি) ভক্ষণ কৰে, খায।
ময়ূৰ, (কৰ্ত্তা) ম'ৰা চড়াই।
মধুমাখি, (কৰ্ত্তা) মৌ মাখি।
বিবেক শক্তি, (কৰ্ত্তা) বিবেচনা শক্তি।
সসীম, (বিণ) সীমা বিশিষ্ট।

"দিনে দিনে বাঢ়ে বুদ্ধি যত্নত অসীম ॥"

যত্নত দিনে দিনে অসীম বুদ্ধি বাঢ়ে।

বিৰুদ্ধে—বিপৰীতে।

অহঙ্কাৰী লোক

অহঙ্কাৰি, (বিণ) যি অহঙ্কাৰ কৰে, গৰ্ব্বী। সম্বোধনত 'ই' হইছে।
দৰিদ্ৰ, (বিণ) দুখীয়া, কঙ্গাল।
চূড়া, (কৰ্ত্তা) শিখা, অগ্ৰভাগ।

চূৰ্ণ হয়, (স, ক্ৰি) ভগ্ন হয়, ভাগে।
স্মৰা, (স, ক্ৰি) স্মৰণ কৰা, মনত কৰা।
যিকালে, (অধি) যি সময়ত।
গ্ৰাসিবেক, (স, ক্ৰি) ধ্বংস কৰিব।
কাল (কৰ্ত্তা) যম, মৃত্যু।
ঐশ্বৰ্য্য, (কৰ্ত্তা) সম্পত্তি।
পতন পাইবা—ধ্বংস পাবা, নষ্ট পাবা।
ধনৰাশি, (কৰ্ত্তা) ধনবিলাক।
অলঙ্কাৰ, (কৰ্ম্ম) ভূষণ।
মৰণ লভিলে, (স, ক্ৰি) মৰিলে।
গৰ্ব্বি, (সম্বো) হে অহঙ্কাৰি।
অপাৰ, (বিণ) অসীম।

মানৱ জীৱন

মানৱ, (বি) মনুষ্য।
বাণিজ্যৰ, (সম্ব) বেপাৰৰ।
স্নেহা, (স, ক্ৰি) স্নেহ কৰা।
ব্যৱহাৰ, (কৰ্ত্তা) আচৰণ।
কুবাক্য, (কৰ্ত্তা) বেয়া কথা।
ৰসনা, (কৰ্ত্তা) জিহ্বা।

বেপাৰৰ ঠাইত যেনেকৈ ধন দিলেহে বস্তু পায়, ধন বা বস্তু নিদিয়াকৈ অন্তৰ বস্তু নাপায়, সেইৰূপ মানুহৰ জীৱনতো স্নেহ দিলে স্নেহ পায়, ভক্তি কৰিলে ভক্তি পায়, আৰু গালি পাৰিলে গালিও খাব লাগে।

অভিনয়, (সম্ব) ভাওনা।
নটনটী, (কৰ্ত্তা) ভাৱৰীয়া।
ভাণ, (কৰ্ম্ম) ভাও।
বিদৰয়, (স, ক্ৰি) বিদীৰ্ণ হয়, ফাটি যায়।
হিয়া, (কৰ্ত্তা) অন্তৰ।
ভীত, (বিণ) ভয়াতুৰ।

দুৰন্ত, বিণ) দুষ্ট ।

"দুৰন্ত বা কোনো জন বজ্ৰ সম চিত ॥"

কোনো জন বা দুষ্ট, তাৰ অন্তৰ বজ্ৰৰ নিচিনা, অৰ্থাৎ সি নিৰ্দ্দয় ।

নগণয়, (স, ক্ৰি৹) নগণে, গণনা নকৰে ।

ভূষিত, (বিণ) অলঙ্কৃত ।

নম্ৰ, (বিণ) সিজা ।

ভৱন (বি) ঘৰ ।

মাতৃ স্নেহ

দুকপোল, (কৰ্ম্ম) দুই গাল ।

জননী, (বি) মাতৃ ।

সুললিত, (বিণ) শুনিবলৈ ভাল লগা ।

"কোনেনো দোলায় মোক কৰিয়া যতন
অতি ধীৰে ধীৰে যাতে নকৰোঁ ক্ৰন্দন ?"

নকন্দাকৈ ৰাখিবৰ নিমিত্তে মোক অতি লাহে লাহে যত্নৰ সইতে কোনে দোলায় ?

শিৰে, (অধি) মূৰত ।

অশ্ৰুজল, (কৰ্ম্ম) চকু পানী ।

ৰোদন কৰয়, (স, ক্ৰি) কান্দে ।

উপদেশ, (কৰ্ম্ম) শিক্ষা, শিকনি ।

সতত, (ক্ৰি, বিণ) সদাই ।

"নকৰি থাকিব পাৰোঁ প্ৰাণ কি থাকোঁতে,"
ইত্যাদি

"এত স্নেহ এত প্ৰেম কৰিলা যতনে—।"

হে আই ! যি তুমি সন্তান ভাবি মোৰ নিমিত্তে যত্নৰ সইতে ইমান স্নেহ আৰু প্ৰেম কৰিলা, তেনেকুৱা তোমাৰ প্ৰতি যথোচিত প্ৰেম প্ৰাণ থাকোত কি নকৰাকৈ থাকিব পাৰোঁ ।

ক্ষয় হব, (স, ক্ৰি) হানি হব ।

সুস্থ, (বিণ) ৰোগহীন, নীৰোগী ।

"তব দুঃখ দূৰ হেতু কৰিবোঁ যতন।
—যি কাৰ্য্য কৰিবে হৰ্ষ পাবে মোৰ মন—।"
তোমাৰ কষ্ট গুচাবৰ নিমিত্তে মই যত্ন কৰিম, আৰু এই কাৰ্য্য কৰাত, মোৰ মনে হৰ্ষ পাব। (অৰ্থাৎ তোমাৰ দুখ গুচাবলৈ মই আনন্দৰ সইতে যত্ন কৰিম।)

অৱনত, (বিণ) তললৈ হলা।
সুকাম, (কৰ্ম্ম) শুশ্ৰূষা আদি কাৰ্য্য।
স্নেহাশ্ৰু, (কৰ্ম্ম) স্নেহৰ চকু পানী, অৰ্থাৎ যি চকুপানী স্নেহত ওলায়।
বিসৰ্জ্জি, (অ, ক্ৰি) ত্যাগ কৰি।
স্নেহাশ্ৰু বিসৰ্জ্জি—স্নেহেৰ চকুলো টুকি।
বদন তিতাম—মুখ তিয়াম।

প্ৰাৰ্থনা

অখিল, (বিণ) সমস্ত, সমুদাই।
ব্ৰহ্মাণ্ড, (সম্ব) জগত।
স্বামি, (সম্বো) কৰ্ত্তা, গৰাকি।
সৰ্ব্বময়, (বিণ) সকলো স্বৰূপ।
দীনাশ্ৰয়, (সম্বো) যি দুঃখীক আশ্ৰয় দিয়ে।
দেহ, (কৰ্ম্ম) শৰীৰ।
মনোহৰ, (বিণ) যিহে মনক হৰণ কৰিব পাৰে, মনোৰম।
অমৰ, (বিণ) নমৰা।
অভয় চৰণে, (অধি) যি চৰণত আশ্ৰয় ললে ভয় নাথাকে।
শৰণ, (কৰ্ম্ম) আশ্ৰয়।
আকিঞ্চন কৰোঁ, (স, ক্ৰি) চেষ্টা কৰোঁ, যত্ন কৰোঁ।
অকিঞ্চন, (বিণ) দুঃখীয়া, দৰিদ্ৰ।
সম্পদে বিপদে, (অধি) সুখে দুঃখে।
শিবময়, (সম্বো) মঙ্গলময়।
প্ৰতিক্ষণ, (ক্ৰি বিণ) ক্ষণে ক্ষণে, সদাই।

"সংসাৰ অনিত্য বোলোঁ মুখে প্ৰতিক্ষণ।
কাৰ্য্যে কিন্তু কৰোঁ তৃণ লাগি প্ৰাণপণ॥"

' মুখেৰে সদাই সংসাৰক অনিত্য বোলোঁ, কিন্তু কাৰ্য্যত হলে এডালি তৃণৰ নিমিত্তেও প্ৰাণপণ কৰোঁ।

অৰ্থাৎ "আমি সংসাৰত সদাই নাথাকোঁ, এদিন নহয় এদিন মৰিম, এতেকে আমাক ধন বস্তু কেলেই লাগিছে" এই কথা আমি মুখেৰে সদাই কই থাকোঁ, কিন্তু তেও কাৰ্য্যত হলে সামান্য এটা বস্তুৰ নিমিত্তে প্ৰাণ পৰিশ্ৰমে যত্ন কৰোঁ।

অসাৰ, (বিণ) সাৰ নোহোৱা, মিছা।

সদ্‌গতি, (কৰ্ত্তা) ভাল গতি, সজ্‌গতি।

চঞ্চল, (বিণ) যাৰ মন থিৰ নাথাকে, পুলুঙ্গা।

"চঞ্চল ভ্ৰমৰ যেনে কৰে প্ৰতিক্ষণ।
এক ফুল মধু খাই আন ফুলে মন॥"

যেনেকৈ চঞ্চল ভোমোৰাই এক ফুলৰ মৌ খাই প্ৰতিক্ষণে অইন ফুললৈ মন কৰে।

বোধহীন, (বিণ) নিৰ্ব্বোধ, অজ্ঞান।

অন্তে—শেষত।

কৰে অন্বেষণ, (স, ক্ৰি) বিচাৰে।

কুপথ্য, (কৰ্ম্ম) ৰোগত খাব নলগীয়া বস্তু।

কৰি আলিঙ্গন, (অ, ক্ৰি) কোলাকুলি কৰি।

হুইছো মগন, (স, ক্ৰি) ডুবিছোঁ।

প্ৰবল, (বিণ) বলৱান।

প্ৰতিকূলে, (অধি) বিপৰীতে।

স্ৰোত, (কৰ্ত্তা) সোঁত, ধাৰ।

ভাসি, (অ, ক্ৰি) ওপঙ্গ।

সদয়, (বিণ) দয়াশীল, সুপ্ৰসন্ন।

আশাহত, (বিণ) নিৰাশ।

কৃপাসিন্ধু, (সম্বো) দয়াৰ সাগৰ।

সময়

অতুল, (বিণ) যাৰ তুলনা নাই, অসীম।

ৰাজ্যেশ্বৰ, (বি, ৰাজ্য+ঈশ্বৰ) ৰাজা।

হীৰক, (সম্ব) হীৰাৰ।
আকৰ, (কৰ্ত্তা) খনি।
কুবেৰ, (সম্ব) ধনৰ দেৱতা।
ভাণ্ডাৰ, (কৰ্ম্ম) ভঁৰাল।
অসাৰ নকৰি—ব্যৰ্থ নকৰি।

এলেহুৱা মানুহ

আলাস, (কৰ্ত্তা) আলস্য, এলাহ।
আশ, (কৰ্ত্তা) আশা, ইচ্ছা, বাঞ্ছা।
বিশ্ৰাম, (কৰ্ম্ম) জুড়নি।
উৎকণ্ঠিত, (বিণ) উদ্বিগ্ন।
হইলে অতীত, (স, ক্ৰি) গত হলে, গলে।
অপাৰ, (বিণ) অসীম।

কুলি ও ময়ূৰ

শিখী, (কৰ্ত্তা) যাৰ শিখা আছে, (অৰ্থাৎ) ময়ূৰ।
সম্বোধি, (অ, ক্ৰি) সম্বোধন কৰি।
পিকবৰ, (সম্বো) কুলি।
ধন্তবাদোঁ, (স, ক্ৰি) ধন্যবাদ দিওঁ।
অমিয়, (বি) অমৃত।
স্বৰ, (কৰ্ম্ম) মাত।
বসন (কৰ্ম্ম) বস্ত্ৰ, অৰ্থাৎ পাত।
নব পল্লবিত, (বিণ) নতুন পাত ধৰা।
প্ৰশংসয়, (স, ক্ৰি) প্ৰশংসা কৰে, শলাগে।
বিষৱৎ, (বিণ) বিষৰ নিচিনা, বিষতুল্য।
পাপিষ্ঠ, (কৰ্ত্তা) পাপী, দুষ্ট।
মনোৰম, (বিণ) মনোহৰ, মনত সন্তোষ লগাব পৰা।
অনিবাৰ, (ক্ৰি, বিণ) বাৰম্বাৰ, সদাই।
সনম্ৰ বচনে, (কৰণ) বিনয় বাক্যেৰে।

বঋানে, (স, ক্রি) শলাগে।

পুচ্ছে, (অধি) নেজত।

অঙ্কিত, (বিণ) চিত্রিত। (ক্রিয়া "আছে" উহ্য)।

সুনীল, (বিণ) নীল বৰণীয়া।

ঘনপ্রিয়, (বিণ) মেঘ প্রিয়। ময়ুৰে মেঘ দেখিলে বড় আনন্দ পায়, এই কাৰণে তাক "ঘনপ্রিয়" বোলা হইছে।

শশী, (কৰ্ত্তা) চন্দ্র, অর্থাৎ ইয়াত ম'ৰা নেজৰ চকৰ।

প্রকাশয়, (স, ক্রি) প্রকাশিত হয়।

খগবৰ, (সম্বো) পক্ষিশ্রেষ্ঠ।

বিদৰে, (সি, ক্রি) বিদীর্ণ হয়, ফাটে।

কৃষ্ণ, (বিণ) ক'লা।

কলেৱৰ, (কৰ্ম্ম) দেহ, শৰীৰ।

"দিলা ধন্যবাদ মোক বুলি পুণ্যবান।
কিন্তু কি অসুখে দহে মোৰ ইটো প্ৰাণ॥
কিমতে জানিবা তুমি? বিদৰে অন্তৰ।
যৱে দৰ্শো, পক্ষি, মোৰ কৃষ্ণ কলেৱৰ॥"

মোক পুণ্যবান বুলি তুমি ধন্যবাদ দিলা, কিন্তু কি দুঃখে মোৰ এই প্ৰাণ দগ্ধ কৰিছে তুমি তাক কেনেকৈ জানিবা। হে পক্ষি! যেতিয়া মোৰ এই ক'লা গাটো দেখোঁ, মোৰ অন্তৰ ফাটি যায়।

নিন্দে, (স, ক্রি) নিন্দা কৰে।

নিৰদয়, (কৰ্ম্ম) নির্দ্দয়, দয়াহীন।

অবিধি, (কৰ্ম্ম) অনিয়ম।

কদাচিত, (অং) কেতিয়াও।

নদী

দুহিতা, (সম্বো) জিয়াৰী। নদী পৰ্ব্বতৰপৰা ওলায়, এই কাৰণে নদীক "পৰ্ব্বত-দুহিতা" অর্থাৎ পৰ্ব্বতৰ জীয়েক বোলা যায়।

প্রবাহিনি, (সম্বো) যাৰ প্ৰবাহ অর্থাৎ স্রোত আছে, নদী।

গমনে, (কৰণ) গতিৰে।

নিৰলস, (বিণ) এলাহ নোহোৱা।

দুকূলে, (অধি) দুই পাৰে।
বুজোঁ, (স, ক্ৰি) বোধ কৰোঁ।
সম্ভাষি, (অ, ক্ৰি) সম্ভাষণ কৰি।
কৃতাৰ্থ, (বিণ) ধন্য।
মানয়, (স, ক্ৰি) মানে, জ্ঞান কৰে।
বিহঙ্গ, (কৰ্ত্তা) পক্ষী, চৰাই।
কুৰঙ্গ, (কৰ্ত্তা) হৰিণ, পহু।
মাতঙ্গ, (কৰ্ত্তা) হাতী।
তুৰঙ্গ, (কৰ্ত্তা) ঘোঁড়া।
অস্তাচল দিশে, (অধি) অস্তগিৰিৰ ফালে, (অৰ্থাৎ) পশ্চিম দিশলৈ।
সমাপন কৰি, (অ, ক্ৰি) শেষ কৰি।
শীতলিবে, (অ, ক্ৰি) শীতল কৰিবলৈ।
ভ্ৰমে, (স, ক্ৰি) ফুৰে, ভ্ৰমণ কৰে।
বণিক, (কৰ্ত্তা) বেপাৰী।
তৰণী, (বি) নৌকা, নাও।
প্ৰভঞ্জন, (কৰ্ত্তা) বতাহ, বায়ু।
তৰঙ্গ, (কৰ্ত্তা) ঢেউ।
তৰঙ্গিণি, (সম্বো) নদী।
অৱহেলি, (অ, ক্ৰি) তুচ্ছ জ্ঞান কৰি, নামানি।
ভূধৰ, (কৰ্ম্ম) পৰ্ব্বত।
গহ্বৰ, (কৰ্ম্ম) পৰ্ব্বতৰ মাজত থকা গাঁত বা খাল।
কানন, (কৰ্ম্ম) বন, অৰণ্য, হাবি।
অবিৰত, (ক্ৰি, বিণ) সদাই।

পদুম কলি

কমল, (সম্ব) পদ্ম, পদুম।
সৰোবৰে, (অধি) সৰোবৰত, জলাহত।
মনোলোভা, (বিণ) মনোহৰ।
সম্মিলনে, (কৰণ) মিলনে, যোগে।

আকুল, (বিণ) ব্যস্ত, ব্যাকুল ।
আঘাত কৰে (স, ক্রি) প্রহাৰ কৰে ।
বিষম, (বিণ) দাৰুণ ।
পতন পায়, (স, ক্রি) নষ্ট পায়, নাশ পায় ।

নীতি কথা

(১)

আচৰণে, (অধি) ব্যৱহাৰত ।

জন্মত কোনো বড় নহয়, ব্যৱহাৰতহে হয়, মাখীএ বিষ্ঠাত জন্মিও মধু পান কৰে। অর্থাৎ যেনেকৈ মাখীএ সামান্য স্থানত জন্মিও উচ্চভোগ পায়, মানুহেও সেইদৰে সামান্য বংশত জন্মি আচৰণৰ দ্বাৰাই প্রধান হব পাৰে ।

(২)

জুইত পুড়িলে যেনেকৈ সোণৰ ভাল বেয়া বুজিব পাৰি, বিপদতহে সেইৰূপে বন্ধুক মুখৰ বন্ধু নে প্রকৃত বন্ধু বুজিব পাৰি ।

(৩)

তৃষ্ণা, (কর্ম্ম) লোভ, আত্যন্তিক ইচ্ছা ।
ৰিপু, (কর্ম্ম) শত্রু ।

(৪)

নাশি, (অ, ক্রি) নাশ কৰি, দূৰ কৰি ।
প্রকাশয়, (স, ক্রি) পোহৰায় ।

বিদ্যায় মানুহৰ মনক পোহৰায় ; অর্থাৎ বিদ্যা শিকিলে মানুহৰ মনৰ পৰা কুসংস্কাৰ আদি কুৰীতি গুচে, আৰু মন নির্ম্মল হয় ।

(৫)

নিশ্চিতে, (ক্রি, বিণ) নিশ্চয়কৈ, সঁচা বুলি ।

(৬)

আলো, (কৰ্ত্তা) পোহৰ।
অন্ধকাৰ, (কৰ্ত্তা) এন্ধাৰ।
চিৰকাল হেতু—সদাই।
কাহাৰ, (সম্ব) কাৰো।

(৭)

এই মায়াৰ সংসাৰখান জঁাত ঘূৰাৰ দৰে ঘূৰিব লাগিছে, আৰু জঁাতত মাহ ভগা দৰে মানুহবিলাক সংসাৰৰ পিহনাত ছাৰখাৰ হব লাগিছে; কিন্তু জঁাতৰ শলখাৰ গুড়িত থকা মাহবিলাক যেনেকৈ নভগা হই থাকে, তেনেকৈ সংসাৰৰ শলখা স্বৰূপ ঈশ্বৰক ধৰি থাকিলে (অৰ্থাৎ তেওঁত ভজিলে) ঘোৰ মায়াৰপৰা নিস্তাৰ পাই থাকিব পৰা যায়।

পৰিশিষ্ট

স্বৰ্গীয় ভোলানাথ দাস

(১৮শ বছৰৰ ৫ম সংখ্যা 'বাঁহী'ত প্ৰকাশিত)

অসমৰ এজন সুপ্ৰসিদ্ধ কবি, অসমীয়া সাহিত্য ক্ষেত্ৰত অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দৰ আদি প্ৰৱৰ্ত্তক, পাঠকবৃন্দে আজিও সুঁৱৰি সোৱাদ পোৱা সেই 'কবিতা মালা', 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী', 'সীতাহৰণ কাব্য' আদিৰ ৰচয়িতা, সকলৰ সকলো কামতে তৎপৰ, সুচিত্ৰকৰ ভোলানাথ দাস আজি ইহজগতত নাই।

স্বৰ্গীয় ভোলানাথ দাসক কবি বুলিহে অসমীয়া সমাজে জানে। কিন্তু তেখেত যে এজন প্ৰথম শ্ৰেণীৰ চিত্ৰকৰ আছিল, তেখেত যে সুকবি আৰু সুচিত্ৰকৰ হোৱাৰ লগতে এজন বিচক্ষণ সূতাৰ দৰ্জ্জী আৰু বিহকৰ্ম্মী আছিল, সেই কথা বহুতে নাজানিব পাৰে। সুচিত্ৰকৰ হিচাপে তেখেতক আমি উত্তৰ গুৱাহাটীৰ স্বৰ্গীয় ৰত্নকান্ত বৰুৱা তহচিলদাৰৰ লগতহে মাথোন বিজাব পাৰোঁ। বনৰ ফুল বনতে ফুলি বনতে লয়প্ৰাপ্ত হোৱাৰ দৰে সুচিত্ৰশিল্পী ৰত্নকান্ত বৰুৱাকো আজি পৰিমিত অসমীয়াই নিচিনিলে; অথচ তেওঁ স্বৰ্গী হবৰ আজি কেইবাবছৰো হ'ল। 'অসমীয়া চিত্ৰশিল্পীৰ আখ্যান' নাম দি অসমীয়া সমাজত আপোনা-আপুনি উপজি আপোনা-আপুনি লয় হোৱা আৰু লয় হবলৈ ধৰা চিত্ৰকৰসকলক চিত্ৰকৰ হিচাপে আলোচনা কৰিলে অসমীয়া সুকুমাৰ শিল্পৰ এটা উজ্জলময় দিকৰ উদ্ঘাটন হব পাৰে।

ভোলানাথ দাসক চিত্ৰশিল্পী হিচাপে বুজিবলৈ বিশেষ আন একো নকৰিলেও তেখেতৰ নিজ ঘৰৰ বৈথকৰ বেৰত আঁৰি থোৱা বীণাপাণি সৰস্বতীৰ ছবি, অসমীয়া সতী বেউলাৰ ছবি, এক বীৰ ৰমণীৰ ছবি,—তাত এহাতে যুঁৰৰ কিৰীটিটো তুলি লৈছে, আন হাতেদি তেওঁৰ চাৰিওফালে আকাশত উৰা আৰু মাটিত পৰা ধুনীয়া চৰাইবোৰক 'ইছাৰা' কৰিছে, থিয় হৈ ফুল হাতত লৈ আউজি থকা এক ৰমণীৰ ছবি, ৰাম-লক্ষ্মণৰ ছবি—এই কেইখনলৈ মনোযোগেৰে লক্ষ্য কৰিলেই হব। ইয়াৰ ভিতৰত ১৩।৮।০৮ গোলাঘাটত আঁকা উপৰোক্ত সৰস্বতীৰ ছবিটো কেনে বিত্তোপন আৰু আদৰ্শমূলক হৈছে তাক নিজ চকুৰে চাওঁতাইহে ভালকৈ হৃদয়ঙ্গম কৰিব পাৰিব। সতী-সাধ্বী বেউলাৰ হাতত বল্লম লৈ পৃথিৱী ধ্বংস কৰিবলৈ উন্মত্ত হোৱা, ক্ৰোধোদীপ্ত শৰীৰৰ পবিত্ৰ

মুখমণ্ডলৰ বিস্ফাৰিত চক্ষুযুৰিৰ প্ৰতি মনোযোগেৰে চালেহে আমাৰ চিত্ৰকলাবিদ বিচক্ষণ শিল্পীৰ কলাকৌশল কিছু পৰিমাণে বুজা যাব।

ভোলানাথ দাসে নিজ হাতে তৈয়াৰ কৰা মেজ, বেঞ্চ, চালপীৰা, পীৰা, জপা, পেটাৰী, চৰা, বিচনী, হাতীদাঁতৰ কাকৈ, ফণী, ম'হৰ শিঙৰ কাড়নী আদি দেখিলে অবাক হব লাগে। সেইবোৰ যিসকলৰ ইচ্ছা, বিশেষকৈ গুৱাহাটীৰ ছাত্ৰসকলে, তেখেতৰ উজানবজাৰৰ ঘৰত উপস্থিত হৈ নিজ চকুৰে চাব পাৰে আৰু এই কৰ্ম্মকুশল পুৰুষজনৰ দৰে হবলৈ নিজ নিজ অন্তৰত বলবতী ইচ্ছাৰ উদ্ৰেক কৰি লব পাৰে। আজিৰ এই ভাত-কাপোৰৰ দুখৰ দিনত অসম জননীক এনেকুৱা সুকৰ্ম্মী, সুপুত্ৰ বহুতো লাগে। কাঠ, বাঁহ, বেত, হাতীৰ দাঁত আৰু ম'হৰ শিং ভোলানাথৰ হাতত যেন পানীহে আছিল। ভোলানাথ কেনে বিচক্ষণ দৰ্জ্জী আছিল, সেইটো ভালকৈ বুজিবলৈ হলে, তেখেতে নিজহাতে বেজী ধৰি তেখেতৰ নিজ পৰিয়াল আৰু আত্মীয়স্বজনক তৈয়াৰ কৰি দিয়া খদ্দৰৰ সাজপাৰবোৰ চাব লাগে। যেই সেই চিৰা কাপোৰৰপৰা ভোলানাথে কাটি-কুটি কিবা এটা আৱশ্যকীয় সাজ তৈয়াৰ কৰি দিয়ে। তেখেতৰ কোনো বস্তুৰেই পেলনি নাযায়, নিজহাতে ভাটো কাটি আৰু নানা ৰকমৰ কাৰিকৰী কৰি তৈযাৰ কৰা ভোলানাথৰ বিচনাৰ তক্তাবোৰ চাবলগীয়া বস্তু। এই কৰ্ম্মী পুৰুষ কৰ্ম্ম অবিহনে বহি থাকিব নোৱাৰিছিল। মৃত্যুৰ আগদিনা সোমবাৰে আধাবোৱা কৰি এৰি যোৱা কৰ্ম্মী ভোলানাথৰ বিচনীখন চাই চাই ভাবি ভাবি কৰ্ম্মময় জগতত কৰ্ম্মী হবলৈ বহুত উদ্গনি পাব পাৰি। ভোলানাথে বিচনীখন শেষ কৰিব নাপালে। সেই দিনাখনেই আবেলি দুই বজাত অসংখ্যহস্ত মৃত্যু দেৱতাই তেওঁৰ এপেপ্লেক্সিৰূপ কঠিন হস্তেৰে ভোলানাথক স্পৰ্শ কৰিলে। মৃত্যুৰ সাতদিন পূৰ্ব্বে বং-লগোৱা দৈবে বুই শেষ কৰি থৈ যোৱা আঠকুলীয়া চৰাখনো ভোলানাথৰ ঘৰতে পৰি আছে।

কবি ভোলানাথৰ সাহিত্যিক জীৱনৰ কথা কবলৈ ওলালেই হৰ্ষ-বিষাদত হৃদয় উদ্বেলিত হৈ পৰে। তেখেতে লেখা কোনোখন কিতাপেই অথলে যোৱা বা অনাদৃত হোৱা নাছিল। প্ৰতিখন কিতাপৰ বাবেই তেখেতে হয় গবৰ্ণমেণ্টৰ পৰা, নহয় টেক্সট্ বুক কমিটিৰপৰা পুৰস্কাৰ পাইছিল। প্ৰতিখন কিতাপেই অসমৰ স্কুলবিলাকৰ পাঠ্য-পুথিৰূপে নিৰ্ব্বাচিত হৈছিল। সেই সময়ৰ অসমীয়াসকলে ভোলানাথৰ 'কবিতা মালা' প্ৰথম ভাগ আৰু দ্বিতীয় ভাগ আৰু 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী' প্ৰথম ভাগ, দ্বিতীয় ভাগ পঢ়িয়েই কবিতা-সাহিত্যৰ সোৱাদ লৈছিল, আৰু স্কুলীয়া জীৱনৰ জ্ঞানৰ পৰিপুষ্টি সাধন কৰিছিল। ভোলানাথৰ

কবিতা-সাহিত্য পঢ়ি শিক্ষিত হোৱাসকলৰ মুখত 'আলেকজেণ্ডাৰ ও পুৰু', 'যবনে' অসম আক্রমণ কৰাৰ সময়ত কোন এক বীৰ পুৰুষৰ উক্তি', 'জৰাসন্ধ বধ' 'মনুষ্য শ্ৰেষ্ঠ জীৱ কিয়', 'মনুষ্যৰ শত্রু কোন', 'অহঙ্কাৰ', 'প্রার্থনা', আদি কবিতাৰ আবৃত্তি শুনিলে আজিও হৃদয়-মন আপ্লুত হৈ উঠে।

"শুনা বীৰগণ সুসজ্জিত হোৱা
বণে শত্রুগণে পৃষ্ঠ নেদেখাবা।
স্মৰিয়া 'কামাখ্যা' ভুবন-ঈশ্বৰী
কেশৰী বিক্রমে শত্রুমুখে যাবা॥
আসাম গৌৰৱ আজি সংস্থাপিত
তোমাসাৰ স্কন্ধে জানিবা নিশ্চয়।
স্বাধীনতা কিম্বা পৰপদ সেৱা
তোমাসাৰ অস্ত্রে হুইব নিশ্চয়॥"

"দুগোট কেশৰী যেন ৰক্তাক্ত লোচনে,
কৰি নখ দন্তাঘাত গৰজি গভীৰ,
যুঁজে ক্রোধভৰে অতি ; যুঁজিলা সিমতে
ভীমসেন জৰাসন্ধ বলে মহাবলী,
চিৰ শত্রুৰূপে......আপুনি।"

"ভোজন সুমিষ্ট চাওঁ নাহি উপার্জ্জন।
লাভ চাওঁ বহু কিন্তু নাহি মূলধন॥
নাহি বল বোলাইতে চাহোঁ মহাবীৰ।
থৰথৰি হিয়া, মুখে বচন গম্ভীৰ॥"

কবি ভোলানাথৰ 'সীতাহৰণ কাব্য' অসমীয়া সাহিত্য ক্ষেত্ৰত এক অনুপম সৃষ্টি। কবিৰ এই কাব্যখন অসমীয়া নৰ্মাল স্কুলৰ পাঠ্যৰূপে ব্যৱহৃত।

ভোলানাথ দাসৰ ছপা হোৱা কিতাপ কেইখনৰ অন্যতম হৈছে—'পৰিমিতি ও জৰিপ'। এই কিতাপখন ১৮৮৩ চনত ছপা হৈ ওলাইছিল আৰু অসম গবৰ্ণমেণ্ট আৰু টেক্সট্ বুক কমিটি, উভয়ৰ দ্বাৰা প্রশংসিত আৰু পৰিগৃহীত হৈছিল। এই কিতাপখনৰ বাবে সেই সময়ৰ স্কুল ইন্সপেক্টৰ, জে. উইলছন এৰ.

এ. চাহাঁবৰ জৰিয়তে আসাম গবৰ্ণমেণ্টৰ দ্বাৰা লেখকে ১০০ টকা পুৰস্কাৰ পাইছিল। এই কিতাপখনো স্কুলত পাঠ্যৰূপে চলিছিল।

আসামৰ টেক্সট্ বুক কমিটিয়ে তেওঁক 'কবিতা মালা', প্ৰথম ভাগৰ বাবে ৫০ টকা আৰু দ্বিতীয় ভাগৰ বাবে ৫০ টকা, মুঠ ১০০ টকা পুৰস্কাৰ দিছিল। এই দুয়ো ভাগ কিতাপ ইংৰাজী ১৮৮৩ চনত প্ৰকাশিত হৈছিল। উপৰোক্ত কমিটিৰপৰাই পুনৰায় তেওঁ 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী' ১ম ভাগৰ বাবে ১০০ টকা, আৰু দ্বিতীয় ভাগৰ বাবে ১০০ টকা, মুঠ ২০০ টকা পুৰস্কাৰ পাইছিল।

ভাষা বাকলিহে, ভাবহে শাহ। প্ৰকৃত কবি ভোলানাথৰ সাহিত্যৰ বিচাৰ কৰোঁতেও তেওঁৰ আদৰ্শ, তেওঁৰ শিক্ষা আৰু তেওঁৰ ভাবলৈহে প্ৰকৃত চকু ৰাখিব লাগে। ভাষাৰ প্ৰতি লক্ষ্য কৰোঁতেও লেখকে যি সময়ৰ ভাষা ব্যৱহাৰ কৰিছিল, সেই সময়ৰ আৰু তাৰ পাৰিপাৰ্শ্বিক অৱস্থাৰ হুবহু চিত্ৰ এটা আগত ৰাখিহে আলোচনা কৰিব লাগিব, নহলে বহুত বিপৰ্য্যয় ঘটাৰ আশঙ্কা। ইংলণ্ডৰ উঠিবলৈ ধৰা ডেকা কবি কীটছে যে অন্যায় সমালোচকৰ লেখনী-বিষত জৰ্জ্জৰিত হৈ আত্মহত্যা কৰিছিল, তাৰ দ্বাৰা উচ্ছৃঙ্খল সমালোচকৰ প্ৰত্যবায় ঘটা নাছিলনে? কীটছক হেৰুৱাত ইংলণ্ডৰ অলপো হানি, অলপো অধঃ-পতন হোৱা নাছিলনে? তেনেকৈ কোনো অসমীয়া উচ্ছৃঙ্খল সমালোচকৰ উৎপীড়নত ভোলানাথৰ জীৱনৰ অন্ত পৰা নাছিলনে? আৰু যদিহে পৰিছিল তেন্তে তাৰ দ্বাৰা অসমীয়া সাহিত্যৰ এটা অপূৰণীয় হানি হোৱা নাইনে? আমাৰ এই বেদনা জৰ্জ্জৰিত কবিৰ এটি হৃদয়-মনৰ কাতৰোক্তি ধ্বনি এনেদৰে তেওঁৰ লেখাত প্ৰতিধ্বনিত হোৱা দেখা যায়—

"দুৰাশা—উচিত শাস্তি পালোঁ হাতে হাতে।
দেখি মোৰ চপলতা,
ক্ৰোধে বিলাসিনী মাতা,
কৰিলা গঞ্জনা; আমি ৰহিলোঁ অমাতে।
পুনঃ মোৰ দুৰাকাঙ্ক্ষা দিলো অধঃপাতে॥"

হাতেলিখা 'সুভদ্ৰা-হৰণ' কাব্যত কৈছে—

"অকাণ্ডাৰী আমি; বৈঠা-স্বৰূপ লেখনী
মোৰ হাতে; কিবা সাধ্য ৰচনা তৰণী
সমাজ তৰঙ্গ ঠেলি কৰিব গমন;
আমি যে কাণ্ডাৰী তাৰ অনভিজ্ঞজন!

হে মাতঃ ভাৰতী ! কৃপা হুহিলে তোমাৰ
বৈঠা-স্বৰূপিনী এই লেখনী আমাৰ
হুহিবেক কাৰ্য্যকৰী ; আলোচনাঘাতে
তুৰিব ৰচনা-তৰী মই অজ্ঞহাতে ।"

ইয়াৰ ফলত আমি কবি ভোলানাথৰপৰা পাবলগীয়া আৰু বহুতো কবিতা আৰু কাব্য হেৰুৱালোঁ বুলি কব নোৱাৰিনে ?

প্ৰবীণ অসমীয়া ভাষাবিদ, বুৰঞ্জীবিদ আৰু সেই সময়ৰ সৰ্ব্বপ্ৰধান সাহিত্যিক আসাম-বন্ধুৰ সম্পাদক ৰায়বাহাদুৰ গুণাভিৰাম বৰুৱাকে আদি কৰি সেই সময়ৰ অসমীয়া পুথি-বছা সমিতিৰ সভ্যসকলে চিন্তা-তৰঙ্গিণীৰ বিষয়ে ১৮৮৪ চনৰ ১৬ মাৰ্চ্চ তাৰিখে এনে অভিমত প্ৰকাশ কৰিছিল—'The language is sublime and the style good. It has been nicely written and the subjects are carefully selected'.

'ভাষা ওখ ধৰণৰ, লেখাৰ প্ৰণালী ভাল ; কিতাপখন বিত্তোপনকৈ লেখা হৈছে আৰু বিষয়বোৰো বিশেষ যতনেৰে সৈতে বাছি লোৱা হৈছে ।'

ইয়াৰপৰা সেই সময়ৰ অসমীয়া সাহিত্যৰ সমাজে লেখকক কিদৰে শ্ৰদ্ধা কৰিছিল তাক জানিব পাৰি ।

অসম সাহিত্য সভাই আজি কেইবাবছৰৰপৰা তেওঁক সভাপতিৰূপে বৰণ কৰিবলৈ অহোপুৰুষাৰ্থ কৰিছিল, আৰু গত বছৰত অলপৰ বাবেহে তেখেতক সভাপতিৰূপে নাপালে যদিও অহা গোলাঘাট সন্মিলনী তেখেতৰ সভাপতিত্বত পাতিবলৈ বৰ আশা কৰিছিল । কিন্তু দেশবাসী সাহিত্যিকৰ এই আশা পূৰ্ণ নহ'ল । সাহিত্যৰথী ৺সত্যনাথ বৰা ডাঙৰীয়াকো সভাপতিৰ আসনত দেখিবলৈ নাপাই এদিন সাহিত্য সভাই এইদৰেই হুমুনিয়াহ কাঢ়িছিল ।

সুকবি ভোলানাথ দাসৰ অপ্ৰকাশিত গ্ৰন্থ :

১ । সুভদ্ৰা-হৰণ কাব্য—এই কাব্য লেখিবলৈ কবিয়ে ৯০ পিঠিৰ এটা সুন্দৰ বহী বন্ধাই লৈছিল । তাৰে ভিতৰত কেৱল ২২ পিঠিহে লেখা হৈছিল ; প্ৰতি পিঠিত ২২ শাৰীকৈ মুঠতে ৪৮৪ বা ৫০০ শাৰীমান লেখা হৈছিল, তাৰে প্ৰথমৰ ৩২ শাৰী মিত্ৰাক্ষৰ ছন্দত আৰু বাকী আটাইখিনি অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দত লেখা হৈছিল । এই পুথিখন লেখাৰ চন-তাৰিখ একো নহলেও ইয়াক যে বুঢ়া কালত লেখিবলৈ ধৰা হৈছিল, সেই কথা সহজে বুজিব পাৰি । এই অসম্পূৰ্ণ কাব্যত 'সীতাহৰণ কাব্য'ৰ সেই নিম্নগা জাহ্নবীৰ অফুৰন্ত উৎসৰ দৰে কবিতাৰ উৎস উথলি উঠা নাই । এই উথলি নুঠাৰ একমাত্ৰ কাৰণ কেৱল বয়সেই নহয়, আমি

ভবাত 'আলোচনাখাতে,দুবিৰ ৰচনাতৰী মই অজুহাতে' বুলি নির্দয় সমালোচকৰ মূর্ত্তিত ভীত হৈ বৈ বৈ লেখনী চলোৱাটোহে ইয়াৰ প্রধান কাৰণ; প্রকৃত কবিৰ কবিতাৰ উৎস বাৰ্দ্ধক্যয়ো ভেটিব নোৱাৰে। এই অসম্পূর্ণ কাব্যখন 'অসম সাহিত্য-সভা পত্রিকা' বা বাঁহীত প্রকাশিত হৈ ৰাইজৰ দৃষ্টিগোচৰ হওক, এয়ে আমাৰ আশা।

২। অসমীয়া আদিপর্ব্ব মহাভাৰত (অসম্পূর্ণ)। ই এখন নকলহে। কিন্তু ইয়াৰপৰা কবিৰ প্রাচীন পুথি সংগ্রহৰ অর্থে মনৰ প্রবল ধাউতিৰ বিষয় বুজা যায়।

৩। প্রসঙ্গমালা—২১৮ পিঠিয়া হাতেলেখা পুথিখনত ৪৮টা ৰচনা আছে। তাৰে ভিতৰত ২১টা গদ্য; ২২টা পদ্য। আৰু (গদ্যত লেখা) অঙ্ক সমস্যা ৫টা। এই প্রসঙ্গমালা পুথিৰপৰা কবিত্বপ্রধান ভোলানাথৰ গদ্য ৰচনাৰ সুন্দৰ চানেকি পাব পাৰি। এই গদ্যবিলাক ছাত্রসকলৰ মুখপত্র 'মিলন' আৰু 'সাধনা'ত ওলালে অসমীয়া পাঠকে পঢ়ি তৃপ্তি পাব; ২।৪ টা 'অৰুণ'তো ওলাব পাৰে। পদ্যবোৰবো সেই একে অৱস্থাই হব পাৰে।

এতিয়া কবিৰ সহজাত কবিতাপ্রীতিৰ বিষয়ে দুই আষাৰ কৈয়ে প্রবন্ধৰ সামৰণি মাৰিম। 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী' দ্বিতীয় ভাগৰ কবিতা শীর্ষক প্রবন্ধত তেওঁ নিজৰ বিষয়ে এইদৰে লেখিছে—

'বাল্যকাল থাকি কিন্তু নাজানো কাৰণ,
আছিল তোমাৰ প্রতি
ইহীন জনৰ মতি;
পালে পদ্যময়ী পুথি কৰিয়া যতন
পঢ়িছিলোঁ য'তে ত'তে হৰষিত মন।
বাল্যকাল হন্তে, কিন্তু অৱশ্যে বৃথায়,—
আকিছিলোঁ তব ছবি
ভাবিছিলোঁ হবো কবি,
ৰাখিছিলোঁ যত্নে আমি সিচিত্র সুমাই;
দেখিলে সিচিত্র এবে মুখে হাসি পায়।'

কোনো বিষয়ত সিদ্ধিলাভ কৰিব খুজিলে এনেকুৱা সাধনাৰে আৱশ্যক। পাতঞ্জল দর্শনে বিঙিয়াই বিঙিয়াই কৈছে, "যাদৃশী ভাবনা যস্য সিদ্ধির্ভবতি তাদৃশী।" ভগৱন্তৰ কৃপাত আমাৰ দেশত ভোলানাথৰ পদাঙ্কানুসাৰী অনেক কবি আৰু কৰ্মী ওলাওক!

শ্রীজগতিৰাম আহকৰ

সীতাহৰণ কাব্যৰ প্ৰথম সংস্কৰণ (১৯০২ চন)ৰ প্ৰকাশকৰ কথা

এই গ্ৰন্থৰ গ্ৰন্থকাৰ অনেকৰ সুপৰিচিত; এতেকে তেওঁৰ পৰিচয় সম্বন্ধে কোনো কথা লেখা বাহুল্য মাত্ৰ। এই সীতাহৰণ কাব্যখানী সম্বন্ধে মাত্ৰ পাঠকবৰ্গৰ জ্ঞাতাৰ্থে অলপ কথা ক'ব খুজিছোঁ।

গ্ৰন্থকাৰে এই কাব্যখানী বহু বছৰ পূৰ্ব্বেই লেখিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। বঙ্গীয় কবি ৺মধুসূদন দত্তই বাঙ্গালা ভাষাত অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দৰ প্ৰথম সৃষ্টি কৰে। তেওঁক অনুসৰণ কৰি আমাৰ গ্ৰন্থকাৰেও অসমীয়া ভাষাত উক্ত ছন্দত প্ৰথমে কবিতা ৰচনা আৰম্ভ কৰে। সীতাহৰণ কাব্যও অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দত কেইপাত-মান লেখি তেওঁ 'আসাম-বিলাসিনী' পত্ৰিকাত প্ৰকাশ কৰিছিল। উক্ত পত্ৰিকাই অসমীয়া ভাষাত অমিল ছন্দৰ ৰচনা কিম্ভুতকিমাকাৰ যেন ভাবি আৰু গ্ৰন্থকাৰৰ 'ইটো' 'সিটো' ব্যৱহাৰ অশুদ্ধ বুলি ইতিকিং কৰিছিল। 'বিলাসিনী'ৰ মতে 'ইতো' 'সিতো' হে শুদ্ধ। গ্ৰন্থকাৰে তেওঁৰ 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী' দ্বিতীয় ভাগত 'ইটো' 'সিটো' শীৰ্ষক কবিতাটি কিয় লেখিছিল, তাক বোধ-কৰোঁ কোনেও বুজিব পৰা নাই। গ্ৰন্থকাৰে 'ইটো' 'সিটো' শব্দ ব্যৱহাৰ কৰাত আৰু অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দত কবিতা লেখাত 'বিলাসিনী'এ তীব্ৰ সমালোচনা কৰা দেখি, তেওঁ সেই কবিতাটি লেখে। তলত কবিতাটি পাঠকবৰ্গে দেখিবৰ নিমিত্তে তুলি দিয়া হ'ল।

'ইটো' 'সিটো'

(১)

কি লেখিছে সেই জন
কৰি ভাষা অশোভন ?
অমিত্ৰ-অক্ষৰ ছন্দে কি কৰে ৰচন ?
নোহে গদ্য নোহে পদ্য,
কিবা লেখে মূৰ্খে অদ্য,
অহ্‌ কবি বাঙ্গালাৰ শ্ৰীমধুসূদন ॥

(২)

'ইটো' 'সিটো' ব্যৱহাৰ,
শুদ্ধ নাহি হোৱে যাৰ,
'ইতো' স্থানে 'ইটো' লেখে 'সিতো' স্থানে 'সিটো'।
সিজনে কবিতা গঁথা,
কেৱল লাজৰ কথা,
হেন উচ্চ আশা নোহে উচিত স্বপ্নতো ॥

(৩)

অসমীয়াৰ পদ গান,
যেন পাপীৰ গঙ্গাস্নান,
নোহোৱা নোপোজা কথা ক'তো শুনা নাই।
কিয় তৱে হীন জন,
কৰে হেন উচ্চ মন,
অপাৰ সমুদ্ৰ লম্ফে পাৰ হুব চায় ॥

(৪)

প্ৰকাশি তাৰ কবিতা,
'বিলাসিনী' কলুষিতা,
পৰিল সোপান হস্তে খসি এক পদ।
কিন্তু সোধোঁ এক কথা,
কিয় 'বিলাসিনী' মাতা,
পুনঃ তৱে প্ৰকাশিলে সিজনৰ পদ ॥

বিদ্যালয়ত পঢ়ি থকাৰেপৰা কবিতাত গ্ৰন্থকাৰৰ অনুৰাগ জন্মিছিল; আৰু ভালে বেয়াই ৰচনা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। সেই কথা তেওঁ নিজ মুখেও 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী' দ্বিতীয় ভাগৰ 'কবিতা' শীৰ্ষক প্ৰবন্ধত এইদৰে কইছে—

(২)

বাল্যকাল থাকি,—কিন্তু নাজানো কাৰণ,
আছিল তোমাৰ প্ৰতি,
ইহীন জনৰ মতি;
পালে পদ্মময়ী পুথী কৰিয়া যতন
পঢ়িছিলোঁ য'তে ত'তে হৰষিত মন।

(৩)

বাল্যকাল হন্তে,—কিন্তু অৱশ্যে বৃথায়,—
আঁকিছিলোঁ তব ছবি,
ভাবিছিলোঁ হবোঁ কবি,
ৰাখিছিলোঁ যত্নে আমি সি চিত্ৰ সুমাই ;
দেখিলে সি চিত্ৰ এবে মুখে হাসি পায়।

'আসাম-বিলাসিনী'ৰ সমালোচনা গ্ৰন্থকাৰৰ মনত বোধকৰোঁ বড়কৈ লাগিছিল। উক্ত 'কবিতা' শীৰ্ষক প্ৰবন্ধটোতো উক্ত পত্ৰিকাক লক্ষ্য কৰি তেওঁ এইদৰে লেখিছে—

(১)

দুৰাশা উচিত শাস্তি পালোঁ হাতে হাতে ;
দেখি মোৰ চপলতা,
ক্ৰোধে 'বিলাসিনী' মাতা
কৰিলা গঞ্জনা ; আমি ৰহিলোঁ অমাতে ;
পুনঃ মোৰ দুৰাকাঙ্ক্ষা দিলোঁ অধঃপাতে।

(২)

হে কবিতে ! আকৌ মোৰ নিৰলজ্জ মন,
(কি লাজ আয়ে তাৰ,
গঞ্জনাও প্ৰিয় যাৰ),
সব কান্তি কৰি আজি কৰিছে নৰ্ত্তন ;
চাইছে কৰিবে পুনঃ তুলিকা চালন।

গ্ৰন্থকাৰে পূৰ্ব্বে নিজ ঘৰত থাকিবলৈ পোৱাত অনেক সময় পাইছিল। সেই সুবিধাতে অলপ বয়সতে তেওঁ 'পৰিমিতি ও জৰীপ', 'চিন্তা-তৰঙ্গিণী' দুই খণ্ড, আৰু 'কবিতা মালা' দুই খণ্ড ৰচনা কৰি প্ৰকাশ কৰিছিল। তেওঁৰ এই নবীন বয়সতে 'সীতাহৰণ' কাব্য ৰচনাও আৰম্ভ কৰিছিল ; এনে সময়তে ইং ১৮৮৮ চনত তেওঁ 'সব-ডিপুটি কালেক্টৰ' পদত নিযুক্ত হ'ল। এই কাম পাই নানা ঠাইত ফুৰিব লগা হোৱাত, তেওঁৰ থান-থিতাপি নোহোৱাত পৰিল। তেওঁৰ পিতৃৰ তেওঁ এই একমাত্ৰ সন্তান ; ১৮৯৩ চনত পিতৃ বিয়োগ হোৱাত গৃহ-চিন্তাইও তেওঁক বেৰি ধৰিলে। গৃহ-দগ্ধ, গৃহ-চুৰি, দীৰ্ঘকাল বিষম জ্বৰ ভোগ, স্ত্ৰী-বিয়োগ প্ৰভৃতি সাংসাৰিক দুৰ্ঘটনাও ক্ৰমে ক্ৰমে তেওঁৰ

ঘটিছিল ; ইত্যাদি কাৰণত অনেক কাল পূৰ্ব্বেই লেখিবলৈ আৰম্ভ কৰা এই 'সীতাহৰণ' কাব্যখানী ইমান বছৰ অসমাপ্ত হই আছিল। যাহোক কোনো কোনো বন্ধুৰ উৎসাহত গ্ৰন্থকাৰে কাব্যখানী লেখি এতিয়া সমাপ্ত কৰিলে, আৰু আমিও উদ্যোগ কৰি তাক প্ৰকাশিত কৰি সহৃদয় পাঠকসকলৰ হাতত অৰ্পণ কৰিলোঁ।

ডিব্ৰুগড় সদৰ স্কুল
শক ১৮২৪, ফাগুন

শ্ৰীশিৱনাথ ভট্টাচাৰ্য্য
প্ৰকাশক

Opinion of the Nowgong A. V. Text Book Committee

"CHINTA TARANGINI"

by

BABU BHOLANATH DAS

NOWGONG

This is a Poetical Reader containing Author's thoughts on various subjects, viz., Dreams, Widow's cries, Birthplace, Calcutta, Dead body, Exile of Rama, Weeping mother, etc. The language is sublime and the style good. It has been nicely written and the subjects are carefully selected. We would recommend it to be used as text book in higher classes of our schools.

16th March, 1884

Sd/- Ratnakanta Baruah
Sd/- Prasanna Kumar Sen
Sd/- Gunabhiram Baruah
Sd/- Nandisvar Phukan

চিন্তা-তৰঙ্গিণী—দ্বিতীয় ভাগৰ

বিজ্ঞাপন*

চিন্তা-তৰঙ্গিণী প্ৰথম ভাগ আসাম টেক্‌স্‌ট্‌ বুক কমিটিএ ব্যবহাৰ্য্য বুলি মঞ্জুৰ কৰাত তাৰ দ্বিতীয় ভাগ প্ৰকাশ কৰিবলৈ সাহসী হলোঁ। এই দ্বিতীয় ভাগকো উক্ত কমিটিয়ে ব্যবহাৰ্য্য বুলিছে; আমাৰ পৰিশ্ৰমৰ নিমিত্তে গবৰ্ণমেণ্টৰপৰা পুৰস্কাৰ স্বৰূপ ১২৫ টকা পাইছোঁ।

যিসকলৰ নিমিত্তে এই পুস্তকখানী লেখা হইছে, সেই সকলৰ ইয়াৰ দ্বাৰাই কিঞ্চিৎ উপকাৰ বা মনোৰঞ্জন হলেই আমাৰ পৰিশ্ৰম সাৰ্থক মানিম।

শ্ৰীভোলানাথ দাস
নগাওঁ, আসাম

*এই বিজ্ঞাপনখন পিছত পোৱা কিতাপ এখনৰপৰা গ্ৰহণ কৰি তুলি দিয়া হ'ল। আদি-অন্তৰ পাতবোৰ উৰলি যোৱা প্ৰথমখন পুথিত এইখন নাছিল। —সম্পাদক